

DE GRUYTER

P. Vergilius Maro

AENEIS

Gian Biagio Conte (Ed.)

BIBLIOTHECA TEUBNERIANA

B I B L I O T H E C A
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
T E V B N E R I A N A

2005

P. VERGILIUS MARO

AENEIS

RECENSUIT
ATQUE APPARATV CRITICO INSTRVXIT

GIAN BIAGIO CONTE

BEROLINI ET NOVI EBORACI
WALTER DE GRUYTER MMIX

Ⓢ Gedruckt auf säurefreiem Papier,
das die US-ANSI-Norm über Haltbarkeit erfüllt.

ISBN 978-3-11-019607-8

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in
der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten
sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

© Copyright 2009 by Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin

Dieses Werk einschließlich aller seiner Teile ist urheberrechtlich geschützt. Jede Verwertung außerhalb der engen Grenzen des Urheberrechtsgesetzes ist ohne Zustimmung des Verlages unzulässig und strafbar. Das gilt insbesondere für Vervielfältigungen, Übersetzungen, Mikroverfilmungen und die Einspeicherung und Verarbeitung in elektronischen Systemen.

Satz mit dem Classical Text Editor von Stefan Hagel, Wien
Printed in Germany
Druck und Bindung: Hubert & Co. GmbH & Co. KG, Göttingen

FRIDERICI KLINGNER
MAGISTRI MONACENSIS
DIS MANIBVS
SACRVM

PRAEFATIO

Ἕτερος ἐξ ἑτέρου σοφός, τό τε πάλαι τό τε νῦν
(Bacchyl.)

Tempus ipsum edax, quod temere ac fortuito ueterum scriptorum uestigia corrumpere solet uel obliterare, Vergilii carminibus pepercit quasi maxima erga maximum Romanorum poetam reuerentia esset adhibenda. Testes enim potissimi, quibus freti *Aeneidos* textum restituere in integrum possumus, libri sunt aliquot sub aeui antiqui occassum scripti iidemque litteris capitalibus exarati tam magnificis ut monumenta Vergilio dicata uideantur. Hoc agmen praestantissima exemplaria ducunt tria, quorum litterae iure ‘Vergilianae’ uocabantur antiquitus (nunc eam litterarum formam philologi nos omnes peruulgato nomine ‘capitalem rusticam’ appellamus)¹:

M = *Florentinus Laurentianus XXXIX, 1*, ‘Mediceus’ appellatus, saeculo quinto exeunte Romae scriptus (de quo folium unum demptum est,

1 De quibus praecipue uide O. Ribbeck, *Prolegomena critica ad P. Vergili Maronis Opera Maiora* (Lipsiae 1866), 218–319, ubi hi codices omnes singillatim et diligentissime describuntur. Vide etiam E. A. Lowe, *Codices Latini Antiquiores*, I–XI cum supplem. (Oxonii 1934–66); R. Seider, *Beiträge zur Geschichte und Paläographie der antiken Vergilhandschriften*, in *Studien zum antiken Epos*, Meisenheim am Glan 1976, 129–172; A. Petrucci, *Virgilio nella cultura scritta romana*, in *Virgilio e noi*, Genova 1982, 51–72; A. Pratesi, *Nuove divagazioni per uno studio della scrittura capitale. I “codices Vergiliani antiquiores”*, «Scr. & Civ.» 9 (1985), 5–33 (= *Frustula Palaeographica*, Firenze 1992, 191–220); M. Geymonat, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Codici*, I (Roma 1984), 831–838, qui antiquos codices omnes eorumque formam et historiam dilucide pertractauit; Idem, *The Transmission of Virgil’s Works in Antiquity and the Middle Ages*, in N. Horsfall, *A Companion to the Study of Virgil*, Leiden 1995, 293–312; uide etiam N. Horsfall, *Virgil, Aeneid 7: a Commentary*, Leiden 2000, XXX–XXXI.

nunc 'schedis Vaticanis' [F] adiunctum, ubi *Aen.* 8, 585–642 leguntur). Paulo postquam librarii codicem descripserunt, distinxit et alio codice nixus uel ingenio suo fretus emendauit Turcius Rufius Apronianus Asterius, qui consul fuit anno 494 p. Ch. n., ut ipse in subscriptione aperte professus est.² In coenobium Sancti Columbani Bobiense constat codicem Mediceum postea transmigrasse, qui, quamuis primo fasciculo amisso, ad nos tamen fere incolumis peruenit³; etsi praeter modum a Nicolao Heinsio laudibus elatus est, moneo tamen de honore ne deiciatur magno quippe qui nonnumquam sinceram lectionem solus seruauerit.⁴ Huius imaginem phototypice expressam, quam Henricus Rostagno edidit (Romae 1931), iterum atque iterum contuli⁵, at meum in maximum beneficium docta mulier Iulia Ammannati, apud Pisanam Scholam contubernalis, codicem ipsum explorauit eiusque correctores internouit peritissime.

P = *Vaticanus Palatinus lat. 1631*, origine incerta, quinto saeculo exaratus, ineunte iam saeculo IX in Laureshamensi celeberrimo Germaniae monasterio (ut uulgo creditur⁶) adseruabatur summoque habebatur in honore, cum Vergilii ipsius manu scriptus esse iudicaretur; postea in Heidelbergensem Bibliothecam Palatinam translatus est, unde nomen suum traxit. Cum hic liber legeretur adsidue et multis euolueretur manibus, non solum duo et triginta folia interciderunt sed etiam, scriptorio atramento passim decolorato, litterae adeo euanuerunt nonnullae ut hodie uix dinoscantur. Huius imaginem phototypi-

- 2 De Aproniani Asterii subscriptione egregie disseruit nuperrime G. Ammannati, «MD» 58 (2007), 227–239.
- 3 Hunc codicem, saec. XV Romam translatum, anno fere 1470 contulit minioque correxerit Pomponius Laetus, qui priores quoque et iam euanescentes renouauit aliquando correctiones.
- 4 Vide etiam G. Funaioli, *Il valore del Mediceo nella tradizione manoscritta di Virgilio*, in Idem, *Studi di letteratura antica*, II 2, Bologna 1947, 363–386.
- 5 Codicem Mediceum diligenter illustrauit M. Hoffmann, *Der Codex Mediceus pl. XXXIX n. 1 des Vergilius*, I, Leipzig 1889; II, ibidem 1901; uide etiam H. R. Fairclough, «TAPA» 63 (1932), 206–224.
- 6 Sed uide M. McCormick, *Five hundred unknown glosses from the Palatine Virgil (The Vatican library, ms. Pal. Lat. 1631)*, «Studi e testi 343», Città del Vaticano 1992.

cam Remigius Sabbadini edidit (Parisiis 1929)⁷, quae persaepe est a me frequentata; schedis photographice usus sum plerumque, interdum autem oportuit codicem recognoscere ipsum.

R = *Vaticanus Latinus 3867*, saeculo sexto ineunte scriptus compluribusque picturis ornatus, cui clarissimus philologus Pierius nomen 'Romano' indidit, ex Gallico monasterio S. Dionysii prope Parisios in Bibliothecam Vaticanam, Sixto IV pontifice, translatus est. Alii uiri docti hunc codicem coniecerunt Rauennae esse descriptum, Byzantii alii: de re ambigitur nec est quicquam pro certo credendum⁸. Quamuis haud ita parui habendus sit, apud nos tamen prae lacunis non eadem ac Mediceus et Palatinus auctoritate pollet. Desunt septem et septuaginta folia, itaque desiderantur *Aen.* II 73–III 684, IV 217–V 36, XI 757–792, XII 651–686, 759–830, 939–952.⁹

Sunt praeterea alii pari antiquitate parique auctoritate insignes testes quattuor laudandi de quibus reliquiae tantum lacerae supersunt: **A**, **F**, **V**, **G**. De praestanti codice qui Augusteus [**A**] appellatur non nisi perpauca dicam, quia de *Aeneide* tantummodo quattuor uersus ex eo innotuerunt (IV 302–305). Exstant quattuor folia in Bibliotheca Vaticana (*Vat. Lat.* 3256) et in Berolinensi Bibl. tria (*Lat. Fol.* 416), tam magnificis litteris quadratis exarata ut codex ille, quasi titulos imitare-

7 Cf. «Historia» 1 (1927), 57–67.

8 G. Cavallo, *La cultura a Ravenna tra Corte e Chiesa*, in *Le sedi della cultura nell'Emilia-Romagna* I, Milano 1983, 31; A. Pratesi, *Descrizione codicologica e paleografica del Virgilio Romano*, in *Virgilius Romanus*, Italo Lana curante, Milano 1986, 111–137; D. H. Wright, *Codicological Notes on the Virgilius Romanus (Vat. Lat. 3867)*, «Studi e testi 345», Città del Vaticano 1992; Idem, *The Roman Vergil and the origins of Medieval book design*, London 2001; Alan Cameron, *Vergil Illustrated Between Pagans and Christians*, «JRA» 17 (2004), 502–525.

9 Huius codicis imaginem phototypice expressam praebet supra laudatus *Virgilius Romanus. Codice Vaticano Latino 3867*; picturae editae erant anno MCMII Romae cum praefatione Francisci Ehrle: *Picturae ornamenta, complura scripturae specimina codicis Vaticani 3867 qui codex Virgilii Romanus audit phototypice expressa, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae*.

tur in Augusteis marmoribus insculptos, nomen suum sit adeptus.¹⁰ His in frustulis, quae viri docti putant quinto saeculo exeunte uel sexto ineunte Romae esse descripta¹¹, supersunt *Georg.* I 41–280; III 181–220. Ex *Aeneidos* textu penitus hodie deperdito quattuor illos uersus quos supra memorauimus aere expressos uulgauit Ioannes Mabillonius, *De re diplomatica*, II, Lutetiae Parisiorum 1709², 637.

F = *Fulvii Ursini schedae Bibliothecae Vaticanae* (Vat. lat. 3225), quae unice testantur quantum reuerentiae, prope iam excedente antiquitate, elegantiores homines Vergilio praestiterint: nam quinquaginta splendidae picturae hunc exornant librum, qui saeculo quarto exeunte uel quinto ineunte, litteris capitalibus rustici ductus adhibitis, accurate et polite descriptus est: quamuis compluribus mendis uitiat, aliquot tamen magni momenti lectiones seruat.¹² Folia quinque et septuaginta tantum supersunt: perierunt *Bucolica* omnino et *Georgicon* priores libri duo; *Aeneidos* nonnulla fragmenta crebris intercisa lacunis exstant¹³.

10 *Codicis Vergiliani qui Augusteus appellatur reliquiae quam simillime expressae*, ad Vergili natalem MM celebrandum qui erit id. Oct. a. MDCCCCXXX Bibliotheca Vaticana contulit, praefatus est R. Sabbadini, Augustae Taurinorum 1926; *Vergilius Augusteus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat. Codex Vaticanus Latinus 3256 der Biblioteca Apostolica Vaticana und Codex Latinus Fol. 416 der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*, praefatus est C. Nordenfalk, Graz 1976.

11 Vide A. Petrucci, *Per la datazione del «Virgilio Augusteo»: osservazioni e proposte*, in *Miscellanea in memoria di Giorgio Cencetti*, Torino 1973, 29–45. Diligenter hunc codicem peruestigauit, res quoque orthographicas describens, Em. Hoffmann in *«Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien»* 16 (1865), 129–148.

12 Vide D. H. Wright, *Vergilius Vaticanus. Codices e Vaticanis selecti* 40, Graz 1980; Idem, *The Vatican Vergil: A Masterpiece of Late Antique Art*, Berkeley 1993; cf. A. Geyer, *Die Genese narrativer Buchillustration. Der Miniaturenzyklus zur Aeneis im Vergilius Vaticanus*, Frankfurt a.M. 1989.

13 Plenam imaginem phototypice expressam suppeditant *Fragmenta et picturae Vergiliana codicis Vaticani Latini 3225*, consilio et opera curatorum Bibliothecae Vaticanae, Romae 1899 (iterum Romae 1930, tertium in Ciuitate Vaticana 1945); *Vergilius Vaticanus. Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Vaticanus Latinus 3225 der Biblioteca*

V = *Veronensis* XL (38), rescriptus. Supersunt omnino unum et quinquaginta folia, de *Bucolicis* scilicet quattuor, de *Georgicis* octo, de *Aeneide* septem et triginta. Hunc librum uerisimile est primum in Gallia uel in Italia descriptum esse saeculo quinto; deinde saeculo septimo a librario quodam coenobii Luxouiensis (uel Luxouiensis scripturae perito), deleto Vergilio, Gregorii papae liber *Moralium in Iob* superimpositus est. Vergilii textus, cum ad grammaticorum usum conscriberetur, amplis instructus erat marginibus, qui mox multis et doctis adnotationibus referti sunt: totum harum adnotationum corpus *Scholia Veronensia* uulgo uocamus. Huc excerpta quoque nonnulla ex Aspri, Cornuti, Hateriani aliorumque grammaticorum commentariis confluerunt¹⁴. Admodum lacunosus nunc est liber, qui, infestis lotionibus ad priorem faciem recuperandam superinfusus, detrimentum tam insanabile accepit ut fere ubicumque nonnisi laboriose legatur.¹⁵

G = *Sangallensis* 1394, qui, litteris quadratis elegantissimis saeculo quinto exeunte uel sexto ineunte exaratus, magnificum est opus et quod primi possessoris insignem opulentiam cultumque exquisitum singulariter testetur; nunc, post uarios casus uariosque errores in S. Galli bibliothecam reuectus, ibidem custoditur. Supersunt tantummodo undecim schedae, ex quibus tres rescriptae: sed et in ceteris adeo litterae euenerunt ut difficillime oculis dinoscantur; fragmenta seruantur ex libris *Georgicon* IV et *Aeneidos* I, III, IV et VI.¹⁶

Apostolica Vaticana, Graz 1980–1984 (supra laud.).

- 14 Haec scholia Hermannus Hagen in *Appendice Seruiana* recensuit (Lipsiae 1902); post illum nuper Claudius Baschera (Veronae 1999), cui tamen fidem oportet non nimiam haberi. Hoc autem est in uotis ut Aldus Lunelli, tam egregie scholiis in *Bucolica* et *Georgica* nuperrime editis, scholia quoque in *Aeneida* propediem edat.
- 15 Hunc codicem accuratissime descripsit M. Geymonat, *I codici G e V di Virgilio*, «Memorie dell'Istituto Lombardo», Accademia di Scienze e Lettere, XXIX, 3 (1966), 289–438; uide etiam E. Condello, *Ai margini di Virgilio. Paleografia e codicologia degli Scholia Veronensia*, in *Talking to the text: marginalia from papyri to print*. XII Course of International School for the study of written records (Erice 1998), edd. V. Fera, G. Ferrà, S. Rizzo, Messina 2002, 59–82.
- 16 Vide supra n. 15.

Postremum cum his praestantissimis codicibus in membranis saltem commemorandum est fragmentum et illud rescriptum Mediolanense, **B** (= *Palimps. Ambros. L 120 sup.*, olim *Cimel. Ms. 3* [*Pack*³ 2943]) quod sub Arabica quadam scriptura unum et octoginta uersus ex libro primo *Aeneidos* seruat: 588–608, 649–668, 689–708, 729–748. Hic codex, ferme medio saeculo quinto scriptus, certe in usu scholarum fuit: ibi enim nescioqui Graecae Aegypti incola aliquot uersus Vergilianos descripsit et exaduersum Graece conuertit ut, hoc tirocinio exercitatus, Latinum addisceret sermonem¹⁷. Supersunt etiam fragmenta nonnulla papyracea saeculis III–V exarata¹⁸, ex quibus duo tantum adferunt dignas quae memorentur lectiones (*Pap. Colt Nessana 2. 1* [*Pack*³ 2939] et *Pap. Colt Nessana 2. 2* [*Pack*³ 2945]): illud siglo Π₅ indicaui, hoc siglo Π₁₀.

Cum de ueterum Vergilianorum codicum pristina copia hoc tantum reliquiarum supersit, complures tamen ex aeuo Carolino adsunt libri, in Germania et in Italia et maxime in Gallia descripti¹⁹, qui renascens antiquitatis studium testantur nobisque, praesertim si ex antiquissimis

17 *CLA* III 306; cfr. G. Galbiati, «Aevum» 1 (1927), 49–70; J. Kramer, «ZPE» 111 (1996), 1–20; uide etiam M. Fressura, *Note al Papiro greco Rylands 478 (PRyl 478)*, «Studi di egittologia e di papirologia» 4 (2007), 77–103.

18 Haec quotquot sunt omnia in tabulis Marii Geymonat inuenies indicata, unde ego, ne aliis siglis quemquam uexarem legentem, eadem ipsa sigla sum mutuatus; attamen palimpsestum Ambrosianum L 120 sup., quem Marius Geymonat in fragmentis numeratum siglo Π₈ signauit, siglo **B** malui indicare (uide supra).

19 Vide L. Holtz, *La redécouverte de Virgile aux VIIIe et IXe siècles d'après les manuscrits conservés*, in *Lectures médiévales de Virgile: Actes du colloque organisé par l'École française de Rome*, Rome 1985, 9–30; Idem, *Les manuscrits carolingiens de Virgile (X–XI siècles)*, in *La fortuna di Virgilio: Atti del convegno internaz.*, Napoli 1986, 127–149; B. Munk Olsen, *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles. Catalogue des manuscrits classiques latins copiés du IXe au XIIe siècle*, II, Paris 1985, 672–826; III, 1 *Addenda et corrigenda*, ibid. 1989, 138–153; Idem, *Chronique des manuscrits classiques latins (IXe–XIIe siècle)*, «Rév. Hist. des Textes» 21 (1991), 68–76; 24 (1994), 239–248; 27 (1997), 78–84; 30 (2000), 179–185; 32 (2002), 100–104; n.s. 2 (2007), 98–104; G. C. Alessio, *Enciclopedia Virgiliana*, s.u. *Medioevo: Tradizione manoscritta*, III, Roma 1986, 432–443.

libris proximam exhibent originem, aliquid subsidii adferunt; inter eos praecipue **a** et **γ** eminent²⁰. Paulo his antiquiora aliquot supersunt frustra ex duobus libris exeunte saeculo octauo exaratis, quae tamen permodico auxilio nobis succurrunt: **m** (*Monacensis lat. 29005, 18*) et **p** (*Parisinus lat. 7906*). Nunc ego, cum ex libris aetatis Carolinae quatuordecim iam pridem sint ab editoribus collati²¹, octo alios contuli adhuc inexploratos, quos infra descriptos inuenies²². Quamuis in incerto sit utrum Carolini librarii, ut textum suum emendarent, sub oculis codices alios antiquos habuerint nunc pro deperditis habendos, an secuti sint grammaticos et commentatores ueteres quibus uerae lectiones haud ignotae essent, illos tamen liquet, a uetustissimis libris dissidentes, nonnumquam textum seruasse genuinum²³. Quanta assiduitate Vergilius inter IX saeculum et XV sit in scholis lectitatus nullaue intermissione transcriptus, singulari testimonio ingentes cateruae recentiorum codicum confirmant, qui tamen auctoritate ac fide uetustioribus raro admodum praestare possunt²⁴.

* * * * *

Neminem praeterit quantam ingenii sollertiam quantamque subtilitatem Vergilius protulerit in nouando uerborum contextu, hoc unum studens ut oratio, mira nonnumquam adhibita licentia, non solum insolita sed etiam sublimis euaderet. Interdum tamen sincerās uerasque poetae locutiones, quae certissima ac prorsus propria indicia sunt

20 Quibus de libris uide infra n. 38.

21 Vide Rogeri Mynors praefationem pp. IX–X et Marii Geymonat conspectum codicum pp. XXII–XXIV.

22 Vide infra pp. XXII–XXV.

23 Vide e. g. 1, 193 (*humi*); 4, 94 (*nomen*); 5, 573 (*Trinacriis*); 8, 672 (*spumabant*); 9, 236 (*sepulti*); 10, 838 (*pectora*); 11, 839 (*multatam*).

24 Diu multumque dubitauit an codices recentiores in 3, 127 genuinam lectionem seruauissent *consita*, cum tamen uetustiores omnes, Seruio consentiente, traderent *crebris ... freta concita terris*, id quod timui ne pro exquisita locutione ualere posset: denique (Bentley, Henry, Horsfall, Goold praeuidentibus) *consita* satis confidenter scripsi. Attamen minime dubitans *subnexus* (4, 217), *subitum* (5, 522), *super* (6, 254) ex libris recentioribus recepi.

elegantiae, scholastici atque grammatici ueteres laeserunt eo inepto consilio ut poetae noua inuenta callidasque iuncturas ad communem usum imprudenter reducerent; etiam diligentiores librarii nonnumquam eundem in errorem inducti sunt et lumina scite accensa insciti restinxerunt. Perraro tamen Vergilii textus talibus corruptelis uiolatus uidetur quas emendare coniectando necesse sit, sed ad hoc critici saepius uocantur ut inter duas lectiones sapienter diiudicent quarum tamen neutra sit penitus spernenda aut plane absurda.

Optimi autem *Aeneidos* codices, quamuis incerta adfinitate coniuncti, nulla necessitudinis uincula aut cognationis exhibent neque ullo pacto in stemmatis ordinem digeri possunt; hoc tantum me posse adseuerare credo, ni fallor, libros illos in quendam gregem conglobandos esse. Librarii enim, duobus uel pluribus collatis exemplaribus, uarias lectiones receperunt, quas patet non rectis lineis propagatas esse, sed in singulos codices per transuersum commigrasse. Corruptelae autem nonnullae iam dudum a criticis prolatae sunt quae, omnibus uetustissimis libris communes, communem ortum in archetypo postulare uideantur. Hoc doctus uir Eduardus Courtney haud inanibus argumentis euincere studet²⁵, qui tamen dubitat utrum archetypum illud cum *Aeneidos* textu a Vario edito aequandum sit an, cum ne opera quidem a Vergilio ipso edita corruptelis communibus careant, postulandum sit exemplar quoddam quarto saeculo scriptum unde antiquissimi libri littera capitali exarati effluerint omnes. Quamuis multi (in primis Sebastianus Timpanaro²⁶) hoc primum exemplar negent umquam exstitisse, necesse est nihilominus concedant aliquot menda reperiri posse communia; qua re illi, ut ex angustiis euadant, non solum numerum et pondus mendorum solleter minuunt, sed ea contendunt ex codicum contaminatione semper esse orta. Haec quaestio non facile expeditur. Quamuis menda communia archetypum

25 E. Courtney, *The Formation of the Text of Vergil*, «BICS» 28 (1981), 13–29; Id., *The Formation of the Text of Vergil – Again*, «BICS» 46 (2002–3), 189–194; uide etiam J. Velaza, *Itur in antiquam siluam. Un estudio sobre la tradición antigua del texto de Virgilio*, Frankfurt am Main 2001; A. Escobar, *La tradición antigua del texto virgiliano: notas acerca de algunas hipótesis recientes*, «Exempl. Class.» 12 (2008), 25–47.

26 Vide infra n. 29.

uel (ut dicunt) palaeotypum quendam postulare uideantur, tam diffusa et adsidua codicum contaminatio ne hoc probabile credam me dehortatur. Adde quod codices uetustissimi saepe mutili sunt: per lubrica ergo ac dubia proceditur. Vt cumque res sese habet, non multum nostra interest rectane uia corruptelae ab archetypo manarint an per collationem atque contaminationem traditae sint: nostrum est ut eas omnimodis emendemus, uires si suppetunt.

Nimia autem fides non est concedenda suspicionibus eorum qui, iure rati Vergilii laborem manu caruisse extrema, *Aeneida* peruicaciter scrutati sunt eo proposito ut nimis multos uersus tamquam aliena in sede collocatos alio transferrent uel locos complures damnarent tamquam dupliciter a poeta scriptos et citra ultimam optionem relictos. Quod in uitium Otto Ribbeck praesertim delapsus est utraque in editione (Lipsiae 1858–1869¹; 1894–1895²); ille, maxima eruditione egregiaque inuestigandi subtilitate praeditus, profecto inter uiros doctos de *Aeneide* benemeritos palmam haberet nisi diffidentiae suae praeter modum indulsisset. Nam cum pro certo habeamus carmen imperfectum, compluribus locis nondum expletis aut diiudicatis, a Vergilio relictum esse, ueri simile tamen est Varium Rufum edendis in uersibus operam dedisse ut expedita *Aeneidos* oratio flueret et concinna, quam minime uitiosa minimeque superuacanea: auctoris uice quodammodo functus, scrupulose quod seruandum erat seruauit et quod remouendum remouit. Quamobrem non dubito quin plerumque critici operam perdituri sint qui Vergilii idiographum animis appetant obstinatis et, incerta uestigia persecuti, ultra ultimum textum a Vario constabilitum conentur transilire.

Etiam si Vergilii carmina, iam ante eius mortem, in scholis lectabantur et laudandi causa aut rarius obtrectandi explanabantur a magistris, minime tamen potest comprobari *Aeneidos* textum ab ullo grammatico, critica ratione adhibita, editum esse. Non desunt uero qui contendant Valerium Probum Berytium Vergilii opera edidisse: attamen, cum lectiones quae nomini eius addicuntur non nisi raro prodeant in codices nostros, partes editoris illum egisse uix credere possumus, quem tantummodo commentationes uel hypomnemata puto

composuisse²⁷. Antiquum aeuum per omne, ut satis constat, grammatici Latini ad Vergilium interpretandum incubuerunt assidue et lectiones tradiderunt nonnullas quae in libris nostris non leguntur; at nuper uariae illae lectiones, quasi ad arbitrium excogitatae uel commenticiae, peruicaciter reiectae sunt²⁸. Nam Hyginus et Probus et alii leuioris ingenii grammatici insimulati a quibusdam criticis sunt quod Vergilii textum sine causa mutassent atque, quasi absurde hario-
lati, falso proclamassent, ut fidem coniecturis suis adderent, a se aliis in libris inuentas esse illas lectiones. Nuperrime Sebastianus Timpanaro²⁹ iustis argumentis semel atque iterum pernegauit grammaticos Latinos tam seure damnari posse, utpote qui, quamuis fortasse minore subtilitate praediti, Alexandrinae nihilominus philologiae sectatores essent et pluribus quam nos hodie uterentur libris, iisdemque multo uetustioribus. Si interdum (concedo) lectiones praetulerunt prauas, si interdum in ineptas coniecturas sunt prolapsi, lectiones tamen potiores quam quae nobis ab optimis libris traditae sunt nonnullas seruauerunt Seruius aliique grammatici uel commentatores (exempli gratia cf. 5, 720 *animum*; 6, 383 *cognomine terra*; 10, 673 *quosne*; 12, 120 *limo*; 12, 605 *floros*). Horum ergo argumenta moneo ut integro animo consideremus prudentique iudicio perpendamus.

* * * * *

- 27 Non neglegendis argumentis fretus aliter censet C. M. Lucarini, *Osservazioni sulle edizioni virgiliane di Vario e di Probo e sull'origine dell' «Anecdoton Parisinum»*, «Atti della Accademia Nazionale dei Lincei», Rendiconti, s. IX, vol. XVII, Roma 2006, 281–305, praesertim 303–305.
- 28 Praecipue J. E. G. Zetzel, *Latin Textual Criticism in Antiquity*, New York 1981; Idem, «*Emendandi ad Tironem*»: *Some Notes on Scholarship in the II Century A.D.*, «HSCP» 77 (1973), 225–243; uide etiam G. P. Goold, *Seruius and the Helen Episode*, «HSCP» 74 (1970), 101–168.
- 29 S. Timpanaro, *Per la storia della filologia virgiliana antica*, Roma 1986 (2002²); Idem, *Virgilianisti antichi e tradizione indiretta*, Firenze 2001. Probianas lectiones prudentissime defendit M. L. Delvigo, *Testo virgiliano e tradizione indiretta. Le varianti probiane*, «Biblioteca di Materiali e Discussioni per l'analisi dei testi classici» 5, Pisa 1987.

Haud magnanime me gessi, scio, ego qui supra ueritus non sum doctissimum uirum Ottonem Ribbeck reprehendere quod nimis multis uersibus gratuito traiectis uel deletis editionem suam infirmauerit, nimis multos locos tamquam incohatos notauerit, nimis multos denique uersus utpote amissos desiderauerit; at uerba mihi desunt si laudes fingere conor pro meritis eius *qui talia nobis pectore parta suo quaesitaque praemia liquit*. Ille enim totius Vergilianae philologiae fundamenta per solidum subdidit: nemo enim qui *Aeneida* ediderit editurusue sit, illius prolegomenis aut apparatibus se abstinere neque iam potuit neque poterit umquam.

Multis post annis eximiam Italicarum editionum seriem egregie aperuit Remigius Sabbadini, qui textum constituit certiore nitidoque ornauit apparatu³⁰; post illum Aloisius Castiglioni et deinde Marius Geymonat Vergilii opera recognouerunt peritissime. Non est dubium quin Geymonatiana editio³¹ (quae nuperrime typis exscripta iterum est, nonnullis additamentis illatis nonnullisque correctionibus)³² locupletissimum praebeat apparatus criticum, quo non solum omnium codicum et papyrorum uariae lectiones, scribarum erroribus uel minimis obseruatis, accuratissime sunt relatae, sed etiam ueterum grammaticorum lucubrationes nec non criticorum coniecturae fere omnes; huc accedit quod ex hoc docto et laborioso receptaculo quid singuli optauerint editores unusquisque nostrum cognoscere potest expedite. Reticere non possum quantum utilitatis mihi illius apparatus attulerit quantoque me soluerit labore: libenter igitur me fateor multum illi debere. Et tamen (ne improbus iudicer precor aut ingratus) eiusmodi apparatus opinor plus prodesse quibus cordi sit de Vergiliani textus traditione scienter percontari quam quibus sit in animo ex tam ingenti traditione textum expromere certiore. Quam autem ego rationem sim secutus aperiam infra.

30 Augustae Taurinorum 1918–1919 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum); Romae 1930 (Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum editi).

31 Augustae Taurinorum 1973 (Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum).

32 Roma 2008 (Edizioni di Storia e Letteratura).

Haud magno usui mihi fuerunt editiones Frederici A. Hirtzel³³ et Gualtheri Janell³⁴ quippe qui, sedulissimi operarii potius quam fabri periti, exigua et leuiter impressa uestigia in textu liquerunt: hoc saltem laudi illis potest duci quod Ottonis Ribbeck suspicionibus obstiterunt ambo. Quotienscumque uero a Ioannis Götte editione³⁵, copiosis additamentis ornata, auxilium petiui, fructum non mediocrem sum consecutus: illum ego numquam ignarum aut ineptum inueni.

Nunc restat ut obseruantiam magnam sapienti uiro perdoctoque Rogero Mynors tribuam, qui, in deligendo uigilantissimus, prudentia subtilitate moderatione excellere uidetur. Ille non solum lectiones antiquissimorum testium probe perpendendo ingenii sui documentum dedit praeclarum, sed etiam, compluribus Carolinae aetatis libris collatis, scientiam nostram de Vergiliana traditione admodum auxit: quanti momenti sint incrementa ab eo prolata, ipsis ex uerbis quae in praefatione scripsit satis constat³⁶. Paene silentio praeterieram editionem Haruardianam perexiguo addito apparatu a Georgio P. Goold nuper confectam³⁷, qui propter ingenii sollertiam totiens admirationem meam mouit: semper sagax ille, at ego non semper idem sensi.

* * * * *

33 Oxonii 1900 (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis).

34 Lipsiae 1929 (Bibliotheca Teubneriana).

35 München 1971 (tertium ed. apud Heimeran, Tusculum-Bücherei).

36 P. Vergilii Maronis *Opera* recognouit breuique adnotatione critica instruxit R. A. B. Mynors (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis), Oxonii 1969, VIII–XI. Aliquanto post (anno 1975 ad Haruardianos gradus adipiscendos; anno 1990 cum disputationem suam in publicum diuulgauit [*The Tradition of the Text of the Aeneid in the Ninth Century*, New York]), Robertus A. Kaster, Rogeri Mynors codicillis usus, undecim exemplaria saec. IX scripta percensuit ut inueniret qua necessitudine Carolinae aetatis libri cum antiquioribus Vergilianis codicibus coniuncti essent. Cum lateret quibus e fontibus singuli codices manassent, nonnullis quidem propinquitatis uinculis inter eos detectis, in tres manipulos a Roberto Kaster digesti sunt: **br**, **dfhot**, **aeuv**; nam in manipulo unoquoque, quamuis contaminatio ubique diffusa dominetur, nonnulli errores reperti sunt communes aut saltem consimiles.

37 Cambridge, Mass., 1999 (Loeb Class. Libr.).

De huius editionis rationibus pauca dicam. Hoc uidelicet fuit propositum meum ut qui legeret non solum perspicue doceretur ex quibus indiciis quibusque testimoniis textus a me constitutus esset, sed etiam ut ipse, his argumentis fretus, aliter diiudicare posset aliumque textum suo Marte effingere. Itaque apparatus criticum parare minime ieiunum uolui at minime redundantem: quicquid superuacaneum erat et inane exclusi³⁸; lectiones illas tantum commemoraui quae mihi probabiles uiderentur uel quae textum a me constitutum quodammodo confirmare possent; lectiones aperte uitiosas omisi, ex quibus tamen nonnullas malui adferre ueritus ne, si eas praetermissem, ambiguitati aut obscuritati locum darem; aliquando sed raro admodum, maxima certe reuerentia adductus in libros uetustiores, lectiones uel prauas praeter consuetudinem memoraui cum a testibus tam uenerandis proferrentur. Vtique uolui, si ita dicere licet, ut apparatus textui totus inseruaret.

Non desunt uiri docti qui in apparatus suos multam uariamque philologiam accurate collegerint (Ribbeck memorabo et Sabbadini et maxime Geymonat): apud quos copiosissimam doctrinam facile inueniet quisquis in apparatu meo parum adqueuerit pluraque desiderarit; quin etiam Otto Ribbeck apparatusui qui dicitur critico apparatusum superadecit alterum quo testimonia non ex codicibus petita perutiliter

38 Ab hoc instituto discessi quotienscumque lectiones ex codicibus **a** et **γ** mihi afferendae erant, quorum prior ex parte de **R** emanat, alter de **P** originem ducit. Minime enim Rogero Mynors exprobro quod, cum ille conscius esset codices **a** et **γ** tantummodo ut apographa ualere posse, ex his nullas lectiones commemorauerit nisi ubi **R** et **P** prae lacunis deessent; at ego uereor ne ille, subtili consilio actus magis quam re ipsa considerata, nimio rigore usus sit. Nam codex **a** non semper sine ulla discrepantia codicem **R** uidetur transcripsisse (etiam ubi ex **R** certe effluxit); qua de causa subdubitauī saepius an quod exemplar exstiterit inter **R** et **a** interpositum idemque contaminatum. Itaque, Marius Geymonat secutus, una cum ceteris Carolinae aetatis libris codicem **a** ubique malui laudare. Eadem usus ratione, sed magis confidenter, etiam ubi Palatinus non defecerat, codicis **γ** mentionem intuli, qui non ex ipso Palatino originem duxit sed “ex aliquo eius apographo uel saltem e codice aliquo indidem correcto” (ut Rogero Mynors satis constat, p. XI); itaque, oblata facultate, referre simul potui secundae manus lectiones, quae saepe mihi probabiles uisae sunt.

coegit. Ex eorum laboribus magnos fructus cepi, iisque omnibus gratias libenti animo persoluo. Apparatus ab iis confectos summa cura summaque diligentia contuli: quotienscumque discrepare inter se uidebantur, libros manu scriptos accuratius recognoui ut omnem tollerem dubitationem nodosque expedirem³⁹; ex hac collatione Marium Geymonat superiorem testor plerumque discessisse.

Si autem codicem Mediceum studiose perscrutamur (at Palatinum et Romanum ceterosque libros antiquiores in numerum adgrego), facile nobis persuadetur uix posse fieri ut, Remigii Sabbadini Mariique Geymonat auctoritate adducti, alium correctorem ab alio internoscamus aut, unamquamque manum suo numero distinguere conati, singulas correctiones certo tribuamus semper correctori. Quin contra timeo ne quando hoc nos a uero abducatur. Etenim, correctorum manibus diligenter perspectis, non solum nonnullas correctiones perperam

39 Experimentis cognitum est aliquot solere errores, editorum indigentia uel inertia, prioribus ex apparatus transmigrare et irreperire in nouos ibique latenter insidere: ex hoc numero alios emendare ualui, alii nescio an me prae-terierint: e. g. ad 2, 62 **R** legit DOLO (per haplographiam) non DOLOS; ad 6, 699 **P**¹ RIGABAT in RIGABANT non in RIGAEBANT correxit. Si plura exempla quaeris, uide 1, 701 ubi **P** habet FAMULI (-LAE **P**²), non FAMULE (Ribbeck, Sabbadini, Geymonat); 8, 556 PROPIUSQUE **R**, non PROPRIUSQUE (Ribb., Sabb., Geym.); 4, 309 MOLIRI **M**, non MOLIRIS (Ribb., Sabb., Geym.); 8, 343 MONSTRAT ARGILETI scripsit **M** (cf. 345), deinde Asterius deleuit ARGILETI suaque ipsius manu reposuit SUB RUPE LUPERCAL, at Ribb., Sabb. et Geym. referunt **M** primum scripsisse MONSTRAT ARGILETI SUB RUPE LUPERCAL et deinde Asterium tantummodo ARGILETI deleuisse. Editores notant omnes in codice **γ** uersus 11, 628–630 deesse (quos in margine alia manus addidit), attamen apparatus nullus docet tres hos uersus in **P** deletos esse. In libro X peierant editores nonnulli (in quorum numero nomino Ribbeck, Mynors et Goold) qui in apparatusibus suis contendunt duos Parisinos libros ex Carolinis (quos ego siglis **g** et **r** in conspectu indicaui) talem uersuum ordinem 663-64-61-62-65 exhibere: hoc enim per errorem aut de falso primus adseuerauerat F. G. Potier (Parisiis 1823) quem alii sunt secuti. Similiter in eodem decimo nullus ex Carolinis codicibus uersus 716–718 translato post uersum 713 exhibet, nam hi libri omnes ad unum eandem tradunt dispositionem; at fallitur Mynors eiusque διὰδοχοι.

adsignatas uidemus,⁴⁰ sed potius in centum minimas incidimus notas quae haudquaquam ulli satis certo correctori adscribi possint, ne dicam de illis quae nihil aliud sunt nisi liturae tenuissimis lineolis factae uel exiguiissima calami signa per transuersum ducta uel minuscula puncta remouendis litteris superimposita uel etiam uacuae rasurae. Quae omnia tam indistincta et indiscreta uidentur esse ut fere numquam, ne atramentis quidem summa cura inspectis, singulae correctorum manus certo dinosci possint. In lubrico igitur, ut apparet, ea res uersatur. Itaque, si apparatus criticum conscribere uolumus certiore, minime singulas distinguere manus oportet: hac in re, opinor, pedem referre idem ac progredi ualet.

Quo largiorem ipse testium conspectum pararem, octo libros Carolinae aetatis nondum collatos necesse erat conferri generatimque disponi; quod, sedulis discipulis opitulantibus, efficere potui expedite. Horum omnium si promiscue laudo uirtutem, singularem tamen iuuat Siluae Ottaviano doctrinam collaudare, quae, operam moderata communem, nouos inuestigationis suae fructus antequam in publicum ederet mihi prompte largita est.⁴¹ Itaque, his octo libris Carolinis nunc demum collatis post illos quattuordecim quos iam Rogerus Mynors et Marius Geymonat contulerant, fere omnium expleuimus numerum librorum Carolinae aetatis qui nostris temporibus exstant⁴²: solas enim

40 Exempli gratia contendam (adhortatione firmatus doctae adiutricis Iuliae Ammannati de Vergilianis antiquis codicibus peritissimae) complures ex emendationibus quas in duodecimo *Aeneidos* libro Remigius Sabbadini et Marius Geymonat nota **M**^s signauerunt, re uera Asterio adiudicandas esse: uide e. g. fol. 211 r (uu. 320–348).

41 Cum totam se diu contulerit ad codicum Carolinorum inuestigationem, non multum abest quin Silua Ottaviano ex labore suo fructum percipiat plenum: segetes, credo, propediem uenturae sunt copiosae. Iam ualui in meam utilitatem primas eius conuertere lucubrationes; at apparatus meum, nunc propter multa ac uaria sigla impeditum, in posterum spero posse, Carolinis libris sub communia sigla coactis et congregatis, fieri expeditiorem.

42 Vide supra n. 19. Hi octo codices penitus et diligenter collati sunt; alia ratione reliquorum Carolinae aetatis codicum singuli loci tantum per occasionem inspecti sunt ut adfinitas uel necessitudo aliqua illustraretur: ex his f solus, quippe praestantior, denuo discipulorum opera collatus est;

truncas praetermisimus reliquias inter quas eminent non solum fragmenta codicis illius quem siglo **q** signaui⁴³ sed etiam codicis **d** membrum disiectum⁴⁴. Hi libri ex ordine infra indicantur:

g = *Parisinus Latinus 7925*, saec. IX^{2/4} Gallia oriundus, glossemata et scholia plurima habet, quibus adnotationes duae a nescioquo lectore Italia septentrionali oriundo saec. XII sunt adscriptae⁴⁵. Post *Georgicon* libros uersus *Aeneidos* 2, 567–588, suo loco omissi ut in ceteris codicibus, ex Seruii uita Vergiliana additi sunt. Mirum est quanta adfinitate codicem **f** attingat⁴⁶, quamuis sit eo rudior mendisque pluribus maculatus. Hunc inter ceteros Parisinos siglo 2 distinctum perperam contulit Potterius.

Descripsit Munk Olsen II, 755; uide etiam schedam a Bibliotheca publica Galliae nuper uulgatam⁴⁷.

i = *Reginensis 1669*, ex Bernardi Bischoff sententia saec. IX² exaratus et origine Remensis, apud Floriacensis monasterii bibliothecam (ut

ceteros quoque et opto et spero posse iterum conferri. Praeterea lectores de hoc certiores facio uersus nonnullos in his codicibus saepe a manibus recentioribus suppletos esse: quod maxime patet in **f** (*Aen.* 10, 747–759) et in **v** (*Aen.* 1, 1–100; 5, 241–6, 161; 6, 570–7, 645; 9, 407–10, 41; 11, 53–12, 516); de qua re uide R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 8–60.

43 Huius codicis in monasterio Sancti Emmerami Ratisbonensis saec. IX^{2/3} exarati exstant hodie tria fragmenta maiora (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, lat. 2° 421 + München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 29216(8 + München, Archäologische Staatssammlung, B. Starks Collectaneen Handschriften Nachlass, hist. Ver. 18, VIII²); uide Munk Olsen II, 702–703; «RHT» 1997, 79; «RHT» 2007, 100. Eiusdem codicis cetera frusta, ubi Vergilii carmina paene omnino perierunt, non memorauimus.

44 *Parisinus latinus 8093-VI*, saec. IX^{2/3} exaratus; hoc fragmentum, iam pridem cognitum quia in eo Iuuenalis ludi libellus seruatur, eos ipsos uersus continet, ut S. Ottaviano uidit, qui a codice **d** olim seiuncti erant (*Aen.* 12, 682 usque ad finem); cf. Munk Olsen II, 761–762.

45 G. C. Alessio, C. Villa, *Per Inferno 1*, 67–87, in AA.VV., *Vestigia. Studi in onore di G. Billanovich*, Roma 1984, 8–11.

46 Vide praecipue *Aen.* 4, 523; 655 sq.; 5, 281; 6, 354; 7, 281; 555; 8, 413; 472; 567; 9, 17; 226; 11, 503; 691; 871 (cf. appar. crit.).

uidetur) usque eo adseruatus est donec in Petri Danielis possessionem uenit. Optimae notae est codex⁴⁸, nitide atque accurate scriptus et Seruii commentario in marginibus instructus; a uariis manibus multae correctiones uariaeque lectiones illatae sunt.⁴⁹

Descripsit Munk Olsen II, 781; «RHT» 1994, 245.

j = *Bruxellensis Bibl. Reg.* 5325–5327, saec. IX^{3/3} in Gallia septentrionali a rapidis et saepe illepidis manibus conscriptus; ex quibus quattuor scribae distingui possunt, qui perbono exemplari esse usi uidentur: nam cum codice **R** in aliquot locis hic conuenit⁵⁰. Desunt folia *Aen.* 9, 425–494; 10, 16–85 continentia; omissi sunt *Aen.* 3, 662–683. Huius codicis uarias lectiones primus collegit perpenditque Kaster⁵¹.

Descripsit Munk Olsen II, 709; «RHT» 2000, 181.

k = *Hamburgensis scrin.* 52, saec. IX^{2/4} Parisiis fortasse in coenobio Sancti Germani in Pratis eleganter confectus. Continet etiam Seruii commentarium in marginibus transcriptum et Ouidii *Epistulas ex Ponto* (I–III 2, 67), cuius operis certissimus testis exstat; in Vergilio quoque est ubi uirtutibus emineat⁵². Hunc post Götte⁵³ contulit in *Georgicis* (eodem siglo signatum) Erren⁵⁴.

Descripsit Munk Olsen II, 722; III², 144–145; «RHT» 2000, 182.

w = *Guelferbytanus Gudianus* 66, saec. IX¹ exaratus apud abbatiam Sancti Vedasti aut monasterium Lareshamense, ut Bernardus Bischoff

47 <http://archivesetmanuscripts.bnf.fr>.

48 Vide *Aen.* 4, 94 (*nomen*); 5, 558 (*it*); 573 (*Trinacriis*); 7, 211 (*auget*); 8, 724 (*Mulciber*); 11, 149 (*Pallanta*); 624 (*procurrens*); 708 (*fraudem*).

49 De hoc codice uide nunc S. Ottaviano, *Il Reg. Lat. 1669: un'edizione di Virgilio d'età carolingia*, «Miscell. Bibl. Ap. Vat.» 16, 2009 (s. p.).

50 Hoc maxime patefit in *Aen.* 7, 125 usque ad 9, 795: uide e. g. 7, 356; 458; 569; 744; 8, 90; 390; 9, 97 sq.; 270; 329; 363; 403; 529.

51 R. A. Kaster, *The Tradition of the Text...*, 28–31 et passim.

52 Vide *Aen.* 4, 26 (*Erebo*); 5, 720 (*animum*); 9, 646 (*formam*); 10, 805 (*arce*); 11, 345 (*ferat*). Orthographia quoque super solitum mendis caret.

53 *Landleben. Bucolica, Georgica, Catalepton*, hg. von J. und M. Götte, München 1981⁴, 460–466.

opinatus est. Desunt principium et finis (*Buc.* 1, 1 – *Georg.* 4, 69; *Aen.* 10, 124 – 12, 952). Hic codex cum **d** coniunctus intima familiaritate uidetur esse⁵⁵ (nam utroque in codice, id quod eorum comprobatur cognitionem, aliquot uersus ad cantum uocum sunt notati).

Descripsit Munk Olsen II, 794.

x = *Montepessulanus* H 253, saec. IX^{2/3} in Gallia septentrionali exaratus. Suppleuit *Aen.* 11, 141–643 manus altera priori paene aequalis, uersus ab *Aen.* 12, 714 usque ad finem tertia manus ceteris recentior. Scholia uberrima exhibet, quae cum codicibus **f** et **g** in *Bucolicis*, cum fragmento **q** in *Aeneide* semel atque saepius consentiunt; ex alia fabrica tamen uidetur carminum textus esse confectus.

Descripsit Munk Olsen II, 737–738.

y = *Parisinus Latinus* 10307, saec. IX^{4/4} in Gallia orientali transcriptus, quem nescioqui magister ecclesiae Laudunensis adnotauit, ut Contreni uidit⁵⁶. Continet etiam Sedulii Iuuencique carmina et in margine Seruii commentarium Daretisque Phrygii *De excidio Troiae historiam*; Vergilii autem opera ex eodem fonte hausta uidentur esse atque codices **kx**⁵⁷. Fuit codex Regius Parisiensis apud Masuicium.⁵⁸

Descripsit Munk Olsen II, 755–756; III², 149; «RHT» 1991, 73; 1994, 244.

z = *Parisinus Latinus* 7927, olim in bibliotheca adseruatus ecclesiae Sancti Martialis Lemouicensis, alibi in Gallia meridionali saec. X est exaratus. Cum aliqua folia intercidissent atque hic liber toto fine mutilatus esset, suppleti sunt a manibus XII saeculi uersus *Aen.* 2, 471–

54 *P. Vergilius Maro, Georgica*, hg. von M. Erren, B. I, Heidelberg 1985.

55 Vide praecipue *Aen.* 1, 49; 209; 3, 341; 670 (*attrectare*); 4, 541; 590; 701; 5, 158; 6, 696; 7, 566; 641; 718; 8, 390; 409; 431; 9, 817.

56 J. J. Contreni, *The Cathedral School of Laon*, München 1978, 89–90, 119–120, 139–141 et passim.

57 Vide praecipue *Aen.* 2, 67; 7, 379; 8, 313; 324; 512; 9, 237; 10, 863; 12, 221; 898.

58 *P. Virgilii Maronis Opera cum integris commentariis Seruii, Philargyrii, Pierii*, rec. P. Masuicius, Halma, Leouardiae 1717.

600; 5, 799 – 6, 779; 10, 2 – 12, 952. Vergilii operibus praemissus est Iuuenalis qui dicitur ludi libellus, ut fit etiam in **d**, quocum **z** saepe facit. Fuit Potterii codex 4.

Descripsit Munk Olsen II, 755–756.

* * * * *

Otto Ribbeck, ut satis constat, codici Palatino nimium confisus est; Remigius Sabbadini primum Mediceo indulsit at deinde, mutata sententia, ad Palatinum et ipse inclinavit; ego uero (etsi quid studii sub pectore mihi perstet inuito) hanc legem sum secutus ut nullum codicem haberem pro optimo: cum enim, in tanta et tam diffusa codicum contaminatione, lectiones uerae ubique possint latere, ubicumque eas inueni, libero iudicio consilioque integro recepi. Equidem ego arbitrator, omnibus locis bene collatis, codici Romano a criticis plerisque nimis seuerè esse obtrectatum utpote qui peruulgata opinione longe deterior habendus esset; nec tamen hoc semper rebus respondere credo: nam non solum Romanus in prima scriptione non pluribus corruptelis quam Mediceus et Palatinus uitatus uidetur, sed, ut opinio mea fert, si auxilium petieris a Romano, suffragantibus modo Carolinis libris, nonnumquam Medicei uel Palatini singulares corruptelas sanabis.⁵⁹

Hodie – qua in re cum Paulo Maas consentio – critici apparatus plerumque uidentur uita carere: olim uero philologi nonnulli (neque Friderici Leo memoriam quisquam deposuit neque Francisci Buecheler neque Alfredi Housman), aliam rationem secuti, quasi si pro textu a se constituto sponderent, apparatus suos animaduersionibus uiuidis frequenter ornauerunt. Quorum auctoritate adductus, adnotatiunculas per occasionem addidi ut consilia mea aperirem meaque iudicia confirmarem; hoc tantum timeo ne quando, exoptans textum comprobare ac facere planum, modum excesserim: rogo ignoscatis si, quasi cum lectoribus collocuturus, assidue curauim ne austera apparatus seueritas omnem exstingeret uocem editoris. Eodem consilio ex Seruii et

59 Vide R. E. Gaebel, *The Vergilian Manuscripts M, P and R*, in D. F. Bright – E. S. Ramage, edd., *Classical Texts and their Traditions, Studies in honor of C. R. Trahman*, Chico, California, 1984, 59–66.

Tiberii commentariis, si forte cum iis consentirem, excerpta rettuli ut eorum uerba mutuatus percommode enodarem ambiguitates. E contrario satis parcum in coniecturis criticorum laudandis tali ratione me prae bui ut ex silentio improbatio patefieret: itaque quae mihi arriserunt, uel quae ἀπορίαν aliquam in textu indicauerant latere, eas solas memorauī.

* * * * *

Reliquum est nunc ut de orthographia et interpunctione breuiter disseram, sed strictim dicta fient iis apertiora qui paginas euoluerint sequentes. Orthographiam inter omnes constat in libris Vergilianis manuscriptis frequenter fluctuare et mutabilem esse; ceterum nobis minime est obliuiscendum quam saepe Vergilius, teretes praebens aures uocalitati sermonis, non solum uerborum exitus scite uariauerit sed uocibus etiam obsoletis usus sit quo aptior et iucundior sonorum efficeretur iunctura. Quam rem patet de uniuscuiusque iudicio pendere, non de lege grammatica ab opinionis arbitrio seiuncta. Nam, sicut Gellius testatur, Probus olim contendit Vergilium, poetico iure uindicato, prout proximarum uocum consonantia postularet, *urbes* et *urbis*, *turrem* et *turrim*, *securem* et *securim* ad arbitrium suum scripsisse.⁶⁰ Itaque non id secutus sum ut ueterum codicum scripturam ad aeuī Vergiliani titulos lapidarios conformarem (qui tamen ipsi saepe discrepare inter se uidentur), sed de librariorum quoque licentia et inscitia diffusus sum: nam quid librarii nouauerint aut quid nimio uetustatis studio abrepti mutauerint, sane ignoratur.

At Otto Ribbeck et Remigius Sabbadini persuasum sibi habuerunt (codice **P** plerumque freti) se posse ex sparsis reliquiis, quasi naufragia traditionis colligentes, genuinas uoces recuperare quae, iam exaequata uarietate scripturae, plerisque de codicibus dilapsae essent. An recte hoc fecissent ego saepe dubitaui: nam timui ne quis interdum librarius, arbitrato suo uel sua scribendi consuetudine actus, quendam uetustatis colorem uerbis improprie induxisset. Si quid tamen minus uulgare

60 Vide *Noct. Att.* 13, 21, 1 sqq. *diuersis in locis "urbis" et "urbes" dixit arbitrio consilioque usus auris*. Cf. F. Bömer, *Der Akkusativus pluralis auf -is, -eis und -es bei Vergil*, «Emerita» 21 (1953), 182–234, et ibid. 22 (1954), 175–210; M. Geymonat in *Enc. Virg.* I, Roma 1984, 13–14.

contra scribarum usum fortuito seruatum inueni, dignum credidi quod nulla opinione praesumpta examinaretur et, dummodo probabile esset, merito retineretur (cf. e. g. 1, 436 *fraglantia*, non *fragrantia*). Qua de causa inaequalitatem sequi ueritus aliquando non sum: exempli gratia afferam 1, 117 *uortex*, ubi fit adnominatio *uorat* ... *uortex* (quasi *uortex* a uorando?); alibi *uertice* scripsi. Sed quidnam ad 2, 727 et 7, 703 illam scribendi formam *exagmine* pro *examine* seruarem, si nihil aliud ibi latere iudicaui nisi ineptam deprauationem librariorum qui, quasi duae essent distinguendae uoces, insipienter *ex agmine* intellexerint? itaque, orthographia ad certam normam conformata, *examine* plane scripsi.

Quaestionum orthographicarum duo genera oportet proprietate ac natura distinguantur: multum enim differt utrum de formis adsimilatis agamus (quae res non maximi est momenti) an de uerborum exitu sonorumque dilectu, id quod ad carminis elegantiam credo pertinere et proinde magni nostra interesse. Aeque animo, quamuis mihi non semper persuasissimum esset, formas adsimilatas praetuli plerumque: *imp-*, *imm-*, *comm-*, *coll-* potius quam *inp-*, *inm-*, *conm-*, *conl-*; similiter scripsi *accelero*, *agnosco*, *appeto*, *aspicio* et *aspetto* potius quam *adcelero*, *adgnosco*, *adpeto*, *adspicio* et *adspecto*; ab hoc numero *adsto*, *adfatur*, *adgredior*, *adloquor*, *adspiro* excepi. Haec autem multiplex res uidetur esse et subobscura⁶¹. Codicum inconstantia scrupulosum quemque uexat editorem: nam temere codices omnes inter se modo dissident modo concordant, nec ullum inuenies qui sibi plane constet aut formulam sequatur unam; adde huc quod illa scribendi Vergiliana uarietas saepe nos in suspensio relinquit nostrumque auget errorem. Ipse quoque Rogerus Mynors, qui orthographiam omnem ad unam regulam aequare studuit, uidetur interdum sibi non constare.

Si ergo de recta scribendi ratione quaerimus, in nos bene cadit illud Catulli: *quod uides perisse perditum ducas*. Itaque, cum timerem ne quid fallaciae haberet regula una firmissima, malui medium consilium tenere. Fere illas seruandas mihi esse putauit scribendi formas quae magis Vergilianis temporibus consentaneae et aptae uiderentur, at tamen nullam esse neglegendam uarietatem scribendi quae cuidam causae peculiari seruiret: itaque ad 10, 24 et 144 et 11, 382 non *agger*

61 Docte et facete de rebus orthographicis nuper disseruit N. Horsfall, «Scripta Classica Israelica» 24 (2005), 225–228.

murorum sed *agger moerorum* probaui, quae iunctura, antiquis quoque testantibus doctis, Ennium patrem mihi est uisa redolere. Nec aliam rationem secutus, prout codices testabantur, *nato, nati, natum, natis* alicubi scripsi; alibi *gnato, gnate, gnati*, si quando in grauitatem adsurgere oratio uidebatur: e. g. 10, 525 *gnatoque patrique*; 6, 116 *gnatique patrisque*; 6, 868 *o gnate*. Bis tantum, suadente Seruio nec antiquis libris repugnantibus, praeter consuetudinem *succepi* (1, 175) et *succipiunt* (6, 249) ut priscas uoces in textum recepi.

Maioris certe est momenti qua ratione, libris nimium fluctuantibus, delegerim inter accusatiuos plurales tum in *-is* tum in *-es* exeuntes: hoc enim credo potuisse uersibus suauiore infundere uocalitatem. Cum pro certo scirem Vergilium sibi ipsum non semper constare, quin immo studiosissimum uarietatis esse, ad optimorum codicum fidem quantum potui quantumque licuit confugi: propterea cum Ottone Ribbeck me fateor aliquotiens consensisse. Itaque, ut par fuit, scripsi e. g. 5, 634; 6, 671; 11, 298 *amnis*; 6, 572; 7, 450; 8, 437 et 697 *anguis*; 6, 663 *artis*; 3, 522 *collis*; 2, 624; 5, 743; 9, 145 et 522 *ignis*; 2, 804 *montis*; 1, 168 *nauis*; 1, 269; 12, 763 *orbis*; 2, 717 et 747; 8, 11 *penatis*; 5, 635 *puppis*; 11, 466 *turris*; 6, 92 et 378; 8, 434 *urbis*, at aliquando (3, 106 et 295, et saepe alibi) malui *urbes*⁶². Nonnumquam, omnibus indiciis attente examinatis, uiam alteram iniui: e. g. 10, 13 *Alpes*; 7, 658 et 8, 289 *angues*; 1, 657; 5, 359; 12, 393 et 397 *artes*; 6, 193; 12, 248 et 262 *aues*; 9, 383 *calles*; 11, 360 *ciues*; 3, 300; 4, 537; 8, 675; 10, 36 *classes*; 7, 798; 11, 319 et 902 *colles*; 5, 751 *egentes*; 3, 237; 11, 194 *enses*; 6, 818 et 7, 173 *fascies*; 8, 410; 9, 78 et 129; 10, 56 *ignes*; 4, 427 *manes*; 5, 584; 8, 448; 10, 885; 12, 481, 670, 743 et 925 *orbes*; 1, 69; 10, 268 *puppis*; 1, 68 et 378; 3, 603; 4, 21 et 598; 5, 62; 8, 543; 9, 258; 11, 264 *penates*; 2, 307 *praecipites*; 6, 72 *sortes*; 3, 483; 4, 648; 7, 349 et alibi *uestes*; 1, 214; 2, 617; 4, 175; 6, 771 et alibi *uires*; 12, 329 *semineces*⁶³. De

62 Gell. 13, 21, 5 *contra in tertio Aeneidis "urbes" dixit per "e" litteram ... hic item muta ut "urbis" dicas: nimis exilis uox erit et exsanguis*.

63 Cum uerborum exitus fluctuarent ideoque *orbes* uel *orbis*, *ignes* uel *ignis*, *naues* uel *naui* dici posset, saepe librarii consuetudinem suam sequebantur incuriosi atque terminationes ad arbitrium exaequabant: uide e. g. 12, 708 ubi **P** et **V** pro genetiuo *orbis*, neglegenter interpretati, *orbes* scripserunt; non dissimili ratione **P** contra metrum scripsit 8, 255 *igni* pro *igne*.

euphonia usque sollicitus, considerata quoque adiacentium uocum consonantia, praetuli *optume Graiugenum* (8, 127), at contra 5, 358 *risit pater optimus*.

Ne apparatus criticum grauiorem facerem, minutas res orthographicas plerumque praetermisi: quas qui desiderauerit, ex apparatusibus Ottonis Ribbeck et Remigii Sabbadini atque praesertim Marii Geymonat poterit eas cognoscere omnes. Varietatem tamen Graecorum nominum commemorauī, quorum declinatio, sicut Quintilianus fuse exposuit (1, 5, 63), Latine scribentibus ambigua semper fuit: Vergilius enim modo Graecam figuram secutus est, modo Latinam.

Quo loco uersus distinguendi essent, quae uerba separanda aut coniungenda, ubi clauderetur sensus, unde inciperet, maximae mihi fuit curae ut uaria interpunctione indicarem; ita quosdam iam uexatos locos et immerito emendatos, distinctione adhibita aptiore, potui expedire: uide e. g. 9, 463 *aeratasque acies*, ubi, si recte distinxeris, uerborum coniunctionem senties sane quadrare; uide etiam inter alia 1, 416 *ubi templum illi*; 2, 471–475 *qualis ubi ... nunc positus ... conuoluit*; 4, 398 *natat uncta carina* (κατὰ πᾶρὲνθεσιν); 7, 740 *et quos ... despectant moenia Abellae* (hic uersus διὰ μέσου est interpositus); 9, 85–86 (ne seiunxeris moneo *pineae silua mihi a lucus ... fuit*, quia in unam sententiam haec uerba cohaerent: uide textum et apparatus); 9, 579 *et laeuo adfixa est lateri manus* (accessio est διὰ μέσου interiecta); 11, 18 *arma parate animis*.

* * * * *

Ab hoc labore discessurus extremo, profiteor aliorum beneuolentiae auxilioque me permultum debere: quos omnes grata memoria recolo, paucos laudabo. Proximis superioribus annis semel atque saepius scholas de Vergiliano textu habui ut in controuersiam res difficillimas quasque deducere et mea iudicia frequentiore recognitione periclitarer. Discipuli mei et discipulae, bonae spei adulescentes, consociata opera curauerunt ne quid erroris in adferendis testimoniis relinqueretur. Primo loco Emmanuel Berti, Laram Nicolini et Lisam Piazzī nominabo, qui non solum una mecum testimonia uetustissima editorumque apparatus recensuerunt sed etiam singulos fere locos mecum pertractauerunt incertos uel obscuros; iis pertinaciter monentibus, uiam persaepe inueni: *sunt hic etiam sua praemia laudi*. Iulia Amman-

nati, ueteris scripturae eximia interpres, codices **M** et **P** perspicendo eorumque correctores dinoscendo mihi adsidue subuenit, cuius magna adiutus peritia apparatus criticum ubique conficere potui certior.

Quanta debeatur gratia Stephano Grazzini, Nicolao Lanzarone, Laurae Micozzi, Iuliano Ranucci, Ernesto Stagni et Iulio Vannini dici uix potest, quia, discipuli fidelissimi, stipendiis apud Pisanam Scholam Normalem iam emeritis, militiam renouare non dubitauerunt. Beneficiorum memor sum (denuo libenti animo testor) quae a Siluia Ottaviano accepi in inquirendis et generatim digerendis Carolinae aetatis libris: illa, philologiae admodum gnara, operam cum condiscipulis saepe sociauit ut, pluribus colloquiis in schola nostra habitis, octo ex iis libris primum conferrentur atque ceteris adiungerentur iamdiu collatis. Nec obliuisci potero quam prompte Nicolaus Horsfall doctrinae suae multae nonnihil mecum partitus sit. Mihi multum profuit Ioannes Gärtner perdoctus collega qui, Bibliothecae Teubnerianae mandata studiose persecutus, scidas nondum perpolitas peritissime emendauit.

Marco Buonocore, Scriptori Latino egregio, dignae sunt grates persoluendae qui, cum Vaticana Bibliotheca nullo modo adiri posset (illa enim per triennium, refectionis causa, erat doctis omnibus praeclusa), ut satis exploratas haberem Palatini et Romani codicum lectiones manusque uarias, si forte incertus haesissem, mihi oculos acerrimos et singularem peritiam largitus est. Grato animo Francam Arduini iuuat laudare, Bibliothecae Laurentianae doctam praepositam, quae uenerandissimum Vergilium Mediceum magna cum liberalitate nobis commodauit ut totus percenseretur. Nunc demum quinque docti uiri sunt nominandi qui, amici uel potius amicissimi, nonnumquam inter cenandum de boni editoris officio facite mecum sunt fabulati (nonne oportet etiam inter cenandum philologiam nosse?): Marium De Nonno, Paulum Fedeli, Rolandum Ferri, Marium Labate et Michael Reeve dico. Quos uniuersos omnes benigne saluto, post etiam iubeo ualere.

Scribebam Pisis
e Schola Normali Superiore
mense Decembri MMVIII

G.B.C.

TABVLA NOTARVM

QVIBVS AVCTORES ET TESTES SAEPIVS ADHIBITI IN APPARATV INDICANTVR

<i>ps. Acro</i>	Acronis quae dicuntur scholia in Horatium (ed. O. Keller, Lipsiae 1902–1904).
<i>Agroec.</i>	Agroecius (saec. V), <i>Ars de orthographia</i> (GLK VII; ed. M. Pugliarello, Milano 1978).
<i>Apthon.</i>	Aelius Festus Apthonius (= ps. Marius Victorinus, saec. IV?), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI).
<i>Apul.</i>	Apuleius Madaurensis (saec. II).
<i>Arus.</i>	Arusianus Messius (saec. IV), <i>Exempla elocutionum</i> (GLK VII; ed. A. Della Casa, Milano 1977).
<i>ps. Ascon.</i>	Q. Asconi Pediani (saec. I) quae dicuntur scholia in Ciceronis <i>Orationes</i> (ed. T. Stangl, Wien 1912).
<i>Asper</i>	Aemilius Asper (saec. III?), <i>Grammatica Vergiliana</i> , in <i>Appendice Seruiana</i> (ed. O. Hagen, Lipsiae 1902, ex codice rescripto Parisino 12161, saec. V).
<i>Aug.</i>	Aurelius Augustinus (354–430).
<i>Auson.</i>	D. Magnus Ausonius (saec. IV).
<i>Cassiod.</i>	Cassiodorus Senator (saec. VI), <i>Institutiones</i> (ed. R. A. B. Mynors, Oxonii 1937).
<i>Catull.</i>	C. Valerius Catullus (saec. I a.C.).
<i>Char.</i>	Flavius Sospater Charisius (saec. IV), <i>Ars Grammatica</i> (GLK I; ed. C. Barwick et F. Kühnert, Lipsiae 1924, 1964 ²).
<i>CIL</i>	Corpus Inscriptionum Latinarum.
<i>Claudian.</i>	Claudius Claudianus (saec. IV–V).
<i>Cledon.</i>	Cledonius (saec. V?), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Cons.</i>	Consentius (saec. V), <i>Ars grammatica</i> (GLK V).
<i>Diom.</i>	Diomedes (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK I).

- Don.* Aelius Donatus (saec. IV), *Ars grammatica* (GLK IV; ed. L. Holtz, Paris 1981).
- Don. ad Ter.* eiusdem *Commentum Terenti* (ed. P. Wessner, Lipsiae 1902–1905).
- uita Don.* eiusdem *uita Vergili* (ed. G. Brugnoli et F. Stok, Romae 1997).
- Dositb.* Dositheus (saec. IV?), *Ars grammatica* (GLK VII; ed. G. Bonnet, Paris 2005).
- DSeru.* Seruius qui dicitur Danielis uel auctus (quae scholia Seruianis addita partim primus edidit P. Daniel, Parisiis 1600; uide *Seru.*).
- Enn.* Q. Ennius (239–169 a.C.), *Annalium fragmenta* (post I. Vahlen, Lipsiae 1903², ed. O. Skutsch, Oxford 1985).
- Fulg.* Fabius Planciades Fulgentius (saec. V?), *Expositio Vergilianae continentiae* (ed. R. Helm, Lipsiae 1898).
- Gell.* A. Gellius (saec. II), *Noctes Atticae*.
- GLK* *Grammatici latini* ex recensione H. Keilii, I–VIII, Lipsiae 1857–1880.
- Gramm.* e grammaticis tres pluresue (uide indicem auctorum in GLK VII).
- Hieron.* Sophronius Eusebius Hieronymus (c. 347–420).
- Hist. Aug.* Scriptores Historiae Augustae (saec. IV–V).
- Hos. Get.* Hosidius Geta (saec. II–III), *Medea*, cento Vergilianus (= *Anth. Lat.* 17; ed. R. Lamacchia, Lipsiae 1981).
- Il. lat.* *Ilias latina* (saec. I ex.; ed. M. Scaffai, Bologna 1982).
- Isid.* Isidorus Hispalensis (saec. VI–VII), *Etymologiae* (ed. W. M. Lindsay, Oxonii 1911).
- Lact.* L. Caecilius Firmianus Lactantius (saec. III–IV).
- Lucr.* T. Lucretius Carus (saec. I a.C.).
- Macrobr.* Macrobius Ambrosius Theodosius (saec. V in.), *Saturnalia* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, ²1970; ed. corr. 1994).
- Macrobr. somn.* eiusdem *Commentarii in somnium Scipionis* (ed. I. Willis, Lipsiae 1963, ²1970).
- Manil.* M. Manilius (saec. I).

<i>Mar. Vict.</i>	C. Marius Victorinus (saec. IV), <i>Ars grammatica</i> (GLK VI; ed. I. Mariotti, Firenze 1967).
<i>Mart.</i>	M. Valerius Martialis (saec. I ex.).
<i>Min. Fel.</i>	M. Minucius Felix (saec. II–III), <i>Octavius</i> .
<i>Non.</i>	Nonius Marcellus (saec. IV?), <i>De compendiosa doctrina</i> (ed. W. M. Lindsay, Lipsiae 1903).
<i>Orosius</i>	Paulus (?) Orosius (saec. IV–V).
<i>Ou.</i>	P. Ovidius Naso (43 a.C.–18 p.C.).
<i>Pers.</i>	A. Persius Flaccus (34–62).
<i>Plin.</i>	C. Plinius Secundus (23–79).
<i>Pomp.</i>	Pompeius (saec. V), <i>Commentum artis Donati</i> (GLK V).
<i>Porph.</i>	Pomponius Porphyrio (saec. III), <i>Commentum Horatii</i> (ed. A. Holder, Aeniponti 1894).
<i>Prisc.</i>	Priscianus Caesariensis (saec. V–VI), <i>Institutiones grammaticae</i> (GLK II–III).
<i>Prisc. fig. num.</i>	eiusdem <i>De figuris numerorum</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. part.</i>	eiusdem <i>Partitiones duodecim uersuum Aeneidos principalium</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Prisc. praeex.</i>	eiusdem <i>Praeexercitamina</i> (GLK III; ed. M. Passalacqua, Roma 1987).
<i>Probus</i>	M. Valerius Probus, ut ferunt (saec. IV?), <i>Instituta artium</i> (GLK IV).
<i>ps. Probus</i>	Probi qui dicitur <i>Commentarius in Bucolica et Georgica</i> (in <i>Appendice Seruiana</i> , ed. H. Hagen, Lipsiae 1902).
<i>Prop.</i>	Sex. Propertius (c. 50–15 a.C.).
<i>Prud.</i>	Aurelius Prudentius Clemens (saec. IV).
<i>Quint.</i>	M. Fabius Quintilianus (saec. I ex.), <i>Institutio oratoria</i> .
<i>Rufin.</i>	Iulius Rufinianus (saec. IV?), <i>De figuris sententiarum</i> (<i>Rhetores latini minores</i> , ed. C. Halm, Lipsiae 1863).
<i>Sac.</i>	Marius Plotius Sacerdos (saec. III), <i>Artes grammaticae</i> (GLK VI).
<i>Scaurus</i>	Q. Terentius Scaurus (saec. II), <i>De ortographia</i> (GLK VI; ed. F. Biddau, Hildesheim 2008).

- schol. Bemb.* scholia in Terentium Bembina (cod. Vaticanus latinus 3226, saec. IV–V; ed. J. E. Mountford, Londinii 1934).
- schol. Bern.* scholia Bernensia in Vergilii *Bucolica* et *Georgica* (ed. H. Hagen, «JKPh» suppl. IV, 1887).
- schol. Iuu.* scholia in Iuuenalem uetustiora (ed. P. Wessner, Lipsiae 1931, ²Stutgardiae 1967).
- schol. Med.* scholia in Vergilii *Bucolica* quae in codice Mediceo seruantur (ed. M. Ihm, «RhM» 45, 1890, 622–636).
- schol. Pers.* scholia antiqua in Persium uel commentum Cornuti (ed. W. Clausen et J. Zetzl, Lipsiae 2005).
- schol. Stat.* Lactanti Placidi, ut ferunt (saec. V–VI), *Commentarii* in Statii *Thebaida* et *Achilleida* (ed. R. D. Sweeney, Lipsiae 1997).
- schol. Ver.* scholia in Vergilium Veronensia (post H. Hagen in *Appendice Seruiana*, Lipsiae 1902, ed. C. Baschera, Verona 1999, et A. Lunelli, «Maia» 53, 2001, 63–135 [in *Bucolica*], et «Maia» 55, 2003, 5–83 [in *Georgica*]).
- Sen.* L. Annaeus Seneca (c. 4 a.C.–65).
- Seru.* Seruius (saec. IV–V), in Vergilium *Commentarii* (ed. G. Thilo, Lipsiae 1881–1887; accedit *Appendix* ceteros praeter Seruium et scholia Bernensia Vergilii commentatores continens, ed. H. Hagen, 1902; ed. Harvardiana, Lancasteriae Pennsylvanorum 1946 [in *Aen.* I–II], Oxonii 1965 [in *Aen.* III–V]; ed. G. Ramires, Bologna 1996 [in *Aen.* IX], Bologna 2003 [in *Aen.* VII]).
- Sil.* Silius Italicus (saec. I ex.).
- Stat.* P. Papinius Statius (saec. I ex.).
- Tac.* P. Cornelius Tacitus (saec. I–II).
- Tert.* Q. Septimius Florens Tertullianus (saec. II–III).
- Tib.* Tiberius Claudius Donatus (saec. IV–V?), *Interpretationes Vergilianae* (ed. H. Georgii, Lipsiae 1905–1906; *Aen.* 6, 1–157 interpretationem nuper inuenit et edidit P. K. Marshall, «Manuscripta» 37, 1993, 3–20).
- Val. Fl.* C. Valerius Flaccus (saec. I).
- Velius* Velius Longus (saec. II), *De orthographia* (GLK VII).

INDEX PHILOLOGORVM

QVORVM CONIECTVRAE MEMORANTVR (PRAETER EDITORES IN PRAEFATIONE LAVDATOS)

Albrecht	E. Albrecht, <i>Wiederholte Verse und Vertheile bei Vergil</i> , «Hermes» 16, 1881, 393–444.
Axt	K. A. M. Axt, <i>Zur Erklärung und Kritik der Horazischen Epoden</i> , Progr. Gymn. Kreuznach 1846.
Baehrens	Ae. Baehrens, <i>Emendationes Vergilianae</i> , «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 129, 1884, 391–412; 131, 1885, 385–401; 135, 1887, 259–277; 807–829.
Bembus	P. Bembus (Pietro Bembo), <i>De Virgilii Culice et Terentii fabulis liber</i> , Venetiis 1530.
Bentley	lectiones et coniecturae a R. Bentley in exemplari ed. Commelinianae an. 1646 (quod hodie in Mus. Brit. siglo '688 g. 6' signatur) adnotatae.
Bentley ad Hor.	Q. Horatius Flaccus, ex recensione et cum notis atque emendationibus R. Bentleyi, Cantabrigiae 1711.
Bentley ad Lucan.	M. Annaei Lucani <i>Pharsalia</i> , cum notis Hug. Grotii et R. Bentleyi, Strawberry-Hill 1760.
Bothe	F. H. Bothe, <i>Virgilius Virgilianus, siue quaestio de Virgilii locis quibusdam dubiis aut corruptis</i> , Heidelbergae et Spirae 1821.
Brunck	P. Virgilii Maronis <i>Bucolica, Georgica et Aeneis</i> , ad optimorum exemplarium fidem recensuit R. F. Ph. Brunck, Argentorati 1785.
Bryant	J. Bryant, ap. Heyne.
Büchner	W. Büchner, <i>Annotationum criticarum ad M. Tulli Ciceronis orationem pro L. Cornelio Balbo habitam particula altera</i> , Progr. Gymn. Schwerin 1866.
Burman	P. Virgilii Maronis <i>Opera</i> , cum integris et emendationibus commentariis Seruii, Philargyrii, Pierii. Accedunt F.

- Ursini, G. Fabricii, F. Nansii, Joh. Musonii, T. Fabri et aliorum et praecipue Nic. Heinsii notae nunc primum editae; quibus et suas in omne opus animaduersiones et uariantes in Seruium lectiones addidit P. Burmannus, post cuius obitum interruptam editionis curam suscepit et adornauit P. Burmannus junior, I-IV, Amstelaedami 1746.
- Burman ad Anth. *Anthologia ueterum latinorum epigrammatum et poematum, siue Catalecta poetarum latinorum in VI libros digesta* ... cura P. Burmanni Secundi, qui perpetuas adnotationes adiecit, I-II, Amstelaedami 1759-1773.
- Campbell A. Y. Campbell, *Aeneidea*, «CR» 52, 1938, 161-163.
- Cunningham P. Virgilii Maronis *Bucolica, Georgica et Aeneis*, ex recensione A. Cuningamii, Edinburgi 1743.
- Deuticke uide Ladewig.
- Dietsch R. Dietsch, *Theologumenon Vergilianorum particula*, Progr. Gymn. Grimma 1853.
- D'Orville J. P. D'Orville, ap. Burman.
- Faernus G. Faernus (Gabriello Faerno), ap. F. Ursinum (Fulvio Orsini), *Virgilius collatione scriptorum Graecorum illustratus*, Antverpiae 1568.
- Gemoll W. Gemoll, *Kritische Bemerkungen zu lateinischen Schriftstellern*, Progr. Gymn. Liegnitz 1890.
- Gossrau P. Virgilii Maronis *Aeneis*, in usum scholarum annotatione perpetua illustrauit G. G. Gossrau, Quedlinburgi et Lipsiae 1846.
- Gronovius ad Sen. L. Annaei Senecae *Tragoediae*, J. F. Gronovius recensuit; accesserunt eiusdem et uariorum notae, Lugduni Bataurum 1661.
- Güthling P. Vergili Maronis *Bucolica, Georgica, Aeneis*, recognouit O. Güthling, I-II, Lipsiae 1886.
- Guyet ad Ter. Fr. Guyeti in P. Terentii *comoedias VI commentarii*, Argentorati 1657.
- Harrison Vergil, *Aeneid 10*, with introduction, translation and commentary by S. Harrison, Oxford 1991.

- Heinsius *P. Virgilii Maronis Opera*, Nic. Heinsius Dan. fil. e membranis compluribus iisque antiquissimis recensuit, Amstelodami 1676; uide etiam Burman.
- Henry J. Henry, *Aeneidea or critical, exegetical and aesthetical remarks on the Aeneid*, I–V, London-Dublin-Meissen 1873–1892.
- Heyne *P. Virgilius Maro*, uarietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus a Chr. G. Heyne, I–IV, Lipsiae 1767–1775; quartam ed. curauit G. Ph. Wagner, I–IV, Lipsiae-Londinii 1830–1833.
- Housman ad Manil. *M. Manilii Astronomicon libri I–V*, recensuit et enarrauit A. E. Housman, editio altera, Cambridge 1937.
- Huet P. D. Huet, *Huetiana, ou pensées diverses de M. Huet*, Paris 1722.
- Iulius Sabinus Iulii Pomponii Sabini (= Pomponio Leto) *in omnia quae quidem extant P. Vergilii Maronis opera commentarii*, Basileae 1544.
- Jasper F. Jasper, *Zu Vergil*, «Zeitsch. f. d. Gymn.-Wesen» XXXIII, 9, 1879, 561–574.
- Klouček *P. Vergili Maronis Opera*, scholarum in usum edidit W. Klouček, I–II, Lipsiae 1886.
- Kvičala J. Kvičala, *Vergil-Studien*, Prag 1878; Id., *Neue Beiträge zur Erklärung der Aeneis*, Prag 1881.
- Lachmann ad Lucr. C. Lachmanni *in T. Lucretii Cari De rerum natura libros commentarius*, iterum editus, Berolini 1855.
- Ladewig *Vergils Gedichte*, erklärt von Th. Ladewig, I–III, Berlin 1850–1853; 6e (10e, 8e) Aufl. von C. Schaper, Berlin 1876–1886; 8e (11e, 9e) Aufl. bearb. von P. Deuticke, Berlin 1891–1907.
- Mackail *The Aeneid*, ed. with introduction and commentary by J. W. Mackail, Oxford 1930.
- Madvig J. N. Madvig, *Aduersaria critica ad scriptores Graecos et Latinos*, II, Hauniae 1873.
- Markland ad Stat. *P. Papinii Statii Siluarum libri quinque*, ex uetustis exemplaribus recensuit et notas atque emendationes adiecit Jer. Marklandus, Londini 1728.

- A. Nauck   A. Nauck, *Kritische Bemerkungen V*, in *Mélanges Gréco-Romains*, Tome III, St.-Petersbourg 1869, 9–102.
- C. W. Nauck   C. W. Nauck, *Spicilegium philologum*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.», Suppl.-Bd. 14, 1848, 549–565.
- Nettleship   *The Works of Virgil*, with a commentary by J. Conington (I–III, London 1858–1871), revised by H. Nettleship, I–III, London 1881–1884.
- Novák   R. Novák, ap. J. Kvičala, *Nové kritické a exegetické příspěvky k Vergiliově Aeneidě*, Prag 1892.
- Peerlkamp   *P. Virgilii Maronis Aeneidos libri I–XII*, edidit et annotatione illustravit P. Hofman Peerlkamp, I–II, Leidae 1843.
- Pomponius Laetus   uide Iulium Sabinum.
- Rau   S. J. E. Rau, *Schediasma, de uersibus spurii in libro primo Aeneidos Virgilianae*, Lugduni Batauorum 1846.
- Rutgers ad Hor.   Q. *Horatius Flaccus*, accedunt J. Rutgersii *Lectiones Venusinae*, Traiecti Batauorum 1699.
- Scaliger ad Manil.   *M. Manilii Astronomicon libri quinque*, Jos. Scaliger recensuit ac pristino ordini suo restituit; eiusdem Jos. Scaligeri commentarius in eosdem libros et castigationum explicationes, Lutetiae 1579.
- Schaper   uide Ladewig.
- Schoell   Fr. Schoell, ap. G. Thilo-H. Hagen, *Seruii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii*, I–III, Leipzig 1878–1887.
- Schrader   Joh. Schraderi schedae manuscriptae, emendationes in Vergilium continentes, quibus Heyne usus est.
- Schröter   G. Schröter, *Beiträge zur Kritik und Erklärung von Vergils Aeneis*, Progr. Gymn. Gr.-Strehlitz 1875.
- Slater   D. A. Slater, ap. Mackail.
- Thilo   *P. Vergili Maronis Carmina*, edidit G. Thilo, Lipsiae 1886.
- Valesius   H. Valesius (Adrien de Valois), *Valesiana, ou Les pensées critiques, historiques et morales, et les poésies latines de M. de Valois*, Paris 1695.
- Wagner   uide Heyne.

- Wakefield *P. Virgilii Maronis Opera*, emendabat et notulis illustrabat G. Wakefield, I-II, Londini 1796.
- West ad Hes. Hesiod, *Works & Days*, ed. with prolegomena and commentary by M. L. West, Oxford 1978.
- Zimmermann A. Zimmermann, *Zur Aeneis II, 176ff.*, «N. Jahrb. f. Philol. und Paed.» 130, 1884, 631–632.

LIBER I

- Arma uirumque cano, Troiae qui primus ab oris
 Italiam fato profugus Lauinaque uenit
 litora – multum ille et terris iactatus et alto
 ui superum, saeuae memorem Iunonis ob iram,
 5 multa quoque et bello passus, dum conderet urbem
 inferretque deos Latio; genus unde Latinum
 Albanique patres atque altae moenia Romae.
 Musa, mihi causas memora, quo numine laeso
 quidue dolens regina deum tot uoluere casus
 10 insignem pietate uirum, tot adire labores
 impulerit. tantaene animis caelestibus irae?

1–26 M γ RVp

1 «*Nisus grammaticus audisse se a senioribus aiebat Varium ... primi libri correxisse principium his uersibus demptis: Ille ego qui quondam gracili modulatus auena / carmen et egressus siluis uicina coegi / ut quamuis auido parerent arua colono, / gratum opus agricolis, at nunc horrentia Martis / (arma uirumque cano)*» uita Don. 42 (et similiter narrat Seru. in praef. Aen. comm.); uersum ille – auena ut Vergilianum agnoscunt etiam Gramm.; sed arma uirumque initium Vergiliani poematis fuisse multi auctores antiqui testantur (e.g. Ou. trist. 2, 534; Pers. 1, 96; Mart. 8, 55, 19; 14, 185, 2 etc.), nec omnino dubitandum est. De tota quaestione uide G.B. Conte, *Memoria dei poeti...*, Torino 1974, 62 sqq.; A. La Penna, «SIFC» 18, 1985, 76–91; L. Gamberale, *Studi G. Monaco*, II, Palermo 1991, 963–980   2 lauinaque M¹ γ Rp² ω , tegula saec. I Italicae inuenta (CIL II 4967, 31), Quint. 11, 3, 37, Hieron. in Ezech. 9, 30, 14, Macrob. 5, 2, 8, probat Seru.; cf. etiam Prop. 2, 34, 64: lauiniaque (cf. Aen. 4, 236) MVpn, Tib. (utrumque Gramm.; quid Gell. 10, 16, 6 non liquet): lauinia, eraso -que, restituere uoluit M^x; cf. E. Berti, «MD» 60, 2008, 191–200   11 impulerat Rn

Vrbs antiqua fuit (Tyrri tenuere coloni)
 Karthago, Italiam contra Tiberinaque longe
 ostia, diues opum studiisque asperrima belli;
 15 quam Iuno fertur terris magis omnibus unam
 posthabita coluisse Samo. hic illius arma,
 hic currus fuit; hoc regnum dea gentibus esse,
 si qua fata sinant, iam tum tenditque fouetque.
 progeniem sed enim Troiano a sanguine duci
 20 audierat Tyrias olim quae uerteret arces;
 hinc populum late regem belloque superbum
 uenturum excidio Libyae: sic uoluere Parcas.
 id metuens ueterisque memor Saturnia belli,
 prima quod ad Troiam pro caris gesserat Argis
 25 – necdum etiam causae irarum saeuique dolores
 exciderant animo; manet alta mente repostum
 iudicium Paridis spretaeque iniuria formae
 et genus inuisum et rapti Ganymedis honores:
 his accensa super iactatos aequore toto
 30 Troas, reliquias Danaum atque immitis Achilli,
 arcebat longe Latio, multosque per annos
 errabant acti fati maria omnia circum.
 tantae molis erat Romanam condere gentem.

Vix e conspectu Siculae telluris in altum
 35 uela dabant laeti et spumas salis aere ruebant,
 cum Iuno aeternum seruans sub pectore uulnus
 haec secum: ‘mene incepto desistere uictam

27–128 MyRp

15 una **Mp** (corr. **M**²)   18 sinunt **M** (corr. **M**¹)   21–22 «in Probi adpuncti
 sunt et adnotatum ‘hi duo si eximantur, nibilo minus sensus integer erit’» *DSeru.*
 24 agris **Mx** (corr. **M**¹): arcis **p** (corr. **p**²)   25 causa **pc**   30 achilli **ΜΥΡΩ**,
schol. Bemb. ad Ter. Ad. 841, Asper ap. Seru. ad Aen. 8, 383, Seru. hic et alibi,
Tib., Gramm.: achillis **R**, *Pomp. 284, 7; cf. Aen. 3, 87*   35 ruebant] secabant
Seru. ad Aen. 2, 209 (ex Aen. 10, 214)

- nec posse Italia Teucrorum auertere regem?
 quippe uetor fati. Pallasne exurere classem
 40 Argiuum atque ipsos potuit submergere ponto
 unius ob noxam et furias Aiakis Oilei?
 ipsa Iouis rapidum iaculata e nubibus ignem
 disiecitque rates euertitque aequora uentis,
 illum exspirantem transfixo pectore flammam
 45 turbine corripuit scopuloque infixit acuto;
 ast ego, quae diuum incedo regina Iouisque
 et soror et coniunx, una cum gente tot annos
 bella gero. et quisquam numen Iunonis adorat
 praeterea aut supplex aris imponet honorem?’
 50 Talia flammato secum dea corde uolutans
 nimborum in patriam, loca feta furentibus Austris,
 Aeoliam uenit. hic uasto rex Aeolus antro
 luctantis uentos tempestatesque sonoras
 imperio premit ac uinclis et carcere frenat.
 55 illi indignantes magno cum murmure montis
 circum claustra fremunt; celsa sedet Aeolus arce
 sceptrum tenens mollitque animos et temperat iras.
 ni faciat, maria ac terras caelumque profundum
 quippe ferant rapidi secum uerrantque per auras;
 60 sed pater omnipotens speluncis abdidit atris
 hoc metuens molemque et montis insuper altos
 imposuit, regemque dedit qui foedere certo
 et premere et laxas sciret dare iussus habenas.
 ad quem tum Iuno supplex his uocibus usa est:

38 italiam **γRh** (corr. R^a)

41 oili **M**, *Seru. hic et ad u. 231, Tib.*

44 pectore] et tempore *legebant Probus* (cl. *Aen. 9, 588*) *aliique, teste DSeru.*

45 inflixit «uerius» *Cornutus ap. DSeru.*

48 adorat **MyRω** (-rant **p**), *Tib.*,

Gramm.: adoret *Quint. 9, 2, 10, Seru. ad georg. 4, 502, DSeru. ad Aen. 2, 79; 10, 826 et 12, 11*

49 imponet **My'Rd?w**: inponit **γpω**, *GLK V, 521, 10, Tib.*:

inponat *recc.*

- 65 ‘Aeole, namque tibi diuum pater atque hominum rex
et mulcere dedit fluctus et tollere uento,
gens inimica mihi Tyrrhenum nauigat aequor
Ilium in Italiam portans uictosque penates:
incute uim uentis submersasque obrue puppes,
70 aut age diuersos et dissice corpora ponto.
sunt mihi bis septem praestanti corpore Nymphae,
quarum quae forma pulcherrima Deiopea,
conubio iungam stabili propriamque dicabo,
omnis ut tecum meritis pro talibus annos
75 exigit et pulchra faciat te prole parentem.’

- Aeolus haec contra: ‘tuus, o regina, quid optes
explorare labor; mihi iussa capessere fas est.
tu mihi quodcumque hoc regni, tu sceptrā Iouemque
concilias, tu das epulis accumbere diuum
80 nimborumque facis tempestatumque potentem.’

- Haec ubi dicta, cauum conuersa cuspide montem
impulit in latus; ac uenti uelut agmine facto,
qua data porta, ruunt et terras turbine perflant.
incubuerē mari totumque a sedibus imis
85 una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis
Africus et uastos uoluunt ad litora fluctus;
insequitur clamorque uirum stridorque rudentum.
eripiunt subito nubes caelumque diemque
Teucrorum ex oculis; ponto nox incubat atra;
90 intonuerē poli et crebris micat ignibus aether,
praesentemque uiris intentant omnia mortem.
extemplo Aeneae soluuntur frigore membra;
ingemit et duplicis tendens ad sidera palmas
talī uoce refert: ‘o terque quaterque beati,
95 quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis

70 et] aut **M** (corr. **M^P** ut uid.); ‘aut dissice corpora’ dicendum fuisse censet
DSeru. 87 rudentem **M γ** (corr. **M¹** uel **M^A γ ¹**)

contigit oppetere! o Danaum fortissime gentis
 Tydide! mene Iliacis occumbere campis
 non potuisse tuaque animam hanc effundere dextra,
 saeuus ubi Aeacidæ telo iacet Hector, ubi ingens
 100 Sarpedon, ubi tot Simois correpta sub undis
 scuta uirum galeasque et fortia corpora uoluit!

Talia iactanti stridens Aquilone procella
 uelum aduersa ferit fluctusque ad sidera tollit.
 franguntur remi, tum prora auertit et undis
 105 dat latus, insequitur cumulo praeruptus aquae mons.
 hi summo in fluctu pendent, his unda dehiscens
 terram inter fluctus aperit: furit aestus harenis.
 tris Notus abreptas in saxa latentia torquet
 – saxa uocant Itali mediis quae in fluctibus Aras,
 110 dorsum immane mari summo –, tris Eurys ab alto
 in breuia et Syrtis urget (miserabile uisu)
 inluditque uadis atque aggere cingit harenae.
 unam, quae Lycios fidumque uehebat Orontem,
 ipsius ante oculos ingens a uertice pontus
 115 in puppim ferit: excutitur pronusque magister
 uoluitur in caput, ast illam ter fluctus ibidem

100 undas **pn?**, agnoscit *Seru.* (cf. *Aen.* 8, 538) 103 fluctusque
M^ARbefgiknvxy: fluctumque **Mypacdhirtwz**, *Tib.* 104 prora **pω**, *Porph.*
ad Hor. sat. 1, 3, 35, Seru. ad u. 402, «alii» ap. DSeru.: proram M^YR, DSeru.,
Tib. 109 mediis quae **Rp?ω**, *Quint. 8, 2, 14, Seru., Gramm.: mediisque*
M^Yacehijvyz; «ordo est: 'quae saxa in mediis fluctibus Itali Aras uocant'» *Seru.*
(hanc mixturam uerborum tamquam uitiosam, immerito puto, reprehendit
Quint.) in om. y, non legisse uidentur «alii» ap. DSeru. hunc uersum post
Bryant secl. Ribbeck 110 maris summi *Char. 275, 20* 113 orontem **Rp**,
Tib., testatur Char. 20, 6: orontem M^Y 115 pronum *aduerbialiter legunt*
«nonnulli» ap. DSeru.

torquet agens circum et rapidus uorat aequore uortex.
 apparent rari nantes in gurgite uasto,
 arma uirum tabulaeque et Troia gaza per undas.
 120 iam ualidam Ilionei nauem, iam fortis Achatae,
 et qua uectus Abas, et qua grandaeuus Aletes,
 uicit hiems; laxis laterum compagibus omnes
 accipiunt inimicum imbrem rimisque fatiscunt.

Interea magno misceri murmure pontum
 125 emissamque hiemem sensit Neptunus et imis
 stagna refusa uadis, grauitur commotus, et alto
 prospiciens summa placidum caput extulit unda.
 disiectam Aeneae toto uidet aequore classem,
 fluctibus oppressos Troas caelique ruina;
 130 nec latuere doli fratrem Iunonis et irae.
 Eurum ad se Zephyrumque uocat, dehinc talia fatur:
 ‘Tantane uos generis tenuit fiducia uestri?
 iam caelum terramque meo sine numine, uenti,
 miscere et tantas audetis tollere moles?
 135 quos ego...! sed motos praestat componere fluctus;
 post mihi non simili poena commissa luetis.
 maturate fugam regique haec dicite uestro:
 non illi imperium pelagi saeuumque tridentem,
 sed mihi sorte datum. tenet ille immania saxa,
 140 uestras, Eure, domos; illa se iacet in aula
 Aeolus et clauso uentorum carcere regnet.’
 Sic ait, et dicto citius tumida aequora placat

129–184 MγR

117 uortex **γRp**², *Plin. ap. Char. 88, 20* (*qui uortex a 114 uertice discernere studet*), *Tib.*: uertex **Mp**, *DSeru. hic et ad Aen. 12, 673; puto Vergilium adnominationem uorat / uortex artificiose requisisse, quasi esset ‘uortex a uorando’*
 120 ahati *Plin. ap. Char. 132, 22* 123 remisque **Mγ** (*corr. M*γ¹*)
 129 ruina **Mω**, *Seru. hic, ad georg. 1, 324 et ad Aen. 8, 525, Tib.*: ruinam
γRadi 130 «aut doli Iunonis aut fratrem Iunonis» *Seru.*

collectasque fugat nubes solemque reducit.
 Cymothoe simul et Triton adnixus acuto
 145 detrudunt naus scopulo; leuat ipse tridenti
 et uastas aperit Syrtis et temperat aequor
 atque rotis summas leuibus perlabitur undas.
 ac ueluti magno in populo cum saepe coorta est
 seditio saeuitque animis ignobile uulcus,
 150 iamque faces et saxa uolant, furor arma ministrat;
 tum, pietate grauem ac meritis si forte uirum quem
 conspexere, silent arrectisque auribus adstant;
 ille regit dictis animos et pectora mulcet:
 sic cunctus pelagi cecidit fragor, aequora postquam
 155 prospiciens genitor caeloque inuectus aperto
 flectit equos curruque uolans dat lora secundo.

Defessi Aeneadae quae proxima litora cursu
 contendunt petere et Libyae uertuntur ad oras.
 est in secessu longo locus: insula portum
 160 efficit obiectu laterum, quibus omnis ab alto
 frangitur inque sinus scindit sese unda reductos.
 hinc atque hinc uastae rupes geminique minantur
 in caelum scopuli, quorum sub uertice late
 aequora tuta silent; tum siluis scaena coruscis
 165 desuper, horrentique atrum nemus imminet umbra.
 fronte sub aduersa scopulis pendentibus antrum;
 intus aquae dulces uiuoque sedilia saxo,
 Nympharum domus. hic fessas non uincula nauis
 ulla tenent, unco non alligat ancora morsu.
 170 huc septem Aeneas collectis nauibus omni
 ex numero subit, ac magno telluris amore

150 «multi non uolant sed uolunt inuenisse se dicunt» D^{Seru.} 156 curruque]
 fluctuque γ^{Ra}? (corr. γ¹) 169 ante 168 habet M, u. 170 omisso (ord. rest. M²,
 qui u. 170 ima pagina addiderat; hunc uersum erasit et denuo scripsit manus
 librario simillima; uide G. Ammannati, «MD» 58, 2007, 227–239)

- egressi optata potiuntur Troes harena
 et sale tabentis artus in litore ponunt.
 ac primum silici scintillam excudit Achates
 175 succepitque ignem foliis atque arida circum
 nutrimenta dedit rapuitque in fomite flammam.
 tum Cererem corruptam undis Cerealiaque arma
 expediunt fessi rerum, frugesque receptas
 et torrere parant flammis et frangere saxo.
 180 Aeneas scopulum interea conscendit et omnem
 prospectum late pelago petit, Anthea si quem
 iactatum uento uideat Phrygiasque biremis
 aut Capyn aut celsis in puppibus arma Caici.
 nauem in conspectu nullam, tris litore ceruos
 185 prospicit errantis; hos tota armenta sequuntur
 a tergo et longum per uallis pascitur agmen.
 constitit hic arcumque manu celerisque sagittas
 corripuit fidus quae tela gerebat Achates,
 ductoresque ipsos primum capita alta ferentis
 190 cornibus arboreis sternit, tum uulgus et omnem
 miscet agens telis nemora inter frondea turbam;
 nec prius absistit quam septem ingentia uictor
 corpora fundat humi et numerum cum nauibus aequet.
 hinc portum petit et socios partitur in omnis.

185–234 FMγR

174 silici **MyRafhir** (silice γ¹), *Arus.* 471, 75, *Tib.*: silicis ω, *Prisc.* 10, 23
 (*utrumque codd. Seru.*) excudit **Myω**, *Seru.*, *Gramm.*: excutit **M^x** (*sed rursus*
excudit M^p ut uid.) **Rbijr**, *Tib.* 175 succepit **MRajkt**, *Tib.*, *testatur Seru. hic*
et ad u. 144: suscepit γω, *Prisc.* 10, 23; *cf. Aen.* 6, 249 177 correptam **R** (*corr.*
R²) 181 quem] qua γ (*corr. γ¹, sed rursus qua γ²*), *Char.* 218, 32, *agnoscit*
DSeru. 188 fidus – Achates *post Peerlkamp secl. Ribbeck* 190 omne γ
 (*corr. γ¹, sed rursus omne γ²*), *Probus* 208, 11, *Non.* 243, 11 193 humi
 γ¹dfkntvyz, *Seru.* (*cf. Aen.* 5, 78; 6, 423 et 11, 665): humo **FMγRω**, *Sac.* 460, 7,
Non. 312, 32 (*cf. georg.* 2, 460)

- 195 uina bonus quae deinde cadis onerarat Acestes
 litore Trinacrio dederatque abeuntibus heros,
 diuidit et dictis maerentia pectora mulcet:
 ‘O socii (neque enim ignari sumus ante malorum),
 o passi grauiora, dabit deus his quoque finem.
 200 uos et Scyllaeam rabiem penitusque sonantis
 accestis scopulos, uos et Cyclopia saxa
 experti: reuocate animos maestumque timorem
 mittite; forsán et haec olim meminisse iuuabit.
 per uarios casus, per tot discrimina rerum
 205 tendimus in Latium, sedes ubi fata quietas
 ostendunt; illic fas regna resurgere Troiae.
 durate et uosmet rebus seruare secundis.’
 Talia uoce refert curisque ingentibus aeger
 spem uultu simulat, premit altum corde dolorem.
 210 illi se praedae accingunt dapibusque futuris:
 tergora deripiunt costis et uiscera nudant;
 pars in frusta secant ueribusque trementia figunt,
 litore aëna locant alii flammasque ministrant.
 tum uictu reuocant uires fusique per herbam
 215 implentur ueteris Bacchi pinguisque ferinae.
 postquam exempta fames epulis mensaeque remotae,
 amissos longo socios sermone requirunt,
 spemque metumque inter dubii, seu uiuere credant
 siue extrema pati nec iam exaudire uocatos.
 220 praecipue pius Aeneas nunc acris Oronti,

201 cyclopia *Tib.* (cyclopi F): cyclopea F²MγRω, *Seru.* 209 uultu
 F²Mγ¹Rω, *ps. Acro ad Hor. carm. 1, 37, 25, Seru. ad u. 341, DSeru. ad Aen. 4,*
477, Tib.: uultus Fγacr alto dw 211 deripiunt *Heinsius:* diripiunt *codd.,*
Probus 127, 25, Non. 414, 4, Tib.; cf. Aen. 4, 593 212 frustra F (corr. F²) MR
 (frusa R^x, corr. R²) bcdev 218 dubii *dist. M^x, DSeru.: inter dist. «quidam»*
ap. DSeru. 220 oronti F MγR^xω, *testantur Plin. ap. Char. 132, 23, Seru.,*
Prisc. 6, 62: orontis Rnz, Probus 64, 17, Tib. (sed oronti ad u. 305)

nunc Amyci casum gemit et crudelia secum
fata Lyci fortemque Gyan fortemque Cloanthum.

- Et iam finis erat, cum Iuppiter aethere summo
despiciens mare ueliuolum terrasque iacentis
225 litoraue et latos populos, sic uertice caeli
constitit et Libyae defixit lumina regnis.
atque illum talis iactantem pectore curas
tristior et lacrimis oculos suffusa nitentis
adloquitur Venus: ‘o qui res hominumque deumque
230 aeternis regis imperiis et fulmine terres,
quid meus Aeneas in te committere tantum,
quid Troes potuere, quibus tot funera passis
cunctus ob Italiam terrarum clauditur orbis?
certe hinc Romanos olim uoluentibus annis,
235 hinc fore ductores reuocato a sanguine Teucri,
qui mare, qui terras omnis ditione tenerent,
pollicitus: quae te, genitor, sententia uertit?
hoc equidem occasum Troiae tristisque ruinas
solabar fatis contraria fata rependens;
240 nunc eadem fortuna uiros tot casibus actos
insequitur. quem das finem, rex magne, laborum?
Antenor potuit mediis elapsus Achiuis
Illyricos penetrare sinus atque intima tutus
regna Liburnorum et fontem superare Timaui,
245 unde per ora nouem uasto cum murmure montis

235–260 FMγRV

224 despiciens *agnoscere uidetur Seru. et sic coniecit Lachmann ad Lucr. 4, 418; sed cf. Housman ad Manil. 2, 837* 229 *deorumque Heinsius, Bentley ad Hor. carm. 1, 12, 14 (cl. Aen. 2, 745)* 235 *a om. Ffjγ (add. F²γ¹)* 236 *omnis F (-nes F²Vc): omni MyRω, «melius» iudice Seru., Tib., Prisc. quinques*
237 *pollicitu’s Ribbeck*

- it mare proruptum et pelago premit arua sonanti.
 hic tamen ille urbem Pataui sedesque locauit
 Teucrorum et genti nomen dedit armaque fixit
 Troia, nunc placida compostus pace quiescit:
 250 nos, tua progenies, caeli quibus adnuis arcem,
 nauibus (infandum!) amissis unius ob iram
 prodimur atque Italis longe disiungimur oris.
 hic pietatis honos? sic nos in scepra reponis?’
 Olli subridens hominum sator atque deorum
 255 uultu, quo caelum tempestatesque serenat,
 oscula libauit natae, dehinc talia fatur:
 ‘parce metu, Cytherea: manent immota tuorum
 fata tibi; cernes urbem et promissa Lauini
 moenia, sublimemque feres ad sidera caeli
 260 magnanimum Aenean; neque me sententia uertit.
 hic tibi (fabor enim, quando haec te cura remordet,
 longius et uoluens fatorum arcana mouebo)
 bellum ingens geret Italia populosque feroces
 contundet moresque uiris et moenia ponet,
 265 tertia dum Latio regnantem uiderit aestas
 ternaque transierint Rutulis hiberna subactis.
 at puer Ascanius, cui nunc cognomen Iulo
 additur (Ilus erat, dum res stetit Ilia regno),
 triginta magnos uoluendis mensibus orbis

261–268 FMγR (262–263 *habet et Π₃*) 269–276 MγR

246 proruptum FMγ¹RVω, «*melius*» *indice Seru., DSeru.*: praeruptum F²M²
 (*sed in utroque codice correctio postea erasa est*) γV²adfgjn^{rwz}?, *Sen. nat. quaest.*
 3, 1, 1, *Tib.*; cf. *u. 105 et Aen. 7, 459* 251 infandum aduerbialiter intellegunt
Rufin. 58, 16, Seru. (qui tamen etiam ut interiectionem intellegi posse censet)
 258 et om. V, «*multi*» *ap. Seru.* («*urbem aut Romam significat ... aut certe*
detrahe et, sicut multi, et epexegesin facis») 260 uertet wγ¹ 261 tibi fabor
enim continuat Seru. (hic tibi fabor dist. etiam Tib.) 262 et uoluens]
euoluens Tib.

- 270 imperio explebit, regnumque ab sede Lauini
 transferet et Longam multa ui muniet Albam.
 hic iam ter centum totos regnabitur annos
 gente sub Hectorea, donec regina sacerdos
 Marte grauis geminam partu dabit Ilia prolem.
 275 inde lupae fuluo nutricis tegmine laetus
 Romulus excipiet gentem et Mauortia condet
 moenia Romanosque suo de nomine dicet.
 his ego nec metas rerum nec tempora pono:
 imperium sine fine dedi. quin aspera Iuno,
 280 quae mare nunc terrasque metu caelumque fatigat,
 consilia in melius referet mecumque fouebit
 Romanos, rerum dominos gentemque togatam.
 sic placitum. ueniet lustris labentibus aetas
 cum domus Assaraci Pthiam clarasque Mycenae
 285 seruitio premet ac uictis dominabitur Argis.
 nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
 imperium Oceano, famam qui terminet astris,
 Iulius, a magno demissum nomen Iulo.
 hunc tu olim caelo spoliis Orientis onustum
 290 accipies securus; uocabitur hic quoque uotis.
 aspera tum positis mitescent saecula bellis;
 cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
 iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis
 claudentur Belli portae; Furor impius intus
 295 saeua sedens super arma et centum uinctus aënis
 post tergum nodis fremet horridus ore cruento.’

277–380 MPR (331–332 *habet et* Π₃)

270 ab] a cdefijkvwxyz   272 hinc cekvyz, *Seru.* (et hinc et hic agnoscit *DSeru.*)
 284 pthiam MP^x, *Seru.*: pythiam P: phthiam R (phthiam *Tib.*)
 288 dimissum cdkyzy (corr. γ¹), *Seru. ad Aen.* 4, 234 (dimissum et demissum *codd. Seru. ad Aen.* 1 *praef.* et *ad Aen.* 6, 789)   289 onustum] honestum «alii» *ap. DSeru.*

- Haec ait et Maia genitum demittit ab alto,
 ut terrae utque nouae pateant Karthaginis arces
 hospitio Teucris, ne fati nescia Dido
 300 finibus arceret. uolat ille per aëra magnum
 remigio alarum ac Libyae citus adstitit oris.
 et iam iussa facit, ponuntque ferocia Poeni
 corda uolente deo; in primis regina quietum
 accipit in Teucros animum mentemque benignam.
 305 At pius Aeneas per noctem plurima uoluens,
 ut primum lux alma data est, exire locosque
 explorare nouos, quas uento accesserit oras,
 qui teneant (nam inculta uidet), hominesne feraene,
 quaerere constituit sociisque exacta referre.
 310 classem in conuexo nemorum sub rupe cauata
 arboribus clausam circum atque horrentibus umbris
 occulit; ipse uno graditur comitatus Achate
 bina manu lato crispans hastilia ferro.
 cui mater media sese tulit obuia silua
 315 uirginis os habitumque gerens et uirginis arma
 Spartanae, uel qualis equos Threissa fatigat
 Harpalyce uolucrumque fuga praeuertitur Hebrum.
 namque umeris de more habilem suspenderat arcum
 uenatrix dederatque comam diffundere uentis,
 320 nuda genu nodoque sinus collecta fluentis.
 ac prior ‘heus,’ inquit, ‘iuuenes, monstrate, meorum
 uidistis si quam hic errantem forte sororum,

297 demittit **MRωγ**¹, *ps. Acro ad Hor. carm. 1, 2, 42, schol. Ver. ad Aen. 1, 3, DSeru. ad Aen. 1, 3: dimittit Pcdrzy, Tib.* 298 terra **P** (*corr. supra lineam P², *praeunte fortasse intra lineam P*¹) 310 conuexo **acnr** 312 achate **Pωγ**, *Seru., Tib., Gramm.: achatae MP¹**R** 317 Hebrum *codd., ps. Acro ad Hor. sat. 1, 3, 38, Non. 307, 27 et 362, 19, Seru., Tib., Prisc. 8, 35, imitatur Sil. 2, 73–75: Eurum Rutgers ad Hor. carm. 1, 25, 20***

succinctam pharetra et maculosae tegmine lyncis,
aut spumantis apri cursum clamore prementem.’

- 325 Sic Venus et Veneris contra sic filius orsus:
‘nulla tuarum audita mihi neque uisa sororum,
o ... quam te memorem, uirgo? namque haud tibi uultus
mortalis, nec uox hominem sonat; o dea certe!
an Phoebi soror? an Nympharum sanguinis una?
330 sis felix nostrumque leues, quaecumque, laborem,
et quo sub caelo tandem, quibus orbis in oris
iactemur doceas: ignari hominumque locorumque
erramus uento huc uastis et fluctibus acti.
multa tibi ante aras nostra cadet hostia dextra.’

- 335 Tum Venus: ‘haud equidem tali me dignor honore;
uirginibus Tyriis mos est gestare pharetram
purpureoque alte suras uincire coturno.
Punica regna uides, Tyrios et Agenoris urbem;
sed fines Libyci, genus intractabile bello.
340 imperium Dido Tyria regit urbe profecta,
germanum fugiens. longa est iniuria, longae
ambages; sed summa sequar fastigia rerum.
huic coniunx Sychaeus erat, ditissimus agri
Phoenicum et magno miserae dilectus amore,
345 cui pater intactam dederat primisque iugarat
ominibus. sed regna Tyri germanus habebat
Pygmalion, scelere ante alios immanior omnis.

323 pharetram *Non.* 350, 8, *Prisc.* 17, 101 («sed melius in quibusdam codicibus ...
pharetra *ablatius inuenitur*») tegmina **γ** (*corr.* **γ**¹, *periit in P*)

328 hominum **abfghrty** 333 uastis et **M^APωγ**: et uastis **MRfr**, *Tib.*

337 uincire] aptare *Seru. ad buc.* 7, 32 341 longae **M²R²ω**, *Seru.*, *Tib.*: longa

M: longe **γRn** (*periit in P*): multae *Probus* 10, 13, *Sac.* 475, 21 342 uestigia

Tib. 343 agri *codd.* (*periit in P*), *Seru. ad Aen.* 1, 96, *DSeru.*, *Tib.*, *Prisc.* 18, 22

et 29 (*cf. Aen.* 10, 563): auri *Huet* 344 misere **γ**, *respuat Seru.*

quos inter medius uenit furor: ille Sychaeum
 impius ante aras atque auri caecus amore
 350 clam ferro incautum superat, securus amorum
 germanae; factumque diu celauit et aegram
 multa malus simulans uana spe lusit amantem.
 ipsa sed in somnis inhumati uenit imago
 coniugis ora modis attollens pallida miris;
 355 crudelis aras traiectaque pectora ferro
 nudauit caecumque domus scelus omne rexit.
 tum celerare fugam patriaque excedere suadet
 auxiliumque uiae ueteres tellure recludit
 thesauros, ignotum argenti pondus et auri.
 360 his commota fugam Dido sociosque parabat.
 conueniunt quibus aut odium crudele tyranni
 aut metus acer erat; nauis, quae forte paratae,
 corripunt onerantque auro; portantur auari
 Pygmalionis opes pelago: dux femina facti.
 365 deuenere locos ubi nunc ingentia cernes
 moenia surgentemque nouae Karthaginis arcem,
 mercatique solum, facti de nomine Byrsam,
 taurino quantum possent circumdare tergo.
 sed uos qui tandem? quibus aut uenistis ab oris?
 370 quoue tenetis iter? quaerenti talibus ille
 suspirans imoque trahens a pectore uocem:
 ‘O dea, si prima repetens ab origine pergam
 et uacet annalis nostrorum audire laborum,

348 quos – furor *cum* omnis coniungunt *Seru.*, *Tib.* medios *M*, *Seru. codd.*
plerique, DSeru. 354 coniugis *dist. Burman* (ora – miris *inferioribus coniun-*
gens) 357 tunc *M* patriaeque *M* (*corr. M**) 365 cernes *PRωγ*: cernis
Mcej, *Non. 211, 4, Tib.* 367–368 *post Peerlkamp secl. Ribbeck* 369 aut
(aud M) uenistis *M*Pωγ, DSeru. ad u. 375, Tib. in interpr., Prisc. 17, 196: ad-*
uenistis Rb?d?gz, Tib. in lemm. (utrumque codd. Quint. 9, 2, 7 et Non. 412, 15)

- ante diem clauso componet Vesper Olympo.
 375 nos Troia antiqua, si uestras forte per auris
 Troiae nomen iit, diuersa per aequora uectos
 forte sua Libycis tempestas appulit oris.
 sum pius Aeneas, raptos qui ex hoste penates
 classe ueho mecum, fama super aethera notus;
 380 Italiam quaero patriam [et genus ab Ioue summo].
 bis denis Phrygium conscendi nauibus aequor,
 matre dea monstrante uiam data fata secutus;
 uix septem conuulsae undis Euroque supersunt.
 ipse ignotus egens Libyae deserta peragro,
 385 Europa atque Asia pulsus.’ nec plura querentem
 passa Venus medio sic interfata dolore est:
 ‘Quisquis es, haud, credo, inuisus caelestibus auras
 uitalis carpis, Tyriam qui adueneris urbem;
 perge modo atque hinc te reginae ad limina perfer.
 390 namque tibi reduces socios classemque relatam
 nuntio et in tutum uersis Aquilonibus actam,
 ni frustra augurium uani docuere parentes.

381–418 GMPR (413–418 *habet et Π₃*)

374 componet **MP²ωγ**, *ps. Acro ad Hor. epist. 2, 1, 8, Non. 257, 2, Macrob. 5, 4, 7, Seru. hic et alibi, DSeru. ad Aen. 1, 305, Tib.: componat PR **380** patriam *dist. DSeru., Tib.: quaero et patriam distinguere uult Seru. (ut sint tria responsa)* et – summo a quibusdam in suspicionem merito uocatum seclusi; nam Italiam quaero patriam tibicen uidetur esse quem nescioqui interpolator ex Aen. 6, 123 expleuit. Aeneas in libro sexto, ubi argumenta adferre uult cur sibi quoque uiuo ac uidenti liceat ad inferos descendere, ut iam antea Orpheo, Polluci, Theseo et Herculi, opportune apud Sibyllam gloriatur se, haud secus quam illos, a magnis dis ortum esse; nihil inuenitur pariter opportunum hoc loco, ubi uerba illa iterata Aenean faciunt apud ignotam uenatricem inaniter et insulse gloriantem; adde quod copula et duas uix sociabiles sententias coniungere uidetur et] est Kvičala: del. Burman summo **MPωγ**, *DSeru., Tib.: magno R **389** post Rau et Kvičala secl. Ribbeck (cf. u. 401)**

aspice bis senos laetantis agmine cycnos,
 aetheria quos lapsa plaga Iouis ales aperto
 395 turbabat caelo; nunc terras ordine longo
 aut capere aut captas iam despectare uidentur:
 ut reduces illi ludunt stridentibus alis
 et coetu cinxere polum cantusque dedere,
 haud aliter puppesque tuae pubesque tuorum
 400 aut portum tenet aut pleno subit ostia uelo.
 perge modo et, qua te ducit uia, derige gressum.’

Dixit et auertens rosea ceruice refulsit,
 ambrosiaeque comae diuinum uertice odorem
 spirauere; pedes uestis defluxit ad imos,
 405 et uera incessu patuit dea. ille ubi matrem
 agnouit tali fugientem est uoce secutus:
 ‘quid natum totiens, crudelis tu quoque, falsis
 ludis imaginibus? cur dextrae iungere dextram
 non datur ac ueras audire et reddere uoces?’
 410 talibus incusat gressumque ad moenia tendit.
 at Venus obscuro gradientis aëre saepsit
 et multo nebulae circum dea fudit amictu,
 cernere ne quis eos neu quis contingere posset
 moliriue moram aut ueniendi poscere causas.
 415 ipsa Paphum sublimis abit sedesque reuisit
 laeta suas, ubi templum illi, centumque Sabaeo
 ture calent arae sertisque recentibus halant.

396 aut captus P: aut captos P^{xj}γ (corr. γ¹): acceptas c respectare Pγ (corr. γ¹) 401 derige GPRjγ: dirige MR^{xω}γ¹, Aug. contra Acad. 1, 5, 14, DSeru. ad Aen. 1, 305, Tib. 412 multum ... amictum Gb, Isid. 1, 37, 19 nebulae multo aev 413 neu] ne Px (corr. P²) coniungere P (corr. P²) posset MP²²e, Macrob. 5, 4, 8: possit GPRΠ₅ωγ, Tib. 414 aut] et Non. 346, 5 poscere] discere bgtw (cf. Aen. 6, 488) 416 illi] hic distinguendum, ut ‘est’ subaudiatur: cf. Hom. Od. 8, 362 sq. ἵκανε ... Ἀφροδίτη / ἐς Πάφον, ἐνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις

- Corripuere uiam interea, qua semita monstrat,
iamque ascendebant collem, qui plurimus urbi
420 imminet aduersasque aspectat desuper arces.
miratur molem Aeneas, magalia quondam,
miratur portas strepitumque et strata uiarum.
instant ardentes Tyrii: pars ducere muros
molirique arcem et manibus subuoluere saxa,
425 pars optare locum tecto et concludere sulco;
iura magistratusque legunt sanctumque senatum.
hic portus alii effodiunt, hic alta theatri
fundamenta locant alii immanisque columnas
rupibus excidunt, scaenis decora alta futuris:
430 qualis apes aestate noua per florea rura
exercet sub sole labor, cum gentis adultos
educunt fetus, aut cum liquentia mella
stipant et dulci distendunt nectare cellas,
aut onera accipiunt uenientum, aut agmine facto
435 ignauum fucos pecus a praesepibus arcent;
feruet opus redolentque thymo fragrantia mella.
‘o fortunati, quorum iam moenia surgunt!’
Aeneas ait et fastigia suspicit urbis.

419–521 FMPR (419–424, 457–476 *habet et* Π₅)

420 spectant F: a(d)spectant F²Π₅²ejwγ¹ 425 aptare R (corr. R^x); cf. u. 552
426 post Heyne secl. Ribbeck, post 368 transp. Campbell; at bene quadrat si
interpretaris ‘spatia definiunt ubi iudicia et munera publica administranda sint’
427 hic²] hinc Non. 340, 22 alta MPR² (alia ut uid. R) ωγ, Don. ad Ter. Hec.
23, Non., Seru., Tib.: lata F, nescio an recte (cf. u. 429) theatri MP^xωγ¹, Non.,
Serv., Tib.: theatri FPRabcjkvxγγ 428 locant F²MPRωγ, Non., Tib. (cf.
Aen. 4, 266): petunt F 429 alta codd. (acta P, corr. P²), Tib. (cf. Aen. 2, 448;
Sil. 3, 144 et 6, 124): apta Bentley 433 dulcis P (corr. P^x) 436 feruit F
(corr. F²); cf. DSeru. ad georg. 4, 169 fragrantia Pabeghjkvnwvγ: flagrantia
FMRcdfirtxyz, codd. Diom. 319, 18, respuit Seru.: fragrantia Seru. (variant
codd. Macrob. 5, 11, 1, Prisc. 8, 95 et 9, 43)

- infert se saeptus nebula (mirabile dictu)
 440 per medios miscetque uiris neque cernitur ulli.
     Lucus in urbe fuit media, laetissimus umbrae,
     quo primum iactati undis et turbine Poeni
     effodere loco signum, quod regia Iuno
     monstrarat, caput acris equi: sic nam fore bello
 445 egregiam et facilem uictu per saecula gentem.
     hic templum Iunoni ingens Sidonia Dido
     condebatur, donis opulentum et numine diuae,
     aerea cui gradibus surgebant limina nexaeque
     aere trabes, foribus cardo stridebat aënis.
 450 hoc primum in luco noua res oblata timorem
     leniit, hic primum Aeneas sperare salutem
     ausus et adflictis melius confidere rebus.
     namque sub ingenti lustrat dum singula templo
     reginam opperiens, dum quae fortuna sit urbi
 455 artificumque manus inter se operumque laborem
     miratur, uidet Iliacas ex ordine pugnas
     bellaque iam fama totum uulgata per orbem,
     Atridas Priamumque et saeuum ambobus Achillem.
     constitit et lacrimans ‘quis iam locus,’ inquit, ‘Achate,
 460 quae regio in terris nostri non plena laboris?
     en Priamus. sunt hic etiam sua praemia laudi,
     sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt.

441 umbrae F, *Probus ap. Seru., DSeru. ad Aen. 11, 338*: umbra F²MPRωγ, GLK V, 583, 2, *DSeru. ad u. 443, Tib.*; *utrumque agnoscit Seru. hic* 443 *post loco dist. DSeru., signum quod coniungens* 444 monstrarat F²MRωγ¹, *Seru., Tib.*: monstrabat Fay, (monstra)bat in (monstra)rat corr. P^x sic nam F²M²Rω: signam FMP² (signa P) ay: signum bgnrγ¹, *Tib.* 448 nexaeque F²MPRω, *ps. Probus ad buc. 4, 58 cod. V, DSeru., Tib., imitari uidetur Claudian. rapt. Pros. 1, 239*: nixaeque Fabg, *ps. Probus codd. MP, «multi» ap. DSeru. (cf. Hom. Od. 7, 89)*: nexae (om. -que) γ 455 intra se c: intrans Ribbeck 458 Atriden *Sen. ep. 104, 31*

solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem.’

- Sic ait atque animum pictura pascit inani
 465 multa gemens, largoque umectat flumine uultum.
 namque uidebat uti bellantes Pergama circum
 hac fugerent Grai, premeret Troiana iuuentus,
 hac Phryges, instaret curru cristatus Achilles.
 nec procul hinc Rhesi niueis tentoria uelis
 470 agnoscit lacrimans, primo quae prodita somno
 Tydides multa uastabat caede cruentus,
 ardentisque auertit equos in castra prius quam
 pabula gustassent Troiae Xanthumque bibissent.
 parte alia fugiens amissis Troilus armis,
 475 infelix puer atque impar congressus Achilli,
 fertur equis curruque haeret resupinus inani,
 lora tenens tamen; huic ceruixque comaeque trahuntur
 per terram et uersa puluis inscribitur hasta.
 interea ad templum non aequae Palladis ibant
 480 crinibus Iliades passis peplumque ferebant
 suppliciter, tristes et tunsae pectora palmis;
 diua solo fixos oculos auersa tenebat.
 ter circum Iliacos raptauerat Hectora muros
 exanimumque auro corpus uendebat Achilles.
 485 tum uero ingentem gemitum dat pectore ab imo,
 ut spolia, ut currus, utque ipsum corpus amici
 tendentemque manus Priamum conspexit inermis.
 se quoque principibus permixtum agnouit Achiuis,
 Eoasque acies et nigri Memnonis arma.

468 currum P (corr. P^x)   469 nec F²MRΠ₅ω, Seru., Tib.: et FP^a?: haut P²
 (haud rvγ): non γ¹   470 lacrimis γ (corr. γ¹)   471 uastabat multa M (ord.
 rest. M^x)   475 infelix dist. «multi» ap. Seru.   479–482 post 473 transp.
 Ribbeck   480 ferebant dist. edd. aliquot (suppliciter tristes coniungentes)
 486 utque] atque aev, Gramm.   488 a(d)gnouit MPωγ, Seru. ad Aen. 1, 242,
 Tib.: a(d)gnoscit FRc, Seru. hic

- 490 ducit Amazonidum lunatis agmina peltis
 Penthesilea furens mediisque in milibus ardet,
 aurea subnectens exsertae cingula mammae
 bellatrix, audetque uiris concurrere uirgo.
 Haec dum Dardanio Aeneae miranda uidentur,
 495 dum stupet obtutuque haeret defixus in uno,
 regina ad templum, forma pulcherrima Dido,
 incessit magna iuuenum stipante caterua.
 qualis in Eurotae ripis aut per iuga Cynthi
 exercet Diana choros, quam mille secutae
 500 hinc atque hinc glomerantur Oreades; illa pharetram
 fert umero gradiensque deas supereminet omnis
 (Latona tacitum pertemptant gaudia pectus):
 talis erat Dido, talem se laeta ferebat
 per medios instans operi regnisque futuris.
 505 tum foribus diuae, media testudine templi,
 saepta armis solioque alte subnixa resedit.
 iura dabat legesque uiris, operumque laborem
 partibus aequabat iustis aut sorte trahebat,
 cum subito Aeneas concursu accedere magno
 510 Anthea Sergestumque uidet fortemque Cloanthum
 Teucrorumque alios, ater quos aequore turbo
 dispulerat penitusque alias auexerat oras.
 obstipuit simul ipse, simul percussus Achates
 laetitiaque metuque; auidi coniungere dextras
 515 ardebant, sed res animos incognita turbat.
 dissimulant et nube caua speculantur amicti

497 comitante **R** (cf. *Aen.* 2, 40 al.)   501 deas **Fωγ**, *Gell.* 9, 9, 13, *Macrob.* 5, 4, 9 et 5, 13, 8, *Prisc.* 18, 300: dea **MPR**, *Tib.*   505 tum foribus diuae *superioribus coniungere uult Seru.* (ut sit instans ... foribus)   mediaemedia (ex duplici lectione?) **P** (media **P^x**): media e *Ribbeck*   512 auexerat **MRω** (abuex- **g**, *Tib.*): auerterat **FPa?γ** (cf. *Aen.* 4, 106): aduexerat *recc.*   513 percussus **FPRbwy**: perculsus **MP²ωγ¹**, *DSeru.*, *Tib.*; cf. *Aen.* 8, 121 et 9, 197

- quae fortuna uiris, classem quo litore linquant,
 quid ueniant: cunctis nam lecti nauibus ibant
 orantes ueniam et templum clamore petebant.
 520 Postquam introgressi et coram data copia fandi,
 maximus Ilioneus placido sic pectore coepit:
 ‘o regina, nouam cui condere Iuppiter urbem
 iustitiaque dedit gentis frenare superbas,
 Troes te miseri, uentis maria omnia uecti,
 525 oramus: prohibe infandos a nauibus ignis,
 parce pio generi et propius res aspice nostras.
 non nos aut ferro Libycos populare penatis
 uenimus aut raptas ad litora uertere praedas;
 non ea uis animo nec tanta superbia uictis.
 530 est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,
 terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae;
 Oenotri coluere uiri; nunc fama minores
 Italiam dixisse ducis de nomine gentem.
 hic cursus fuit,
 535 cum subito adsurgens fluctu nimbosus Orion
 in uada caeca tulit penitusque procacibus Austris
 perque undas superante salo perque inuia saxa
 dispulit; huc pauci uestris ad nauimus oris.
 quod genus hoc hominum? quaeue hunc tam barbara morem
 540 permittit patria? hospitio prohibemur harenae;
 bella cient primaque uetant consistere terra.
 si genus humanum et mortalia temnitis arma,

522–585 MPR

- 518 cunctis F²Pωγ: cuncti FMP²Rabeirnty¹, *Seru.*, *Tib.* (*qui ueniant cuncti coniungit*) lecti FMPωγ¹, *Seru.*, *Tib.*: lectis P¹R² (letis R) γ, «nonnulli» ap. *Seru.*
 519 ueniam] pacem *Seru.* ad *Aen.* 10, 31 (*sed ueniam hic*)
 526 propius Rωγ¹, *Seru.* hic, ad *Aen.* 10, 254 et 12, 218, *Tib.*: proprius MPacy, *Seru.* ad *Aen.* 8, 78
 534 huc *DSeru.* in lemm. (*sed hic explicatur*), *recc.*
 541 considerare *DSeru.* ad *georg.* 1, 12 (*cf. u.* 572 et *Aen.* 4, 349)

at sperate deos memores fandi atque nefandi.
 rex erat Aeneas nobis, quo iustior alter
 545 nec pietate fuit nec bello maior et armis.
 quem si fata uirum seruant, si uescitur aura
 aetheria neque adhuc crudelibus occubat umbris,
 non metus, officio nec te certasse priorem
 paeniteat. sunt et Siculis regionibus urbes
 550 armaque Troianoque a sanguine clarus Acestes.
 quassatam uentis liceat subducere classem
 et siluis aptare trabes et stringere remos,
 si datur Italiam sociis et rege recepto
 tendere, ut Italiam laeti Latiumque petamus;
 555 sin absumpta salus et te, pater optime Teucrum,
 pontus habet Libyae nec spes iam restat Iuli,
 at freta Sicaniae saltem sedesque paratas,
 unde huc aduecti, regemque petamus Acesten.
 talibus Ilioneus; cuncti simul ore fremebant
 560 Dardanidae.

Tum breuiter Dido uultum demissa profatur:
 ‘soluite corde metum, Teucrici, secludite curas.
 res dura et regni nouitas me talia cogunt
 moliri et late finis custode tueri.
 565 quis genus Aeneadum, quis Troiae nesciat urbem
 uirtutesque uirosque aut tanti incendia belli?
 non obtusa adeo gestamus pectora Poeni,
 nec tam auersus equos Tyria Sol iungit ab urbe.
 seu uos Hesperiam magnam Saturniaque arua
 570 siue Erycis finis regemque optatis Acesten,
 auxilio tutos dimittam opibusque iuuabo.

547 neque] nec R (corr. R^x)   548 metus *dist. Seru.*: non metus officio
coniungunt «alii» ap. DSeru.   officio] omnino *Char. 268, 4*   nec] ne *Heinsius*
 550 aruaque M (*periit in P*)   *post hunc uersum lac. statuit Ribbeck*
 552 aptare] «legitur et optare» *DSeru.*; cf. u. 425   561 uultu P^x

uultis et his mecum pariter considerare regnis?
 urbem quam statuo, uestra est: subducite naui;
 Tros Tyriusque mihi nullo discrimine agetur.
 575 atque utinam rex ipse Noto compulsus eodem
 adforet Aeneas! equidem per litora certos
 dimittam et Libyae lustrare extrema iubebo,
 si quibus eiectus siluis aut urbibus errat.'

His animum arrecti dictis et fortis Achates
 580 et pater Aeneas iamdudum erumpere nubem
 ardebant. prior Aeneas compellat Achates:
 'nate dea, quae nunc animo sententia surgit?
 omnia tuta uides, classem sociosque receptos.
 unus abest, medio in fluctu quem uidimus ipsi
 585 submersum; dictis respondent cetera matris.'
 uix ea fatus erat, cum circumfusa repente
 scindit se nubes et in aethera purgat apertum.
 restitit Aeneas claraque in luce refulsit
 os umerosque deo similis; namque ipsa decoram
 590 caesariem nato genetrix lumenque iuuentae
 purpureum et laetos oculis adflarat honores:
 quale manus addunt ebori decus, aut ubi flauo
 argentum Pariusue lapis circumdatur auro.
 tum sic reginam adloquitur cunctisque repente
 595 improuisus ait: 'coram, quem quaeritis, adsum,
 Troius Aeneas, Libycis ereptus ab undis.
 o sola infandos Troiae miserata labores,
 quae nos, reliquias Danaum, terraeque marisque

586–587 FMPR 588–608 BFMPR (602–606 *habet et* Π₅)

572 pariter mecum P (*ord. rest. P^x*) regnis] terris R 574 agetur] habetur
 Non. 282, 27 (*cf. Aen. 10, 108*) 580 abrumpere R²n 590 numenque F
 (*corr. F²*) iuuenta Pa? (*cf. Aen. 4, 559*) 591 adflauit P (*corr. P²*)
 593 pariusque PΥ (*corr. Υ¹*), *ps. Acro ad Hor. carm. 1, 19, 6*

omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos,
 600 urbe, domo socias, grates persolvere dignas
 non opis est nostrae, Dido, nec quidquid ubique est
 gentis Dardaniae, magnum quae sparsa per orbem.
 di tibi, si qua pios respectant numina, si quid
 usquam iustitia est et mens sibi conscia recti,
 605 praemia digna ferant. quae te tam laeta tulerunt
 saecula? qui tanti talem genuere parentes?
 in freta dum fluuii current, dum montibus umbrae
 lustrabunt conuexa, polus dum sidera pascet,
 semper honos nomenque tuum laudesque manebunt,
 610 quae me cumque uocant terrae.' sic fatus amicum
 Ilionea petit dextra laeuaque Serestum,
 post alios, fortemque Gyan fortemque Cloanthum.

Obstipuit primo aspectu Sidonia Dido,
 casu deinde uiri tanto, et sic ore locuta est:
 615 'quis te, nate dea, per tanta pericula casus
 insequitur? quae uis immanibus applicat oris?
 tune ille Aeneas quem Dardanio Anchisae
 alma Venus Phrygii genuit Simoentis ad undam?

609–611 FMPR 612–648 MPR (613–615 *habet et* Π₅)

599 exhaustos BF²MP⁽¹⁾ (exau- P) Rωγ, Arus. 469, 20, DSeru. ad Aen. 4, 75, Tib. (cf. georg. 4, 248): exhaustis F, exhaustis DSeru. hic (cf. Aen. 4, 14; 10, 57 et 11, 256) 601 est²] om. F (add. F²), del. γ¹ (periit in P) 604 iustitia Mahrγγ, Seru. in interpr. ut uid. («si ualet apud homines iustitia»): iustitiae BFM²PRΠ₅ωγ¹ (def. q), Seru. in lemm., Tib. (utrumque codd. Prisc. 16, 6); si quid ... iustitia est i.e. 'si quid iustitia ualet'; non quaeritur enim quantum iustitiae in terris sit (quod est si legis si quid ... iustitiae est); dubitat re uera Aeneas sitne iustitia uirtus tam ueneranda quae ab hominibus habeatur in pretio sancteque colatur 607 currunt B 608 conuexa dist. Tib.: lustrabunt dist. P², incertum an M^x (ut sit conuexa sidera; cf. Ou. Pont. 4, 9, 129 sq.); utramque distinctionem agnoscit Seru. poscet F: pascit Mγ (corr. γ¹), ps. Acro ad Hor. carm. 1, 28, 21 (pasc P propter lacunam, periit in B)

atque equidem Teucrum memini Sidona uenire
 620 finibus expulsum patriis, noua regna petentem
 auxilio Beli; genitor tum Belus opimam
 uastabat Cyprum et uictor ditione tenebat.
 tempore iam ex illo casus mihi cognitus urbis
 Troianae nomenque tuum regesque Pelasgi.
 625 ipse hostis Teucros insigni laude ferebat
 seque ortum antiqua Teucrorum a stirpe uolebat.
 quare agite o tectis, iuuenes, succedite nostris.
 me quoque per multos similis fortuna labores
 iactatam hac demum uoluit consistere terra:
 630 non ignara mali miseris succurrere disco.
 sic memorat; simul Aenean in regia ducit
 tecta, simul diuum templis indicit honorem.
 nec minus interea sociis ad litora mittit
 uiginti tauros, magnorum horrentia centum
 635 terga suum, pinguis centum cum matribus agnos,
 munera laetitiamque dii.
 at domus interior regali splendida luxu
 instruitur, mediisque parant conuiuia tectis:
 arte laboratae uestes ostroque superbo,
 640 ingens argentum mensis caelataque in auro
 fortia facta patrum, series longissima rerum

619 memini teucrum **R** (ord. rest. **R**^x), *Macrob.* 5, 14, 15   620 patris **Pc**q
 (corr. **P**¹)   625 «quidam hostis singularem, quidam pluralem legunt» *DSeru.*
 insignis **Pc**? (corr. **P**^x)   626 a] ab **M**^x ut uid. (ex ad, d in b mutata) **M**^A (b
suprascripta) **bcdgintxyz**   627 iuuenes tectis **R** (ord. rest. **R**^x), *Ars.* 507, 13
 629 considerare **P**γ (cf. *uu.* 541 et 572)   636 dii *Gell.* 9, 14, 8 («pro 'diei'»),
 «nonnulli» ap. *DSeru.* (cf. *u.* 732 hunc laetum ... diem): die «multi» ap. *Seru.* («id
 est 'diei'»; cf. *georg.* 1, 208), «alii» ap. *DSeru.*: diei **hr?z**: dei **MPRωγ** (def. **q**),
 «imperiiores» ap. *Gell.*, *Seru.*, *DSeru.* (qui dei 'Liberi patris' interpretatur, ut
 munera laetitiamque dei uinum sit; cf. *u.* 734), *Tib.*; «sane quidam hunc uersum
 intellegi non putant posse» *DSeru.*   637 regalis **cγ**, *Tib.* in lemm.

per tot ducta uiros antiqua ab origine gentis.

Aeneas (neque enim patrius consistere mentem
passus amor) rapidum ad nauis praemittit Achaten,
645 Ascanio ferat haec ipsumque ad moenia ducat:
omnis in Ascanio cari stat cura parentis.
munera praeterea Iliacis erepta ruinis
ferre iubet, pallam signis auroque rigentem
et circumtextum croceo uelamen acantho,
650 ornatus Argiuae Helenae, quos illa Mycenis,
Pergama cum peteret inconcessosque hymenaeos,
extulerat, matris Ladae mirabile donum;
praeterea sceptrum, Ilione quod gesserat olim,
maxima natarum Priami, colloque monile
655 bacatum et duplicem gemmis auroque coronam.
haec celerans iter ad nauis tendebat Achates.

At Cytherea nouas artes, noua pectore uersat
consilia, ut faciem mutatus et ora Cupido
pro dulci Ascanio ueniat, donisque furentem
660 incendat reginam atque ossibus implicet ignem.
quippe domum timet ambiguum Tyriosque bilinguis;
urit atrox Iuno, et sub noctem cura recursat.
ergo his aligerum dictis adfatur Amorem:
'nate, meae uires, mea magna potentia, solus,
665 nate, patris summi qui tela Typhoëa temnis,
ad te confugio et supplex tua numina posco.
frater ut Aeneas pelago tuus omnia circum

649–653 BMPR 654–668 BFMPR (668 *habet et Π*)

642 antiqua PRbcdw (cf. *Sil.* 12, 393): antiquae MP¹²ωγ, Tib. 664 potentia
dist. M^x, Seru., Tib.: solus dist. quidam ap. Tib.; cf. *Ou. met.* 5, 365 'arma
manusque meae, mea, nate, potentia' dixit 665 typhoea BFMγR²ω (periit in
P), Seru., Tib., Prisc. 1, 54 et 2, 47: typhoia R (ut uid.), «multi» ap. Seru. (uide
etiam Seru. ad *Aen.* 1, 177, qui 'typhoia' uel 'typhoea' indice euphonia dici posse
adfirmat)

- litora iactetur odiis Iunonis acerbae,
 nota tibi, et nostro doluisti saepe dolore.
 670 nunc Phoenissa tenet Dido blandisque moratur
 uocibus, et uereor quo se Iunonia uertant
 hospitia: haud tanto cessabit cardine rerum.
 quocirca capere ante dolis et cingere flamma
 reginam meditor, ne quo se numine mutet,
 675 sed magno Aeneae mecum teneatur amore.
 qua facere id possis, nostram nunc accipe mentem.
 regius accitu cari genitoris ad urbem
 Sidoniam puer ire parat, mea maxima cura,
 dona ferens pelago et flammis restantia Troiae;
 680 hunc ego sopitum somno super alta Cythera
 aut super Idalium sacrata sede recondam,
 ne qua scire dolos mediusue occurrere possit.
 tu faciem illius noctem non amplius unam
 falle dolo et notos pueri puer indue uultus,
 685 ut, cum te gremio accipiet laetissima Dido
 regalis inter mensas laticemque Lyaeum,
 cum dabit amplexus atque oscula dulcia figet,
 occultum inspires ignem fallasque ueneno.⁷
 paret Amor dictis carae genetricis et alas
 690 exuit et gressu gaudens incedit Iuli.
 at Venus Ascanio placidam per membra quietem
 inrigat et fotum gremio dea tollit in altos

669-680 FMPR (669 *habet et* Π₃) 681-684 MPR 685-688 GMPR (686 *periit in P*) 689-708 BGMPR (689-690 *perierunt in P*)

668 iactetur **az** (-taetur F): iacteturque **BF²MγRP₅ω** (*periit in P*; *def. q*), *Non.* 328, 5, *Seru.* («uacat -que»), *Tib.*; -que *metri causa additum*, ut *Aen.* 6, 254 acerbae **BFPaehrvy**: iniquae **F²MRP₅ωγ¹** (iniquae P²; *def. q*), *Non.*, *Seru.*, *DSeru.* *ad u.* 664, *Tib.* (cf. *Aen.* 8, 292) 670 nunc F: hunc **F²MγRω** (*periit in P*), *DSeru.* *ad u.* 664, *Tib.* *in lemm.* (*sed nunc explicatur*), *Prisc.* 18, 288 672 haud] aut **M** (*corr. M²*) **R** (*haut R²*); *periit in P*

- Idaliae lucos, ubi mollis amaracus illum
 floribus et dulci adspirans complectitur umbra.
- 695 Iamque ibat dicto parens et dona Cupido
 regia portabat Tyriis duce laetus Achate.
 cum uenit, aulaeis iam se regina superbis
 aurea composuit sponda mediamque locauit,
 iam pater Aeneas et iam Troiana iuuentus
- 700 conueniunt, stratoque super discumbitur ostro.
 dant manibus famuli lymphas Cereremque canistris
 expediunt tonsisque ferunt mantelia uillis.
 quinquaginta intus famulae, quibus ordine longam
 cura penum struere et flammis adolere penates;
- 705 centum aliae totidemque pares aetate ministri,
 qui dapibus mensas onerent et pocula ponant.
 nec non et Tyrii per limina laeta frequentes
 conuenere; toris iussi discumbere pictis
 mirantur dona Aeneae, mirantur Iulum
- 710 flagrantisque dei uultus simulataque uerba,
 pallamque et pictum croceo uelamen acantho.
 praecipue infelix, pesti deuota futurae,
 expleri mentem nequit ardescitque tuendo
 Phoenissa et pariter puero donisque mouetur.

709–722 GMPR

698 «*si Dido aurea pulchram significat et est nominatiuus; sponda aurea septimus quidem est, sed synizesis fit et spondeus est*» Seru. (*uide etiam ad u. 492*); cf. *Aen.* 7, 190 701–708 *post 716 habet M (ord. rest. M¹)* 701 manibus famuli GPRchjnry¹, Seru., Tib.: manibus famulae MP¹ (-le γ): famuli manibus Bω, *Auson.* cento 15, *Prisc. fig. num.* 407, 5 703 longam Char. 74, 30, *imitatur Auson.* 3, 1, 28: longo BMγRω (*periit in GP*), *Non.* 247, 37, Seru., Tib. (cf. *u. 395 al.*); «*utrumque legi solitum*» testatur Gell. 4, 1, 15 704 instruere γ (corr. γ¹) 706 onerant BGRceijv ponunt BGR: ponent j 708 toris – pictis superioribus coniungit Tib. 711 non interpr. Seru., Tib., secl. Ribbeck auctore Heyne (cf. *u. 649*)

- 715 ille ubi complexu Aeneae colloque pependit
 et magnum falsi impleuit genitoris amorem,
 reginam petit. haec oculis, haec pectore toto
 haeret et interdum gremio fouet inscia Dido
 insadat quantus miserae deus. at memor ille
 720 matris Acidaliae paulatim abolere Sychaeum
 incipit et uiuo temptat praeuertere amore
 iam pridem resides animos desuetaque corda.

Postquam prima quies epulis mensaeque remotae,
 crateras magnos statuunt et uina coronant.

- 725 fit strepitus tectis uocemque per ampla uolutant
 atria; dependent lychni laquearibus aureis
 incensi et noctem flammis funalia uincunt.
 hic regina grauem gemmis auroque poposcit
 impleuitque mero pateram, quam Belus et omnes
 730 a Belo soliti; tum facta silentia tectis:
 ‘Tuppiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur,
 hunc laetum Tyriisque diem Troiaque profectis
 esse uelis nostrosque huius meminisse minores.
 adsit laetitiae Bacchus dator et bona Iuno;
 735 et uos o coetum, Tyrii, celebrate fauentes.’
 dixit et in mensam laticum libauit honorem
 primaque, libato, summo tenus attigit ore;

723–728 MPR 729–748 BMPR

719 insadat **Mknr**, *Non.* 311, 37, *Seru. ad Aen.* 6, 708, *Tib.*: insideat **Gy¹Rω**:
 insidiat **ybe^gt** (*periit in P*); et insadat et insideat *agnoscit Seru. hic at]* ac **G**: ad
P: aud **P¹**: aut **γ** (*corr. γ¹*) 723 remotae] repostae **P¹** (-potae **P**, *corr. P²*)
 724 magnos] laeti *Non.* 545, 26 (*ex Aen.* 7, 147) 725 fit **My¹Rω**, *ps. Acro ad*
Hor. carm. 3, 19, 23, *Seru. ad Aen.* 2, 1, *Tib. ad u.* 730 et *ad Aen.* 2, 1 (*cf. Aen.* 2,
 209 et 6, 220): it **r** (id **γ**, *periit in P*), *Tib. hic (cf. Aen.* 5, 451; 9, 664 et 11, 192);
utrumque agnoscit Seru.; fit tectis *i.q.* ‘tota domo’ 726 laquearibus] «*legitur et*
lacuaribus» *DSeru. (cf. Aen.* 8, 25) 729 quam] qua **B** 734 adsis «*alii*» *ap.*
Seru.

- tum Bitiae dedit increpitans: ille impiger hausit
 spumantem pateram et pleno se proluit auro;
 740 post alii proceres. cithara crinitus Iopas
 personat aurata, docuit quem maximus Atlas.
 hic canit errantem lunam solisque labores,
 unde hominum genus et pecudes, unde imber et ignes,
 Arcturum pluuiasque Hyadas geminosque Triones,
 745 quid tantum Oceano properent se tingere soles
 hiberni, uel quae tardis mora noctibus obstet;
 ingeminant plausu Tyrii, Troesque sequuntur.
 nec non et uario noctem sermone trahebat
 infelix Dido longumque bibebat amorem,
 750 multa super Priamo rogitans, super Hectore multa;
 nunc quibus Aurorae uenisset filius armis,
 nunc quales Diomedis equi, nunc quantus Achilles.
 ‘immo age et a prima dic, hospes, origine nobis
 insidias’ inquit ‘Danaum casusque tuorum
 755 erroresque tuos; nam te iam septima portat
 omnibus errantem terris et fluctibus aestas.’

749–756 MPR

741 quem] quae ω (*praeter cefh*) γ¹, *Tib. in interpr., praefert Seru.* atlas B,
Seru.: atlans MPR, Tib.; cf. Aen. 4, 481 744 (= *Aen. 3, 516*) om. b, *post*
Albrecht secl. Ribbeck, fortasse recte pluuiasque] pliadasque z 746 uel] tum
 P (*corr. P²*) 747 plausum *Tib. ad Aen. 2, 1 (sed plausu hic)*
 755–756 nam – aestas *secl. Ribbeck*

LIBER II

Conticuere omnes intentique ora tenebant.
inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto:
    «Infandum, regina, iubes renouare dolorem,
Troianas ut opes et lamentabile regnum
5 eruerint Danaï, quaeque ipse miserrima uidi
et quorum pars magna fui. quis talia fando
Myrmidonum Dolopumue aut duri miles Vlixi
temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo
praecipitat suadentque cadentia sidera somnos.
10 sed si tantus amor casus cognoscere nostros
et breuiter Troiae supremum audire laborem,
quamquam animus meminisse horret luctuque refugit,
incipiam. fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum, tot iam labentibus annis,
15 instar montis equum diuina Palladis arte
aedificant sectaque intexunt abiete costas;
uotum pro reditu simulant: ea fama uagatur.
huc delecta uirum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri penitusque cauernas
20 ingentis utrumque armato milite complent.
    Est in conspectu Tenedos, notissima fama
insula, diues opum Priami dum regna manebant,
nunc tantum sinus et statio male fida carinis:

1–72 MPR (26–72 *habet et Π₅*)

3–6 *post dolorem fortius, post fui leuius dist. Baehrens*
librario similis) 15 diuinae Rcn

8 *om. M (add. man.*

- huc se prouecti deserto in litore condunt;
 25 nos abiisse rati et uento petiisse Mycenae.
 ergo omnis longo soluit se Teucra luctu.
 panduntur portae, iuuat ire et Dorica castra
 desertosque uidere locos litusque relictum:
 hic Dolopum manus, hic saeuus tendebat Achilles,
 30 classibus hic locus, hic acie certare solebant.
 pars stupet innuptae donum exitiale Mineruae
 et molem mirantur equi; primusque Thymoetes
 duci intra muros hortatur et arce locari,
 siue dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.
 35 at Capys, et quorum melior sententia menti,
 aut pelago Danaum insidias suspectaque dona
 praecipitare iubent subiectisque urere flammis,
 aut terebrare cauas uteri et temptare latebras.
 scinditur incertum studia in contraria uulgas.
 40 Primus ibi ante omnis, magna comitante caterua,
 Laocoon ardens summa decurrit ab arce
 et procul: ‘o miseri, quae tanta insania, ciues?
 creditis auectos hostis? aut ulla putatis
 dona carere dolis Danaum? sic notus Vlixes?
 45 aut hoc inclusi ligno occultantur Achiui,
 aut haec in nostros fabricata est machina muros
 inspectura domos uenturaque desuper urbi,

24 in om. bgr 25 abiisse MP ut uid. (correctio postea erasa) ωγ, Don. ad Ter. Ad. 27, Seru. hic et ad Aen. 3, 603, Gramm.: abisse MPR^x (abiesse R), Tib. petiisse M²ω, Don., Seru. hic et ad Aen. 3, 603: petisse MP^x (retisse P) Rγ, Tib. 27 Dorica castra] *cacemphaton obiurgat* Seru.; cf. u. 462 30 acie MPRnγ, DSeru.: acies Π₅ωγ¹, Rufin. 53, 33, Isid. 9, 3, 60; «*potest utrumque*» legi iudice Seru. 37 iubet P^xγ, Non. 400, 23, Dosith. 423, 7, Pomp. 268, 18, Seru. ad Aen. 4, 143 subiectisue «*antiqua exemplaria habere inueniuntur*» teste DSeru. («*que pro ‘ue’*» Seru., Gramm.) 38 ante 36 habet Pomp. 268, 16 utero P (corr. P²), Pomp.

- aut aliquis latet error: equo ne credite, Teucri.
 quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentis.’
 50 sic fatus ualidis ingentem uiribus hastam
 in latus inque feri curuam compagibus aluum
 contorsit. stetit illa tremens, uteroque recusso
 insonuere cauae gemitumque dedere cauernae.
 et, si fata deum, si mens non laeua fuisset,
 55 impulerat ferro Argolicas foedare latebras,
 Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.
 Ecce manus iuuenem interea post terga reuinctum
 pastores magno ad regem clamore trahebant
 Dardanidae, qui se ignotum uenientibus ultro,
 60 hoc ipsum ut strueret Troiamque aperiret Achiuis,
 obtulerat, fidens animi atque in utrumque paratus,
 seu uersare dolos seu certae occumbere morti.
 undique uisendi studio Troiana iuuentus
 circumfusa ruit certantque inludere capto.
 65 accipe nunc Danaum insidias et crimine ab uno
 disce omnis.
 namque ut conspectu in medio turbatus inermis
 constitit atque oculis Phrygia agmina circumspexit,

48 error *dist. Seru.*: equo *dist. P², Diom.* 434, 30 et 438, 33, *DSeru., Tib.*
 49 est *dist. P², Tib.*: timeo *dist. M^x, Seru.* 56 staret *M, Dosith.* 428, 21,
agnoscit Seru. («si staret legeris, maneres sequitur»): stares *PRΠ₅ωγ, Seru., Tib.,*
Gramm. maneres *MPRωγ, GLK V, 548, 29*: maneret *Π₅afit?, Dosith., Tib.*
(cf. Aen. 4, 312 et 343); *utrumque agnoscit Seru. ut uid.*; apostrophe manare
uidetur ex Eur. Tro. 45–47 59 quis (*om. se*) a: quis se *dkvxyz, Seru.* (qui se
 «alii») 61 animo *R, Sen. uit. beat. 8, 3* 62 dolos *MyΠ₅ω (periit in P),*
Seru. ad Aen. 11, 704, DSeru. ad u. 67 et ad buc. 10, 68, Tib. (cf. Aen. 11, 704):
dolo RΠ₅²b?dgw, Non. 418, 34; *utrumque agnoscit Seru. hic certae PRΠ₅ω,*
Non., Seru. ad Aen. 11, 704, DSeru. ad buc. 10, 68: certe MP^xaijknwxzy (om.
g), Tib. occurrere P (corr. P²) 64 certatque *Rb* 65 crimen «alii» *ap.*
Seru., Tib. 67 in *om. kxyγ¹*

- ‘heu, quae nunc tellus’ inquit, ‘quae me aequora possunt
 70 accipere? aut quid iam misero mihi denique restat,
 cui neque apud Danaos usquam locus, et super ipsi
 Dardanidae infensi poenas cum sanguine poscunt?’
 quo gemitu conuersi animi compressus et omnis
 impetus. hortamur fari quo sanguine cretus
 75 quidue ferat; memoret quae sit fiducia capto.
 77 ‘Cuncta equidem tibi, rex, fuerit quodcumque, fatebor
 uera’ inquit, ‘neque me Argolica de gente negabo:
 hoc primum; nec, si miserum Fortuna Sinonem
 80 finxit, uanum etiam mendacemque improba finget.
 fando aliquod si forte tuas peruenit ad auris
 Belidae nomen Palamedis et incluta fama
 gloria, quem falsa sub proditio Pelasgi
 insontem infando indicio, quia bella uetabat,
 85 demisere neci, nunc cassum lumine lugent:
 illi me comitem et consanguinitate propinquum
 pauper in arma pater primis huc misit ab annis.
 dum stabat regno incolumis regumque uigebat
 conciliis, et nos aliquod nomenque decusque
 90 gessimus. inuidia postquam pellacis Vlixii
 (haud ignota loquor) superis concessit ab oris,
 adflictus uitam in tenebris luctuque trahebam

73–79 MP (*habet et* Π₃) 80–105 MPV (80–102 *habet et* Π₃)

69 nunc] me *Quint.* 9, 2, 9 71 et super] insuper **bcdgijq wz** 75 quieue
 fuat, memores *Ribbeck*, *cl. Aen.* 3, 608 sq. et 10, 108; at cf. *Aen.* 10, 149 sqq.
 memorem «alii» ap. *Seru.* 76 (= *Aen.* 3, 612) om. **MPΠ₃ωγ**: *habent ny*¹
aliique correctores codd. saec. IX 77 fuerint **b?cd?efghij?qt wzγ**¹
 quaecumque **Pb?cd?efghj?qt wzγ**¹ 81 aliquot V: aliquid **cf?j kvxz**, *GLK VII*,
 154, 16 88 regumque **MP^xVcghkqr vxγ**, *Tib.*: regnumque **PΠ₃ω**
 89 conciliis **MPV²Π₃ωγ**, *Tib.*: consiliis **Vbdgik wz** (*def. q*) 90 pellacis
MVchknqt vγ¹, *Velius* 65, 18, *Don. ad Ter. Phorm.* 68, *schol. Ver.*, *Seru.*, *DSeru.*
ad georg. 4, 442, *Tib.*: fallacis **PΠ₃ωγ**, *Char.* 68, 23 (*cod. N*)

- et casum insontis mecum indignabar amici.
 nec tacui demens et me, fors si qua tulisset,
 95 si patrios umquam remeassem uictor ad Argos,
 promisi ultorem et uerbis odia aspera moui.
 hinc mihi prima mali labes, hinc semper Vlixes
 criminibus terrere nouis, hinc spargere uoces
 in uulgum ambiguas et quaerere conscius arma.
 100 nec requieuit enim, donec Calchante ministro...
 sed quid ego haec autem nequiquam ingrata reuoluo?
 quidue moror? si omnis uno ordine habetis Achiuos,
 idque audire sat est, iamdudum sumite poenas:
 hoc Ithacus uelit et magno mercentur Atridae.’
 105 Tum uero ardemus scitari et quaerere causas,
 ignari scelerum tantorum artisque Pelasgae.
 prosequitur pauitans et ficto pectore fatur:
 ‘saepe fugam Danai Troia cupiere relicta
 moliri et longo fessi discedere bello;
 110 fecissentque utinam! saepe illos aspera ponti
 interclusit hiems et terruit Auster euntis.
 praecipue cum iam hic trabibus contextus acernis
 staret equus, toto sonuerunt aethere nimbi.
 suspensi Eurypylum scitantem oracula Phoebi
 115 mittimus, isque adytis haec tristia dicta reportat:
 “sanguine placastis uentos et uirgine caesa,

106–157 MP

97 hinc¹] hic **M** (*corr.* **M**¹²)   98 hinc] tunc *Non.* 230, 22   103 iamdudum
dist. «plerique» *ap. schol. Ver.*   105 causas] casus **P** (*corr.* **P**²)   108 cupiere]
 uoluere *Char.* 217, 20, *respuit DSeru.*   112 iam cum **M** (*ord. rest.* **M**^x)   hic
om. Macrob. 6, 9, 13   114 scitantem **MPafhjknrtxy**, *Don. ad Ter. Eun.* 548,
Seru.: scitatum **M**^P (*ut uid.*) ωγ¹ (*def. q*), *Non.* 386, 24, *Char.* 270, 11, «alii» *ap.*
Seru., Tib.; *suspicio partic. praesens scitantem aliquid difficultatis attulisse, ut ex*
Seruui adnotatione apparet («scitantem id est ‘scitaturum’»); *unde u.l. scitatum*
orta est

- cum primum Iliacas, Danaï, uenistis ad oras:
 sanguine quaerendi reditus animaque litandum
 Argolica.” uulgi quae uox ut uenit ad auris,
 120 obstipuerunt animi gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor, cui fata parent, quem poscat Apollo.
 hic Ithacus uatem magno Calchanta tumultu
 protrahit in medios; quae sint ea numina diuum
 flagitat. et mihi iam multi crudele caneant
 125 artificis scelus et taciti uentura uidebant.
 bis quinos silet ille dies tectusque recusat
 prodere uoce sua quemquam aut opponere morti.
 uix tandem, magnis Ithaci clamoribus actus,
 composito rupit uocem et me destinat arae.
 130 adsensere omnes et, quae sibi quisque timebat,
 unius in miseri exitium conuersa tulere.
 iamque dies infanda aderat: mihi sacra parari
 et salsae fruges et circum tempora uittae.
 eripui, fateor, leto me et uincula rupi
 135 limosoque lacu per noctem obscurus in ulua
 delitui dum uela darent, si forte dedissent.
 nec mihi iam patriam antiquam spes ulla uidendi
 nec dulcis natos exoptatumque parentem,
 quos illi fors et poenas ob nostra reposcent
 140 effugia et culpam hanc miserorum morte piabunt.
 quod te per superos et conscia numina ueri,

121 cui] quid Peerlkamp, cl. Lucan. 6, 783; at parent ui absoluta positum, quasi sit ‘cui fata insidientur’

129 rupit **Mg**, Don. ad Ter. Phorm. 756: rumpit **Pωγ**, Seru. hic et ad Aen. 10, 63, Tib. (cf. Aen. 3, 246); rupit non praeteriti vim habet, sed aoristi (quasi sit ‘rupto silentio repente exclamat’); cf. Aen. 6, 193
 130 timebat **Mωγ**¹, Seru., Tib.: timebant **γacjr** (periit in **P**), «figuratiu» iudice DSeru. (cf. Aen. 8, 661; 11, 185 sq.)   136 darent dist. **M**^x, Tib.: darent si forte dist. Heyne   138 dulcis **MP^xωγ**, Tib. (cf. Aen. 4, 33): duplicis **Pa**, «quidam» ap. DSeru.   139 et] ad **ω** (praeter **abetv**, def. q), Tib.

per si qua est quae restet adhuc mortalibus usquam
intemerata fides, oro, miserere laborum
tantorum, miserere animi non digna ferentis.’

- 145 His lacrimis uitam damus et miserescimus ultro.
ipse uiro primus manicas atque arta leuari
uincla iubet Priamus dictisque ita fatur amicis:
‘quisquis es, amissos hinc iam obliuiscere Graios:
noster eris; mihiq; haec edissere uera roganti:
150 quo molem hanc immanis equi statuere? quis auctor?
quidue petunt? quae religio? aut quae machina belli?’
dixerat. ille dolis instructus et arte Pelasga
sustulit exutas uinclis ad sidera palmas:
‘uos, aeterni ignes, et non uiolabile uestrum
155 testor numen’ ait, ‘uos arae ensesque nefandi,
quos fugi, uittaeque deum, quas hostia gessi:
fas mihi Graiorum sacrata resolvere iura,
fas odisse uiros atque omnia ferre sub auras,
si qua tegunt; teneor patriae nec legibus ullis.
160 tu modo promissis maneat seruataque serues
Troia fidem, si uera feram, si magna rependam.
omnis spes Danaum et coepti fiducia belli
Palladis auxiliis semper stetit. impius ex quo
Tydides sed enim scelerumque inuentor Vlixes,
165 fatale adgressi sacrato auellere templo
Palladium, caesis summae custodibus arcis,
corripuere sacram effigiem manibusque cruentis
uirgineas ausi diuae contingere uittas:
ex illo fluere ac retro sublapsa referri

158-169 MPV

142 restet **M**²**P**acejrvγ, *DSeru.*: restat **M**ω (*def. q*), *Tib.* umquam **M** (*corr. M^A*) 148 iam hinc **P** (*ord. rest. P^x*) 164 scelerumque ex scelerum *corr. M inter scribendum*: queiscelerum **P** (*quei- del. P^x, -que add. P¹*): scelerum (*om. -que*) **V**

- 170 spes Danaum, fractae uires, auersa deae mens.
 nec dubiis ea signa dedit Tritonia monstris.
 uix positum castris simulacrum: arsere coruscae
 luminibus flammae arrectis, salsusque per artus
 sudor iit, terque ipsa solo (mirabile dictu)
- 175 emicuit parmamque ferens hastamque trementem.
 extemplo temptanda fuga canit aequora Calchas,
 nec posse Argolicis excindi Pergama telis
 omina ni repetant Argis numenque reducant
 quod pelago et curuis secum auexere carinis.
- 180 et nunc quod patrias uento petiere Mycenae,
 arma deosque parant comites pelagoque remenso
 improvisi aderunt: ita digerit omina Calchas.
 hanc pro Palladio moniti, pro numine laeso
 effigiem statuere, nefas quae triste piaret.
- 185 hanc tamen immensam Calchas attollere molem
 roboribus textis caeloque educere iussit,
 ne recipi portis aut duci in moenia posset
 neu populum antiqua sub religione tueri.
 nam si uestra manus uiolasset dona Mineruae,
- 190 tum magnum exitium (quod di prius omen in ipsum
 conuertant!) Priami imperio Phrygibusque futurum;
 sin manibus uestris uestram ascendisset in urbem,
 ultro Asiam magno Pelopea ad moenia bello
 uenturam, et nostros ea fata manere nepotes.’

170–183 FMPV 184–198 FMP

- 170 aduersa γ 173–174 «Probo sane displicet salsus sudor et superuacue
 positum uidetur» DSeru. 179 u. secl. Dietsch, post 183 transp. Büchner, post
 180 Zimmermann, quibus praeteritum auexere molestum fuisse uidetur; at Sinon
 per dolum ementitur Graecos, iussa Calchantis secutos, iamdudum esse profectos
 Palladium secum auebentes 182 omnia ω (praeter cfhitvy) γ (corr. γ¹)
 187 posset Pahkny, Tib.: possit FMω, DSeru., Prisc. 16, 5 193 magnam
 schol. Ver. ad u. 311

- 195 Talibus insidiis periurique arte Sinonis
 credita res, captique dolis lacrimisque coactis
 quos neque Tydides nec Larisaeus Achilles,
 non anni domuere decem, non mille carinae.
 Hic aliud maius miseris multoque tremendum
 200 obicitur magis atque improvida pectora turbat.
 Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,
 sollemnis taurum ingentem mactabat ad aras.
 ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta
 (horresco referens) immensis orbibus angues
 205 incumbunt pelago pariterque ad litora tendunt;
 pectora quorum inter fluctus arrecta iubaeque
 sanguineae superant undas, pars cetera pontum
 pone legit sinuatque immensa uolumine terga.
 fit sonitus spumante salo; iamque arua tenebant
 210 ardentisque oculos suffecti sanguine et igni
 sibila lambebant linguis uibrantibus ora.
 diffugimus uisu exsanguis. illi agmine certo
 Laocoonta petunt; et primum parua duorum
 corpora natorum serpens amplexus uterque
 215 implicat et miseros morsu depascitur artus;
 post ipsum auxilio subeuntem ac tela ferentem
 corripiunt spirisque ligant ingentibus; et iam
 bis medium amplexi, bis collo squamea circum
 terga dati superant capite et ceruicibus altis.
 220 ille simul manibus tendit diuellere nodos
 perfusus sanie uittas atroque ueneno,
 clamores simul horrendos ad sidera tollit,

199–253 MP

- 195 peiurique M (corr. M^A), *respuit Seru.* 196 coacti nγ¹, *Non.* 253, 25
 201 neptuni Pγ (corr. γ¹) 202 aram M (corr. M^A) 207 exsuperant Tib.
 208 sinuantque adefgrwzγ¹ 221 «est interpositus uersus; nam potest tolli
saluo sensu» Seru.

- qualis mugitus, fugit cum saucius aram
taurus et incertam excussit ceruice securim.
225 at gemini lapsu delubra ad summa dracones
effugiunt saeuaeque petunt Tritonidis arcem
sub pedibusque deae clipeique sub orbe teguntur.
tum uero tremefacta nouus per pectora cunctis
insinuat pauor, et scelus expendisse merentem
230 Laocoonta ferunt, sacrum qui cuspide robur
laeserit et tergo sceleratam intorserit hastam.
ducendum ad sedes simulacrum orandaque diuae
numina conclamant.
diuidimus muros et moenia pandimus urbis.
235 accingunt omnes operi pedibusque rotarum
subiciunt lapsus et stuppea uincula collo
intendunt; scandit fatalis machina muros
feta armis. pueri circum innuptaeque puellae
sacra canunt funemque manu contingere gaudent;
240 illa subit mediaeque minans inlabitur urbi.
o patria, o diuum domus Ilium et incluta bello
moenia Dardanidum! quater ipso in limine portae
substitit atque utero sonitum quater arma dedere;
instamus tamen immemores caecique furore
245 et monstrum infelix sacrata sistimus arce.
tunc etiam fatis aperit Cassandra futuris
ora dei iussu non umquam credita Teucris;
nos delubra deum miseri, quibus ultimus esset
ille dies, festa uelamus fronde per urbem.
250 Vertitur interea caelum et ruit Oceano nox
inuoluens umbra magna terramque polumque
Myrmidonumque dolos; fusi per moenia Teucri

224 incerta P (corr. P¹); cf. *Sil.* 5, 65

226 effugiunt Pωγ, *Macrob.* 3, 4, 4:

diffugiunt M (d eras. M^x, i in e non mutans ut uid.), *Tib.* (cf. u. 212)

251 magnam Pγ (corr. γ¹)

- conticuere, sopor fessos complectitur artus.
 et iam Argiua phalanx instructis nauibus ibat
 255 a Tenedo tacitae per amica silentia lunae
 litora nota petens, flammās cum regia puppis
 extulerat, fatisque deum defensūs iniquis
 inclusos utero Danaos et pinea furtim
 laxat claustra Sinon. illos patefactus ad auras
 260 reddit equus, laetique cauo se robore promunt
 Thessandrus Sthenelusque duces et dirus Vlixes,
 demissum lapsi per funem, Acamasque Thoasque
 Pelidesque Neoptolemus primusque Machaon
 et Menelaus et ipse doli fabricator Epeos.
 265 inuadunt urbem somno uinoque sepultam;
 caeduntur uigiles, portisque patentibus omnis
 accipiunt socios atque agmina conscia iungunt.
 Tempus erat quo prima quies mortalibus aegris
 incipit et dono diuum gratissima serpit.
 270 in somnis ecce ante oculos maestissimus Hector
 uisus adesse mihi largosque effundere fletus,
 raptatus bigis ut quondam aterque cruento
 puluere perque pedes traiectus lora tumentis.
 ei mihi, qualis erat, quantum mutatus ab illo
 275 Hectore qui redit exuuias indutus Achilli
 uel Danaum Phrygios iaculatus puppibus ignis,
 squalentem barbam et concretos sanguine crinis
 uulneraque illa gerens, quae circum plurima muros
 accepit patrios! ultro flens ipse uidebar

254–287 FMP

- 261 diuus F (*corr.* F²), *Char.* 273, 25: dius *Macrob.* 5, 17, 15: durus *schol. Bern. ad georg.* 4, 512; *cf.* u. 762   262 acamasque FP, *Gramm.*: achamasque M (-maasque M^{A3}) P², *DSeru.*, *Tib.*: athamasque *Char.* 283, 2 (*uariant codd. Prisc.* 17, 9)   275 achilli F²Myhr (*periit in P*), *Macrob.* 5, 5, 6: achillei F: achillis γ¹ω, *Arus.* 479, 12, *Seru. ad Aen.* 11, 76 (*uariant codd. Seru. hic*)

- 280 compellare uirum et maestas expromere uoces:
 ‘o lux Dardaniae, spes o fidissima Teucrum,
 quae tantae tenuere morae? quibus Hector ab oris
 exspectate uenis? ut te post multa tuorum
 funera, post uarios hominumque urbisque labores
 285 defessi aspicimus! quae causa indigna serenos
 foedauit uultus? aut cur haec uulnera cerno?’
 ille nihil, nec me quaerentem uana moratur,
 sed grauitur gemitus imo de pectore ducens,
 ‘heu fuge, nate dea, teque his’ ait ‘eripe flammis:
 290 hostis habet muros, ruit alto a culmine Troia.
 sat patriae Priamoque datum: si Pergama dextra
 defendi possent, etiam hac defensa fuissent.
 sacra suosque tibi commendat Troia penatis:
 hos cape fatorum comites, his moenia quaere
 295 magna, pererrato statues quae denique ponto.’
 sic ait et manibus uittas Vestamque potentem
 aeternumque adytis effert penetralibus ignem.

- Diuerso interea miscentur moenia luctu,
 et magis atque magis, quamquam secreta parentis
 300 Anchisae domus arboribusque oblecta recessit,
 clarescunt sonitus armorumque ingruit horror.
 excutior somno et summi fastigia tecti
 ascensu supero atque arrectis auribus adsto:
 in segetem ueluti cum flamma furentibus Austris
 305 incidit, aut rapidus montano flumine torrens
 sternit agros, sternit sata laeta boumque labores

288–309 FMPV (296–299 *habet et* Π₁₀)

290 *alta D’Orville a om. Faj (add. F²), Tib.* 292 *possent dist. M^x, «melius» iudice Seru.: etiam dist. «multi» ap. Seru., Tib. (etiam i.q. ‘adhuc’ interpretati)*
 294–295 *magna dist. M^x, schol. Ver., Tib.: quaere dist. «multi» ap. DSeru.; cf. Aen. 3, 159 sq.* 299 *et] at M (corr. M²)* 303 *erectis V* 305 *ravidus V*

- praecipitesque trahit siluas; stupet inscius alto
 accipiens sonitum saxi de uertice pastor.
 tum uero manifesta fides, Danaumque patescunt
 310 insidiae. iam Deiphobi dedit ampla ruinam
 Volcano superante domus, iam proximus ardet
 Vcalegon; Sigea igni freta lata relucent.
 exoritur clamorque uirum clangorque tubarum.
 arma amens capio; nec sat rationis in armis,
 315 sed glomerare manum bello et concurrere in arcem
 cum sociis ardent animi; furor iraque mentem
 praecipitat, pulchrumque mori succurrit in armis.
 Ecce autem telis Panthus elapsus Achium,
 Panthus Othryades, arcis Phoebique sacerdos,
 320 sacra manu uictosque deos paruumque nepotem
 ipse trahit cursuque amens ad limina tendit.
 ‘quo res summa loco, Panthu? quam prendimus arcem?’
 uix ea fatus eram, gemitu cum talia reddit:
 ‘uenit summa dies et ineluctabile tempus
 325 Dardaniae. fuimus Troes, fuit Ilium et ingens
 gloria Teucrorum; ferus omnia Iuppiter Argos
 transtulit; incensa Danaï dominantur in urbe.
 arduus armatos mediis in moenibus adstans
 fundit equus uictorque Sinon incendia miscet
 330 insultans. portis alii bipatientibus adsunt,
 milia quot magnis umquam uenere Mycenis;
 obsedere alii telis angusta uiarum
 oppositis; stat ferri acies mucrone corusco

310–313 MPV 314–436 MP (330–333 *habet et* Π₁₀)

307 stupet] sedet *Quint.* 8, 6, 10 317 praecipitat **Peγ** (cf. *Aen.* 3, 269; 4, 651;
 8, 67 et 9, 44); praecipitant **Mωγ**¹, *Seru.*, *Tib.* 321 curruque **P** (corr. **P**²):
 cursusque **i**; «cursu: legitur et cursum» *Seru.*; cf. *Lucr.* 5, 631 329 fudit
efhikvy 333 oppositis **Myaceqrw**, *Tib.*: oppositi **γ¹ω** (*periit in* ΠΠ₁₀); cf.
Aen. 11, 612

- stricta, parata neci; uix primi proelia temptant
 335 portarum uigiles et caeco Marte resistunt.’
 talibus Othryadae dictis et numine diuum
 in flammis et in arma feror, quo tristis Erinys,
 quo fremitus uocat et sublatus ad aethera clamor.
 addunt se socios Ripheus et maximus armis
 340 Epytus, oblatus per lunam, Hypanisque Dymasque
 et lateri adglomerant nostro, iuuenisque Coroebus
 Mygdonides – illis ad Troiam forte diebus
 uenerat insano Cassandrae incensus amore
 et gener auxilium Priamo Phrygibusque ferebat,
 345 infelix, qui non sponsae praecepta furentis
 audierit!
 quos ubi confertos audere in proelia uidi,
 incipio super his: ‘iuuenes, fortissima frustra
 pectora, si uobis audentem extrema cupido
 350 certa sequi, quae sit rebus fortuna uidetis.
 excessere omnes adytis arisque relictis
 di quibus imperium hoc steterat; succurritis urbi
 incensae: moriamur et in media arma ruamus.
 una salus uictis nullam sperare salutem.’
 355 sic animis iuuenum furor additus. inde, lupi ceu
 raptores atra in nebula, quos improba uentris
 exegit caecos rabies catulique relictis

340 epytus **γ** (*perit in P*): aeptytus **M** (*aephitus Tib.*); cf. *Aen.* 5, 547 et 579
 342 illis qui ad *Macrob.* 5, 5, 7 («deest 'qui'» *DSeru.*) 346 audierat
cdefhijnwz (*om. bgqr*) 347 audere **Mωγ** (*auder P*), *Arus.* 458, 8, *Tib.* (cf.
Stat. Theb. 1, 439 sq.): ardere *Gronovius ad Sen. Herc. fur.* 779, quod non displicet
 (cf. *Aen.* 12, 71), sed poeta iterationem eiusdem uerbi (audere / 349 audentem)
consulto persequi uidetur 349 audentem **P** (*ut uid.*) **ωγ¹**, *Seru.*: audendi
Mabc?d?fh?iqr?γ, «multi» *ap. Seru.*, *Tib.* (*utrumque Isid.* 1, 37, 20): audenti
 «multi» *ap. Seru.* 351 discessere *Aug. ciu.* 2, 22 (cf. *Aen.* 12, 696): abscessere et
 excessere *idem* 3, 7

- faucibus exspectant siccis, per tela, per hostis
 uadimus haud dubiam in mortem mediaeque tenemus
 360 urbis iter; nox atra caua circumuolat umbra.
 quis cladem illius noctis, quis funera fando
 explicet aut possit lacrimis aequare labores?
 urbs antiqua ruit multos dominata per annos;
 plurima perque uias sternuntur inertia passim
 365 corpora perque domos et religiosa deorum
 limina. nec soli poenas dant sanguine Teucri:
 quondam etiam uictis redit in praecordia uirtus
 uictoresque cadunt Danaï. crudelis ubique
 luctus, ubique pauor et plurima mortis imago.
 370   Primus se Danaum magna comitante caterua
 Androgeos offert nobis, socia agmina credens
 inscius, atque ultro uerbis compellat amicis:
 ‘festinate, uiri! nam quae tam sera moratur
 segnities? alii rapiunt incensa feruntque
 375 Pergama: uos celsis nunc primum a nauibus itis?’
 dixit et extemplo (neque enim responsa dabantur
 fida satis) sensit medios delapsus in hostis.
 obstipuit retroque pedem cum uoce repressit.
 improuisum aspris ueluti qui sentibus anguem
 380 pressit humi nitens trepidusque repente refugit
 attollentem iras et caerula colla tumentem,
 haud secus Androgeos uisu tremefactus abibat.
 inruimus densis et circumfundimur armis,

360 nox – umbra *secl. Ribbeck* (cf. *Aen.* 6, 866)

lemm.: dolorem *Macro.* 5, 1, 10: dolores *Orosius* 2, 18, 4

Asper ap. schol. Ver. ad Aen. 9, 402

androgeus **Mγ** (*periit in P*), *Tib.*; cf. *u.* 382

Char. 269, 13: illapsus *Prisc. quinquies*

androgeus **M**, *Tib.*, *Prisc.* 3, 13; cf. *u.* 371

(cf. *Aen.* 3, 635): -fundimus **Pγ**: -fundimus **abcdefnw**

362 laborem **b**, *Tib. in*

369 pauorque

371 androgeos **γ¹**, *testatur Seru.:*

377 dilapsus **bdefgikwxyzγ¹**,

382 androgeos **P**, *Macro.* 5, 5, 11:

383 circumfundimur **Mωγ¹**, *Tib.*

- ignarosque loci passim et formidine captos
 385 sternimus: adspirat primo Fortuna labori.
 atque hic successu exsultans animisque Coroebus
 'o socii, qua prima' inquit 'Fortuna salutis
 monstrat iter quaque ostendit se dextra, sequamur:
 mutemus clipeos Danaumque insignia nobis
 390 aptemus. dolus an uirtus, quis in hoste requirat?
 arma dabunt ipsi.' sic fatus deinde comantem
 Androgei galeam clipeique insigne decorum
 induitur laterique Argiuum accommodat ensem.
 hoc Ripheus, hoc ipse Dymas omnisque iuuentus
 395 laeta facit: spoliis se quisque recentibus armat.
 uadimus immixti Danais haud numine nostro
 multaque per caecam congressi proelia noctem
 conserimus, multos Danaum demittimus Orco.
 diffugiunt alii ad nauis et litora cursu
 400 fida petunt; pars ingentem formidine turpi
 scandunt rursus equum et nota conduntur in aluo.

Heu nihil inuitis fas quemquam fidere diuis!
 ecce trahebatur passis Priameia uirgo
 crinibus a templo Cassandra adytisque Mineruae
 405 ad caelum tendens ardentia lumina frustra,
 lumina, nam teneras arcebant uincula palmas.
 non tulit hanc speciem furiata mente Coroebus

387 qua $\gamma^1\omega$ (def. q), *Seru.* («qua prima non 'quae prima', sed 'qua primum'; est enim hypallage»): quae **Myar** (periit in P), *Tib.* 390 requirit *Macrob.* 5, 16, 7
 391 arma subdistinguere uult *Seru.*, ut interrogantis sit (arma? dabunt ipsi)
 392 androgei **Mγω** (periit in P), *Char.* 92, 11, *DSeru.* hic, ad *Aen.* 3, 468 et 6, 20, *Tib.*; cf. *Aen.* 6, 20 394 ipse Dymas iungunt «alii» ap. *DSeru.*: ipse dist. **M^xP²**, «multi» ap. *Seru.*, *Tib.* (ipse ad Aenean referentes) 396 immixtis **M** (corr. **M¹²**) nomine **ay** (corr. γ^1) 398 demittimus **ay¹**, *Tib.* (cf. u. 85 et *Aen.* 9, 527): dimittimus **MPωγ** 402 fidere] credere *DSeru.* ad u. 396

- et sese medium iniecit periturus in agmen.
consequimur cuncti et densis incurrimus armis.
410 hic primum ex alto delubri culmine telis
nostrorum obruimur oriturque miserrima caedes
armorum facie et Graiarum errore iubarum.
tum Danai gemitu atque ereptae uirginis ira
undique collecti inuadunt, acerrimus Aiax
415 et gemini Atridae Dolopumque exercitus omnis:
aduersi rupto ceu quondam turbine uenti
confligunt, Zephyrusque Notusque et laetus Eois
Eurus equis; stridunt siluae saeuitque tridenti
spumeus atque imo Nereus ciet aequora fundo.
420 illi etiam, si quos obscura nocte per umbram
fudimus insidiis totaque agitauimus urbe,
apparent; primi clipeos mentitaque tela
agnoscunt atque ora sono discordia signant.
ilicet obruimur numero, primusque Coroebus
425 Penelei dextra diuae armipotentis ad aram
procumbit; cadit et Ripheus, iustissimus unus
qui fuit in Teucris et seruantissimus aequi
(dis aliter uisum); pereunt Hypanisque Dymasque
confixi a sociis; nec te tua plurima, Panthu,
430 labentem pietas nec Apollinis infula texit.
Iliaci cineres et flamma extrema meorum,

408 moriturus **ω** (*praeter cfhijkxy*), *DSeru.* (cf. u. 511) 415 dolopumue
bcdfgjn^rw, *Tib.* (cf. uu. 7 et 785) 416 diuersi magno *Macrob.* 6, 2, 28 (*sed*
aduersi rupto 5, 13, 14) 418 om. **M** (u. ima pagina addiderat **M^A**, ut apparet e
litteris in mg. appositis, postea erasit et denuo scripsit man. librario simillima [cf.
Aen. 1, 169] quem uersum item erasum rest. **M^P**) 419 atque] aque (cf. *georg.* 4,
347) **γ?** (corr. **γ¹**, periit in **P**), et sic coniecit *Baehrens* («'ab' minus est» *Seru.*); *sed*
cf. *Aen.* 7, 530 422 primi] priami **P** (corr. **P^x**) 425 peneleo **b?**, «alii» ap.
GLK V, 561, 17 (cf. u. 392 et *Aen.* 6, 20) 426 procubuit *Char.* 92, 15, *Macrob.*
4, 3, 14 430 nec] neque **Phy**

- testor, in occasu uestro nec tela nec ulla
uitauisse uices, Danaum et, si fata fuissent
ut caderem, meruisse manu. diuellimur inde,
435 Iphitus et Pelias mecum (quorum Iphitus aeuo
iam grauior, Pelias et uulnere tardus Vlxi),
protinus ad sedes Priami clamore uocati.
hic uero ingentem pugnam, ceu cetera nusquam
bella forent, nulli tota morentur in urbe,
440 sic Martem indomitum Danaosque ad tecta ruentis
cernimus obsessumque acta testudine limen.
haerent parietibus scalae postisque sub ipsos
nituntur gradibus clipeosque ad tela sinistris
protecti obiciunt, prensant fastigia dextris.
445 Dardanidae contra turris ac tota domorum
culmina conuellunt – his se, quando ultima cernunt,
extrema iam in morte parant defendere telis –
auratasque trabes, ueterum decora illa parentum,
deuoluunt; alii strictis mucronibus imas
450 obsedere fores, has seruant agmine denso.
instaurati animi regis succurrere tectis
auxilioque leuare uiros uimque addere uictis.
Limen erat caecaeque fores et peruius usus
tectorum inter se Priami postesque relict

437–468 FMP

- 433 uices *dist.* Peerlkamp (Danaum ... manu coniungens): uices Danaum
coniungunt **M**, *DSeru. ad Aen. 3, 376, Tib.* 434 manum «nonnullis» *ap. Tib.*
436 ulixei **P**¹, *Quint. 9, 3, 35* 443 ad tela **ωγ**¹, *Seru.:* ad tecta **F**: ac tela
F^c**MP****γ**, *Tib., respuit DSeru.* 445 tota **Pγ**, *Tib., agnoscit DSeru.:* tecta
FMP²² (correctio postea erasa) **ωγ**¹, *Cledon. 47, 9, Seru. hic («tecta participium
est») et ad Aen. 9, 530, Prisc. 7, 27 (cf. Aen. 12, 132): tuta ar (cf. Aen. 11, 882)*
448 illa **F****Pan****γ**, *Tib.:* alta **F**^c**Mωγ**¹, *Prisc. 7, 79 (cf. Aen. 1, 429 et Stat. Theb. 5,
424); illa pathetice dictum (cf. u. 503)* 450 has seruant] asseruant **Pγ** (*corr.*
P¹**γ**¹): ac seruant dubitanter Ribbeck

- 455 a tergo, infelix qua se, dum regna manebant,
 saepius Andromache ferre incommitata solebat
 ad soceros et auo puerum Astyanacta trahebat.
 euado ad summi fastigia culminis, unde
 tela manu miseri iactabant inrita Teucri.
- 460 turrim in praecipiti stantem summisque sub astra
 eductam tectis, unde omnis Troia uideri
 et Danaum solitae naues et Achaica castra,
 adgressi ferro circum, qua summa labantis
 iuncturas tabulata dabant, conuellimus altis
- 465 sedibus impulimusque: ea lapsa repente ruinam
 cum sonitu trahit et Danaum super agmina late
 incidit. ast alii subeunt, nec saxa nec ullum
 telorum interea cessat genus.
- Vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrhus
- 470 exsultat telis et luce coruscus aëna:
 qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
 frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
 nunc positus nouus exuuiis nitidusque iuuenta,
 lubrica conuoluit sublato pectore terga,
- 475 arduus ad solem, et linguis micat ore trisulcis.
 una ingens Periphas et equorum agitator Achillis,

469 MP 470-496 MPV

- 455 dum] cum «alii» *ap. Seru.* 458 «euado: minus est 'hac'» *Seru.*; euado hac
 summi *Guyet ad Ter. Andr. 356 (cf. Aen. 4, 685)* 460 turrem F, *Char. 39, 19;*
 turrim *testantur Probus ap. Gell. 13, 21, 6, Prisc. 7, 52 et 59* 462 achaica
 MPωγ, *DSeru., Tib.: achaia Fcy; cf. u. 27* 463 labentis Mgy, *Cons. 400, 18*
 (contra metrum) 465 ea lapsa MP²ω (ea labas F), *Tib.: elapsa Pab?fhrvxy:*
 ea elapsa i: lapsa (*om. ea*) z; *cf. Aen. 12, 356* repente] ruente P (*corr. P²*)
 ruina M (*corr. M^A*) 473 nunc] non cum conuoluit, sed cum positus nouus
 exuuiis iungendum, ita ut amplo circuitu ducta currat oratio (ubi in lucem ...
 conuoluit ... terga) 474 conuoluens V (*cf. georg. 3, 426*): conuoluent V²
 476 achilles P: achilli V

armiger Automedon, una omnis Scyria pubes
succedunt tecto et flammās ad culmina iactant.
ipse inter primos correpta dura bipenni
480 limina perrumpit postisque a cardine uellit
aeratos; iamque excisa trabe firma cauauit
robora et ingentem lato dedit ore fenestram.
apparet domus intus et atria longa pateſcunt,
apparent Priami et ueterum penetralia regum,
485 armatosque uident stantis in limine primo.
At domus interior gemitu miseroque tumultu
miscetur, penitusque cauae plangoribus aedes
femineis ululant: ferit aurea sidera clamor.
tum pauidae tectis matres ingentibus errant
490 amplexaeque tenent postes atque oscula figunt.
instat ui patria Pyrrhus: nec claustra nec ipsi
custodes sufferre ualent; labat ariete crebro
ianua et emoti procumbunt cardine postes.
fit uia ui; rumpunt aditus primosque trucidant
495 immissi Danaï et late loca milite complent.
non sic, aggeribus ruptis cum spumeus amnis
exiit oppositasque euicit gurgite moles,
fertur in arua furens cumulo camposque per omnis
cum stabulis armenta trahit. uidi ipse furentem
500 caede Neoptolemum geminosque in limine Atridas,
uidi Hecubam centumque nurus Priamumque per aras
sanguine foedantem quos ipse sacrauerat ignis.

497–566 MP

478 muro *Seru. ad u. 723 (sed tecto hic et ad Aen. 4, 10)* 485 uident MPωγ,
Seru., Tib.: uidet Vn 487 plangoribus MPV²ωγ, *schol. Ver.:* clangoribus
P¹Vz, *Tib.;* cf. *Aen. 4, 668 et 12, 607* 491 nec²] neque Mdfgijxyz 497 exit
cg, *Non. 296, 24, DSeru. ad buc. 5, 82, schol. Bern. ad georg. 1, 116:* exilit a²; cf.
Aen. 10, 817 euicit] erupit *Macrob. 5, 5, 13*

- quinquaginta illi thalami, spes tanta nepotum,
 barbarico postes auro spoliisque superbi
 505 procubere; tenent Danaï qua deficit ignis.
     Forsitan et Priami fuerint quae fata requiras.
 urbis uti captae casum conuulsaque uidit
 limina tectorum et medium in penetralibus hostem,
 arma diu senior desueta trementibus aevo
 510 circumdat nequiquam umeris et inutile ferrum
 cingitur ac densos fertur moriturus in hostis.
 aedibus in mediis nudoque sub aetheris axe
 ingens ara fuit, iuxtaque ueterrima laurus
 incumbens arae atque umbra complexa penates.
 515 hic Hecuba et natae nequiquam altaria circum,
 praecipites atra ceu tempestate columbae,
 condensae et diuum amplexae simulacra sedebant.
 ipsum autem sumptis Priamum iuuenalibus armis
 ut uidit, ‘quae mens tam dira, miserrime coniunx,
 520 impulit his cingi telis? aut quo ruis?’ inquit;
 ‘non tali auxilio nec defensoribus istis
 tempus eget; non, si ipse meus nunc adforet Hector.
 huc tandem concede; haec ara tuebitur omnis,
 aut moriere simul.’ sic ore effata recepit
 525 ad sese et sacra longaeuum in sede locauit.
     Ecce autem elapsus Pyrrhi de caede Polites,
 unus natorum Priami, per tela, per hostis
 porticibus longis fugit et uacua atria lustrat
 saucius. illum ardens infesto uulnere Pyrrhus
 530 insequitur, iam iamque manu tenet et premit hasta.
 ut tandem ante oculos euasit et ora parentum,

503 tanta **Mωγ**¹, *DSeru. hic et ad Aen. 5, 645, Tib.*: ampla **Pry** (cf. *Prop. 3, 22, 41*)
 508 medium in **Mωγ**¹ (medium et P), *Seru., Tib.*: mediis in (cf. u. 665)
P²cfhiwγ, *agnoscit Seru.* («si mediis legeris, non stat uersus, nisi excluso s»):
 mediis (om. in) d 517 sedebant] tenebant **Mdw** (corr. **M^A**)

- concidit ac multo uitam cum sanguine fudit.
 hic Priamus, quamquam in media iam morte tenetur,
 non tamen abstinuit nec uoci iraeque pepercit:
 535 ‘at tibi pro scelere’ exclamat, ‘pro talibus ausis
 di, si qua est caelo pietas quae talia curet,
 persoluant grates dignas et praemia reddant
 debita, qui nati coram me cernere letum
 fecisti et patrios foedasti funere uultus.
 540 at non ille, satum quo te mentiris, Achilles
 talis in hoste fuit Priamo; sed iura fidemque
 supplicis erubuit corpusque exsangue sepulcro
 reddidit Hectoreum meque in mea regna remisit.’
 sic fatus senior telumque imbelle sine ictu
 545 coniecit, rauco quod protinus aere repulsum
 et summo clipei nequiquam umbone pependit.
 cui Pyrrhus: ‘referes ergo haec et nuntius ibis
 Pelidae genitori; illi mea tristia facta
 degeneremque Neoptolemum narrare memento:
 550 nunc morere.’ hoc dicens altaria ad ipsa trementem
 traxit et in multo lapsantem sanguine nati,
 implicuitque comam laeua dextraque coruscum
 extulit ac lateri capulo tenus abdidit ensem.
 haec finis Priami fatorum, hic exitus illum
 555 sorte tulit Troiam incensam et prolapsa uidentem
 Pergama, tot quondam populis terrisque superbum
 regnatorem Asiae. iacet ingens litore truncus
 auulsumque umeris caput et sine nomine corpus.
 At me tum primum saeuus circumstetit horror.

532 fundit *Bentley*546 et] ex *Wakefield* (ec *Ribbeck*), non male

552 comam **Mωγ**¹, *Tib.*: coma **Pcγ** laeuam **Pc** 554 haec] hic *in*, *respuit*
Probus ap. Gell. 13, 21, 12 fatorum *dist. M²P², Gell. 13, 21, 12, schol. Ver. ad*
Aen. 2, 165, Tib., Gramm.: Priami *dist. Probus 124, 16, Char. 266, 34*
 559 circuminstetit *ut uid. P* (in *del. P^x, in -stetit corr. P¹*)

- 560 obstipui; subiit cari genitoris imago,
 ut regem aequaeuum crudeli uulnere uidi
 uitam exhalantem, subiit deserta Creusa
 et direpta domus et parui casus Iuli.
 respicio et quae sit me circum copia lustro:
 565 deseruere omnes defessi et corpora saltu
 ad terram misere aut ignibus aegra dedere.

*Iamque adeo super unus eram, cum limina Vestae
 seruantem et tacitam secreta in sede latentem
 Tyndarida aspicio; dant clara incendia lucem*

- 570 erranti passimque oculos per cuncta ferenti.
 illa sibi infestos euersa ob Pergama Teucros
 et Danaum poenam et deserti coniugis iras

562 subiit] subit et b?degikwxyy¹ 567–588 «in secundo hos uersus constat esse detractos: aut ignibus aegra dedere (566). iamque adeo (567) – furia mente ferebar (588), cum mihi se non ante oculos (589)» *Seru. in praef. Aen. comm.* (cf. etiam ad *Aen.* 2, 592); «post hunc uersum hi uersus fuerunt, qui a Tucca et Vario obliti sunt: iamque adeo (567) – furia mente ferebar (588)» *DSeru. ad u.* 566; hos uersus om. omnes codices uetustiores (sed post *Georgicon* libros add. g, e *Seruio*), Tib.; non laudant *Gramm.* neque alii auctores antiqui, sed imitatur *Lucanus* (10, 59–62) una cum uu. 601–603, necnon *Ouidius* (*her.* 16, 333); in textum receperunt rec. pauci et edd. inde ab editione Romana an. 1469; abiudicauerunt multi, inter quos Goold («*HSCP*» 74, 1970, 101–168), Murgia («*CSCA*» 4, 1971, 203–217; «*HSCP*» 101, 2003, 405–426), Horsfall («*JCS*» 31, 2006, 1–27); adiudicauerunt Austin («*CQ*» n.s. 9, 1961, 185–198), Timpanaro (*Virgilianisti antichi e tradizione indiretta*, Firenze 2001, 2), Delvigo («*MD*» 57, 2006, 207–210) aliique. Primum opinor hoc esse conamen extrema poetae manu carens, et ideo a Vergilio ipso sepositum uel a Vario editore praetermissum; formam multasque notas Vergiliani ingenii profecto exhibet, atque corpori narrationis adeo inhaeret ut una et sola excogitatione conceptum esse uideatur. De tota quaestione disserui «*RFIC*» 106, 1978, 53–62, et denuo «*MD*» 56, 2006, 157–179 569 claram Ribbeck 572 Danaum poenam *Seru. codd. plerique* (et g): Danaum poenas *Seru. codd. VWN, DSeru.*: poenas Danaum rec. pauci, ed. Rom.

- praemetuens, Troiae et patriae communis Erinys,
abdiderat sese atque aris inuisa sedebat.*
- 575 *exarsere ignes animo; subit ira cadentem
ulcisci patriam et sceleratas sumere poenas.
'scilicet haec Spartam incolumis patriasque Mycenae
aspiciet partoque ibit regina triumpho?
coniugiumque domumque patris natosque uidebit,
580 Iliadum turba et Phrygiis comitata ministris?
occiderit ferro Priamus? Troia arserit igni?
Dardanium totiens sudarit sanguine litus?
non ita. namque etsi nullum memorabile nomen
feminea in poena est nec habet uictoria laudem,
585 extinxisse nefas tamen et sumpsisse merentis
laudabor poenas, animumque explesse iuuabit
ultrici famae et cineres satiasset meorum.'
talìa iactabam et furia mente ferebar,
cum mihi se, non ante oculis tam clara, uidendam
590 obtulit et pura per noctem in luce refulsit*

589–622 MP

576 *celeratas Seru. cod. M: sceleratae Valesius* 579 *secl. Wagner patris recc.: patres Seru. (et g), DSeru.* 584 *nec habet Seru. codd. VW: habet haec Seru. codd. reliqui (et g), DSeru.; dicolon est abundans, schema Vergilio proprium (in poena ~ uictoria; memorabile nomen ~ laudem); si autem Aeneas adfirmatiue proclamaret habet haec uictoria laudem, uix hoc enuntiatum cum aduersatiua coniunctione tamen (585) congrueret, pro qua 'nam' uel 'enim' expectarem* 585 *merentis Seru. codd. aliquot (et g): merentes Seru. codd. plerique, DSeru.* 586 *post hunc uersum lac. statuit Nettleship* 587 *famae Seru. codd. VW, DSeru.: flammae Seru. cod. N: famam Seru. codd. reliqui (et g): ultricique manu (del. et) Schoell; ultrici famae probari potest, equidem ego in suspensio teneor* 588 *ferebar Seru. (et g): loquebar DSeru. (loquebatur cod. C)* 589 *cum] 'cum inuersum', si interpositos uu. 567–588 deleas, nullo modo uu. 564–566 subsequi potest (lac. statuit Ribbeck)* oculos **Mvz**, *Seru. in praef. Aen. comm. (ubi alias codd. nonnulli)*

- alma parens, confessa deam qualisque uideri
 caelicolis et quanta solet, dextraque prehensum
 continuit roseoque haec insuper addidit ore:
 'nate, quis indomitas tantus dolor excitat iras?
 595 quid furis? aut quonam nostri tibi cura recessit?
 non prius aspicias ubi fessum aetate parentem
 liqueris Anchisen, superet coniunxne Creusa
 Ascaniusque puer? quos omnis undique Graiae
 circum errant acies et, ni mea cura resistat,
 600 iam flammae tulerint inimicus et hauserit ensis.
 non tibi Tyndaridis facies inuisa Lacaenae
 culpatusue Paris, diuum inclementia, diuum
 has euertit opes sternitque a culmine Troiam.
 aspice (namque omnem, quae nunc obducta tuenti
 605 mortalis hebetat uisus tibi et umida circum
 caligat, nubem eripiam; tu ne qua parentis
 iussa time neu praeceptis parere recusa):
 hic, ubi disiectas moles auulsaque saxis
 saxa uides mixtoque undantem puluere fumum,
 610 Neptunus muros magnoque emota tridenti
 fundamenta quatit totamque a sedibus urbem
 eruit. hic Iuno Scaeas saeuissima portas
 prima tenet sociumque furens a nauibus agmen
 ferro accincta uocat.
 615 iam summas arces Tritonia, respice, Pallas
 insedit nimbo effulgens et Gorgone saeua.
 ipse pater Danaïs animos uiresque secundas
 sufficit, ipse deos in Dardana suscitāt arma.
 eripe, nate, fugam finemque impone labori;

592 dextramque M   594 indomitus tantas cg   598 omnes M   611 a] ab
 Pæinqy   616 nimbo codd., ps. Acro ad Hor. carm. 1, 15, 11, Seru., DServ. ad
 Aen. 9, 110, Tib. (cf. Hom. Il. 15, 308): limbo «alii» ap. Seru.

620 nusquam abero et tutum patrio te limine sistam.’
 dixerat et spissis noctis se condidit umbris.
 apparent dirae facies inimicae Troiae
 numina magna deum.

Tum uero omne mihi uisum considerare in ignis
 625 Ilium et ex imo uerti Neptunia Troia:
 ac ueluti summis antiquam in montibus ornum
 cum ferro accisam crebrisque bipennibus instant
 eruere agricolae certatim, illa usque minatur
 et tremefacta comam concusso uertice nutat,
 630 uulneribus donec paulatim euicta supremum
 congemu it traxitque iugis auulsa ruinam.
 descendo ac ducente deo flammam inter et hostis
 expedior; dant tela locum flammaeque recedunt.

Atque ubi iam patriae peruentum ad limina sedis
 635 antiquasque domos, genitor, quem tollere in altos
 optabam primum montis primumque petebam,
 abnegat excisa uitam producere Troia
 exiliumque pati. ‘uos o, quibus integer aevi
 sanguis’ ait ‘solidaeque suo stant robore uires,
 640 uos agitate fugam.
 me si caelicolae uoluissent ducere uitam,
 has mihi seruassent sedes. satis una superque
 uidimus excidia et captae superauimus urbi.

623–672 MPV

620 nusquam **M²Pωγ**, *schol. Ver. ad Aen. 2, 633, Seru. hic et ad Aen. 1, 382, Tib.*: numquam **M**, *DSeru. ad u. 801* 627 quam ferro excisam *DSeru. ad Aen. 1, 54* 630 uicta **V** (*corr. V²*) 632 discedo *Macrobr. 3, 8, 1* ac ducente] adducente **γ** (*corr. γ¹*), *DSeru. ad Aen. 7, 498, Tib.* deo **M²V²abdkwγ¹**, *Char. 154, 14, schol. Ver. ad Aen. 5, 467, Seru. hic, ad Aen. 4, 228 et 7, 498: dea MP² (de P) Vωγ, Sac. 447, 17, Tib. (deo et dea codd. DSeru. ad Aen. 1, 382): utrumque agnoscunt schol. Ver. ad loc., Macrobr. 3, 8, 1 (qui deo probat); ducente deo indistincte dictum, quasi sit ‘diuino numine ducente’*

- sic o sic positum adfati discedite corpus.
 645 ipse manu mortem inueniam: miserebitur hostis
 exuiasque petet; facilis iactura sepulcri.
 iam pridem inuisus diuis et inutilis annos
 demoror, ex quo me diuum pater atque hominum rex
 fulminis adflauit uentis et contigit igni.’
 650 Talia perstabat memorans fixusque manebat.
 nos contra effusi lacrimis coniunxque Creusa
 Ascaniusque omnisque domus, ne uertere secum
 cuncta pater fatoque urgenti incumbere uellet.
 abnegat inceptoque et sedibus haeret in isdem.
 655 rursus in arma feror mortemque miserrimus opto:
 nam quod consilium aut quae iam fortuna dabatur?
 ‘mene efferre pedem, genitor, te posse relicto
 sperasti tantumque nefas patrio excidit ore?
 si nihil ex tanta superis placet urbe relinqui,
 660 et sedet hoc animo perituraeque addere Troiae
 teque tuosque iuuat, patet isti ianua leto,
 iamque aderit multo Priami de sanguine Pyrrhus,
 natum ante ora patris, patrem qui obtruncat ad aras.
 hoc erat, alma parens, quod me per tela, per ignis
 665 eripis, ut mediis hostem in penetralibus utque
 Ascanium patremque meum iuxtaque Creusam
 alterum in alterius mactatos sanguine cernam?
 arma, uiri, ferte arma; uocat lux ultima uictos.

644 *om. M* (*u. ima pagina addiderat M^A, postea erasit et denuo scripsit man. librario simillima; cf. Aen. 1, 169*)   645 manu mortem **Mωγ¹**, *Seru., Tib.: manum morti PV?: manum mortem P¹ar?γ;* ipse manu *i.e. hostem lacessendo ad pugnam; manum morti inueniam non est callida iunctura, sed Latina parum*
 660 haec **V**   661 *istic ω (praeter hjknvz): ista a?; «isti ... pro 'istic'» Seru.*
 663 patrem qui] patremque **Mcdnwzy**   664 ignis] hostes (*cf. uu. 358 et 527*)
b, *Tib. in lemm., Prisc. 12, 25 (sed ignes 13, 9)*   667 mactatos **V²ωγ**, *Tib.: mactato MPV*

- reddite me Danais, sinite instaurata reuisam
 670 proelia: numquam omnes hodie moriemur inulti.’
 Hinc ferro accingor rursus clipeoque sinistram
 insertabam aptans meque extra tecta ferebam.
 ecce autem complexa pedes in limine coniunx
 haerebat paruumque patri tendebat Iulum:
 675 ‘si periturus abis, et nos rape in omnia tecum;
 sin aliquam expertus sumptis spem ponis in armis,
 hanc primum tutare domum. cui parvus Iulus,
 cui pater et coniunx quondam tua dicta relinquo?’
 Talia uociferans gemitu tectum omne replebat,
 680 cum subitum dictuque oritur mirabile monstrum.
 namque manus inter maestorumque ora parentum
 ecce leuis summo de uertice uisus Iuli
 fundere lumen apex, tactuque innoxia mollis
 lambere flamma comas et circum tempora pasci.
 685 nos pauidi trepidare metu crinemque flagrantem
 excutere et sanctos restinguere fontibus ignis.
 at pater Anchises oculos ad sidera laetus
 extulit et caelo palmas cum uoce tetendit:
 ‘Iuppiter omnipotens, precibus si flecteris ullis,
 690 aspice nos: hoc tantum; et si pietate meremur,
 da deinde auxilium, pater, atque haec omina firma.’
 Vix ea fatus erat senior, subitoque fragore
 intonuit laeuum, et de caelo lapsa per umbras

673–699 FMPV

- 671 cingor P (corr. P²)   677 hac V (corr. V²)   678 relinquer M (corr. M²)
 679 repleat F (corr. F²)   680 subitum F²ωγ¹, DSeru. («subitum pro
 ‘subito’»), Tib. in interpr.: subitu Fa: subito MPVbdhjnrvγ, Tib. in lemm.; cf.
 georg. 4, 554, Aen. 5, 522 et 8, 81   miserabile Par?vγ   682 leui V (corr. V²)
 683 molli V, Tib. in lemm. (sed mollis explicatur)   686 sanctos] sacros j?,
 Seru.   691 auxilium codd., DSeru. ad u. 686, Tib.: augurium ps. Probus ad buc.
 6, 31 (cf. u. 703 et Aen. 3, 89)

- stella facem ducens multa cum luce cucurrit.
 695 illam summa super labentem culmina tecti
 cernimus Idaea claram se condere silua
 signantemque uias; tum longo limite sulcus
 dat lucem et late circum loca sulphure fumant.
 hic uero uictus genitor se tollere ad auras
 700 adfaturque deos et sanctum sidus adorat:
 'iam iam nulla mora est: sequor et qua ducitis adsum,
 di patrii; seruate domum, seruate nepotem;
 uestrum hoc augurium, uestroque in numine Troia est.
 cedo equidem nec, nate, tibi comes ire recuso.'
 705 dixerat ille, et iam per moenia clarior ignis
 auditur, propiusque aestus incendia uoluunt.
 'ergo age, care pater, ceruici imponere nostrae;
 ipse subibo umeris nec me labor iste grauabit;
 quo res cumque cadent, unum et commune periculum,
 710 una salus ambobus erit. mihi paruus Iulus
 sit comes, et longe seruet uestigia coniunx.
 uos, famuli, quae dicam animis aduertite uestris.
 est urbe egressis tumulus templumque uetustum
 desertae Cereris, iuxtaque antiqua cupressus
 715 religione patrum multos seruata per annos:
 hanc ex diuerso sedem ueniemus in unam.
 tu, genitor, cape sacra manu patriosque penatis;
 me bello e tanto digressum et caede recenti
 attrectare nefas, donec me flumine uiuo
 720 abluero.'
 haec fatus latos umeros subiectaque colla

700-726 MPV (717-718 *habet et* Π₃)

699 tollere Pary: tollit FMVωγ¹, Seru., Tib.; cf. *Aen.* 10, 458 sq. 'ire prior Pallas ... magnumque ita ad aethera fatur' (*infinitiuus historicus cum praes. indic. coniunctus*) 702 di patrii superioribus iungit Tib.: inferioribus iungunt

Macrob. 3, 4, 13, DSeru. 706 propiusque Pbrγ 709 cadet Vk

- ueste super fuluique insternor pelle leonis
succedoque oneri; dextrae se paruus Iulus
implicuit sequiturque patrem non passibus aequis;
725 pone subit coniunx. ferimur per opaca locorum,
et me, quem dudum non ulla iniecta mouebant
tela neque aduerso glomerati examine Grai,
nunc omnes terrent auras, sonus excitat omnis
suspensum et pariter comitique onerique timentem.
730 Iamque propinquabam portis omnemque uidebar
euasisse uiam, subito cum creber ad auris
uisus adesse pedum sonitus, genitorque per umbram
prospiciens ‘nate’ exclamat, ‘fuge, nate; propinquant:
ardentis clipeos atque aera micantia cerno.’
735 hic mihi nescio quod trepido male numen amicum
confusam eripuit mentem. namque auia cursu
dum sequor et nota excedo regione uiarum,
heu misero coniunx fatone erepta Creusa
substitit, errauitne uia seu lapsa resedit –
740 incertum; nec post oculis est reddita nostris.
nec prius amissam respexi animumue reflexi
quam tumulum antiquae Cereris sedemque sacratam
uenimus: hic demum collectis omnibus una
defuit et comites natumque uirumque fefellit.
745 quem non incusaui amens hominumque deorumque,
aut quid in euersa uidi crudelius urbe?

727–804 MP (765–766, 788–789 *habet et* Π₅)

723 dextra *schol. Ver.* 727 neque] nec Paqrwy examine giyz (exagmine
Housman, *Class. Pap. I*, 176–178): ex agmine MPωγ, *Sen. ep.* 56, 12–13, *Seru.*,
Tib.; cf. *Aen.* 7, 703 731 uiam] uicem Markland ad *Stat. silu.* 5, 2, 152
734 ardentis – cerno *Aeneae* (non *Anchisae*) *tribuunt* «nonnulli» *ap. DSeru.*
738 fatone] fato mi Ribbeck 739 lapsa Mnq: lassa P²ωγ, *Tib.*: rapta
Padrwy¹ (ex u. sup.); lapsa i.e. *languescens quia uiribus relictā* 741 animumue
Pωγ: animumque Macnqr, *Tib.*

- Ascanium Anchisenque patrem Teucrosque penatis
 commendo sociis et curua ualle recondo;
 ipse urbem repeto et cingor fulgentibus armis.
 750 stat casus renouare omnis omnemque reuerti
 per Troiam et rursus caput obiectare periclis.
 principio muros obscuraque limina portae,
 qua gressum extuleram, repeto et uestigia retro
 obseruata sequor per noctem et lumine lustror:
 755 horror ubique animo, simul ipsa silentia terrent.
 inde domum, si forte pedem, si forte tulisset,
 me refero: inruerant Danaï et tectum omne tenebant.
 ilicet ignis edax summa ad fastigia uento
 uoluitur; exsuperant flammae, furit aestus ad auras.
 760 procedo et Priami sedes arcemque reuiso:
 et iam porticibus uacuis Iunonis asylo
 custodes lecti Phoenix et dirus Vlixes
 praedam adseruabant. huc undique Troia gaza
 incensis erepta adytis mensaeque deorum
 765 crateresque auro solidi captiuaque uestis
 congeritur. pueri et puidae longo ordine matres
 stant circum.
 ausus quin etiam uoces iactare per umbram
 impleui clamore uias maestusque Creusam
 770 nequiquam ingeminans iterumque iterumque uocaui.
 quaerenti et tectis urbis sine fine furenti
 infelix simulacrum atque ipsius umbra Creusae

749 *om. g, post Peerlkamp secl. Ribbeck*   754 lumina γα (*corr. γ¹, periit in P*);
cf. Aen. 8, 153   755 animo MPανγ, *Tib.: animos ωγ¹*   757 tenebant]
 replebant q (*cf. u. 679*): replerant *Tib. in lemm. (sed tenebant in interpr.)*; periit
 in P   758 uento] tecti (*cf. u. 302*) M (*corr. M^A*)   762 durus c; *cf. u. 261*
 770 iterumque iterumque Pω, *Seru.: iterum iterumque Macdehrvy:*
 iterumque *semel z, Tib.; cf. Aen. 3, 436*   771 furenti Mωγ¹, *Tib. (cf. u. 776*
insano ... dolori): ruenti Pcdwy

- uisa mihi ante oculos et nota maior imago.
 obstupui, steteruntque comae et uox faucibus haesit.
 775 tum sic adfari et curas his demere dictis:
 ‘quid tantum insano iuuat indulgere dolori,
 o dulcis coniunx? non haec sine numine diuum
 eueniunt; nec te comitem hinc portare Creusam
 fas aut ille sinit superi regnator Olympi.
 780 longa tibi exilia, et uastum maris aequor arandum;
 et terram Hesperiam uenies, ubi Lydius arua
 inter opima uirum leni fluit agmine Thybris.
 illic res laetae regnumque et regia coniunx
 partita tibi. lacrimas dilectae pelle Creusae:
 785 non ego Myrmidonum sedes Dolopumue superbas
 aspiciam aut Graeis seruitum matribus ibo,
 Dardanis et diuae Veneris nurus;
 sed me magna deum genetrix his detinet oris.
 iamque uale et nati serua communis amorem.’
 790 haec ubi dicta dedit, lacrimantem et multa uolentem
 dicere deseruit tenuisque recessit in auras.
 ter conatus ibi collo dare bracchia circum;
 ter frustra compressa manus effugit imago,
 par leuibus uentis uolucrique simillima somno.

775 (= Aen. 3, 153; 8, 35) «hic uersus in plerisque dicitur non fuisse» DSeru.; secl. Ribbeck 776 labori **bdjwxz**, Arus. 478, 16 (cf. Aen. 6, 135) 778 portare **MP** ut uid. (pr[.]tare **M**, *erasa una littera*) **ωγ**¹ (*simplex pro composito*): asportare **Pabdjkrvy**, Seru., Tib.; «caret scansione hic uersus, unde multi ei hinc, multi as syllabam detrahunt; si tamen uis fide seruata scandere, sit conuersio, ut eueniunt nec te hinc comitem» Seru. (hinc comitem asportare recc.); cf. Aen. 12, 709 781 et] ad recc. 783 laetae **Pωγ**, Tib.: italiae **MP**² (cf. Aen. 8, 626) 787 «sane hunc uersum quidam ita suppleuit: et tua coniunx» DSeru. 793 compressa **b?γ**, Seru. ad Aen. 6, 370, Tib. (*qui post manus dist.*); cf. Aen. 6, 701 794 par] pars **M** (corr. **M**^x, correctionem renouauit **MP**) **P** (corr. **P**^x); cf. Aen. 6, 702 somno] fumo Macrob. 5, 5, 14

- 795   Sic demum socios consumpta nocte reuiso.
           atque hic ingentem comitum adfluxisse nouorum
           inuenio admirans numerum, matresque uirosque,
           collectam exilio pubem, miserabile uulgus.
           undique conuenere animis opibusque parati
 800   in quascumque uelim pelago deducere terras.
           iamque iugis summae surgebat Lucifer Idae
           ducebatque diem, Danaïque obsessa tenebant
           limina portarum, nec spes opis ulla dabatur.
           cessi et sublato montis genitore petiui.

798 exilio] ex Illo «*contra metrum*» *Donatus ap. Seru.*
 (-tes **M**²), *Tib.*: montem **Ρωγ**, *Seru.*

804 montis **Madrw**

LIBER III

- Postquam res Asiae Priamique euertere gentem
immeritam uisum superis, ceciditque superbum
Ilium et omnis humo fumat Neptunia Troia,
diuersa exilia et desertas quaerere terras
- 5 auguriis agimur diuum, classemque sub ipsa
Antandro et Phrygiae molimur montibus Idae,
incerti quo fata ferant, ubi sistere detur,
contrahimusque uiros. uix prima inceperat aestas
et pater Anchises dare fatis uela iubebat,
- 10 litora cum patriae lacrimans portusque relinquo
et campos ubi Troia fuit. feror exul in altum
cum sociis natoque penatibus et magnis dis.
- Terra procul uastis colitur Mauortia campis
(Thracēs arant) acri quondam regnata Lycurgo,
- 15 hospitium antiquum Troiae sociique penates,
dum fortuna fuit. feror huc et litore curuo
moenia prima loco fatis ingressus iniquis,
Aeneadasque meo nomen de nomine fingo.
sacra Dionaee matri diuisque ferebam
- 20 auspicibus coeptorum operum, superoque nitentem
caelicolum regi mactabam in litore taurum.
forte fuit iuxta tumulus, quo cornea summo
uirgulta et densis hastilibus horrida myrtus.

1-54 FMP

3 fumat] «ait Probus, ad discernendum tempus circumflectendam ultimam syllabam, ut intelligamus 'fumaui'» Seru.; cf. Char. 267, 13 7 ferunt P (corr. P²)

- accessi uiridemque ab humo conuellere siluam
 25 conatus, ramis tegerem ut frondentibus aras,
 horrendum et dictu uideo mirabile monstrum.
 nam quae prima solo ruptis radicibus arbos
 uellitur, huic atro liquuntur sanguine guttae
 et terram tabo maculant: mihi frigidus horror
 30 membra quatit gelidusque coit formidine sanguis.
 rursus et alterius lentum conuellere uimen
 insequor et causas penitus temptare latentis:
 ater et alterius sequitur de cortice sanguis.
 multa mouens animo Nymphas uenerabar agrestis
 35 Gradiumque patrem, Geticis qui praesidet aruis,
 rite secundarent uisus omenque leuarent.
 tertia sed postquam maiore hastilia nisu
 adgredior genibusque aduersae obluctor harenae,
 (eloquar an sileam?) gemitus lacrimabilis imo
 40 auditur tumulo et uox reddita fertur ad auris:
 ‘quid miserum, Aenea, laceras? iam parce sepulto,
 parce pias scelerare manus. non me tibi Troia
 externum tulit aut cruor hic de stipite manat.
 heu fuge crudelis terras, fuge litus auarum:
 45 nam Polydorus ego; hic confixum ferrea texit
 telorum seges et iaculis increuit acutis.’
 tum uero ancipiti mentem formidine pressus
 obstipui steteruntque comae et uox faucibus haesit.
 Hunc Polydorum auri quondam cum pondere magno
 50 infelix Priamus furtim mandarāt alendum
 Threicio regi, cum iam diffideret armis

26 et *om. Non. 319, 7 (cf. Aen. 4, 454 et 8, 565)* dictum **F** (*corr. F²*): dictu et
 uisu *Macrob. 3, 10, 6* 27 nam qu(a)e **FMPω**, *Non. 335, 8, Tib.*: namque ubi
evxz: nam **d** 28 linquuntur **F** (*corr. F²*), *Porph. ad Hor. epod. 5, 65*:
 linguntur **P** 33 ater] alter **Fγ** (*corr. γ¹*), *Tib.* 37 tertio *Char. 222, 2*
 39 eloquor **P¹** (eloquaf **P**) 47 tunc **bcdjwxyz**

- Dardaniae cingique urbem obsidione uideret.
 ille, ut opes fractae Teucrum et Fortuna recessit,
 res Agamemnonias uictriciaque arma secutus
 55 fas omne abruptit: Polydorum obtruncat et auro
 ui potitur. quid non mortalia pectora cogis,
 auri sacra fames? postquam pauor ossa reliquit,
 delectos populi ad proceres primumque parentem
 monstra deum refero et quae sit sententia posco.
 60 omnibus idem animus, scelerata excedere terra,
 linqui pollutum hospitium et dare classibus Austros.
 ergo instauramus Polydoro funus, et ingens
 aggeritur tumulo tellus; stant Manibus arae
 caeruleis maestae uittis atraque cupresso,
 65 et circum Iliades crinem de more solutae;
 inferimus tepido spumantia cymbia lacte
 sanguinis et sacri pateras, animamque sepulcro
 condimus et magna supremum uoce ciemus.
 Inde ubi prima fides pelago, placataque uenti
 70 dant maria et lenis crepitans uocat Auster in altum,
 deducunt socii naui et litora complent;
 prouehimur portu terraeque urbesque recedunt.
 sacra mari colitur medio gratissima tellus
 Nereidum matri et Neptuno Aegaeo,
 75 quam pius arquiteuens oras et litora circum

55–78 MP

57 relinquit by?, *GLK V, 585, 19, Tib.*   61 linquere *recc.*   austrum *recc.*
 71 et litora complent *deleri uult Novák (cf. u. 676); nisi deducunt ... complent*
pro hyst. prot. accipiendum est   73 medio colitur **abdehjvwxyzγ**   75 prius
Tib., agnoscit DSeru. (qui tamen pius probat)

errantem Mycono e celsa Gyaroque reuinxit
 immotamque coli dedit et contemnere uentos.
 huc feror, haec fessos tuto placidissima portu
 accipit; egressi ueneramur Apollinis urbem.

- 80 rex Anius, rex idem hominum Phoebique sacerdos,
 uittis et sacra redimitus tempora lauro
 occurrit, ueterem Anchisen agnouit amicum.
 iungimus hospitio dextras et tecta subimus.

Templa dei saxo uenerabar structa uetusto:

- 85 'da propriam, Thymbraee, domum; da moenia fessis
 et genus et mansuram urbem; serua altera Troiae
 Pergama, reliquias Danaum atque immitis Achilli.
 quem sequimur? quoue ire iubet? ubi ponere sedes?
 da, pater, augurium atque animis inlabere nostris.'

- 90 uix ea fatus eram: tremere omnia uisa repente,
 liminaque laurusque dei, totusque moueri
 mons circum et mugire adytis cortina reclusis.
 summissi petimus terram; uox fertur ad auris:
 'Dardanidae duri, quae uos a stirpe parentum
 95 prima tulit tellus, eadem uos ubere laeto
 accipiet reduces. antiquam exquirite matrem.
 hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris

79-190 FMP

76 e del. Ladewig, celsa ad Gyaro referens: nam hoc epitheton minime idoneum est insulae Mycono quae locis editis omnino caret (cf. *Ou. met.* 7, 463). Attamen mihi uidetur Ouidius hac uoluntate 'humilem Myconon' scripsisse ut Vergilianum lapsum aperte castigaret; id quod fidem facit ut Mycono e celsa sit uera lectio Gyaro celsa Myconoque recc. 82 accurrit M^x a(d)gnouit FPωγ, *Don. ad Ter. Phorm.* 67, *Seru. hic et ad u.* 183, *Tib.*: agnoscit Mact 84 ueneramur cfgirv 87 achilli F²Mωγ, *DSeru., Tib.*: achillei F: achillis cn (*perit in P*); cf. *Aen.* 1, 30 90 erat Fb (*corr. F*²) 93 uox FP, *Tib.*: et uox F²MP²ωγ, *Non. 390, 2 aureas (ex duplici lectione?) P (aures corr. P^x): auras a, Tib.*

- et nati natorum et qui nascentur ab illis.’
 haec Phoebus; mixtoque ingens exorta tumultu
 100 laetitia, et cuncti quae sint ea moenia quaerunt,
 quo Phoebus uocet errantis iubeatque reuerti.
 tum genitor ueterum uoluens monumenta uirorum
 ‘audite, o proceres,’ ait ‘et spes discite uestras.
 Creta Iouis magni medio iacet insula ponto,
 105 mons Idaeus ubi et gentis cunabula nostrae.
 centum urbes habitant magnas, uberrima regna,
 maximus unde pater, si rite audita recordor,
 Teucus Rhoetas primum est aduectus in oras,
 optauitque locum regno. nondum Ilium et arces
 110 Pergameae steterant; habitabant uallibus imis.
 hinc mater cultrix Cybeli Corybantiaque aera
 Idaeumque nemus, hinc fida silentia sacris,
 et iuncti currum dominae subiere leones.
 ergo agite et, diuum ducunt qua iussa, sequamur:
 115 placemus uentos et Cnosia regna petamus.
 nec longo distant cursu: modo Iuppiter adsit,
 tertia lux classem Cretaeis sistet in oris.’
 sic fatus meritos aris mactauit honores,
 taurum Neptuno, taurum tibi, pulcher Apollo,
 120 nigram Hiemi pecudem, Zephyris felicibus albam.
 Fama uolat pulsum regnis cessisse paternis
 Idomeneia ducem, desertaque litora Cretae,

98 nascuntur P (corr. P²) 105 ubi] ibi b gentis] genti b 106 urbis P (corr. P²); «contra in tertio Aeneidis urbes dixit per e litteram: centum urbes» Probus ap. Gell. 13, 21, 5 108 Rhoetias «alii» ap. D²Seru. primus est M: est om. Char. 84, 25 in] ad M 111 hic Non. 250, 11, Seru. ad Aen. 10, 220 cybeli Fb?jrvy, Non., Seru.: cybele F²MPωγ (cybile fgi), «nonnulli» ap. Seru. («ut sit quasi ‘Cybeleia’»), Seru. ad Aen. 10, 220, Tib.; Cybelae Heinsius; cf. Aen. 11, 768 115 cnosia a (canosia F): gnosis F²MPωγ, Seru., Tib. 118 mactabit F (corr. F²): mactabat Non. 320, 24, Macrobian. 3, 4, 6

- hoste uacare domum sedesque adstare relictas.
 linquimus Ortygiae portus, pelagoque uolamus,
 125 bacchatamque iugis Naxon uiridemque Donusam,
 Olearon niueamque Paron sparsasque per aequor
 Cycladas, et crebris legimus freta consita terris.
 nauticus exoritur uario certamine clamor:
 hortantur socii Cretam proauosque petamus.
 130 prosequitur surgens a puppi uentus euntis,
 et tandem antiquis Curetum adlabimur oris.
 ergo auidus muros optatae molior urbis
 Pergameamque uoco, et laetam cognomine gentem
 hortor amare focos arcemque attollere tectis.
 135 Iamque fere sicco subductae litore puppes,
 conubiis aruisque nouis operata iuuentus,
 iura domosque dabam; subito cum tabida membris
 corrupto caeli tractu miserandaque uenit
 arboribusque satisque lues et letifer annus.
 140 linquebant dulcis animas aut aegra trahebant
 corpora; tum sterilis exurere Sirius agros:
 arebant herbae et uictum seges aegra negabat.
 rursus ad oraclum Ortygiae Phoebumque remenso

123 domum **FPty**: domos **Mωγ¹** (domus **b**), *Tib.* 124–127 *post 129 transp.*
Peerlkamp et Ribbeck, post 130 Wagner 125 naxon **M^A** (naxo **M**) **ωγ¹**, *ps.*
Acro ad Hor. carm. 3, 3, 43, Probus 31, 10, Seru., Tib.: naxum **FPγ** donusam
F²i: donysam **FMPjknxy**, *Seru., Tib.*: donisam **ωγ** 126 olearon **Mωγ¹**,
Seru., Tib.: olearum **F²** (ex ollarum) **Pary** paron **M^x** (*signum expunctionis*
postea erasum) **ωγ¹**, *Seru.*: pharon **Mny**, *Tib.*: parum **FPγ** 127 consita *recc.*
pauci (Sporades insulae, quasi disseminatae, significantur? cf. schol. in Ael. Arist.,
Pan. 96, 12 Σποράδες διὰ τὸ ἐσπαρμένως κείσθαι): concita codd., Non. 205,
24, Seru., Tib. 131 et] si **M** (*corr. M^A*) adlabimur **FM¹P²** (adcabimur **P**)
ωγ, *DSeru., Tib.*: adlabitur **M** 137 dabam **F²MP²ωγ**, *Tib.*: dabant **F**
 (debant **P**) 142 negabat **F²MPωγ¹**, *Non. 395, 17: negare F: negabant ay,*
Probus 225, 27

- hortatur pater ire mari ueniamque precari,
 145 quam fessis finem rebus ferat, unde laborum
 temptare auxilium iubeat, quo uertere cursus.
 Nox erat et terris animalia somnus habebat:
 effigies sacrae diuum Phrygiique penates,
 quos mecum a Troia mediisque ex ignibus urbis
 150 extuleram, uisi ante oculos adstare iacentis
 in somnis, multo manifesti lumine, qua se
 plena per insertas fundebat luna fenestras;
 tum sic adfari et curas his demere dictis:
 ‘quod tibi delato Ortygiam dicturus Apollo est,
 155 hic canit et tua nos en ultro ad limina mittit.
 nos te Dardania incensa tuaque arma secuti,
 nos tumidum sub te permensi classibus aequor,
 idem uenturos tollemus in astra nepotes
 imperiumque urbi dabimus. tu moenia magnis
 160 magna para longumque fugae ne linque laborem.
 mutandae sedes. non haec tibi litora suasit
 Delius aut Cretae iussit considerare Apollo.
 est locus, Hesperiam Grai cognomine dicunt,
 terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae;
 165 Oenotri coluere uiri; nunc fama minores
 Italiam dixisse ducis de nomine gentem.
 hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus
 Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum.
 surge age et haec laetus longaeuo dicta parenti
 170 haud dubitanda refer: Corythum terrasque requirat
 Ausonias; Dictaea negat tibi Iuppiter arua.’

145 quem **ceht**   146 temptari **Mⁿ**, *Seru. codd. aliquot*: temptaret **F** (*corr. F²*)   149 a **MP^xωγ**, *Tib.*: ab **FP**   151 *insomnis multos legisse testatur Seru.* («*id est 'uigilantis'*»), *ita Tib.*   manifesto **Pγ** (*corr. γ¹*)   153 (= *Aen.* 2, 775; 8, 35) «*in multis non inuenitur*» *Seru.*   157 *permesi M* (*corr. M²*), «*multi*» *ap. DSeru.*   166 *duxisse F*   170 *requiras afgvγ* (*corr. γ¹, periit in P*): require **t**

- talibus attonitus uisis et uoce deorum
 (nec sopor illud erat, sed coram agnoscere uultus
 uelatasque comas praesentiaque ora uidebar;
 175 tum gelidus toto manabat corpore sudor)
 corripio e stratis corpus tendoque supinas
 ad caelum cum uoce manus et munera libo
 intemerata focis. perfecto laetus honore
 Anchisen facio certum remque ordine pando.
 180 agnouit prolem ambiguam geminosque parentes,
 seque nouo ueterum deceptum errore locorum.
 tum memorat: ‘nate, Iliacis exercite fati,
 sola mihi talis casus Cassandra canebat.
 nunc repeto haec generi portendere debita nostro
 185 et saepe Hesperiam, saepe Itala regna uocare.
 sed quis ad Hesperiae uenturos litora Teucros
 crederet? aut quem tum uates Cassandra moueret?
 cedamus Phoebō et moniti meliora sequamur.’
 sic ait, et cuncti dicto paremus ouantes.
 190 hanc quoque deserimus sedem paucisque relictis
 uela damus uastumque caua trabe currimus aequor.
 Postquam altum tenuere rates nec iam amplius ullae
 apparent terrae, caelum undique et undique pontus,
 tum mihi caeruleus supra caput adstitit imber
 195 noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.
 continuo uenti uoluunt mare magnaue surgunt
 aequora, dispersi iactamur gurgite uasto;
 inuoluere diem nimbi et nox umida caelum
 abstulit, ingeminant abruptis nubibus ignes.
 200 excutimur cursu et caecis erramus in undis.

191–216 FGMP (209 *periit in G*)

172 et] ac bcdijktwxyz   174 uidebam M (corr. M^A)   187 moneret
 cdefgjnvwxyz   189 dictis bcdhjktwxyz   199 abruptis FMPωγ, *Macrob.* 6,
 1, 27, *Tib.*: abrupti (ut *Lucr.* 2, 214) Gn: a ruptis *Hos. Get.* 319

- ipse diem noctemque negat discernere caelo
 nec meminisse uiae media Palinurus in unda.
 tris adeo incertos caeca caligine soles
 erramus pelago, totidem sine sidere noctes.
 205 quarto terra die primum se attollere tandem
 uisa, aperire procul montis ac uoluere fumum.
 uela cadunt, remis insurgimus; haud mora, nautae
 adnixa torquent spumas et caerula uerrunt.
 Seruatum ex undis Strophadum me litora primum
 210 excipiunt. Strophades Graio stant nomine dictae
 insulae Ionio in magno, quas dira Celaeno
 Harpyiaequae colunt aliae, Phineia postquam
 clausa domus mensasque metu liquere priores.
 tristius haud illis monstrum, nec saeuior ulla
 215 pestis et ira deum Stygiis sese extulit undis.
 uirginei uolucrum uultus, foedissima uentris
 proluuiis uncaeque manus et pallida semper
 ora fame.
 huc ubi delati portus intrauimus, ecce
 220 laeta bouum passim campis armenta uidemus
 caprigenumque pecus nullo custode per herbas.
 inruimus ferro et diuos ipsumque uocamus
 in partem praedamque Iouem; tum litore curuo

217–227 GMP

204 *post hunc uersum teste DSeru. hi uersus circumducti (tamquam non recipiendi?) inuenti dicuntur et extra paginam in mundo (id est in margine):* hinc Pelopis gentes Maleaeque sonantia saxa / circumstant pariterque undae terraeque minantur; / pulsamur saeuis et circumsumimur undis; cf. *M. L. Delvigo, «RFIC» 117, 1989, 297–315*   209 prima **M^A** (a *suprascripta*; a et -um *erasis*, prima in *textu man. al.*) **γ**, *Tib. (periit in P)*   210 *u. om.* **F** (*add. F²*) accipiunt **Ma[?]bdhjknwxy**, *Non. 387, 28, Seru. ad u. 569, Tib.*   221 herbam **Mn** (*corr. M^A, s suprascripta; s et -m erasis, herbas in textu man. al.*), *Seru., Prisc. 6, 3 et 7, 9 (cf. u. 236)*

- exstruimusque toros dapibusque epulamur opimis.
 225 at subitae horrifico lapsu de montibus adsunt
 Harpyiae et magnis quatiunt clangoribus alas,
 diripiuntque dapes contactuque omnia foedant
 immundo; tum uox taetrum dira inter odorem.
 rursum in secessu longo sub rupe cauata
 230 [arboribus clausam circum atque horrentibus umbris]
 instruimus mensas arisque reponimus ignem;
 rursum ex diuerso caeli caecisque latebris
 turba sonans praedam pedibus circumuolat uncis,
 polluit ore dapes. sociis tunc arma capessant
 235 edico, et dira bellum cum gente gerendum.
 haud secus ac iussi faciunt tectosque per herbam
 disponunt enses et scuta latentia condunt.
 ergo ubi delapsae sonitum per curua dedere
 litora, dat signum specula Misenus ab alta
 240 aere cauo. inuadunt socii et noua proelia temptant,
 obscenas pelagi ferro foedare uolucres.
 sed neque uim plumis ullam nec uulnera tergo
 accipiunt, celerique fuga sub sidera lapsae
 semesam praedam et uestigia foeda relinquunt.
 245 una in praecelsa consedit rupe Celaeno,
 infelix uates, rumpitque hanc pectore uocem:
 ‘bellum etiam pro caede boum stratisque iuuencis,
 Laomedontiadae, bellumne inferre paratis

228–299 MP

- 226 magnis – alas] «*bic uersus... talis auditur*: resonant magnis stridoribus alae»
DSeru. (*non uaria lectio, ut uidetur, sed interpretatio*) alas] auras **abevy**
 230 (= *Aen.* 1, 311) *non interpr. Seru., secl. Ribbeck* clausam **M** (-sa **M^A**, m
expuncta eodem subrubro post rasuram atramento quod in uu. 209 et 221 *apparet*;
-si man. al., i suprascripta; correctiones ambae postea erasae) **Pωγ**: clausa **b?hγ¹**:
 clausi **dert**, *Tib.* 236 haud] aut **Ma** (*corr. M¹², periit in P*): non *Prisc.* 18, 257
(sed haut alibi) 238 dilapsae **Pdgjkwyzy**

- et patrio Harpyias insontis pellere regno?
 250 accipite ergo animis atque haec mea figite dicta,
 quae Phoebus pater omnipotens, mihi Phoebus Apollo
 praedixit, uobis Furiarum ego maxima pando.
 Italiam cursu petitis uentisque uocatis:
 ibitis Italiam portusque intrare licebit.
 255 sed non ante datam cingetis moenibus urbem
 quam uos dira fames nostraeque iniuria caedis
 ambesas subigat malis absumere mensas.’
 dixit et in siluam pinnis ablata refugit.
 at sociis subita gelidus formidine sanguis
 260 deriguit: cecidere animi, nec iam amplius armis,
 sed uotis precibusque iubent exposcere pacem,
 siue deae seu sint dirae obscenaeque uolucres.
 et pater Anchises passis de litore palmis
 numina magna uocat meritosque indicit honores:
 265 ‘di, prohibete minas; di, talem auertite casum
 et placidi seruate pios!’ tum litore funem
 deripere excussosque iubet laxare rudentis.
 tendunt uela Noti: fugimus spumantibus undis,
 qua cursum uentusque gubernatorque uocabat.
 270 iam medio apparet fluctu nemorosa Zacynthos
 Dulichiumque Sameque et Neritos ardua saxis.
 effugimus scopulos Ithacae, Laertia regna,
 et terram altricem saeui exsecramur Vlxi.
 mox et Leucatae nimbose cacumina montis
 275 et formidatus nautis aperitur Apollo.

252 pendo **P γ** (*corr.* γ^1): mando **P²**   253 *post uocatis dist. Kvičala, ita ut fiat*
 cursu ... uentisque uocatis: uentisque uocatis ibitis Italiam *coniungunt alii*
 260 dirigit **aefginrvwx**   262 *hunc u. in suspicionem uocat Ribbeck*
 263 et] at **M^{A2}bdefgijvw**, *Tib., Prisc. 10, 27 (sed et alibi)*   266 placide **P γ**
 (*corr.* γ^1)   267 deripere **Paefghirv**, *Tib.: diripere M ω*   268 fugimus]
 ferimur **P²hy**   269 uocabant **jnz**   273 ulixis **bcijknx**, *Tib.*

hunc petimus fessi et paruae succedimus urbi;
 ancora de prora iacitur, stant litore puppes.

- Ergo insperata tandem tellure potiti
 lustramurque Ioui uotisque incendimus aras
 280 Actiaque Iliacis celebramus litora ludis.
 exercent patrias oleo labente palastras
 nudati socii; iuuat euasisse tot urbes
 Argolicas mediosque fugam tenuisse per hostis.
 interea magnum sol circumuoluitur annum
 285 et glacialis hiems Aquilonibus asperat undas.
 aere cauo clipeum, magni gestamen Abantis,
 postibus aduersis figo et rem carmine signo:
 AENEAS HAEC DE DANAIS VICTORIBVS ARMA.
 linquere tum portus iubeo et considerare transtris;
 290 certatim socii feriunt mare et aequora uerrunt.
 protinus aërias Phaeacum abscondimus arces,
 litoraue Epiri legimus portuque subimus
 Chaonio et celsam Buthroti accedimus urbem.
 Hic incredibilis rerum fama occupat auris,
 295 Priamiden Helenum Graias regnare per urbes,
 coniugio Aeacidae Pyrrhi sceptrisque potitum,
 et patrio Andromachen iterum cessisse marito.
 obstipui, miroque incensum pectus amore
 compellare uirum et casus cognoscere tantos.
 300 progredior portu classes et litora linquens,
 sollemnis cum forte dapes et tristia dona
 ante urbem in luco falsi Simoentis ad undam

300–341 FMP

290 uertunt c   292 portuque **Pωγ**, *ps. Acro ad Hor. epist. 1, 7, 33, Asper p. 535, 19, Seru.*: portusque **Mdhtwγ**¹, *Probus 227, 35, Tib.*   293 chaonio **Mωγ** (*periit in P*), *Probus, Asper, Seru.*: chaonios **M^Ady**¹, *Tib., agnoscunt Probus et Seru. (qui metri causa reicit); cf. Aen. 7, 161   urbem] arcem Seru. ad Aen. 1, 244 et 3, 441 (sed urbem hic et alibi)*

- libabat cineri Andromache manisque uocabat
 Hectoreum ad tumulum, uiridi quem caespitem inanem
 305 et geminas, causam lacrimis, sacrauerat aras.
 ut me conspexit uenientem et Troia circum
 arma amens uidit, magnis exterrita monstros
 deriguit uisu in medio, calor ossa reliquit,
 labitur et longo uix tandem tempore fatur:
 310 ‘uerane te facies, uerus mihi nuntius adfers,
 nate dea? uiuisne? aut, si lux alma recessit,
 Hector ubi est?’ dixit lacrimasque effudit et omnem
 impleuit clamore locum. uix pauca furenti
 subicio et raris turbatus uocibus hisco:
 315 ‘uiuo equidem uitamque extrema per omnia duco;
 ne dubita, nam uera uides.
 heu! quis te casus delectam coniuge tanto
 excipit? aut quae digna satis fortuna reuisit,
 Hectoris Andromache? Pyrrhin conubia seruas?’
 320 deiecit uultum et demissa uoce locuta est:
 ‘o felix una ante alias Priameia uirgo,
 hostilem ad tumulum Troiae sub moenibus altis
 iussa mori, quae sortitus non pertulit ullos
 nec uictoris eri tetigit captiua cubile!
 325 nos patria incensa diuersa per aequora uectae
 stirpis Achilleae fastus iuuenemque superbum
 seruitio enixae tulimus; qui deinde secutus

310 uerum **M** (corr. **M**^x, correctio postea erasa) 312 effundit **Pg**
 315 omina **F** 317 heu *dist. DSeru., Tib.* 319 andromache **FMP**ωγ, *Seru. ad Aen. 1, 41 et 73, Tib., Prisc. 16, 12 et 18, 68: andromachen F²acr; utrumque agnoscit Seru. hic («si Andromache, sequentibus iunge, si Andromachen, superioribus»); post Andromache dist. M^AP² pyrrhin M²²P²ωγ, *Seru. ad Aen. 1, 73 et 3, 294, Tib., Prisc. 16, 12 et 18, 68: pyrrin F²Minz, GLK VI, 615, 2, Prisc. part. 125: pyrr(h)i FPc: phyr(r)in gq: pirrhine j* 327 enixe **acw**, *Don. ad Ter. Andr. 674, Char. 71, 18, Tib.**

- Ledaeam Hermionen Lacedaemoniosque hymenaeos
 me famulo famulamque Heleno transmisit habendam.
- 330 ast illum ereptae magno flammatus amore
 coniugis et scelerum furiis agitatus Orestes
 excipit incautum patriasque obtruncat ad aras.
 morte Neoptolemi regnorum reddita cessit
 pars Heleno, qui Chaonios cognomine campos
- 335 Chaoniamque omnem Troiano a Chaone dixit,
 Pergamaque Iliacamque iugis hanc addidit arcem.
 sed tibi qui cursum uenti, quae fata dedere?
 aut quisnam ignarum nostris deus appulit oris?
 quid puer Ascanius? superatne et uescitur aura,
- 340 quem tibi iam Troia...?
 ecqua tamen puero est amissae cura parentis?
 ecquid in antiquam uirtutem animosque uirilīs
 et pater Aeneas et auunculus excitat Hector?'
 talia fundebat lacrimans longosque ciebat
- 345 incassum fletus, cum sese a moenibus heros
 Priamides multis Helenus comitantibus adfert,
 agnoscitque suos laetusque ad limina ducit,
 et multum lacrimas uerba inter singula fundit.
 procedo et paruam Troiam simulataque magnis
- 350 Pergama et arentem Xanthi cognomine riuum
 agnosco, Scaeeaque amplector limina portae;
 nec non et Teucri socia simul urbe fruuntur.

342-456 MP

330 flammatus **FPahγ**: inflammatus **Mωγ¹**, *Tib.*; cf. *Aen.* 4, 54   336 perga
 maque **FPωγ¹**, *Tib.*, probat *Seru.*: pergameamque **P²** (pergameam **q**), «*plerique*
contra metrum» ap. *Seru.*: pergamiāque **M** (-que exp. **M^x**, correctio postea
 erasa) **γ**   340 «*bemistichium nec in sensu plenum*» *Seru.*   341 ecqua tamen]
 quae tamen et **dwz**   346 helenus multis **P**   348 secl. *Ribbeck*, cl. laetus u.
 347; sed de lacrimis gaudio et perturbatione animi excussis agitur   lacrimans **M^{A2}**
 (correctio postea erasa) **Pqγ** (corr. **γ¹**), respuit *Seru.*

- illos porticibus rex accipiebat in amplis:
 aulai medio libabant pocula Bacchi,
 355 impositis auro dapibus, paterasque tenebant.
 Iamque dies alterque dies processit, et aurae
 uela uocant tumidoque inflatur carbasus Austro;
 his uatem adgredior dictis ac talia quaeso:
 ‘Troiugena interpretes diuum, qui numina Phoebi,
 360 qui tripodas laurusque Clari, qui sidera sentis
 et uolucrum linguas et praepetis omina pinnae,
 fare age (namque omnis cursum mihi prospera dixit
 religio, et cuncti suaserunt numine diui
 Italiam petere et terras temptare repostas;
 365 sola nouum dictuque nefas Harpyia Celaeno
 prodigium canit et tristis denuntiat iras
 obscenamque famem): quae prima pericula uito?
 quidue sequens tantos possim superare labores?’
 hic Helenus caesis primum de more iuuenis
 370 exorat pacem diuum uittasque resolut
 sacрати capitis, meque ad tua limina, Phoebe,
 ipse manu multo suspensum numine ducit,

354 in medio **abdqtwz**, *Velius* 57, 26, *Sac.* 449, 2   360 tripodas laurusque
 Clari corr. S. Ottaviano («*MD*» 62, 2009, 231–237) collato *Stat. Theb.* 7, 707 ‘qui
 tripodas laurusque sequi, qui doctus ...’; *Statius* ab Heleno uate proprietates uatis
Amphiarai tam obsequenter sumit, ut ex hac studiosissima imitatione uera
Vergiliani hemistichi facies restitui possit: tr. clari lurus **M** (laurus corr. **M**², clarii
 lauros corr. *man. al.*), tr. clari laurus **Phry**, *DSeru.* ad u. 260, *Tib.*, *Gramm.*: tr.
 clarii laurus (-os) **ωγ**¹, *Seru.* hic («sane quaeritur utrum Clarii geminandum sit i
 et sciendum aliter non procedere, nam cla breuis inuenitur»), ad *Aen.* 1, 120 et 10,
 175: tr. clarii et laurus recc.: tripoda ac Clarii laurus *Mackail* (cl. *Lucr.* 1, 739)
 362 omnis **Pny**, *Tib.*: omnem **Mωγ**¹, *Seru.* («hypallage est, nam non ‘omnem
 cursum prospera dixit religio’, sed ‘omnis religio dixit prosperum cursum’»);
 omnis ... religio et cuncti ... diui dicolon abundans est, schema Vergilio gratissi-
 mum   372 «si suspensus, ipse numinis plenus; si suspensum, me sollicitum et
 attentum» *Seru.*

- atque haec deinde canit diuino ex ore sacerdos:
 'Nate dea (nam te maioribus ire per altum
 375 auspiciis manifesta fides: sic fata deum rex
 sortitur uoluitque uices, is uertitur ordo),
 pauca tibi e multis, quo tutior hospita lustras
 aequora et Ausonio possis considerare portu,
 expediam dictis; prohibent nam cetera Parcae
 380 scire Helenum farique uetat Saturnia Iuno.
 principio Italiam, quam tu iam rere propinquam
 uicinosque, ignare, paras inuadere portus,
 longa procul longis uia diuidit inuia terris.
 ante et Trinacria lentandus remus in unda
 385 et salis Ausonii lustrandum nauibus aequor
 infernique lacus Aeaeaeque insula Circae,
 quam tuta possis urbem componere terra.
 signa tibi dicam, tu condita mente teneto:
 cum tibi sollicito secreti ad fluminis undam
 390 litoreis ingens inuenta sub ilicibus sus
 triginta capitum fetus enixa iacebit,
 alba solo recubans, albi circum ubera nati,
 is locus urbis erit, requies ea certa laborum.
 nec tu mensarum morsus horresce futuros:
 395 fata uiam inuenient aderitque uocatus Apollo.
 has autem terras Italique hanc litoris oram,
 proxima quae nostri perfunditur aequoris aestu,
 effuge: cuncta malis habitantur moenia Graeis.
 hic et Narycii posuerunt moenia Locri,
 400 et Sallentinos obsedit milite campos
 Lyctius Idomeneus; hic illa ducis Meliboei
 parua Philoctetae subnixa Petelia muro.
 quin ubi transmissae steterint trans aequora classes

380 Helenum *dist.* P², *quidam ap. Seru. (qui hanc distinctionem non probat):*
 scire *dist.* M^x (*ut uid.*), *Seru.* 402 petelia M: petilia P^{ωγ}, *Seru., Tib.*

- et positis aris iam uota in litore solues,
 405 purpureo uelare comas adopertus amictu,
 ne qua inter sanctos ignis in honore deorum
 hostilis facies occurrat et omina turbet.
 hunc socii morem sacrorum, hunc ipse teneto,
 hac casti maneant in religione nepotes.
 410 ast ubi digressum Siculae te admouerit orae
 uentus et angusti rarescent claustra Pelori,
 laeua tibi tellus et longo laeua petantur
 aequora circuitu; dextrum fuge litus et undas.
 haec loca ui quondam et uasta conuulsa ruina
 415 (tantum aeui longinqua ualet mutare uetustas)
 dissiluisse ferunt, cum protinus utraque tellus
 una foret: uenit medio ui pontus et undis
 Hesperium Siculo latus abscidit, aruaque et urbes
 litore diductas angusto interluit aestu.
 420 dextrum Scylla latus, laeuum implacata Charybdis
 obsidet atque imo barathri ter gurgite uastos
 sorbet in abruptum fluctus rursusque sub auras
 erigit alternos et sidera uerberat unda.
 at Scyllam caecis cohibet spelunca latebris
 425 ora exsertantem et nauis in saxa trahentem.
 prima hominis facies et pulchro pectore uirgo
 pube tenus, postrema immani corpore pistrinx
 delphinum caudas utero commissa luporum.
 praestat Trinacrii metas lustrare Pachyni
 430 cessantem, longos et circumflectere cursus,
 quam semel informem uasto uidisse sub antro
 Scyllam et caeruleis canibus resonantia saxa.
 praeterea, si qua est Heleno prudentia uati,

407 omnia **Macy** (*corr.* **M**¹)419 diductas **Phrty**: deductas **Mω**, *Tib.*421 uasto **P** (*corr.* **P**²), *DSeru.* (*cf. Aen. 1, 118 al.*)433 *post prudentia dist.***M**^x**P**², *Seru.* (*ut uid.*), *Tib.*, uati fides *iungentes*

- si qua fides, animum si ueris implet Apollo,
 435 unum illud tibi, nate dea, proque omnibus unum
 praedicam et repetens iterumque iterumque monebo:
 Iunonis magnae primum prece numen adora,
 Iunoni cane uota libens dominamque potentem
 supplicibus supera donis; sic denique uictor
 440 Trinacria finis Italos mittere relict.
 huc ubi delatus Cumaeam accesseris urbem
 diuinosque lacus et Auerna sonantia siluis,
 insanam uatem aspicias, quae rupe sub ima
 fata canit foliisque notas et nomina mandat.
 445 quaecumque in foliis descripsit carmina uirgo
 digerit in numerum atque antro seclusa relinquit.
 illa manent immota locis neque ab ordine cedunt;
 uerum eadem, uerso tenuis cum cardine uentus
 impulit et teneras turbauit ianua frondes,
 450 numquam deinde cauo uolitantia prendere saxo
 nec reuocare situs aut iungere carmina curat;
 inconsulti abeunt sedemque odere Sibyllae.
 hic tibi ne qua morae fuerint dispendia tanti,
 quamuis increpitent socii et ui cursus in altum
 455 uela uocet possisque sinus implere secundos,
 quin adeas uatem precibusque oracula poscas
 ipsa canat uocemque uolens atque ora resoluat.
 illa tibi Italiae populos uenturaque bella
 et quo quemque modo fugiasque ferasque laborem

457–531 GMP (475, 494 et 513 *perierunt in G*)

- 435 proque MPdhj?knrtwy, *Seru. ad u. 546, Tib.:* praeque ωγ¹ (pro quo γ)
 436 praedico *Seru. ad u. 546* iterumque iterumque MPhjknrt: iterum
 iterumque ωγ, GLK VII, 253, 31 (*cf. Aen. 2, 770*) 440 mittere Mωγ¹, *Tib.:*
 misere P: miscere P²γ 444 facta agx 449 teneras] terris P (*corr. P²*)
 455 uocet MPdkntw: uocent M^AP²ωγ, *Tib.* 457 canet b? resoluat γb?
 (*perit in P*)

460 expedit, cursusque dabit uenerata secundos.
 haec sunt quae nostra liceat te uoce moneri.
 uade age et ingentem factis fer ad aethera Troiam.’

Quae postquam uates sic ore effatus amico est,
 dona dehinc auro grauia ac secto elephanto
 465 imperat ad nauis ferri, stipatque carinis
 ingens argentum Dodonaeosque lebetas,
 loricam consertam hamis auroque trilicem
 et conum insignis galeae cristasque comantis,
 arma Neoptolemi. sunt et sua dona parenti.
 470 addit equos additque duces,
 remigium supplet, socios simul instruit armis.

Interea classem uelis aptare iubebat
 Anchises, fieret uento mora ne qua ferenti.
 quem Phoebi interpretes multo compellat honore:
 475 ‘coniugio, Anchisa, Veneris dignate superbo,
 cura deum, bis Pergameis erepte ruinis,
 ecce tibi Ausoniae tellus: hanc arripe uelis.
 et tamen hanc pelago praeterlabare necesse est:
 Ausoniae pars illa procul quam pandit Apollo.
 480 uade,’ ait ‘o felix nati pietate. quid ultra
 prouehor et fando surgentis demoror Austros?’

464 grauia ac secto *Schaper, cl. Hom. Od. 18, 196 et 19, 564: grauia sectoque codd., Seru.* («grauia: a finalitatis ratione producitur, sed satis aspere»), *Tib., Gramm.; adfabre imitatus est Vergilius Homericam clausulam biatu insignem* (secto elephanto = *πριστοῦ ἐλέφαντος*), *at ineptus scriba, biatum fastidians, copulam transposuit et sectoque scripsit*

469 parentis **Pγ** (corr. **γ**¹)
 473 furenti **P** (corr. **P**²³) **bdegn** 475 anchisa **M**¹**ωγ**¹, *Gell. 15, 13, 10, Non. 281, 3, Seru. hic et ad Aen. 1, 335, DSeru. ad Aen. 11, 169, Tib.: anchisae MP¹**fhty**, *Cons. 401, 5: anchise Pab?*, *Arus. 463, 27, Prisc. 7, 6 (quid habeat Quint. 8, 6, 42 dubium est)* 476 erepta **P** 477 ausonia et **G** (corr. **G**²)
 478 praeterlabare **M** (corr. **M**^A) **ain: praeterlabre P** (corr. **P**²): propterlabare c: propter labore **b** 480 ait] age **M** (corr. **M**¹ alio atramento?); cf. u. 462*

- nec minus Andromache digressu maesta supremo
fert picturatas auri subtemine uestes
et Phrygiam Ascanio chlamydem (nec cedit honore)
485 textilibusque onerat donis ac talia fatur:
‘accipe et haec, manuum tibi quae monumenta mearum
sint, puer, et longum Andromachae testentur amorem,
coniugis Hectoreae. cape dona extrema tuorum,
o mihi sola mei super Astyanactis imago:
490 sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat,
et nunc aequali tecum pubesceret aeuo.’
hos ego digrediens lacrimis adfabor obortis:
‘uiuere felices, quibus est fortuna peracta
iam sua: nos alia ex aliis in fata uocamur.
495 uobis parta quies: nullum maris aequor arandum,
arua neque Ausoniae semper cedentia retro
quaerenda. effigiem Xanthi Troiamque uidetis
quam uestrae fecere manus, melioribus, opto,
auspiciis, et quae fuerit minus obuia Graiis.
500 si quando Thybrim uicinaque Thybridis arua
intraro gentique meae data moenia cernam,
cognatas urbes olim populosque propinquos,
Epiro Hesperiam (quibus idem Dardanus auctor
atque idem casus), unam faciemus utramque
505 Troiam animis; maneat nostros ea cura nepotes.’
Prouehimur pelago uicina Ceraunia iuxta,

483 subtemine **M²Pωγ¹**, *Seru.*: subtegmine **GMg²ny**; *utrumque Tib.*
484 honore **Phy** (honorem **z**), *Scaurus ap. Seru.* («honore non cedit Heleno»):
honori **GMωγ¹**, *Seru., Tib.*; cf. *Sil.* 12, 412   492 adfabor **P** (corr. **P²**) **cdjγ¹**
496 neque] nec **Gγ¹**   499 fuerit **G²** (-ris **G**) **ωγ¹**, *Seru., Tib.*: fuerint
MPbcgzy, «alii» *ap. Seru.*   503 hesperiam **GMPabcehnrγ**, *Tib.*: hesperia
ωγ¹, *Seru.* hic et ad *Aen.* 4, 36; «distinguendum autem populosque propinquos
Epiro...; Hesperia hoc est Ἑσπερόθεν» *Seru.*, qui hos uersus non recte intellegit
504 faciamus **Gb?** (corr. **G²**)

- unde iter Italiam cursusque breuissimus undis.
sol ruit interea et montes umbrantur opaci.
sternimur optatae gremio telluris ad undam
510 sortiti remos passimque in litore sicco
corpora curamus; fessos sopor inrigat artus.
necdum orbem medium Nox Horis acta subibat:
haud segnis strato surgit Palinurus et omnis
explorat uentos atque auribus aëra captat;
515 sidera cuncta notat tacito labentia caelo,
Arcturum pluuiasque Hyadas geminosque Triones
armatumque auro circumspicit Oriona.
postquam cuncta uidet caelo constare sereno,
dat clarum e puppi signum; nos castra mouemus
520 temptamusque uiam et uelorum pandimus alas.
Iamque rubescebat stellis Aurora fugatis,
cum procul obscuro collis humilemque uidemus
Italiam. Italiam primus conclamat Achates,
Italiam laeto socii clamore salutant.
525 tum pater Anchises magnum cratera corona
induit impleuitque mero diuosque uocauit
stans prima in puppi:
‘di maris et terrae tempestatumque potentes,
ferre uiam uento facilem et spirare secundi.’
530 crebrescunt optatae aurae portusque patescit
iam propior, templumque apparet in arce Mineruae;
uela legunt socii et proras ad litora torquent.
portus ab euroo fluctu curuatus in arcum,

532–560 MP (559–560 *habet et* Π₁₀)

- 516 (= *Aen.* 1, 744) pluuiasque] pliadasque **dnwγ**¹, *Macrob.* 5, 11, 10
517 Orionem *Macrob.* 527 stant **Mg** (*perit in GP*) (pr)ima **Pγ**¹ (cf. *Il. Lat.*
800, *Sil.* 15, 158): celsa **MP**²**ω** (celsam **γ**, *pro celsa in*), *Tib.*, *Prisc.* 7, 59 (*uide*
Aen. 8, 680 *adn.*); *perit in G* 531 propior **cfghiknwxy**, *DSeru. ad u.* 275,
Tib.: propior **MPωγ** (*perit in G*)

obiectae salsa spumant aspargine cautes,
 535 ipse latet: gemino demittunt brachia muro
 turriti scopuli refugitque ab litore templum.
 quattuor hic, primum omen, equos in gramine uidi
 tondentis campum late, candore niuali.
 et pater Anchises 'bellum, o terra hospita, portas:
 540 bello armantur equi, bellum haec armenta minantur.
 sed tamen idem olim curru succedere sueti
 quadrupedes et frena iugo concordia ferre:
 spes et pacis' ait. tum numina sancta precamur
 Palladis armisonae, quae prima accepit ouantis,
 545 et capita ante aras Phrygio uelamur amictu,
 praeceptisque Heleni, dederat quae maxima, rite
 Iunoni Argiuae iussos adolemus honores.

Haud mora, continuo perfectis ordine uotis
 cornua uelatarum obuertimus antemnarum,
 550 Graiugenumque domos suspectaque linquimus arua.
 hinc sinus Herculei (si uera est fama) Tarenti
 cernitur, attollit se diua Lacinia contra
 Caulonisque arces et nauifragum Scylaceum.
 tum procul e fluctu Trinacria cernitur Aetna,
 555 et gemitum ingentem pelagi pulsataque saxa
 audimus longe fractasque ad litora uoces,
 exsultantque uada atque aestu miscentur harenae.
 et pater Anchises: 'nimirum haec illa Charybdis:
 hos Helenus scopulos, haec saxa horrenda canebat.
 560 eripite, o socii, pariterque insurgite remis.'

535 demittunt **Mωγ**¹, *Tib.*: dimittunt **Pdfghjwxyzγ**   543 et **MPrtvxyγ**,
DSeru. ad u. 537, Tib.: est **ω**, *Seru. ad Aen. 1, 443 (uariant codd. Seru. hic)*: ea **c**
 545 capita **M**² (capit **M**) **P²ωγ**, *Tib.*: capite **Pa?**, *Rufin. 57, 20*   aras **Mωγ**¹,
Tib. in interpr.: aram **Pnrγ**, *Rufin., Tib. in lemm.*   556 ab litore **M^Aγ**¹ (ab
 litora **γ**), *Diom. 420, 23*   558 haec **ωγ**¹: hic **MPdnrtwy**, *Tib.*; cf. *Aen. 7, 128*
'haec erat illa fames'; 7, 255

- haud minus ac iussi faciunt, primusque rudentem
 contorsit laeuas proram Palinurus ad undas:
 laeuan cuncta cohors remis uentisque petiuit.
 tollimur in caelum curuato gurgite, et idem
 565 subducta ad Manis imos desedimus unda.
 ter scopuli clamorem inter caua saxa dedere,
 ter spumam elisam et rorantia uidimus astra.
 interea fessos uentus cum sole reliquit,
 ignarique uiae Cyclopum adlabimur oris.
 570 Portus ab accessu uentorum immotus et ingens
 ipse; sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
 interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
 turbine fumantem piceo et candente fauilla,
 attollitque globos flammaram et sidera lambit:
 575 interdum scopulos auulsaque uiscera montis
 erigit eructans liquefactaque saxa sub auras
 cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.
 fama est Enceladi semustum fulmine corpus
 urgeri mole hac, ingentemque insuper Aetnam
 580 impositam ruptis flammam exspirare caminis,
 et fessum quotiens mutet latus, intremere omnem
 murmure Trinacriam et caelum subtexere fumo.
 noctem illam tecti siluis immania monstra
 perferimus, nec quae sonitum det causa uidemus.
 585 nam neque erant astrorum ignes nec lucidus aethra
 siderea polus, obscuro sed nubila caelo,

561–586 MPV (561–563 *habet et* Π₁₀)

561 rudentem] tridentem *Heinsius, Bentley, cl. Aen. 5, 143; «rudentem proram, id est 'stridentem et sonantem' ut in tempestate» DSeru.*   563 uentis remisque
 M (ord. rest. M^A)   564 turbato y   571 sonat ω (*praeter adhnrtwz*)
 576 sub] per V   581 mutet MPVabfgnz, *Tib.*: mutat M^AP²iry, *agnoscit Seru.* (*cf. Stat. Theb. 3, 595*): motet cdev: motat hjktxyy¹, *Seru.*: nitet w

et lunam in nimbo nox intempesta tenebat.

- Postera iamque dies primo surgebat Eoo
umentemque Aurora polo dimouerat umbram,
590 cum subito e siluis macie confecta suprema
ignoti noua forma uiri miserandaque cultu
procedit supplexque manus ad litora tendit.
respicimus: dira inluuies immissaque barba,
consertum tegumen spinis, at cetera Graius,
595 et quondam patriis ad Troiam missus in armis.
isque ubi Dardanios habitus et Troia uidit
arma procul, paulum aspectu conterritus haesit
continuitque gradum; mox sese ad litora praeceps
cum fletu precibusque tulit: ‘per sidera testor,
600 per superos atque hoc caeli spirabile lumen,
tollite me, Teucris; quascumque abducite terras:
hoc sat erit. scio me Danais e classibus unum
et bello Iliacos fateor petiisse penates.
pro quo, si sceleris tanta est iniuria nostri,
605 spargite me in fluctus uastoque immergite ponto:
si pereo, hominum manibus periisse iuuabit.’
dixerat et genua amplexus genibusque uolutans
haerebat. qui sit fari, quo sanguine cretus,
hortamur, quae deinde agitet fortuna fateri.
610 ipse pater dextram Anchises haud multa moratus
dat iuueni atque animum praesenti pignore firmat.
ille haec deposita tandem formidine fatur:

587–659 MP (591–595, 630–633 *habet et* Π₁₀)

593 promissaque γ¹ (*periit in* Π₁₀)   595 *u. om. rec., secl. Ribbeck auctore Heyne*   600 sperabile M (*corr. M^A*)   lumen M^{AP}1ωγ, *DSeru. ad u. 607, Tib. (cf. Aen. 6, 363; Ou. met. 14, 172 et 175): numen MP (ex nomen), Char. 233, 21*
601 adducite Mn (*corr. M^A*)   603 petisse MPay   606 perisse M (*corr. M^A*)
Paxyzy   608 qui] quae γ (*corr. γ¹*): quis i, *rec.*

- ‘sum patria ex Ithaca, comes infelicis Vlxi,
 nomine Achaemenides, Troiam genitore Adamasto
 615 paupere (mansissetque utinam fortuna!) profectus.
 hic me, dum trepidi crudelia limina linquunt,
 immemores socii uasto Cyclopi in antro
 deseruere. domus sanie dapibusque cruentis,
 intus opaca, ingens. ipse arduus, altaque pulsat
 620 sidera (di talem terris auertite pestem!)
 nec uisu facilis nec dictu adfabilis ulli;
 uisceribus miserorum et sanguine uescitur atro.
 uidi egomet, duo de numero cum corpora nostro
 prensa manu magna medio resupinus in antro
 625 frangeret ad saxum, sanieque aspersa natarent
 limina; uidi atro cum membra fluentia tabo
 manderet et tepidi tremere sub dentibus artus.
 haud impune quidem, nec talia passus Vlives
 oblitusue sui est Ithacus discrimine tanto.
 630 nam simul expletus dapibus uinoque sepultus
 ceruicem inflexam posuit, iacuitque per antrum
 immensus saniem eructans et frustra cruento
 per somnum commixta mero, nos magna precati
 numina sortitique uices una undique circum

613 ulixei ex ulixi (*minuta e interposita*) P¹ (*dein, minuta e non deleta, manus librario simillima alteram i in e mutauit et i add., ut sit ulix(e)i*)
 614 nomine M^y (*periit in P*) bc: nomen ω, Tib. 621 affabilis M^A (afeab-M) djrw, *Macro.* 6, 1, 55, Tib.: effabilis Pωy, GLK V, 649, 16, Seru., *DSeru.* ad u. 644, *Prisc.* 18, 156 622 pascitur P^y (*corr. γ¹*) 625 respersa b?r, *DSeru.*, Tib. in lemm. (*aspersa in interpr.*): ex(s)persa ijty, «uera lectio» indice Seru.
 627 tepidi M^xPωy¹: trepidi MP²abfrvxγ, Tib.; *utrumque agnoscit Seru.*, qui tepidi praefert 629 oblitusque Pahγ (*corr. P¹, fide Sabb. et Geym.*, γ¹) sui est] suis P (*corr. P¹*): sui (*om. est*) abefgrv 632 immensus Mωy¹ (*cf. Quint.* 8, 3, 84): immensum P⁽¹⁾ (*in ras., ex immensam*) ajrγ, Seru., Tib. (*periit in Π₁₀*) frustra MPay (*corr. M^xγ¹*) 634 nomina M (*corr. M^A*)

- 635 fundimur et telo lumen terebramus acuto
 ingens, quod torua solum sub fronte latebat,
 Argolici clipei aut Phoebeae lampadis instar,
 et tandem laeti sociorum ulciscimur umbras.
 sed fugite, o miseri, fugite atque ab litore funem
 640 rumpite.
 nam qualis quantusque cauo Polyphemus in antro
 lanigeras claudit pecudes atque ubera pressat,
 centum alii curua haec habitant ad litora uulgo
 infandi Cyclopes et altis montibus errant.
 645 tertia iam lunae se cornua lumine complent,
 cum uitam in siluis inter deserta ferarum
 lustra domosque traho uastosque ab rupe Cyclopes
 prospicio sonitumque pedum uocemque tremesco.
 uictum infelicem, bacas lapidosaque corna,
 650 dant rami, et uulsis pascunt radicibus herbae.
 omnia conlustrans hanc primum ad litora classem
 conspexi uenientem. huic me, quaecumque fuisset,
 addixi: satis est gentem effugisse nefandam.
 uos animam hanc potius quocumque absumite leto.’
 655 Vix ea fatus erat, summo cum monte uidemus
 ipsum inter pecudes uasta se mole mouentem
 pastorem Polyphemum et litora nota petentem,
 monstrum horrendum, informe, ingens, cui lumen ademptum.
 trunca manum pinus regit et uestigia firmat;
 660 lanigerae comitantur oues, ea sola uoluptas

660-681 FMP (662-666 *habet et* Π₁₀)

635 tenebramus *agnoscunt Seru., Tib.* 644 et MPω: atque M^AP²nγ: atque
 et *Tib.* 652 prospexi Mγ¹ (*ex u. 648*) 655 cum] cum in P²aehnrvy (*corr.*
 γ¹) 656 uasta] magna *Seru. ad Aen. 5, 118 (cf. Aen. 8, 199)* 659 manum
 M²bcntwz, *Quint. 8, 4, 24, Tib. (cf. Prud. ditt. 137): manu MPωγ, DSeru.*

- solamenque mali.
 postquam altos tetigit fluctus et ad aequora uenit,
 luminis effossi fluidum lauit inde cruorem
 dentibus infrendens gemitu, graditurque per aequor
 665 iam medium, necdum fluctus latera ardua tinxit.
 nos procul inde fugam trepidi celerare recepto
 supplice sic merito tacitique incidere funem,
 uertimus et proni certantibus aequora remis.
 sensit et ad sonitum uocis uestigia torsit.
 670 uerum ubi nulla datur dextra adfectare potestas
 nec potis Ionios fluctus aequare sequendo,
 clamorem immensum tollit, quo pontus et omnes
 intremuere undae penitusque exterrita tellus
 Italiae curuisque immugiit Aetna cauernis.
 675 at genus e siluis Cyclopum et montibus altis
 excitum ruit ad portus et litora complent.
 cernimus adstantis nequiquam lumine toruo
 Aetnaeos fratres caelo capita alta ferentis,
 concilium horrendum: quales cum uertice celso
 680 aëriae quercus aut coniferae cyparissi

661 de collo fistula pendet *add.* F^c (*erasis tribus uel quattuor litteris*) Pω
 (*praeter bft*) γ 663 effosi P (*corr.* P²): effusi M^x (-so M); *periit in* Π₁₀
 664 gemitum P²γ (*corr.* γ¹) 665 fluctus F² (-tur F) Mωγ¹, Tib.: fluctu
 M^xPinry (*periit in* Π₁₀); *utrumque agnoscit Seru.* 666 fuga P (*corr.* P²); *periit*
in Π₁₀ 668 uertimus FMPωγ, Tib.: uerrimus i, *recc.*; *iunctura* 'aequora
 uerrere', *alibi frequenter usurpata, hic mutari uidetur*: cf. *Hom. Od.* 7, 328
 ἀναρρίπτειν ἄλλα πηδῶν 670 dextra Pkw, *schol. Bemb. ad Ter. Heaut.* 301,
 Tib. *in interpr.*, *respuat Seru.*: dextram FM^{A2} (*ex dextrum, dextram in dextra*
corr. man. al.) P¹ωγ, *Seru.* («dextram adfectare: dextram intendere ... sic ut
posset nauem tenere»), Tib. in lemm. attractare dw 673 contremuere Mγ,
sed cf. Sil. 5, 387 'intremuere simul tellus et pontus et aether' 674 Italiae]
 Trinacriae *recc.*, Bentley inmugiit F²MP²deikntvyzy: inmugit FPωγ¹, Tib.
 675 u. om. M (*addiderat ima pagina M^A, postea erasis et denuo scripsit man.*
librario simillima; cf. Aen. 1, 169) 676 complet F²n, Tib., *Prisc.* 10, 55

- constiterunt, silua alta Iouis lucusue Dianae.
 praecipitis metus acer agit quocumque rudentis
 excutere et uentis intendere uela secundis.
 contra iussa monent Heleni, Scyllamque Charybdinque
 685 inter – utramque uiam leti discrimine paruo –
 ni teneam cursus: certum est dare lintea retro.
 ecce autem Boreas angusta ab sede Pelori
 missus adest; uiuo praeteruehor ostia saxo
 Pantagiae Megarosque sinus Thapsumque iacentem.
 690 talia monstrabat relegens errata retrorsus
 litora Achaemenides, comes infelicis Vlixī.
 Sicanio praetenta sinu iacet insula contra
 Plemyrīum undosum: nomen dixere priores
 Ortygiam. Alpheum fama est huc Elidis amnem
 695 occultas egisse uias subter mare, qui nunc
 ore, Arethusa, tuo Siculis confunditur undis.
 iussi numina magna loci ueneramur, et inde

682–684 FMPp 685–689 FMPrp 690 MPRp 691–716 MPRVp

681 constiterant F²i²ny 682 ruentis F (corr. F²) 684 mouent Fy: monet
 P (corr. P¹) Scyllamque Charybdinque Heinsius (cf. georg. 2, 344; Aen. 1, 218):
 sc. atque ch. codd. scyllam M^x (sgyllam M) P¹ρωγ, DSeru., Tib.: scylla FP:
 scyllae wz charybdin Pp² (carybdin pkx) ωγ: charybdim Mj (caribdim f,
 carypdim i), DSeru., Tib.: charybdis Fadwz? Scyllam atque Charybdim inter
 dist. «nonnulli» ap. DSeru.: post Charybdim dist. Seru. (ut uid.), Prisc. 18, 79
 685 utramque] utrimque Nisbet, qui nimis rationaliter statuit unicam indicari
 uiam (i.e. transitum per Siculum fretum). At bene utramque uiam: significatur
 enim duplex et par in freto esse periculum mortis 686 ni FMR (ut uid.) Pωγ¹,
 Seru. hic, ad Aen. 3, 283 et 4, 299, DSeru. ad Aen. 5, 1, Tib., Prisc. 18, 79; ni pro
 'ne' positum testantur Seru., Don. ad Ter. Eun. 508, Prisc. 15, 2 (qui Donatum
 laudat): nec P: ne P^xR²cγ teneam duo codd. DSeru. (F et G): teneant codd.,
 Seru. hic, ad Aen. 3, 283 et 4, 299, DSeru. ad Aen. 5, 1, Tib., Prisc. 691 ulixei
 P¹ 693 plemyrīum MV²p, schol. Ver., Tib. in lemma: plemyreum R: plemu-
 rium PV, Tib. in interpr. 696 effunditur p: perfunditur Tib.

- exsupero praepingue solum stagnantis Helori.
 hinc altas cautes proiectaque saxa Pachyni
 700 radimus, et fatis numquam concessa moueri
 apparet Camerina procul campique Geloi
 immanisque Gela fluuii cognomine dicta.
 arduus inde Acragas ostentat maxima longe
 moenia, magnanimum quondam generator equorum;
 705 teque datis linquo uentis, palmosa Selinus,
 et uada dura lego saxis Lilybeia caecis.
 hinc Drepani me portus et inlaetabilis ora
 accipit. hic pelagi tot tempestatibus actus,
 heu, genitorem, omnis curae casusque leuamen,
 710 amitto Anchisen. hic me, pater optime, fessum
 deseris, heu, tantis nequiquam erepte periclis!
 nec uates Helenus, cum multa horrenda moneret,
 hos mihi praedixit luctus, non dira Celaeno.
 hic labor extremus, longarum haec meta uiarum,
 715 hinc me digressum uestris deus appulit oris.»
 Sic pater Aeneas intentis omnibus unus
 fata renarrabat diuum cursusque docebat.
 conticuit tandem factoque hic fine quieuit.

717–718 MPRp

703 acragas] agragans **M**: agragas **M^sP**, *Seru.*, *Tib.* 705 uentis] uelis *Rib-*
beck 708 actus **M** (cf. *Aen.* 7, 199): actis **PRρωγ**, *Seru.*, *Tib.* (syllaba finalis
 erasa in **V**) 714–718 horum uersuum lineamenta iam euanida renouauit man.
rec. (scriptura capitali litteris uncialibus mixta) in **P** 717 cursuque **Pγ** (corr.
P²γ¹)

LIBER IV

- At regina graui iamdudum saucia cura
uulnus alit uenis et caeco carpitur igni.
multa uiri uirtus animo multusque recursat
gentis honos; haerent infixi pectore uultus
5 uerbaque nec placidam membris dat cura quietem.
postera Phoebea lustrabat lampade terras
umentemque Aurora polo dimouerat umbram,
cum sic unanimam adloquitur male sana sororem:
‘Anna soror, quae me suspensam insomnia terrent!
10 quis nouus hic nostris successit sedibus hospes,
quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis!
credo equidem, nec uana fides, genus esse deorum.
degeneres animos timor arguit. heu, quibus ille
iactatus fatis! quae bella exhausta canebat!
15 si mihi non animo fixum immotumque sederet
ne cui me uinclo uellem sociare iugali,
postquam primus amor deceptam morte fefellit,
si non pertaesum thalami taedaeque fuisset,
huic uni forsán potui succumbere culpae.
20 Anna (fatebor enim) miseri post fata Sychaei

1–37 FGMPRp (19 *periit* in G)

2 igne F² (*periit* in G)   8 tum R (*periit* in GP)   unaanimem M (*corr.* M^A):
unianimam P: unanimem ω (*praeter* r), *Seru.*, *Tib.*   9 suspensa M (*corr.*
M^A)   «et terret et terrent *legitur*; sed si terret..., insomnia erit *uigilia*» *Seru.*
(*periit* in G)   11 quam] quem F (*corr.* F²)   18 fuisset FP^{*}Rpiny¹, *Arus.*
500, 10, *Seru.* hic et ad *Aen.* 5, 714, *Tib.*, *Prisc.* 18, 91: fuissent F²MPωγ, *DSeru.*
ad u. 55 (*periit* in G)

- coniugis et sparsos fraterna caede penates
 solus hic inflexit sensus animumque labantem
 impulit. agnosco ueteris uestigia flammae.
 sed mihi uel tellus optem prius ima dehiscat
 25 uel pater omnipotens adigat me fulmine ad umbras,
 pallentis umbras Erebo noctemque profundam,
 ante, Pudor, quam te uiolo aut tua iura resoluo.
 ille meos, primus qui me sibi iunxit, amores
 abstulit; ille habeat secum seruetque sepulcro.
 30 sic effata sinum lacrimis impleuit obortis.
 Anna refert: 'o luce magis dilecta sorori,
 solane perpetua maerens carpere iuuenta,
 nec dulcis natos Veneris nec praemia noris?
 id cinerem aut manis credis curare sepultos?
 35 esto: aegram nulli quondam flexere mariti,
 non Libyae, non ante Tyro; despectus Iarbas
 ductoresque alii, quos Africa terra triumphis
 diues alit: placitone etiam pugnabis amori?
 nec uenit in mentem quorum consederis aruis?
 40 hinc Gaetulae urbes, genus insuperabile bello,
 et Numidae infreni cingunt et inhospita Syrtis;
 hinc deserta siti regio lateque furentes
 Barcaeï. quid bella Tyro surgentia dicam
 germanique minas?
 45 dis equidem auspicibus reor et Iunone secunda

38-92 FMPrp

22 labentem **Rpafwγ** (corr. γ¹), *respuit Seru. (contra metrum)* 25 adigat
GMPrpωγ¹, *Seru. ad Aen. 1, 230, DSeru. ad u. 26, Tib.: abigat Fγ* 26 erebo
FGPpijknty (eribo **R**), *Seru. («in Erebo'»), DSeru.: erebi MP²²ωγ¹, «alii» ap.*
Seru., Tib. 28 primum **FP** (corr. P¹) 36 libya **P** (corr. P²), «quidam» ap.
DSeru. 39 consideris **Rx** 40 intractabile **R**, *ex Aen. 1, 339* 42 furentes]
 uagantes **cd**, *Hieron. in Esaiam 5, 21, 13 et alibi, Isid. 9, 2, 107* 43 Vaccei *Isid.*

hunc cursum Iliacas uento tenuisse carinas.
 quam tu urbem, soror, hanc cernes, quae surgere regna
 coniugio tali! Teucrum comitantibus armis
 Punica se quantis attollet gloria rebus!

- 50 tu modo posce deos ueniam, sacrisque litatis
 indulge hospitio causasque innecte morandi,
 dum pelago desaeuit hiems et aquosus Orion,
 quassataeque rates, dum non tractabile caelum.’

- His dictis impenso animum flammauit amore
 55 spemque dedit dubiae menti soluitque pudorem.
 principio delubra adeunt pacemque per aras
 exquirunt; mactant lectas de more bidentis
 legiferae Cereri Phoeboque patrique Lyaeo,
 Iunoni ante omnis, cui uincla iugalia curae.
 60 ipsa tenens dextra pateram pulcherrima Dido
 candentis uaccae media inter cornua fundit,
 aut ante ora deum pinguis spatiatur ad aras,
 instauratque diem donis, pecudumque reclusis
 pectoribus inhians spirantia consulit exta.
 65 heu uatum ignarae mentes! quid uota furentem,
 quid delubra iuuant? est mollis flamma medullas
 interea et tacitum uiuit sub pectore uulnus.
 uritur infelix Dido totaque uagatur
 urbe furens, qualis coniecta cerua sagitta,
 70 quam procul incautam nemora inter Cresia fixit
 pastor agens telis liquitque uolatile ferrum

46 huc *DSeru.* 51 causasque] et causas **F** 53 dum – caelum *secl. Ribbeck*
 54 impenso **F** (inpenso **p**), «alii» *ap. DSeru.*: penso **P**: incensum **MP¹Rωγ**
 (imcensum **F²**), *Seru., Tib.* flammauit **FPRpc**, *DSeru.*: inflammauit **MP²²ωγ**,
Seru., Tib.; cf. *Aen.* 3, 330 55 mentis **Rγ**, *DSeru.* 58 legiferae **F²MPωγ**,
Macrob. 3, 12, 10, *Seru., Tib.*: frugiferae **F** (ex fugif-) **Rabdehwxyz¹** (*perit in P*,
ubi uix satis est spatii ut legiferae suspiceris) 66 molli ... medulla **p**

- nescius: illa fuga siluas saltusque peragrat
 Dictaeos; haeret lateri letalis harundo.
 nunc media Aenean secum per moenia ducit
 75 Sidoniasque ostentat opes urbemque paratam;
 incipit effari mediaque in uoce resistit.
 nunc eadem labente die conuiuia quaerit,
 Iliacosque iterum demens audire labores
 exposcit pendetque iterum narrantis ab ore.
 80 post ubi digressi, lumenque obscura uicissim
 luna premit suadentque cadentia sidera somnos,
 sola domo maeret uacua stratisque relictis
 incubat. illum absens absentem auditque uidetque,
 aut gremio Ascanium, genitoris imagine capta,
 85 detinet, infandum si fallere possit amorem.
 non coepae adsurgunt turres, non arma iuuentus
 exercet portusue aut propugnacula bello
 tuta parant: pendent opera interrupta minaeque
 murorum ingentes aequataque machina caelo.
 90 Quam simul ac tali persensit peste teneri
 cara Iouis coniunx nec famam obstare furori,
 talibus adgreditur Venerem Saturnia dictis:
 ‘egregiam uero laudem et spolia ampla refertis
 tuque puerque tuus: magnum et memorabile nomen,
 95 una dolo diuum si femina uicta duorum est!

93–115 **F^cMPRp** (93–120 *perierunt in F et additi sunt in margine a Carolinae aetatis manu; has lectiones nota F^c signauit*)

72 saltus siluasque **F** (cf. *georg.* 4, 53)   85 amorem] amantem **F** (ex u. 296):
 imago **R** (ex u. 84 uel *buc.* 2, 27)   87 portusque **P¹²** (-isque **P**) **Υ** (corr. **Υ¹**)

91 pudori **R**, *DSeru.*   94 nomen **pin** (*imitatur Ou. met.* 10, 607 sq. ‘habebis / Hippomene uicto magnum et memorabile nomen’; cf. *Sil.* 4, 184); adeo inridetur
Venus a Iunone ut eadem ficta gratulatio, quasi dicolo abundanti effecto,
dupliciter proferatur (egregiam laudem ~ magnum et memorabile nomen):
 numen **F^cMPRωγ**, *Tib.*; cf. *Aen.* 2, 583

- nec me adeo fallit ueritam te moenia nostra
 suspectas habuisse domos Karthaginis altae.
 sed quis erit modus, aut quo nunc certamine tanto?
 quin potius pacem aeternam pactosque hymenaeos
 100 exercemus? habes tota quod mente petisti:
 ardet amans Dido traxitque per ossa furorem.
 communem hunc ergo populum paribusque regamus
 auspiciis; liceat Phrygio seruire marito
 dotalisque tuae Tyrios permittere dextrae.’
 105 Olli (sensit enim simulata mente locutam,
 quo regnum Italiae Libycas auerteret oras)
 sic contra est ingressa Venus: ‘quis talia demens
 abnuat aut tecum malit contendere bello,
 si modo quod memoras factum fortuna sequatur?’
 110 sed fatis incerta feror, si Iuppiter unam
 esse uelit Tyriis urbem Troiaque profectis,
 miscerique probet populos aut foedera iungi.
 tu coniunx, tibi fas animum temptare precando.
 perge, sequar.’ tum sic excepit regia Iuno:
 115 ‘mecum erit iste labor. nunc qua ratione quod instat
 confieri possit, paucis (aduerte) docebo.
 uenatum Aeneas unaque miserrima Dido
 in nemus ire parant, ubi primos crastinus ortus
 extulerit Titan radiisque retexerit orbem.
 120 his ego nigrantem commixta grandine nimbum,
 dum trepidant alae saltusque indagine cingunt,

116-120 F^cMyRp 121-143 MyRp

98 certamina tanta *Heinsius* 106 aduerteret *Seru. hic* («absolutior quidem est haec lectio, sed uerior et figuratior auerteret») et ad *Aen. 3, 379, Tib. ad u. 128* (sed auerteret *hic*) 107 est] rem **pe** 112 miscerique **R** (*corr. R^a*) foedere **p**, agnoscit *Seru. (cf. Aen. 8, 56)* 116 confieri **γRjknt** (confieri **M^A**, confier **p**), *Seru. hic et ad Aen. 3, 717, Tib.: quod fieri My¹h?: quo fieri F^cω* 118 primus **MR**

desuper infundam et tonitru caelum omne ciebo.
 diffugient comites et nocte tegentur opaca;
 speluncam Dido dux et Troianus eandem
 125 deuenient. adero et, tua si mihi certa uoluntas,
 [conubio iungam stabili propriamque dicabo]
 hic hymenaeus erit.’ non aduersata petenti
 adnuuit atque dolis risit Cytherea repertis.

Oceanum interea surgens Aurora reliquit.
 130 it portis iubare exorto delecta iuuentus;
 retia rara, plagae, lato uenabula ferro,
 Massylique ruunt equites et odora canum uis.
 reginam thalamo cunctantem ad limina primi
 Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro
 135 stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit.
 tandem progreditur, magna stipante caterua,
 Sidoniam picto chlamydem circumdata limbo;
 cui pharetra ex auro, crines nodantur in aurum,
 aurea purpuream subnectit fibula uestem.
 140 nec non et Phrygii comites et laetus Iulus
 incedunt. ipse ante alios pulcherrimus omnis
 infert se socium Aeneas atque agmina iungit.
 qualis ubi hibernam Lyciam Xanthique fluenta
 deserit ac Delum maternam inuisit Apollo
 145 instauratque choros, mixtique altaria circum
 Cretesque Dryopesque fremunt pictique Agathyrsi;
 ipse iugis Cynthi graditur mollique fluentem
 fronde premit crinem fingens atque implicat auro,

144–161 MyRVp

122 mouebo γ (corr. γ^1)   126 (= *Aen.* 1, 73) secl. cum Peerlkamp Ribbeck;
 propriam congruens et aptum in *Aen.* 1, 73, ab hoc contextu uidetur abhorrere
 127 auersata R, agnoscit Seru.   129 relinquit M (corr. M^{A2}), *Diom.* 496, 7; cf.
Aen. 11, 1   131 et lato *Char.* 61, 25   135 mordet recc.   144 ac] aut *Quint.*
 8, 3, 73 Delon *Tib.*

- tela sonant umeris: haud illo segnior ibat
 150 Aeneas, tantum egregio decus enitet ore.
 postquam altos uentum in montis atque inuia lustra,
 ecce ferae saxi deiectae uertice caprae
 decurrere iugis; alia de parte patentis
 transmittunt cursu campos atque agmina cerui
 155 puluerulenta fuga glomerant montisque relinquunt.
 at puer Ascanius mediis in uallibus acri
 gaudet equo iamque hos cursu, iam praeterit illos,
 spumantemque dari pecora inter inertia uotis
 optat aprum, aut fuluum descendere monte leonem.
 160 Interea magno misceri murmure caelum
 incipit, insequitur commixta grandine nimbus,
 et Tyrii comites passim et Troiana iuuentus
 Dardaniusque nepos Veneris diuersa per agros
 tecta metu petiere; ruunt de montibus amnes.
 165 speluncam Dido dux et Troianus eandem
 deueniunt. prima et Tellus et pronuba Iuno
 dant signum; fulsere ignes et conscius aether
 conubiis, summoque ulularunt uertice Nymphae.
 ille dies primus leti primusque malorum
 170 causa fuit; neque enim specie famaue mouetur
 nec iam furtiuum Dido meditatur amorem:
 coniugium uocat, hoc praetexit nomine culpam.
 Extemplo Libyae magnas it Fama per urbes,
 Fama, malum qua non aliud uelocius ullum:
 175 mobilitate uiget uiresque adquirit eundo,

162–195 MPRVp

- 166 prima et] prima bdhjktvwyz   168 conubiis MPpωγ¹, *Tib.*: conubii
 P^sRVijkwγ   169 laborum P (corr. P¹) pb?z, *schol. Bern. ad georg. 2, 168* (cf.
Aen. 7, 481)   174 qua MPRV²p² (quia p) htwy, *Tert. apol. 7, 8, «alii» ap.*
Seru., Isid. 5, 27, 26: quo P²²Vωγ¹, Tert. ad nat. 1, 7, 2, Seru., Tib., Prisc. praeex.
 12

- parua metu primo, mox sese attollit in auras
ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
illam Terra parens ira inritata deorum
extremam, ut perhibent, Coeo Enceladoque sororem
180 progenit pedibus celerem et pernibus alis,
monstrum horrendum, ingens, cui quot sunt corpore plumae,
tot uigiles oculi subter (mirabile dictu),
tot linguae, totidem ora sonant, tot subrigit auris.
nocte uolat caeli medio terraeque per umbram
185 stridens, nec dulci declinat lumina somno;
luce sedet custos aut summi culmine tecti
turribus aut altis, et magnas territat urbes,
tam ficti prauique tenax quam nuntia ueri.
haec tum multiplici populos sermone replebat
190 gaudens, et pariter facta atque infecta canebat:
uenisse Aenean Troiano sanguine cretum,
cui se pulchra uiro dignetur iungere Dido;
nunc hiemem inter se luxu, quam longa, fouere
regnorum immemores turpique cupidine captos.
195 haec passim dea foeda uirum diffundit in ora.
protinus ad regem cursus detorquet Iarban
incenditque animum dictis atque aggerat iras.
Hic Hammone satus rapta Garamantide nympha
templa Ioui centum latis immania regnis,
200 centum aras posuit uigilemque sacrauerat ignem,

196–216 MPRp

- 176 metu] *initu Baebrens* (cf. *Lucr.* 1, 383 ‘unde initum primum capiat’); gradu
temptauerim (cf. *Prop.* 1, 13, 8; *On. met.* 4, 59) primum *Tib. in lemm.* (primo
in *interpr.*) 179 extrema *R* (corr. *R*²) 184 umbra *p*: umbras *bxy*
187 magnas et *M* (corr. *M*^A) 191 a sanguine *Rω* (praeter *abcfir*) *γ*¹, *Tib.*
193 longe *ajrwxzy* 195 foeda *ad ora refert Tib.* 196 cursu *P^xγ*: cursum
*ny*¹, *Non.* 377, 16, *Tib. in interpr.* (cursus in *lemm.*)

- excubias diuum aeternas, pecudumque cruore
pingue solum et uariis florentia limina sertis.
isque amens animi et rumore accensus amaro
dicitur ante aras media inter numina diuum
205 multa Iouem manibus supplex orasse supinis:
‘Iuppiter omnipotens, cui nunc Maurusia pictis
gens epulata toris Lenaeum libat honorem,
aspicis haec? an te, genitor, cum fulmina torques,
nequiquam horremus, caecique in nubibus ignes
210 terrificant animos et inania murmura miscent?
femina, quae nostris errans in finibus urbem
exiguam pretio posuit, cui litus arandum
cuique loci leges dedimus, conubia nostra
reppulit ac dominum Aenean in regna recepit.
215 et nunc ille Paris cum semiuiro comitatu,
Maeonia mentum mitra crinemque madentem
subnexus, rapto potitur; nos munera templis
quippe tuis ferimus famamque fouemus inanem.’
Talibus orantem dictis arasque tenentem
220 audiit Omnipotens, oculosque ad moenia torsit
regia et oblitos famae melioris amantis.
tum sic Mercurium adloquitur ac talia mandat:
‘uade age, nate, uoca Zephyros et labere pinnis
Dardaniumque ducem, Tyria Karthagine qui nunc
225 exspectat fatisque datas non respicit urbes,
adloquere et celeris defer mea dicta per auras.
non illum nobis genetrix pulcherrima talem

217–233 MPp

- 201 excubiasque R: excubiasque deum *recc.* 204 numina] nomina **p** (*corr.*
p²): munera **p**² *in mg.*, «*multis*» *ap. DSeru.* 217 subnexus *recc.*: subnixus
codd., *Non. 405, 27, Seru. ad u. 216 et ad Aen. 3, 402, DSeru. ad u. 216, Tib.*
225 exspectat] *Hesperiam Housman (Class. Pap. II, 628 sq.)* perspicit
cdhijkwxyz 227 genetrix nobis **Pr** (*ord. rest. P^x*)

- promisit Graiumque ideo bis uindicat armis;
 sed fore qui grauidam imperiis belloque frementem
 230 Italiam regeret, genus alto a sanguine Teucri
 proderet, ac totum sub leges mitteret orbem.
 si nulla accendit tantarum gloria rerum
 nec super ipse sua molitur laude laborem,
 Ascanione pater Romanas inuidet arces?
 235 quid struit? aut qua spe inimica in gente moratur
 nec prolem Ausoniam et Lauinia respicit arua?
 nauiget: haec summa est, hic nostri nuntius esto.’
 Dixerat. ille patris magni parere parabat
 imperio; et primum pedibus talaria nectit
 240 aurea, quae sublimem alis siue aequora supra
 seu terram rapido pariter cum flamine portant.
 tum uirgam capit: hac animas ille euocat Orco
 pallentis, alias sub Tartara tristia mittit,
 dat somnos adimitque et lumina morte resignat.
 245 illa fretus agit uentos et turbida tranat
 nubila. iamque uolans apicem et latera ardua cernit
 Atlantis duri caelum qui uertice fulcit,
 Atlantis, cinctum adsidue cui nubibus atris
 piniferum caput et uento pulsatur et imbri;
 250 nix umeros infusa tegit, tum flumina mento
 praecipitant senis, et glacie riget horrida barba.
 hic primum paribus nitens Cyllenius alis
 constitit; hinc toto praeceps se corpore ad undas
 misit aui similis, quae circum litora, circum
 255 piscosos scopulos humilis uolat aequora iuxta.

234–257 FMPp (248–257 *habet et* Π₅)

230 ab P (corr. P^x): *om.* γ   233 laborem M¹Ppωγ¹, *schol. Bemb. ad Ter. Ad.*
 692, *Tib., Gramm.*: laborum MP²γ   236 *secl. Ribbeck*   241 portent M
 (corr. M^A)   243 mittit] ducit Pn (corr. P²)   245 *u. om. Fa (ima pagina add.*
 F²)   246 iamque] namque abw

- haud aliter terras inter caelumque uolabat
 litus harenosum ad Libyae, uentosque secabat
 materno ueniens ab auo Cyllenia proles.
 ut primum alatis tetigit magalia plantis,
 260 Aenean fundantem arces ac tecta nouantem
 conspicit. atque illi stellatus iaspide fulua
 ensis erat, Tyrioque ardebat murice laena
 demissa ex umeris, diues quae munera Dido
 fecerat, et tenui telas discreuerat auro.
 265 continuo inuadit: ‘tu nunc Karthaginis altae
 fundamenta locas pulchramque uxorius urbem
 extruis? heu, regni rerumque oblite tuarum!
 ipse deum tibi me claro demittit Olympo
 regnator, caelum et terras qui numine torquet,
 270 ipse haec ferre iubet celeris mandata per auras:
 quid struis? aut qua spe Libycis teris otia terris?
 272 si te nulla mouet tantarum gloria rerum,
 274 Ascanium surgentem et spes heredis Iuli
 275 respice, cui regnum Italiae Romanaque tellus

258–285 MPp (*habet et Π₅*)

256–258 *post alios secl. Ribbeck. At similitudo bis enuntiata* (aui similis ... haud
 aliter) *in suspicionem uocanda non est: Vergilius enim exemplo Homérico studio-*
sissime est obsecutus (cf. *Od. 5, 51 sqq. λάρω ὄρνιθι ἐοικώς ... τῶ ἱκελος*)
 256 uolabat] legebat (*deleto ad u. 257*) Bentley *ad Hor. carm. 1, 34, 5*
 257 *post 258 collocant* cdhijktwzx ad P²² (ao P) pty, Seru.: at M: ac
 M^Ap²ωγ¹, schol. *Ver. ad georg. 2, 105, Tib. in lemm.: om. Π₅, DSeru. ad georg. 2,*
105, Tib. in interpr. (periit in F) 267 oblite] ignare P (*corr. P²*)
 268 dimittit Ppcdhrtwzy (*corr. γ¹*), Seru. *ad Aen. 5, 726 (om. Π₅)* 269 et
 M^pω, DSeru., Tib.: ac Paerwvy (*om. Π₅*) terram Prwy (*om. Π₅*) 273 (= *u. 233 substituto uerbo moliris pro molitur*) *om. MPpΠ₅abfghinry, fortasse A*
(ut demonstrat Sabbadini in ‘Addendis’), Hist. Aug. 16, 8, 7 (ubi laudantur uu.
272–276), Seru., Tib.: add. ωγ¹

debetur.' tali Cyllenius ore locutus
 mortalis uisus medio sermone reliquit
 et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.

- At uero Aeneas aspectu obmutuit amens,
 280 arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit.
 ardet abire fuga dulcisque relinquere terras,
 attonitus tanto monitu imperioque deorum.
 heu quid agat? quo nunc reginam ambire furentem
 audeat adfatu? quae prima exordia sumat?
 285 atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc
 in partisue rapit uarias perque omnia uersat.
 haec alternanti potior sententia uisa est:
 Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum,
 classem aptent taciti, socios ad litora cogant,
 290 arma parent et, quae rebus sit causa nouandis,
 dissimulent; sese interea, quando optima Dido
 nesciat et tantos rumpi non speret amores,
 temptaturum aditus et quae mollissima fandi
 tempora, quis rebus dexter modus. ocios omnes
 295 imperio laeti parent et iussa facessunt.

At regina dolos (quis fallere possit amantem?)
 praesensit, motusque excepit prima futuros

286–301 FMPp (*habet et Π₅*)

276 debetur **M^xP^xw**, *Hist. Aug., Tib.*: debentur **MPpΠ₅ωγ**, «*honestius*» iudice
Seru. (ita et ad Aen. 1, 678 et 10, 47); cf. Sil. 13, 60 283 quo nunc] quonam
Non. 30, 24 et 242, 16 284 quae] et quae **ω** (*praeter cgrt*)
 285–286 (= *Aen. 8, 20–21*) non interpretatur *Seru.*, om. *Tib. in lemm. (sed*
explicat), damnat Heyne cui adsentiri uelim 285 atque] utque *Heinsius*
 286 habent **F^cMpΠ₅ωγ¹**, fortasse **A** (*ut demonstrat Sabbadini in 'Addendis'*):
 om. **FPγ**, secl. *Ribbeck* 288 serestum] cloanthum **pw²** (*cf. Aen. 1, 510*)
 289 socios **Ppcdry**, *DSeru., Tib.*: sociosque **FMω**, *schol. Ver. ad Aen. 1, 1 (om.*
Π₅) litoraque **p** 290 sit rebus **ω** (*praeter cgrt*); *cf. Aen. 2, 350* 295 et
FMPpaccjrvyv: ac **M^Aω**, *Non. 306, 31, Tib. (om. Π₅)*

- omnia tuta timens. eadem impia Fama furenti
 detulit armari classem cursumque parari.
 300 saeuit inops animi totamque incensa per urbem
 bacchatur, qualis commotis excita sacris
 Thyias, ubi audito stimulant trieterica Baccho
 orgia nocturnusque uocat clamore Cithaeron.
 tandem his Aenean compellat uocibus ultro:
 305 ‘dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
 posse nefas tacitusque mea decedere terra?
 nec te noster amor nec te data dextera quondam
 nec moritura tenet crudeli funere Dido?
 quin etiam hiberno moliri sidere classem
 310 et mediis properas Aquilonibus ire per altum,
 crudelis? quid? si non arua aliena domosque
 ignotas peteres, et Troia antiqua maneret,
 Troia per undosum peteretur classibus aequor?
 mene fugis? per ego has lacrimas dextramque tuam te
 315 (quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui),
 per conubia nostra, per inceptos hymenaeos,
 si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam
 dulce meum, miserere domus labentis et istam,
 oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.
 320 te propter Libycae gentes Nomadumque tyranni
 odere, infensi Tyrii; te propter eundem
 extinctus pudor et, qua sola sidera adibam,
 fama prior. cui me moribundam deseris, hospes
 (hoc solum nomen quoniam de coniuge restat)?
 325 quid moror? an mea Pygmalion dum moenia frater

302–305 AFMPp (*habet et* Π₅)

306–310 FMPp (*habet et* Π₅)

311–442 MPp (*habet et* Π₅)

304 conpellit an 309 moliri FMPp²ω: moliris pbcdeijtwzy, *Seru. ad Aen.*
1, 279, DSeru., Tib. (om. Π₅) 312 et MP^xωγ, *Tib.: sed P: se p: si rec. (om.*
 Π₅) 320 numidumque rec. 323 morituram n, *Prisc. 13, 24*

- destruat aut captam ducat Gaetulus Iarbas?
 saltem si qua mihi de te suscepta fuisset
 ante fugam suboles, si quis mihi paruulus aula
 luderet Aeneas, qui te tamen ore referret,
 330 non equidem omnino capta ac deserta uiderer.’
 Dixerat. ille Iouis monitis immota tenebat
 lumina et obnixus curam sub corde premebat.
 tandem pauca refert: ‘ego te, quae plurima fando
 enumerare uales, numquam, regina, negabo
 335 promeritam, nec me meminisse pigebit Elissae,
 dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.
 pro re pauca loquar. neque ego hanc abscondere furto
 speraui (ne finge) fugam, nec coniugis umquam
 praetendi taedas aut haec in foedera ueni.
 340 me si fata meis paterentur ducere uitam
 auspiciis et sponte mea componere curas,
 urbem Troianam primum dulcisque meorum
 reliquias colerem, Priami tecta alta manerent,
 et recidiua manu posuissem Pergama uictis.
 345 sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo,
 Italiam Lyciae iussere capessere sortes;
 hic amor, haec patria est. si te Karthaginis arces
 Phoenissam Libyaeque aspectus detinet urbis,
 quae tandem Ausonia Teucros considerare terra
 350 inuidia est? et nos fas extera quaerere regna.
 me patris Anchisae, quotiens umentibus umbris
 nox operit terras, quotiens astra ignea surgunt,
 admonet in somnis et turbida terret imago;
 me puer Ascanius capitisque iniuria cari,
 355 quem regno Hesperiae fraudo et fatalibus aruis.

329 tamen] tantum *recc.*   337 furtim Π₅   348 detinet] demeret p², «*in no-
 uis et emendatis libris*» quosdam inuenisse testatur *DSeru.*   349 consistere q,
recc.

- nunc etiam interpres diuum Ioue missus ab ipso
 (testor utrumque caput) celeris mandata per auras
 detulit: ipse deum manifesto in lumine uidi
 intrantem muros uocemque his auribus hausi.
 360 desine meque tuis incendere teque querelis:
 Italiam non sponte sequor.’
- Talia dicentem iamdudum auersa tuetur
 huc illuc uoluens oculos totumque pererrat
 luminibus tacitis et sic accensa profatur:
 365 ‘nec tibi diua parens, generis nec Dardanus auctor,
 perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
 Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
 nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reseruo?
 num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
 370 num lacrimas uictus dedit aut miseratus amantem est?
 quae quibus anteferam? iam iam nec maxima Iuno
 nec Saturnius haec oculis pater aspicit aequis.
 nusquam tuta fides. eiectum litore, egentem
 excepi et regni demens in parte locaui.
 375 amissam classem, socios a morte reduxi
 (heu furiis incensa feror!): nunc augur Apollo,
 nunc Lyciae sortes, nunc et Ioue missus ab ipso
 interpres diuum fert horrida iussa per auras.
 scilicet is superis labor est, ea cura quietos
 380 sollicitat. neque te teneo neque dicta refello:
 i, sequere Italiam uentis, pete regna per undas.
 spero equidem mediis, si quid pia numina possunt,
 supplicia hausurum scopulis et nomine Dido

361 sponte forte sequor **p** 373 numquam **Π**₅ eiectum litore *coniungunt*
MP, *DSeru.*, *Tib.*, *Prisc.* 18, 306: eiectum *dist. Seru.*, «*quidam*» *ap. Prisc.* (litore
 egentem *iungentes*) 374 suscepi *Prisc. ter (periit in P)* 376 auctor *recc.*
 378 iussa] dicta **M** 381 uentis *dist. M^sP², Quint.* 9, 2, 48, *Seru. hic et ad Aen.*
 7, 426, *Tib.*: Italiam *dist. «multi» ap. DSeru.* (uentis pete *iungentes*)

saepe uocaturum. sequar atris ignibus absens
 385 et, cum frigida mors anima seduxerit artus,
 omnibus umbra locis adero. dabis, improbe, poenas.
 audiam et haec Manis ueniet mihi fama sub imos.⁷
 his medium dictis sermonem abrumpit et auras
 aegra fugit seque ex oculis auertit et aufert,
 390 linquens multa metu cunctantem et multa parantem
 dicere. suscipiunt famulae conlapsaque membra
 marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt.

At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
 solando cupit et dictis auertere curas,
 395 multa gemens magnoque animum labefactus amore,
 iussa tamen diuum exsequitur classemque reuisit.
 tum uero Teucri incumbunt et litore celsas
 deducunt toto nauis (natat uncta carina)
 frondentisque ferunt remos et robora siluis
 400 infabricata fugae studio.
 migrantis cernas totaque ex urbe ruentis:
 ac uelut ingentem formicae farris aceruum
 cum populant hiemis memores tectoque reponunt,
 it nigrum campis agmen praedamque per herbas
 405 conuectant calle angusto; pars grandia trudunt
 obnixae frumenta umeris, pars agmina cogunt
 castigantque moras; opere omnis semita feruet.
 quis tibi tum, Dido, cernenti talia sensus,
 quosue dabas gemitus, cum litora feruere late

387 ueniat *Probus* 239, 4   390 parantem **Pp²Π₅ωγ¹** (parentem **piγ**):
 uolentem **Mcq**, *Seru. ad u.* 388 (cf. *Aen.* 2, 790 et *georg.* 4, 501); *homoeoteleuton*
in arsi (cunctantem ... parantem) *non offendit*: cf. *Aen.* 4, 260; 6, 467; 9, 703; 10,
 572   391 suscipiunt] succipiunt **P**, *GLK VII*, 98, 6 (cf. *Aen.* 1, 175 et 6, 249):
 suspiciunt **Π₅**   399 ramos *recc.*   402 uelut **Ppbdgjnqrtwγ**: ueluti **MΠ₅ω**
 404 herbam **b**, *Non.* 197, 18   407 operae **M** (*corr.* **M²³**): operi **Π₅**: opera *Non.*
 251, 37   408 tunc **Mdw**

- 410 prospiceres arce ex summa, totumque uideres
 misceri ante oculos tantis clamoribus aequor!
 improbe Amor, quid non mortalia pectora cogis!
 ire iterum in lacrimas, iterum temptare precando
 cogitur et supplex animos submittere amori,
 415 ne quid inexpertum frustra moritura relinquat.
     ‘Anna, uides toto properari litore circum:
     undique conuenere; uocat iam carbasus auras,
     puppibus et laeti nautae imposuere coronas.
     hunc ego si potui tantum sperare dolorem,
 420 et perferre, soror, potero. miserae hoc tamen unum
     exsequere, Anna, mihi: solam nam perfidus ille
     te colere, arcanos etiam tibi credere sensus;
     sola uiri mollis aditus et tempora noris.
     i, soror, atque hostem supplex adfare superbum.
 425 non ego cum Danais Troianam excindere gentem
     Aulide iuraui classemue ad Pergama misi,
     nec patris Anchisae cineres manesue reuelli:
     cur mea dicta negat duras demittere in auris?
     quo ruit? extremum hoc miserae det munus amanti:
 430 exspectet facilemque fugam uentosque ferentis.

418 (= georg. 1, 304) «*si hunc uersum omitteret, melius fecisset*» Probus ap. DSeru.

423 noris Π₅; noras MP²ρωγ, Non. 346, 35, DSeru. ad u. 293. Si noras legis, Anna dicitur antehac cum Aenea in familiaritate uersata esse, ut supra u. 422; hoc tamen alienum uidetur esse a uerbis mollis aditus et tempora. Bene noris: ‘*occasionem scite poteris inuenire ut blando sermone Aeneae animum mollias*’. Iisdem uerbis paulo ante Aeneas secum quaesiuerat quantis adhibitis blanditiis consilium proficiscendi aperire Didoni posset: uu. 293 sq. ‘*temptaturum aditus et quae mollissima fandi /tempora*’ 427 cineres (cf. Aen. 5, 55) ΠΠ₅ρωγ, Seru., DSeru. ad Aen. 10, 150, Tib. ad Aen. 5, 80 (deest ad loc.): cinerem Mp, DSeru. (cf. u. 34); ‘*cinerem ante uocalem tantum ponit Vergilius*’ Ribbeck, Prol. 309 428 negat MP²ρωγ, ps. Acro ad Hor. epod. 17, 53, DSeru.: neget M²Pr, «*quidam*» ap. DSeru. (om. Π₅) demittere MpΠ₅dq²rt: dimittere Pρωγ, ps. Acro

non iam coniugium antiquum, quod prodidit, oro,
nec pulchro ut Latio careat regnumque relinquat;
tempus inane peto, requiem spatiumque furori,
dum mea me uictam doceat fortuna dolere.

- 435 extremam hanc oro ueniam (miserere sororis),
quam mihi cum dederit, cumulatam morte remittam.’

Talibus orabat, talisque miserrima fletus
fertque refertque soror. sed nullis ille mouetur
fletibus aut uoces ullas tractabilis audit:

- 440 fata obstant placidasque uiri deus obstruit auris.
ac uelut annoso ualidam cum robore quercum
Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
eruere inter se certant; it stridor, et altae
consternunt terram concusso stipite frondes;
445 ipsa haeret scopulis et quantum uertice ad auras
aetherias, tantum radice in Tartara tendit:
haud secus adsiduis hinc atque hinc uocibus heros
tunditur et magno persentit pectore curas;
mens immota manet, lacrimae uoluuntur inanes.

- 450 Tum uero infelix fatis exterrita Dido
mortem orat; taedet caeli conuexa tueri.
quo magis inceptum peragat lucemque relinquat,
uidit, turicremis cum dona imponeret aris,
(horrendum dictu) latices nigrescere sacros
455 fusaque in obscenum se uertere uina cruorem;

443–521 FMPp (443–497 *habet et* Π₅; 450–457, 483–490, 517–521 *habet et* Π₁₀)

- 433 furoris pq, *Char.* 547, 55 (furori *alibi*) 434 dolore M (corr. M²)
Π₅acffjwyz¹ 436 dederit MPpqwγ (derit Π₅); dederis ωγ¹, *Seru.*
cumulatam Ppωγ, *Seru.*: cumulatam MΠ₅b?qw; dederis cumulatam *probasse*
Tuccam et Varium testatur Seru.; dederit cumulatam «male quidam» *ap. Seru.*
443 alte bdgikwz (altem p), *Macrob.* 5, 6, 13, *Seru.* 445 ipsa] illa *Macrob.*,
DSeru. ad u. 449 446 radice FP*Π₅ajnqry (cf. *georg.* 2, 292): radicem
MPpωγ, *Macrob.*, *Seru.* 448 persensit dknwxz?, *Seru. ad u.* 443

- hoc uisum nulli, non ipsi effata sorori.
 praeterea fuit in tectis de marmore templum
 coniugis antiqui, miro quod honore colebat,
 uelleribus niueis et festa fronde reuinctum:
 460 hinc exaudiri uoces et uerba uocantis
 uisa uiri, nox cum terras obscura teneret,
 solaque culminibus ferali carmine bubo
 saepe queri et longas in fletum ducere uoces;
 multaque praeterea uatum praedicta priorum
 465 terribili monitu horrificant. agit ipse furem
 in somnis ferus Aeneas, semperque relinqui
 sola sibi, semper longam incommitata uidetur
 ire uiam et Tyrios deserta quaerere terra,
 Eumenidum ueluti demens uidet agmina Pentheus
 470 et solem geminum et duplicis se ostendere Thebas,
 aut Agamemnonius scaenis agitatus Orestes,
 armatam facibus matrem et serpentibus atris
 cum fugit ultricesque sedent in limine Dirae.
 Ergo ubi concepit furias euicta dolore
 475 decreuitque mori, tempus secum ipsa modumque
 exigit, et maestam dictis adgressa sororem
 consilium uultu tegit ac spem fronte serenat:
 'inueni, germana, uiam (gratare sorori)
 quae mihi reddat eum uel eo me soluat amantem.
 480 Oceani finem iuxta solemque cadentem

456 sorori est F (es sorori Π₅, *periit in* Π₁₀) 459 festa] sacra Π₅
 460 uoces] gemitus *Seru. ad Aen. 12, 638 (cf. Aen. 6, 557; 7, 15)* 462 seraque
Non. 194, 3 464 priorum FPρωγ, *Hos. Get. 88 et 110, Seru. ad u. 65, Prisc. 7,*
77: piorum M, Lact. diu. inst. 2, 17, 2; utrumque agnoscit Seru. hic (om. Π₅); cf.
Aen. 6, 662 471 agitur p 473 diuae FPγ (*corr. F²γ¹*); *cf. Aen. 8, 701*
 476 et] ac M

ultimus Aethiopum locus est, ubi maximus Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum:
 hinc mihi Massylae gentis monstrata sacerdos,
 Hesperidum templi custos, epulasque draconi
 485 quae dabat et sacros seruabat in arbore ramos,
 spargens umida mella soporiferumque papauer.
 haec se carminibus promittit soluere mentes
 quas uelit, ast aliis duras immittere curas,
 sistere aquam fluuiis et uertere sidera retro,
 490 nocturnosque mouet Manis; mugire uidebis
 sub pedibus terram et descendere montibus ornos.
 testor, cara, deos et te, germana, tuumque
 dulce caput, magicas inuitam accingier artis.
 tu secreta pyram tecto interiore sub auras
 495 erige et arma uiri, thalamo quae fixa reliquit
 impius, exuuiasque omnis lectumque iugalem,
 quo perii, super imponas: abolere nefandi
 cuncta uiri monumenta iuuat, monstratque sacerdos.
 haec effata silet, pallor simul occupat ora.
 500 non tamen Anna nouis praetexere funera sacris
 germanam credit, nec tantos mente furores
 concipit aut grauiora timet quam morte Sychaei.

481 atlas F, *testatur Seru.* («*nullum nomen Graecum ns terminatur*»): atlans
 MPp (om. Π₅); uide Pease, *Aeneidos liber quartus, Cambridge (Mass.) 1935*, 391
 482 attorquet M (corr. M^A) fulgentibus DSeru. ad *Aen.* 1, 108 (sed ardentibus
 ad *Aen.* 1, 552 et 2, 512); cf. *Aen.* 11, 202 486 secl. Schrader, post u. 517 transp.
 Ribbeck; soporiferumque papauer «*incongrue uidetur positum*» iudice Seru., del.
 Kvičala (una cum u. 485) soporiferumue bjxy 490 mouet MPpt (mouit
 F): ciet F^cP²ωγ, *Aug. cin.* 21, 6, *Isid.* 8, 9, 6 (om. Π₅, periit in Π₁₀)
 497 imponas Pωγ (inponas M^AΠ₅), *Diom.* 439, 4, DSeru.: inponant FMp,
 «*quidam*» ap. DSeru. («*scilicet famulae*»): imponens c 498 iuuat F² (iuat F)
 M^A (correctio postea erasa) P (fide Sabb. et Geym.) padγ, DSeru.: iubet MP¹ (in
 ras.) ωγ¹: iubat P²w 500 protexere Ma (corr. M^A)

ergo iussa parat.

- At regina, pyra penetrali in sede sub auras
 505 erecta ingenti taedis atque ilice secta,
 intenditque locum sertis et fronde coronat
 funerea; super exuias ensemque relictum
 effigiemque toro locat haud ignara futuri.
 stant arae circum et crinis effusa sacerdos
 510 ter centum tonat ore deos, Erebumque Chaosque
 tergeminaeque Hecaten, tria uirginis ora Dianae.
 sparserat et latices simulatos fontis Auerni;
 falcibus et messae ad lunam quaeruntur aënis
 pubentes herbae nigri cum lacte ueneni;
 515 quaeritur et nascentis equi de fronte reuulsus
 et matri praereptus amor.
 ipsa mola manibusque piis altaria iuxta,
 unum exuta pedem uinclis, in ueste recincta,
 testatur moritura deos et conscia fati
 520 sidera; tum, si quod non aequo foedere amantis
 curae numen habet iustumque memorque, precatur.
 Nox erat et placidum carpebant fessa soporem
 corpora per terras, silvaeque et saeua quierant
 aequora, cum medio uoluuntur sidera lapsu,
 525 cum tacet omnis ager, pecudes pictaeque uolucres,
 quaeque lacus late liquidos quaeque aspera dumis
 527 rura tenent, somno positae sub nocte silenti.

522–554 MPp (552–554 *habet et* Π₁₀)

- 504–521 *totus hic locus extrema manu uidetur carere* 516 praeruptus **pcy**
 (corr. **p²γ¹**) 517 mola **Fpωγ¹**, *Seru.*: molam **MPrwγ**, *GLK V*, 477, 23,
DSeru. hic et ad buc. 8, 82 (periit in Π₁₀) 522 placidam carpebant membra
 quietem *Seru. ad Aen. 1, 388 (cf. Aen. 1, 691 et 7, 414)* 523 quierunt **afgn**

- 529 at non infelix animi Phoenissa, neque umquam
 530 soluitur in somnos oculisue aut pectore noctem
 accipit: ingeminant curae, rursusque resurgens
 saeuit amor magnoque irarum fluctuat aestu.
 sic adeo insistit secumque ita corde uolutat:
 ‘en, quid ago? rursusne procos inrisa priores
 535 experiar, Nomadumque petam conubia supplex,
 quos ego sim totiens iam dedignata maritos?
 Iliacas igitur classes atque ultima Teucrum
 iussa sequar? quiane auxilio iuuat ante leuatos
 et bene apud memores ueteris stat gratia facti?
 540 quis me autem, fac uelle, sinet ratibusue superbis
 inuisam accipiet? nescis heu, perdita, necdum
 Laomedontaeae sentis periuria gentis?
 quid tum? sola fuga nautas comitabor ouantis?
 an Tyriis omnique manu stipata meorum
 545 inferar et, quos Sidonia uix urbe reuelli,
 rursus agam pelago et uentis dare uela iubebo?
 quin morere ut merita es, ferroque auerte dolorem.
 tu lacrimis euicta meis, tu prima furentem
 his, germana, malis oneras atque obicis hosti.
 550 non licuit thalami expertem sine crimine uitam
 degere more ferae, talis nec tangere curas;
 non seruata fides cineri promissa Sychaeo.’
 tantos illa suo rumpebat pectore questus.

528 (= *Aen.* 9, 225, *substituto uerbo lenibant pro laxabant*) *om.* **MPpωγ**, *add.* **by**¹, *non interpr. Seru.* 529 neque **P** (naeque **M**): nec **M**^A**P**^x**pωγ**, *DSeru. ad u. 486* 530 oculis **P** (ue *add.* **P**¹): oculisque **aefgjnrv**, *Macrob.* 6, 6, 7 533 existit **p** 539 et] aut **abcegnvxy** 540 sinat **P** (*corr.* **P**²) ratibusque **bdikntwxz** 541 inrisam **M**^A**bdwγ**¹ 551 «multi fere aduerbium uolunt, ut sit sensus: more scilicet, quo iam uiduitatem ferre consueuerat» *Seru.* 552 sychaeo **P**²**ωγ** (sicheo **p**), *Seru. hic* («Sychaeo pro ‘Sychaeio’») *et alibi, DSeru. ad u. 458: sychaei Mbcw: sychaeies (scil. sychaei est) P, periit in Π₁₀*

- Aeneas celsa in puppi iam certus eundi
 555 carpebat somnos rebus iam rite paratis.
 huic se forma dei uultu redeuntis eodem
 obtulit in somnis rursusque ita uisa monere est,
 omnia Mercurio similis, uocemque coloremque
 et crinis flauos et membra decora iuuenta:
 560 ‘nate dea, potes hoc sub casu ducere somnos,
 nec quae te circum stent deinde pericula cernis,
 demens, nec Zephyros audis spirare secundos?
 illa dolos dirumque nefas in pectore uersat,
 certa mori, uariosque irarum concitat aestus.
 565 non fugis hinc praeceps, dum praecipitare potestas?
 iam mare turbari trabibus saeuasque uidebis
 conlucere faces, iam feruere litora flammis,
 si te his attigerit terris Aurora morantem.
 heia age, rumpe moras. uarium et mutabile semper
 570 femina.’ sic fatus nocti se immiscuit atrae.
 Tum uero Aeneas subitis exterritus umbris
 corripit e somno corpus sociosque fatigat
 praecipites: ‘uigilate, uiri, et considite transtris;
 soluite uela citi. deus aethere missus ab alto
 575 festinare fugam tortosque incidere funis

555–583 FMPp (555–559 *habet et* Π₁₀)

559 iuuenta F² (iuenta F) Mcht, *Isid.* 2, 21, 40 (cf. *Sil.* 7, 631): iuuentae Ppωγ, *Seru.* (*periit in* Π₁₀) 561 te quae c 564 uariosque FPpccgknry: uarioque M^x (suarioque M) ω, *DSeru.* concitat aestus FPpcry: fluctuat aestu Mωγ¹ (f. aestus gkw), *DSeru.* (cf. u. 532) 565 hinc] in F, corr. F² (cf. *georg.* 1, 203, *Aen.* 6, 578): hic M (corr. M^A) 572–573 praecipites dist. «nonnulli» ap. *DSeru.* («ita ... ut adlocutio hinc uideatur incipere uigilate uiri ... et est usitata figura: fatigat et praecipites facit»): fatigat dist. F²M^xP², *Seru.* ad *Aen.* 5, 144 et 456, edd. plerique; si praecipites uigilate legis, omni dicendi uarietate carere oratio uidetur, quia Aeneas, eadem uerborum structura usus, proximo in uersu (574) dicit soluite ... citi; si uero legis fatigat praecipites, probanda est uariatio locutionis

- ecce iterum instimulat. sequimur te, sancte deorum,
 quisquis es, imperioque iterum paremus ouantes.
 adsis o placidusque iuues et sidera caelo
 dextra feras.’ dixit uaginaque eripit ensem
 580 fulmineum strictoque ferit retinacula ferro.
 idem omnis simul ardor habet, rapiuntque ruuntque;
 litora deseruere, latet sub classibus aequor;
 adnixi torquent spumas et caerula uerrunt.
 Et iam prima nouo spargebat lumine terras
 585 Tithoni croceum linquens Aurora cubile.
 regina e speculis ut primum albescere lucem
 uidit et aequatis classem procedere uelis,
 litoraue et uacuos sensit sine remige portus,
 terque quaterque manu pectus percussa decorum
 590 flauentisque abscissa comas ‘pro Iuppiter! ibit
 hic,’ ait ‘et nostris inluserit aduena regnis?
 non arma expedient totaque ex urbe sequentur,
 deripientque rates alii naualibus? ite,
 ferte citi flammas, date tela, impellite remos!
 595 quid loquor? aut ubi sum? quae mentem insania mutat?
 infelix Dido, nunc te facta impia tangunt?
 tum decuit, cum scepra dabas. en dextra fidesque,
 quem secum patrios aiunt portare penates,

584–650 MPP (647–650 *habet et* Π₁₀)

- 576 instimulat FPpcy: stimulat Mω, *Seru.* 578 iubes Fp (*corr.* F²)
 586 ut] cum bdhikwxyz primum Mωγ¹, *Seru. ad u. 584 et ad Aen. 5, 1:*
 primam Ppaefgivy 590 absciasa P: abscisa pω (*praeter dw*) γ (*corr.* γ¹)
 591 hinc *recc.* 593 deripientque *Heinsius*: diripientque *codd.*
 594 flammas] ferrum γ¹, *Diom. 448, 9, Prisc. 17, 9 (sed flammas 17, 171); cf.*
Aen. 9, 37 impellite] incendite p 596 nun P (*corr.* P¹): num *Probus 154, 26,*
Cledon. 67, 9 fata kxy 597 tum] tunc Pae fgijrvγ, *Prisc. 8, 101*
 598 portare Pωγ, *Seru. ad u. 597: portasse M, DServ.: portarese p*

- quem subiisse umeris confectum aetate parentem!
 600 non potui abreptum diuellere corpus et undis
 spargere? non socios, non ipsum absumere ferro
 Ascanium patriisque epulandum ponere mensis?
 uerum anceps pugnae fuerat fortuna. fuisset:
 quem metui moritura? faces in castra tulissem
 605 implessemque foros flammis natumque patremque
 cum genere exstinxem, memet super ipsa dedissem.
 Sol, qui terrarum flammis opera omnia lustras,
 tuque harum interpretes curarum et conscia Iuno,
 nocturnisque Hecate triuiis ululata per urbes
 610 et Dirae ultrices et di morientis Elissae,
 accipite haec, meritumque malis aduertite numen
 et nostras audite preces. si tangere portus
 infandum caput ac terris adnare necesse est,
 et sic fata Iouis poscunt, hic terminus haeret:
 615 at bello audacis populi uexatus et armis,
 finibus extorris, complexu auulsus Iuli
 auxilium impleret uideatque indigna suorum
 funera; nec, cum se sub leges pacis iniquae
 tradiderit, regno aut optata luce fruatur,
 620 sed cadat ante diem mediaque inhumatus harena.
 haec precor, hanc uocem extremam cum sanguine fundo.
 tum uos, o Tyrii, stirpem et genus omne futurum
 exercete odiis, cinerique haec mittite nostro
 munera. nullus amor populis nec foedera sunt.
 625 exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor,
 qui face Dardanios ferroque sequare colonos,

599 umeris M²² (umeras M) P²p²ωγ, DSeru.: umero P: umeros p
 600 deuellere Paefgtvy (corr. γ¹) 611 nomen p 613 ac] et Seru. ad Aen.
 6, 16 614 et si recc. 615 at] et Mbz (corr. M^A) 616 conspectu Non. 15,
 2 620 mediaque] -que pace Sabbadini minime redundat: ad augendum et cu-
 mulandum ualet, quasi 'idemque', 'et insuper'

- nunc, olim, quocumque dabunt se tempore uires.
 litora litoribus contraria, fluctibus undas
 imprecor, arma armis: pugnent ipsique nepotesque.’
 630 Haec ait, et partis animum uersabat in omnis,
 inuisam quaerens quam primum abrumpere lucem.
 tum breuiter Barcen nutricem adfata Sychaei,
 namque suam patria antiqua cinis ater habebat:
 ‘Annam, cara mihi nutrix, huc siste sororem:
 635 dic corpus properet fluuiali spargere lympha,
 et pecudes secum et monstrata piacula ducat.
 sic ueniat, tuque ipsa pia tege tempora uitta.
 sacra Ioui Stygio, quae rite incepta parauit,
 perficere est animus finemque imponere curis
 640 Dardanique rogum capitis permittere flammae.’
 sic ait. illa gradum studio celerabat anili.
 at trepida et coeptis immanibus effera Dido
 sanguineam uoluens aciem, maculisque trementis
 interfusa genas et pallida morte futura,
 645 interiora domus inrumpit limina et altos
 conscendit furibunda rogos ensemque recludit
 Dardanium, non hos quaesitum munus in usus.
 hic, postquam Iliacas uestes notumque cubile
 conspexit, paulum lacrimis et mente morata
 650 incubuitque toro dixitque nouissima uerba:
 ‘dulces exuuias, dum fata deusque sinebat,

651–688 FMPp (683–686 *habet et* Π₁₀)

629 nepotesque MPpω, DSeru. *ad u.* 627, Tib., Gramm.: nepotes (*om.* -que)
 P²diwxy 638 parabam Macrob. 3, 3, 2 640 flammis M 641 celerabat
 Mpωγ¹, Tib. (*cf.* Aen. 5, 609): celebrabat M^APrγ, «alii» ap. DSeru.; *cf.* Apul.
 met. 6, 14. Celebrabat a nescioquo antiquario mihi uidetur excogitatum anili
 Mrty (inili P²), Seru., Tib.: anilem pωγ¹ (inilem P) 646 rogos Mpωγ¹,
 Tib.: gradus P¹ (radius P) γ, DSeru. (*cf.* u. 685) 651 sinebat MPbn, Seru.,
 Tib.: sinebant FP²pωγ, Macrob. 4, 6, 10

- accipite hanc animam meque his exsoluite curis.
 uixi et quem dederat cursum Fortuna peregi,
 et nunc magna mei sub terras ibit imago.
 655 urbem praeclaram statui, mea moenia uidi,
 ulta uirum poenas inimico a fratre recepi;
 felix, heu nimium felix, si litora tantum
 numquam Dardaniae tetigissent nostra carinae!
 dixit, et os impressa toro 'moriemur inultae,
 660 sed moriamur' ait; 'sic, sic iuuat ire sub umbras.
 hauriat hunc oculis ignem crudelis ab alto
 Dardanus et nostrae secum ferat omina mortis.'
 dixerat, atque illam media inter talia ferro
 conlapsam aspiciunt comites, ensemque cruore
 665 spumantem sparsasque manus. it clamor ad alta
 atria: concussam bacchatur Fama per urbem.
 lamentis gemituque et femineo ululatu
 tecta fremunt, resonat magnis plangoribus aether,
 non aliter quam si immissis ruat hostibus omnis
 670 Karthago aut antiqua Tyros, flammaeque furentes
 culmina perque hominum uoluantur perque deorum.
- Audiit exanimis trepidoque exterrita cursu
 unguibus ora soror foedans et pectora pugnis
 per medios ruit, ac morientem nomine clamat:
 675 'hoc illud, germana, fuit? me fraude petebas?
 hoc rogos iste mihi, hoc ignes araeque parabant?

652 absolute cz², *DSeru. ad u. 1* 654 meis **M** (s del. **M**^x) 656 hunc u. ante
 655 habent **fg**; «alii haec quasi per interrogationem uolunt accipi, ut nihil dicat
 esse perfectum» *Seru.* 660 sic? sic dist. *Seru.* («quasi interrogatio et responsio»)
 662 secum nostrae **M** (ord. rest. **M**^x, correctio postea erasa) omnia **ab c d f j k n y**
 (corr. **γ**¹) 663 atque] ast **p** (cf. *Aen.* 9, 162) 665 it] id **P** (corr. **P**²); et **FM**
 (corr. **F**²**M**^x), *Tib.* 668 tremunt **F** (corr. **F**²) clangoribus **P a b e f g i j v** (cf. *Aen.*
 2, 487 et 6, 561) 669 ruit **P** (corr. **P**²) 671 uoluantur **P** (corr. **P**²²) **c d h w γ**¹:
 -entur **a**: uolantur **M** (corr. **M**²)

- quid primum deserta querar? comitemne sororem
 spreuisti moriens? eadem me ad fata uocasses,
 idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.
 680 his etiam struxi manibus patriosque uocaui
 uoce deos, sic te ut posita, crudelis, abessem?
 extinxti te meque, soror, populumque patresque
 Sidonios urbemque tuam. date uulnera lymphis
 abluam et, extremus si quis super halitus errat,
 685 ore legam.’ sic fata gradus euaserat altos,
 semianimemque sinu germanam amplexa fouebat
 cum gemitu atque atros siccabat ueste cruores.
 illa grauis oculos conata attollere rursus
 deficit; infixum stridit sub pectore uulnus.
 690 ter sese attollens cubitoque adnixa leuauit,
 ter reuoluta toro est oculisque errantibus alto
 quaesiuit caelo lucem ingemuitque reperta.
 Tum Iuno omnipotens longum miserata dolorem
 difficilisque obitus Irim demisit Olympo
 695 quae luctantem animam nexosque resolveret artus.
 nam quia nec fato merita nec morte peribat,
 sed misera ante diem subitoque accensa furore,

689–705 MPp

- 681 «crudelis ... *dubium*, tu an ego» DSeru. 682 ex(s)tinxti FPt (extinxiti M, extincxti ut uid. MA, extinxit ut uid. MP), DSeru., Tib., Gramm.: extincti p: extinxī ωγ me teque Diom. 441, 29, DSeru. 683–685 «date aut aquam aut date id est ‘permittite’» Seru. Interpretandum puto: ‘sinite ... abluam et ... legam’: cf. Aen. 2, 669 sq. ‘sinite instaurata reuisam / proelia’ 684 et om. P (add. P2), Tib. (periit in Π10) erret jnx: esset ky 686 fouebat] tenebat p (corr. p2) 689 stridet bcdgrz, Tib. 690 attoll(l)it P1 in ras. (ex attollens?), attoll(l)ens P2 cubituque acehvw adnixa] innixa dhwxz, Auson. cento 128 692 reperta MxPp acehjvyz, Seru., Tib.: repertam MPxωγ (cf. Aen. 6, 718) 693 tunc Seru. 694 dimisit cdgwγ (corr. γ1), Tib.: demittit t: dimittit Seru.

nondum illi flauum Proserpina uertice crinem
abstulerat Stygioque caput damnauerat Orco.
700 ergo Iris croceis per caelum roscida pinnis
mille trahens uarios aduerso sole colores
deuolat et supra caput adstitit. 'hunc ego Diti
sacrum iussa fero teque isto corpore soluo':
sic ait et dextra crinem secat, omnis et una
705 dilapsus calor atque in uentos uita recessit.

LIBER V

- Interea medium Aeneas iam classe tenebat
certus iter fluctusque atros Aquilone secabat
moenia respiciens, quae iam infelicitis Elissae
conlucent flammis. quae tantum accenderit ignem
5 causa latet; duri magno sed amore dolores
polluto, notumque furens quid femina possit,
triste per augurium Teucrorum pectora ducunt.
ut pelagus tenere rates nec iam amplius ulla
occurrit tellus, maria undique et undique caelum,
10 olli caeruleus supra caput adstitit imber
noctem hiememque ferens, et inhorruit unda tenebris.
ipse gubernator puppi Palinurus ab alta:
‘heu, quianam tanti cinxerunt aethera nimbi?
quidue, pater Neptune, paras?’ sic deinde locutus
15 colligere arma iubet ualidisque incumbere remis
obliquatque sinus in uentum ac talia fatur:
‘magnanime Aenea, non, si mihi Iuppiter auctor
spondeat, hoc sperem Italiam contingere caelo.
mutati transuersa fremunt et uespere ab atro
20 consurgunt uenti, atque in nubem cogitur aër;
nec nos obniti contra nec tendere tantum
sufficimus. superat quoniam Fortuna, sequamur,
quaque uocat uertamus iter. nec litora longe

1–36 MPp (8–10 *habet et* Π₁₀)

6 posset M   9 occurrit] apparet p, *Tib.* (cf. *Aen.* 3, 193)   19 atro] alto M²

23 quaque *Tib.*   uacat M (*corr.* M²)

- fida reor fraterna Erycis portusque Sicanos,
 25 si modo rite memor seruata remetior astra.
 tum pius Aeneas: 'equidem sic poscere uentos
 iamdudum et frustra cerno te tendere contra;
 flecte uiam uelis. an sit mihi gratior ulla,
 quoue magis fessas optem dimittere naus,
 30 quam quae Dardanium tellus mihi seruat Acesten
 et patris Anchisae gremio complectitur ossa?'
 haec ubi dicta, petunt portus et uela secundi
 intendunt Zephyri; fertur cita gurgite classis,
 et tandem laeti notae aduertuntur harenae.
 35 At procul ex celso miratus uertice montis
 aduentum sociasque rates occurrit Acestes,
 horridus in iaculis et pelle Libystidis ursae,
 Troia Criniso conceptum flumine mater
 quem genuit. ueterum non immemor ille parentum
 40 gratatur reduces et gaza laetus agresti
 excipit ac fessos opibus solatur amicis.
 Postera cum primo stellas Oriente fugarat
 clara dies, socios in coetum litore ab omni
 aduocat Aeneas tumulique ex aggere fatur:
 45 'Dardanidae magni, genus alto a sanguine diuum,
 annuus exactis completur mensibus orbis,
 ex quo reliquias diuinique ossa parentis

37-72 MPRp (44-46 *habet et* Π₁₀)

29 quoque dy, *Prisc.* 7, 84   dimittere MPωγ, *DSeru.*, *Prisc.*: demittere
 pcksxy, *Tib.*; dimittere *quasi nauibus fessis missionem dare*   35 excelso *an ex*
celso legendum quaerit DSeru.   miratur p, *Char.* 272, 15   36 occurrit]
 «legitur et accurrit» *Tib.* (cf. u. 451)   38 Criniso] «a Crimisso fluuio, quem
 'Crinism' Vergilius poetica licentia uocat» *Seru. ad Aen.* 1, 550; Crimiso Heyne
 (Crimisso Brunn); sed Crinis(s)us flumen appellatur etiam *ap. Nep. Timol.* 2, 4 et
Hyg. fab. 273, 14   41 amicos aerv   43 ante 42 habent Pγ (ord. rest. P¹,
renouauit P², γ¹)   45 a] ab P (corr. P^x): ex c: om. abz

- condidimus terra maestasque sacrauimus aras;
iamque dies, nisi fallor, adest, quem semper acerbum,
50 semper honoratum (sic di uoluistis) habebō.
hunc ego Gaetulis agerem si Syrtibus exul
Argolicouē mari deprensus et urbe Mycenae,
annua uota tamen sollemnisque ordine pompas
exsequerer strueremque suis altaria donis.
55 nunc ultro ad cineres ipsius et ossa parentis
(haud equidem sine mente, reor, sine numine diuum)
adsumus et portus delati intramus amicos.
ergo agite et laetum cuncti celebremus honorem:
poscamus uentos, atque haec me sacra quotannis
60 urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis.
bina boum uobis Troia generatus Acestes
dat numero capita in nauis; adhibete penates
et patrios epulis et quos colit hospes Acestes.
praeterea, si nona diem mortalibus alium
65 Aurora extulerit radiisque retexerit orbem,
prima citae Teucris ponam certamina classis;
quique pedum cursu ualet, et qui uiribus audax
aut iaculo incedit melior leuibusque sagittis,
seu crudo fidit pugnam committere caestu,
70 cuncti adsint meritaque exspectent praemia palmae.
ore fauete omnes et cingite tempora ramis.’
Sic fatus uelat materna tempora myrto.
hoc Helymus facit, hoc aeui maturus Acestes,

73–96 MPRVp

- 52 depressus **ac?**, *Prisc.* 5, 55 urbe] arce **P** (corr. **P**²) mycenae **MPωγ**, *Tib.*,
agnoscit *Seru.* (cf. *Aen.* 1, 247 ‘urbem Pataui’): mycenis **R**: mycaenam **p**:
mycena **cz**, *Prisc.*: mycene *Seru.*, fortasse recte 55 ossa] ora **Pp** (corr. **P**²**p**²)
67 uiribus audax recte ad omnia sequentia pertinere censent *Seru.*, *DSeru.*: audax
dist. **M**²**P**², «quidam» ap. *DSeru.*, *Tib.* 68 leuibusus **Rω** (praeter **acdefgrv**);
cf. *Aen.* 9, 178 71 tempora cingite **R**; sed cf. *Aen.* 7, 135 et 8, 286

- hoc puer Ascanius, sequitur quos cetera pubes.
 75 ille e concilio multis cum milibus ibat
 ad tumulum magna medius comitante caterua.
 hic duo rite mero libans carchesia Baccho
 fundit humi, duo lacte nouo, duo sanguine sacro,
 purpureosque iacit flores ac talia fatur:
 80 ‘salue, sancte parens; iterum saluete, recepti
 nequiquam cineres animaeque umbraeque paternae!
 non licuit finis Italos fataliaque arua
 nec tecum Ausonium, quicumque est, quaerere Thybrim.’
 dixerat haec, adytis cum lubricus anguis ab imis
 85 septem ingens gyros, septena uolumina traxit
 amplexus placide tumulum lapsusque per aras,
 caeruleae cui terga notae maculosus et auro
 squamam incendebat fulgor, ceu nubibus arcus
 mille iacit uarios aduerso sole colores.
 90 obstipuit uisu Aeneas; ille agmine longo
 tandem inter pateras et leuia pocula serpens
 libauitque dapes rursusque innoxius imo
 successit tumulo et depasta altaria liquit.
 hoc magis inceptos genitori instaurat honores,
 95 incertus geniumne loci famulumne parentis
 esse putet; caedit binas de more bidentis

75 e om. **Rpbchj** 78 humo **p** (corr. **p**²) 80 parens *dist.* **P**²: iterum *dist.* **M**^x, *Seru.*; *utramque distinctionem agnoscunt schol. Ver., Tib.*; iterum *ad* recepti cineres (scil. «semel ex Troia, semel a Diomede»: cf. *Seru. ad Aen. 4, 427*) *referunt* «alii» *ap. Seru.*; cf. *Catull. 64, 23–23b* ‘saluete ... saluete iterum’ 81 animae et umbrae *ut uocatiuum pluralem interpretatur Seru., ut genetiuum singularem* «alii» *ap. Seru., Tib.* 89 iacit **MPpc?γ**: trahit (cf. *Aen. 4, 701*) **Rωγ**¹, *Tib. (euanuit in V)* 90 longe **p** (*euanuit in V*) 93 linquit **M** (corr. **M**^x) 96 caedit binas **M** (cf. *uu. 77 sq.*): caeditq. (*i.e.* caeditque) binas **R**: caedit quinas **PVpωγ**, *Non. 272, 11, Seru. ad u. 78, Tib.*: mactat binas *DSeru. ad Aen. 4, 200* (cf. *Aen. 4, 57*)

totque sues, totidem nigrantis terga iuuen-
 uinaque fundebat pateris animamque uocabat
 Anchisae magni manisque Acheronte remissos.
 100 nec non et socii, quae cuique est copia, laeti
 dona ferunt, onerant aras mactantque iuuen-
 ordine aëna locant alii fusique per herbam
 subiciunt ueribus prunas et uiscera torrent.

Exspectata dies aderat nonamque serena
 105 Auroram Phaethontis equi iam luce uehebant,
 fama-que finitimos et clari nomen Acestae
 excierat; laeto complerant litora coetu
 uisuri Aeneadas, pars et certare parati.
 munera principio ante oculos circoque locantur
 110 in medio, sacri tripodes uiridesque coronae
 et palmae pretium uictoribus, armaque et ostro
 perfusae uestes, argenti aurique talenta;
 et tuba commissos medio canit aggere ludos.

Prima pares ineunt grauib. certamina remis
 115 quattuor ex omni delectae classe carinae.
 uelocem Mnestheus agit acri remige Pristim,
 mox Italus Mnestheus, genus a quo nomine Memmi,
 ingentemque Gyas ingenti mole Chimaeram,
 urbis opus, triplici pubes quam Dardana uersu
 120 impellunt, terno consurgunt ordine remi;
 Sergestusque, domus tenet a quo Sergia nomen,
 Centauro inuehitur magna, Scyllaque Cloanthus
 caerulea, genus unde tibi, Romane Cluenti.

Est procul in pelago saxum spumantia contra

97–108 MPRp 109–158 FMPRp

101 onerantque **cz**, *Tib.* 107 exierat **PRc** (*corr. P²*) complebant **M** (*cf.*
Aen. 9, 382) 112 talenta **FRω**, *Seru.*, *Tib.* (*cf. Aen. 11, 333*): talentum
MPpqq (*cf. u. 248*) 116 pristim **FR**: pristin **MP²** (*ristin P*): pristri **p**
 120 terno – remi *secl. Ribbeck*

- 125 litora, quod tumidis submersum tunditur olim
 fluctibus, hiberni condunt ubi sidera Cori;
 tranquillo silet immotaque attollitur unda
 campus et apricis statio gratissima mergis.
 hic uiridem Aeneas frondenti ex ilice metam
 130 constituit signum nautis pater, unde reuerti
 scirent et longos ubi circumflectere cursus.
 tum loca sorte legunt, ipsique in puppibus auro
 ductores longe effulgent ostroque decori;
 cetera populea uelatur fronde iuuentus
 135 nudatosque umeros oleo perfusa nitescit.
 considunt transtris, intentaque bracchia remis;
 intenti exspectant signum, exsultantiaque haurit
 corda pauor pulsans laudumque arrecta cupido.
 inde ubi clara dedit sonitum tuba, finibus omnes,
 140 haud mora, prosiluere suis; ferit aethera clamor
 nauticus, adductis spumant freta uersa lacertis.
 infindunt pariter sulcos, totumque dehiscit
 conuulsum remis rostrisque tridentibus aequor:
 non tam praecipites biiugo certamine campum
 145 corripuere ruuntque effusi carcere currus,
 nec sic immissis aurigae undantia lora
 concussere iugis pronique in uerbera pendent.
 tum plausu fremituque uirum studiisque fauentum
 consonat omne nemus, uocemque inclusa uolutant
 150 litora, pulsati colles clamore resultant.
 Effugit ante alios primisque elabitur undis
 turbam inter fremitumque Gyas; quem deinde Cloanthus
 consequitur, melior remis, sed pondere pinus

126 cori **dsw**: chori *cett.*, *codd. Seru. ad u. 125, Tib.* 139 funibus *Ribbeck*

143 rostris (*om. -que*) **c** tridentibus **FMPpabd**: stridentibus **F²Rωγ**, *Tib.*,

Prisc. 1, 51; cf. Aen. 8, 690 151 primusque **c**

- tarda tenet. post hos aequo discrimine Pristis
 155 Centaurusque locum tendunt superare priorem;
 et nunc Pristis habet, nunc uictam praeterit ingens
 Centaurus, nunc una ambae iunctisque feruntur
 frontibus et longa sulcant uada salsa carina.
 iamque propinquabant scopulo metamque tenebant,
 160 cum princeps medioque Gyas in gurgite uictor
 rectorem nauis compellat uoce Menoeten:
 ‘quo tantum mihi dexter abis? huc derige cursum;
 litus ama et laeua stringat sine palmula cautes;
 altum alii teneant.’ dixit; sed caeca Menoetes
 165 saxa timens proram pelagi detorquet ad undas.
 ‘quo diuersus abis?’ iterum ‘pete saxa, Menoete!’
 cum clamore Gyas reuocabat: et ecce Cloanthum
 respicit instantem tergo et propiora tenentem.
 ille inter nauemque Gyae scopulosque sonantis
 170 radit iter laeuum interior subitoque priorem
 praeterit et metis tenet aequora tuta relictis.
 tum uero exarsit iuueni dolor ossibus ingens
 nec lacrimis caruere genae, segnemque Menoeten
 oblitus decorisque sui sociumque salutis
 175 in mare praecipitem puppi deturbat ab alta;
 ipse gubernaclo rector subit, ipse magister
 hortaturque uiros clauumque ad litora torquet.

159–240 MPRp

- 154 aliquo F (corr. F²)   pistris M: pistris Non. 282, 32 et 411, 8; sed cf. u. 116
 156 habet] abit r   158 longae d (longe w)   carinae Fdw (corr. F²)
 162 derige PRγ: dirige MPωγ¹, Sen. benef. 6, 7, 1, Tib.   cursum M^{A2}pω, Sen.,
 Tib.: gressum MPRAevzy (cf. Aen. 1, 401 et 11, 855)   163 laeua MPpbgrγ,
 schol. Med. ad buc. 9, 61, Tib.: laeuas Rωγ¹   166 abis et iterum dist. M^x: abis
 tantum dist. P²; «iterum: hoc uerbum et a poeta potest dici, ut iterum reuocabat,
 et a Gya, ut quo abis iterum, non iterum pete» Seru.   167 et om. R
 168 propiora Pbfjrtzy (corr. γ¹)

- at grauis ut fundo uix tandem redditus imo est
iam senior madidaque fluens in ueste Menoetes,
180 summa petit scopuli siccaque in rupe resedit.
illum et labentem Teucri et risere natantem
et salsos rident reuomentem pectore fluctus.
- Hic laeta extremis spes est accensa duobus,
Sergesto Mnestheique, Gyan superare morantem.
- 185 Sergestus capit ante locum scopuloque propinquat,
nec tota tamen ille prior praeuente carina:
parte prior, partem rostro premit aemula Pristis.
at media socios incedens naue per ipsos
hortatur Mnestheus: ‘nunc, nunc insurgite remis,
190 Hectorei socii, Troiae quos sorte suprema
delegi comites; nunc illas promite uires,
nunc animos, quibus in Gaetulis Syrtibus usi
Ionioque mari Maleaeque sequacibus undis.
non iam prima peto Mnestheus neque uincere certo
195 (quamquam o! – sed superent quibus hoc, Neptune, dedisti);
extremos pudeat rediisse: hoc uincite, ciues,
et prohibete nefas.’ olli certamine summo
procumbunt: uastis tremit ictibus aerea puppis
subtrahiturque solum, tum creber anhelitus artus
200 aridaque ora quatit, sudor fluit undique riuus.
attulit ipse uiris optatum casus honorem:
namque furens animi dum proram ad saxa suburget
interior spatiorumque subit Sergestus iniquo,

184 mnestheique *Heinsius*: mnesthique **Pγ** (-tique **MRpgr**), *GLK IV*, 528, 15, *Tib.*: mnest(h)eoque **ωγ**¹ 187 partem **Mr**, *Arus.* 499, 23, *Tib.*: partim **PRpωγ**, quod inepte illatum uidetur a librariis aduerbium post parte desiderantibus; poeta uero distinctis casibus structuram sententiarum scite uariavit (cf. *uu.* 277 sq. ‘parte ferox ... pars uulnere clauda retentat’) 198 aurea **MP** (corr. **M²P²**) 199 tunc **M** (corr. **M**¹), *Tib.* 202 animo **Pγ** (corr. **γ**¹) prora **M**, *Arus.* 473, 29

- infelix saxis in procurrentibus haesit.
- 205 concussae cautes, et acuto in murice remi
obnixi crepuere inlisaque prora pependit.
consurgunt nautae et magno clamore morantur
ferratasque trudes et acuta cuspide contos
expediunt fractosque legunt in gurgite remos.
- 210 at laetus Mnestheus successuque acrior ipso
agmine remorum celeri uentisque uocatis
prona petit maria et pelago decurrit aperto.
qualis spelunca subito commota columba,
cui domus et dulces latebroso in pumice nidi,
- 215 fertur in arua uolans plausumque exterrita pinnis
dat tecto ingentem, mox aëre lapsa quieto
radit iter liquidum celeris neque commouet alas:
sic Mnestheus, sic ipsa fuga secat ultima Pristis
aequora, sic illam fert impetus ipse uolantem.
- 220 et primum in scopulo luctantem deserit alto
Sergestum breuibisque uadis frustraue uocantem
auxilia et fractis discentem currere remis.
inde Gyan ipsamque ingenti mole Chimaeram
consequitur: cedit, quoniam spoliata magistro est.
- 225 solus iamque ipso superest in fine Cloanthus,
quem petit et summis adnexus uiribus urget.
tum uero ingeminat clamor, cunctique sequentem
instigant studiis, resonatque fragoribus aether.
hi proprium decus et partum indignantur honorem
- 230 ni teneant, uitamque uolunt pro laude pacisci;
hos successus alit: possunt, quia posse uidentur.

205 in *om.* P γ 208 trudes] sudes M 212 pelago] caelo *Quint.* 7, 9, 10
(*fortasse ex Aen.* 1, 155) 220 in *om.* M 221 frustraue] et frustra
bdhnswwxyz 226 adnexus MRp ω , *Non.* 366, 32, *Tib.* (cf. *Aen.* 9, 744): enixus
Pf γ 228 resonantque M (*corr.* M^x): resonat (*om.* -que) Pdfghitw γ
fragoribus MRpbcgjkrsx, *Tib.*: clamoribus P ω y

et fors aequatis cepissent praemia rostris,
 ni palmas ponto tendens utrasque Cloanthus
 fudissetque preces diuosque in uota uocasset:
 235 'di, quibus imperium est pelagi, quorum aequora curro,
 uobis laetus ego hoc candentem in litore taurum
 constituam ante aras uoti reus extaque salsos
 proiciam in fluctus et uina liquentia fundam.'
 dixit, eumque imis sub fluctibus audiit omnis
 240 Nereidum Phorcique chorus Panopeaque uirgo,
 et pater ipse manu magna Portunus euntem
 impulit: illa Noto citius uolucrique sagitta
 ad terram fugit et portu se condidit alto.

Tum satus Anchisa cunctis ex more uocatis
 245 uictorem magna praeconis uoce Cloanthum
 declarat uiridique aduelat tempora lauro,
 muneraque in nauis ternos optare iuuenços
 uinaque et argenti magnum dat ferre talentum.
 ipsis praecipuos ductoribus addit honores:
 250 uictori chlamydem auratam, quam plurima circum
 purpura maeandro duplici Meliboea cucurrit,
 intextusque puer frondosa regius Ida
 uelocis iaculo ceruos cursuque fatigat
 acer, anhelanti similis, quem praepes ab Ida

241-292 MPRVp

235 est pelagi **MPpabefgtvγ**, *Macrob.* 3, 2, 5, *Seru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 6, 264): pelagi
 est **M^xRω** (est *om.* i) aequora **Mω**, *Tib.*: aequore **PRpab?gqxy**, *Macrob.*
 236 in *om.* **R** 238 proiciam **MPRωγ**, *Seru.*, *Tib.*: poriciam **p**: porriciam
Macrob. 3, 2, 1 *sqq.*, agnoscit *Seru.* (quid ad *Aen.* 3, 231 non liquet); porriciam
lucubratio uidetur nesciocuius antiquarii; nam in fluctus potius proiciam postulat
*(cf. etiam u. 776); sed cf. Varr. r.r. 1, 29, 3 et Cic. Att. 5, 18 et MRpω, *Macrob.*
 3, 2, 5, *Tib.*: ac **Pabefgqrtvγ** (cf. u. 776) 241 neptunus **γ** (corr. **γ¹**)
 247 aptare **bcdefghvzy¹** 249 praecipue **M**, *Non.* 320, 26 254 Ida] alto
*Burman ad Anth. II 119, 91 (propter u. 252)**

- 255 sublimem pedibus rapuit Iouis armiger uncis;
 longaeui palmas nequiquam ad sidera tendunt
 custodes, saeuitque canum latratus in auras.
 at qui deinde locum tenuit uirtute secundum,
 leuibus huic hamis consertam auroque trilecem
 260 loricam, quam Demoleo detraxerat ipse
 uictor apud rapidum Simoenta sub Ilio alto,
 donat habere, uiro decus et tutamen in armis.
 uix illam famuli Phegeus Sagarisque ferebant
 multiplicem conixi umeris; indutus at olim
 265 Demoleos cursu palantis Troas agebat.
 tertia dona facit geminos ex aere lebetas
 cymbiaque argento perfecta atque aspera signis.
 Iamque adeo donati omnes opibusque superbi
 puniceis ibant euincti tempora taenis,
 270 cum saeuo e scopulo multa uix arte reuulsus,
 amissis remis atque ordine debilis uno,
 inrisam sine honore ratem Sergestus agebat.
 qualis saepe uiae deprensus in aggere serpens,
 aerea quem obliquum rota transiit aut grauis ictu
 275 seminecem liquit saxo lacerumque uiator;
 nequiquam longos fugiens dat corpore tortus,
 parte ferox ardensque oculis et sibila colla
 arduus attollens, pars uulnere clauda retentat

257 in MRVp $\omega\gamma^1$, *Macrob.* 6, 6, 19, *Tib.*: ad Paefv γ 260 ipsi M (corr. M²)
 262 habere *dist.* Schröter: uiro *dist.* M^xP², *Seru.* ad u. 248, ad *Aen.* 10, 235 et 12,
 97; *sed coniungendum est* donat habere *cum* 259 huic; uiro *autem cum* decus et
 tutamen *bene conecitur* (cf. *Aen.* 10, 858 ‘hoc decus illi’), *nam hoc nomen tam-*
quam pronomen apud epicos ualet 270 ex scopulo R^x (ex copulo R): e *om.*
 abg, *Tib.* reuolsam R 272 habebat p 274 transit Rz, *DSeru.* ad *Aen.* 1,
 295 275 saxi *recc.* 277 et] pars R 278 uulnera P γ (corr. γ^1) clauda
 M^APRp $\omega\gamma^1$ (clausa γ), *Arus.* 489, 9, *Seru.*: cauda MP^xVirz, *Tib.*(?)

- nixantem nodis seque in sua membra plicantem:
 280 tali remigio naui se tarda mouebat;
 uela facit tamen et plenis subit ostia uelis.
 Sergestum Aeneas promisso munere donat
 seruatum ob nauem laetus sociosque reductos:
 olli serua datur operum haud ignara Mineruae,
 285 Cressa genus, Pholoe, geminique sub ubere nati.
 Hoc pius Aeneas misso certamine tendit
 gramineum in campum, quem collibus undique curuis
 cingebant siluae, mediaque in ualle theatri
 circus erat; quo se multis cum milibus heros
 290 consessu medium tulit exstructoque resedit.
 hic, qui forte uelint rapido contendere cursu,
 inuitat pretiis animos et praemia ponit.
 undique conueniunt Teucri mixtique Sicani,
 Nisus et Euryalus primi,
 295 Euryalus forma insignis uiridique iuuenta,

293–447 MPRp

279 nixantem **MPpfhjsxyy**: nexantem **M**² (*correctionem erasam, ut uid., renouauit M^p*) **RVωγ**¹, *Gramm.* (nixantem et nexantem *codd. Tib.*): nitentem **M**^{A2}; *Vergiliana uerba clauda ... nixantem nodis pendere uidentur a Lucr. 6, 834 sqq. 'claudicat ... pinnarum nisus ... nixari nequeunt alis' (scil. aues aëre sublato delabentes)* 280 mouebat] ferebat **Pγ** 281 plenis ... uelis **Mpf**² (*cf. Aen. 1, 400; Prop. 4, 6, 23*): uelis ... plenis **PRVωγ**, *Tib.*; *ea est uersus artificiosa structura ut in primo et ultimo pede idem iteretur uerbum: cf. e.g. Aen. 2, 314 'arma amens capio; nec sat rationis in armis', nec non Aen. 5, 567; 11, 358 et 392* 285 chressa **M**: thressa *ps. Acro ad Hor. carm. 3, 9, 9 (sed cressa ad sat. 1, 5, 54)* ubere **Vpω**, *Auson. cento 63, Tib. in lemm. (sed «ad ubera» in interpr.), Prisc. 18, 171: ubera M^p in ras. (ex ubere ut uid. ex orig.) Rγ (*cf. Aen. 3, 392 et 8, 45*) 290 consensu **M** (*corr. M²) **a** (*consesu p*): consessum *Gossrau, consessum in Klouček (in etiam cq); suspicor hunc uersum aliqua corruptela perturbatum esse post hunc uersum lac. statuit Ribbeck* 295 insigni **Pγ** (*corr. γ*¹) uiridique] nitidusque *Tib. (ex Aen. 2, 473)***

- Nisus amore pio pueri; quos deinde secutus
regius egregia Priami de stirpe Diores;
hunc Salius simul et Patron, quorum alter Acarnan,
alter ab Arcadio Tegeaeae sanguine gentis;
300 tum duo Trinacrii iuuenes, Helymus Panopesque
adsueti siluis, comites senioris Acestae;
multi praeterea, quos fama obscura recondit.
Aeneas quibus in mediis sic deinde locutus:
‘accipite haec animis laetasque aduertite mentes.
305 nemo ex hoc numero mihi non donatus abibit.
Cnosia bina dabo leuato lucida ferro
spicula caelatamque argento ferre bipennem:
omnibus hic erit unus honos. tres praemia primi
accipient flauaque caput nectentur oliua.
310 primus equum phaleris insignem uictor habeto;
alter Amazoniam pharetram plenamque sagittis
Threiciis, lato quam circum amplectitur auro
balteus et tereti subnectit fibula gemma;
tertius Argolica hac galea contentus abito.’
315 Haec ubi dicta, locum capiunt signoque repente
corripiunt spatia audito limenque relinquunt,
effusi nimbo similes: simul ultima signant.
primus abit longeque ante omnia corpora Nisus
emicat et uentis et fulminis ocior alis;

296 quem **P**γ (corr. γ¹)

299 arcadio **M**Refghijkvx: arcadia

Ppbcdnrstwyzy, *Tib.* (archa a)

tegeaeae **P**: tegeae de **M**^A (tegerede **M**) **P**²ωγ:
tegae de **R**: tegeae **pafgk**, *Tib.*: tegeaeae et tegeae de *agnoscit Seru.* (qui tamen
illud probat cl. *Aen.* 8, 459)

300 helymusque **Rp**

306 cnosia **P**γ, *DSeru.*:

gnosia **MRpω**, *Seru.*, *Tib.*

309 fuluaque *Seru. ad Aen.* 4, 261

nitentur **M**

(corr. **M**^A): nectuntur **P**γ¹, *Rufin.* 57, 21

310 equam **M** (corr. **M**^A)

312 plectitur **M**

317 post similes fortius, post signant leuius dist. *Slater*;

«simul ultima signant intuentes et notantes ultima spatia, id est finem cursus,
auuiditate uincendi» *DSeru.*

- 320 proximus huic, longo sed proximus interuallo,
 insequitur Salius; spatio post deinde relicto
 tertius Euryalus;
 Euryalumque Helymus sequitur; quo deinde sub ipso
 ecce uolat calcemque terit iam calce Diores
 325 incumbens umero, spatia et si plura supersint
 transeat elapsus prior ambiguumue relinquat.
 iamque fere spatio extremo fessique sub ipsam
 finem aduentabant, leui cum sanguine Nisus
 labitur infelix, caesis ut forte iuuenis
 330 fusus humum uiridisque super madefecerat herbas.
 hic iuuenis iam uictor ouans uestigia presso
 haud tenuit titubata solo, sed pronus in ipso
 concidit immundoque fimo sacroque cruore.
 non tamen Euryali, non ille oblitus amorum:
 335 nam sese opposuit Salio per lubrica surgens;
 ille autem spissa iacuit reuolutus harena.
 emicat Euryalus et munere uictor amici
 prima tenet plausuque uolat fremituque secundo;
 post Helymus subit et nunc tertia palma Diores.
 340 Hic totum caueae consessum ingentis et ora
 prima patrum magnis Salius clamoribus implet
 ereptumque dolo reddi sibi poscit honorem.
 tutatur fauor Euryalum lacrimaeque decorae

323 quo P²²πωγ, *Diom.* 413, 2, *Dosith.* 415, 29, *Seru.*, *Tib.*: quod MRbc: quem
 P 325 (h)umeris ω (*praeter* bcinrst) 326 ambiguumue *codd. Heinsiani*,
Bentley (cf. *Hom. Il.* 23, 382 καὶ νύ κεν ἡ παρέλασσο' ἢ ἀμφήριστον ἔθηκεν):
 ambiguumue *codd.*, *Tib.* 327 ipsum M² 332 ipsum p 333 cruorem
 Mp (corr. M^x) post cruore *leuius* dist. *Ribbeck*, non bene; oblitus *i.q.* 'oblitus
 est'; nam Nisus non dum procumbit Euryalum adiuuare meditatus est, sed
 postquam humi iacuit (cf. u. 335 per lubrica surgens) 337 amico M (corr.
 M^x) 340 consessum M¹Pπωγ¹ (-ssus z), *DSeru.*, *Tib.*: consensum
 MRbgst?γ; cf. *uu.* 290 et 577

- gratior et pulchro ueniens in corpore uirtus.
 345 adiuuat et magna proclamat uoce Diores,
 qui subiit palmae frustra ad praemia uenit
 ultima, si primi Salio reddentur honores.
 tum pater Aeneas: ‘uestra’ inquit ‘munera uobis
 certa manent, pueri et palmam mouet ordine nemo;
 350 me liceat casus miserari insontis amici.’
 sic fatus tergum Gaetuli immane leonis
 dat Salio uillis onerosum atque unguibus aureis.
 hic Nisus: ‘si tanta’ inquit ‘sunt praemia uictis,
 et te lapsorum miseret, quae munera Niso
 355 digna dabis, primam merui qui laude coronam,
 ni me, quae Salium, fortuna inimica tulisset?’
 et simul his dictis faciem ostentabat et udo
 turpia membra fimo. risit pater optimus olli
 et clipeum efferri iussit, Didymaonis artes,
 360 Neptuni sacro Danaïs de poste refixum:
 hoc iuuenem egregium praestanti munere donat.
 Post, ubi confecti cursus et dona peregit:
 ‘nunc, si cui uirtus animusque in pectore praesens,
 adsit et euinctis attollat bracchia palmis’.
 365 sic ait et geminum pugnae proponit honorem,
 uictori uelatum auro uittisque iuuenicum,

347 reddentur **Py**: reddantur **MRωγ¹**: redduntur **M^Apbcdrwz**, *Tib.*
 349 pueri et palmam *bene coniunxit C. W. Nauck*: pueri *uocatiuum faciunt edd.*
plerique; sed in hoc dicolo abundanti uestra ... munera ... certa manent et pueri
... palmam mouet ... nemo respondere inter se uidentur (pueri scil. Euryali: cf. u.
296) 350 *mi c*; «me liceat: ‘liceat me miserari’: nam non ‘me liceat’, sed ‘mihi
liceat’ dicimus» Seru. miserari **MP²pgijkrtvxyy**, *Asper p. 536, 3, Don. ad Ter.*
Hec. 10, Seru., Tib.: misereri **PRω** 354 munera] praemia **M** (e u. 353)
 359 ferri **Rb** (efferri **R^x**) artes **Mpω**, *Seru.*: artis **M^{A2}**: artem **PRγ**, *Tib.*
 363 pectore] corpore *Sen. ep. 92, 30 (fortasse e u. 344)* 364 uinctis **Pabsvy**
 (corr. **γ¹**)

- ensem atque insignem galeam solacia uicto.
 nec mora: continuo uastis cum uiribus effert
 ora Dares magnoque uirum se murmure tollit,
 370 solus qui Paridem solitus contendere contra,
 idemque ad tumulum, quo maximus occubat Hector,
 uictorem Buten immani corpore, qui se
 Bebrycia ueniens Amyci de gente ferebat,
 perculit et fulua moribundum extendit harena.
 375 talis prima Dares caput altum in proelia tollit
 ostenditque umeros latos alternaque iactat
 brachia protendens et uerberat ictibus auras.
 quaeritur huic alius; nec quisquam ex agmine tanto
 audet adire uirum manibusque inducere caestus.
 380 ergo alacris cunctosque putans excedere palma
 Aeneae stetit ante pedes, nec plura moratus
 tum laeua taurum cornu tenet atque ita fatur:
 ‘nate dea, si nemo audet se credere pugnae,
 quae finis standi? quo me decet usque teneri?
 385 ducere dona iube.’ cuncti simul ore fremebant
 Dardanidae reddique uiro promissa iuebant.
 Hic grauis Entellum dictis castigat Acestes,
 proximus ut uiridante toro consederat herbae:
 ‘Entelle, heroum quondam fortissime frustra,
 390 tantane tam patiens nullo certamine tolli
 dona sines? ubi nunc nobis deus ille, magister
 nequiquam memoratus, Eryx? ubi fama per omnem
 Trinacriam et spolia illa tuis pendentia tectis?’

- 374 pertulit **M** (*corr.* **M**²): percutit **Rb** 380 palma **MPRpry**, *Tib.*, *Gramm.*:
 pugna **ω**: pugnae **cehyy** (*cf.* *Aen.* 9, 789) 381 moratur **pg** 382 laeua **Pγ**
 (*corr.* **γ**¹) 384 quae] qui **M**^x 387 his *Non.* 251, 26 (*sed* hic 314, 36)
 388 herba **Rc**: herbam **p** 389 frustra *inferioribus iungunt* **M**^x**P**² (*post*
 fortissime *distinguentes*), *Seru.*, *Tib.* 390 iam **M** (*corr.* **M**²) 391 sinis
abfgs magister *superioribus iungit* *Seru.* et sic *dist.* *Wagner*

- ille sub haec: ‘non laudis amor nec gloria cessit
 395 pulsa metu; sed enim gelidus tardante senecta
 sanguis hebet, frigentque effetae in corpore uires.
 si mihi quae quondam fuerat quaque improbus iste
 exsultat fidens, si nunc foret illa iuuentas,
 haud equidem pretio inductus pulchroque iuuenco
 400 uenissem, nec dona moror.’ sic deinde locutus
 in medium geminos immani pondere caestus
 proiecit, quibus acer Eryx in proelia suetus
 ferre manum duroque intendere bracchia tergo.
 obstipuerunt animi: tantorum ingentia septem
 405 terga bouum plumbo insuto ferroque rigeant.
 ante omnis stupet ipse Dares longeque recusat,
 magnanimusque Anchisiades et pondus et ipsa
 huc illuc uinculorum immensa uolumina uersat.
 tum senior talis referebat pectore uoces:
 410 ‘quid, si quis caestus ipsius et Herculis arma
 uidisset tristemque hoc ipso in litore pugnam?
 haec germanus Eryx quondam tuus arma gerebat
 (sanguine cernis adhuc sparsoque infecta cerebro),
 his magnum Alciden contra stetit, his ego suetus,
 415 dum melior uires sanguis dabat, aemula necdum
 temporibus geminis canebat sparsa senectus.
 sed si nostra Dares haec Troius arma recusat
 idque pio sedet Aeneae, probat auctor Acestes,
 aequemus pugnas: Erycis tibi terga remitto
 420 (solue metus), et tu Troianos exue caestus.’
 Haec fatus duplicem ex umeris reiecit amictum

396 habet MRagx (corr. M²)   398 iuuentas MP¹ (fide Sabb. et Geym.)
 Rprt?γ¹, Seru., Tib.: iuuentus Pgy: iuuenta ω, Seru. codd. aliquot (iuuentor c);
 cf. Aen. 8, 160   399 pulchroue hjksvwxyz (pulchro d)   403 manu Rg
 413 fractoque cehivxy (cf. u. 480)   421 deiecit P⁽¹⁾ in ras. (ex reiecit, fide
 Sabb. et Geym.; reiecit rest. P²): proiecit Tib.

- et magnos membrorum artus, magna ossa lacertosque
 exuit atque ingens media consistit harena.
 tum satus Anchisa caestus pater extulit aequos
 425 et paribus palmas amborum innexuit armis.
 constitit in digitos extemplo arrectus uterque
 brachiaque ad superas interritus extulit auras.
 abduxere retro longe capita ardua ab ictu
 immiscentque manus manibus pugnamque lacessunt,
 430 ille pedum melior motu fretusque iuuenta,
 hic membris et mole ualens; sed tarda trementi
 genua labant, uastos quatit aeger anhelitus artus.
 multa uiri nequiquam inter se uulnera iactant,
 multa cauo lateri ingeminant et pectore uastos
 435 dant sonitus, erratque auris et tempora circum
 crebra manus, duro crepitant sub uulnere malae.
 stat grauis Entellus nisuque immotus eodem
 corpore tela modo atque oculis uigilantibus exit.
 ille, uelut celsam oppugnat qui molibus urbem
 440 aut montana sedet circum castella sub armis,
 nunc hos, nunc illos aditus omnemque pererrat
 arte locum et uariis adsultibus inritus urget.
 ostendit dextram insurgens Entellus et alte
 extulit; ille ictum uenientem a uertice uelox
 445 praeuidit celerique elapsus corpore cessit;
 Entellus uires in uentum effudit et ultro
 ipse grauis grauiterque ad terram pondere uasto
 concidit, ut quondam caua concidit aut Erymantho

448-499 MPRVp

- 422 -que *del.* P^x 423 exuit] extulit *Macrob.* 6, 1, 43 (*e u.* 424 uel 427)
 425 intexuit M (*corr.* M^A) 426 *post 427 habent* bchjksy 428 adduxere as:
redduxere Apton. 38, 31 431 trementis *Tib.* (tementis c?) 434 pectora
recc. uasto c 435 sonitum Py (*corr.* γ¹) 446 effundit P (*corr.* P^x)

- aut Ida in magna radicitus eruta pinus.
 450 consurgunt studiis Teucris et Trinacria pubes;
 it clamor caelo, primusque accurrit Acestes
 aequaeuumque ab humo miserans attollit amicum.
 at non tardatus casu neque territus heros
 acrior ad pugnam redit ac uim suscitatur ira;
 455 tum pudor incendit uires et conscia uirtus,
 praecipitemque Daren ardens agit aequore toto
 nunc dextra ingeminans ictus, nunc ille sinistra.
 nec mora nec requies: quam multa grandine nimbi
 culminibus crepitant, sic densis ictibus heros
 460 creber utraque manu pulsatur uersaturque Dareta.
 Tum pater Aeneas procedere longius iras
 et saeuire animis Entellum haud passus acerbis,
 sed finem imposuit pugnae fessumque Dareta
 eripuit mulcens dictis ac talia fatur:
 465 ‘infelix, quae tanta animum dementia cepit?
 non uires alias conuersaque numina sentis?
 cede deo.’ dixitque et proelia uoce diremit.
 ast illum fidi aequales genua aegra trahentem
 iactantemque utroque caput crassumque cruorem
 470 ore eiectantem mixtosque in sanguine dentes
 ducunt ad nauis, galeamque ensemque uocati
 accipiunt, palmam Entello taurumque relinquunt.

449 radicitus **RVcfgir?sy¹**, *Tib. in lemm.*, *Prisc.* 15, 23 (cf. *Hom. Il.* 14, 415
 πρὸρριζος; *Catull.* 64, 108): radicibus **MPpωγ**, *Tib. in interpr.*
 451 primusque **PRVωγ**, *Tib.*: primus **Mph** occurrit (*e u.* 36) **cdjktwxyγ**
 (corr. γ¹) 455 tunc **M** (corr. **M¹**), *Non.* 415, 18 457 ille] deinde **M**: illa **p**
 (*euauit in V*); «ille uacat, nam metri causa additum est» *Seru.* (*uide etiam ad*
Aen. 6, 186) 467 dixitque] «uacat -que metri causa» *Seru.* 469 iactantem-
 que] quassantemque *Macrob.* 4, 1, 2 470 eiectantem **Ppωγ¹** (eiac- **n**),
Macrob. (cf. *Sil.* 12, 150): iectantem **MVcy**: iactantem **R**: reiectantem
adefghvzy², *Tib.* mixtoque **M** dente **M** (corr. **M²**)

- hic uictor superans animis tauroque superbus:
 'nate dea, uosque haec' inquit 'cognoscite, Teucric,
 475 et mihi quae fuerint iuuenali in corpore uires
 et qua seruetis reuocatum a morte Dareta.'
 dixit et aduersi contra stetit ora iuueni,
 qui donum adstabat pugnae, durosque reducta
 librauit dextra media inter cornua caestus
 480 arduus, effractoque inlisit in ossa cerebro:
 sternitur exanimisque tremens procumbit humi bos.
 ille super talis effundit pectore uoces:
 'hanc tibi, Eryx, meliorem animam pro morte Daretis
 persoluo; hic uictor caestus artemque repono.'
 485 Protinus Aeneas celeri certare sagitta
 inuitat qui forte uelint et praemia dicit,
 ingentique manu malum de naue Seresti
 erigit et uolucrum traiecto in fune columbam,
 quo tendant ferrum, malo suspendit ab alto.
 490 conuenere uiri, deiectamque aerea sortem
 accepit galea; et primus clamore secundo
 Hyrtacidae ante omnis exit locus Hippocoontis;
 quem modo nauali Mnestheus certamine uictor
 consequitur, uiridi Mnestheus euinctus oliua.
 495 tertius Eurytion, tuus, o clarissime, frater,
 Pandare, qui quondam iussus confundere foedus
 in medios telum torsisti primus Achiuos.
 extremus galeaque ima subsedit Acestes,

473 animo **Vγ** (corr. **γ**¹) 477 auersi **Pbiγ** 480 in om. **R** 482 effudit
cn 484 ultor **V** (corr. **V**²) repono **MPbnrstγ**, *Tib.*: reponit **RVpω** (ita ut
 orationis rectae finis persoluo sit); item uariant codd. *Seru.* 486 dicit **Ppy**:
 ponit **MRVω**, *Non.* 320, 37, *Tib.* (cf. u. 292) 487 ingentemque *Bothe*; ingenti
 manu «magna multitudine» male interpr. *Seru.*; nam cf. *Aen.* 11, 556 et
 clausulam *χεῖρὶ παχείῃ* ab *Homero* saepissime usurpatam 491 primum **R**

- ausus et ipse manu iuuenum temptare laborem.
 500 tum ualidis flexos incuruant uiribus arcus
 pro se quisque uiri et depromunt tela pharetris,
 primaque per caelum neruo stridente sagitta
 Hyrtacidae iuuenis uolucris diuerberat auras,
 et uenit aduersique infigitur arbore mali.
 505 intremuit malus, timuitque exterrita pinnis
 ales, et ingenti sonuerunt omnia plausu.
 post acer Mnestheus adducto constitit arcu
 alta petens pariterque oculos telumque tetendit.
 ast ipsam miserandus auem contingere ferro
 510 non ualuit: nodos et uincula linea rupit,
 quis innexa pedem malo pendeat ab alto;
 illa Notos atque atra uolans in nubila fugit.
 tum rapidus, iamdudum arcu contenta parato
 tela tenens, fratrem Eurytion in uota uocauit,
 515 iam uacuo laetam caelo speculatus et alis
 plaudentem nigra figit sub nube columbam.
 decedit exanimis uitamque reliquit in astris
 aetheriis fixamque refert delapsa sagittam.
 Amissa solus palma superabat Acestes,
 520 qui tamen aërias telum contendit in auras

500–703 MPRp (644–648, 676–681 *habet et* Π₁₀)

499 manum ... labore V 503 uolucris iuuenis P¹ (uolucris i. P) abeiγ (ord. rest. γ¹) deuerberat Mafgr (corr. M^x) auras] alas j, Tib. 505 timuitque] dubito an corruptum, cum iuxta exterrita redundet et male cum pinnis coniungatur; micuitque Slater non inepte, sed malim fremuitque uel strepuitque (ex haplogr.) 510 linea uincula p rumpit br 512 atra] alta Pγ (corr. γ¹) 515 post speculatus dist. edd. aliquot, ita ut uocauit ... et ... figit coniungantur; sed uix laetam ... et alis plaudentem disiungi possunt 516 figit nigra Paciγ (ord. rest. P^x) 517 relinquit Tib. 518 aetheriis Pdvwy (cf. u. 838): aeriis MRpωγ¹, Macrob. 3, 8, 4, Tib. 520 contendit MRpω (condit c), Non. 260, 4, Tib.: contorsit M^APabefgnrzy (cf. Aen. 12, 266, ubi tamen de hasta agitur)

- ostentans artemque pater arcumque sonantem.
 hic oculis subitum obicitur magnoque futurum
 augurio monstrum; docuit post exitus ingens
 seraque terrifici cecinerunt omina uates.
 525 namque uolans liquidis in nubibus arsit harundo
 signauitque uiam flammis tenuisque recessit
 consumpta in uentos, caelo ceu saepe refixa
 transcurrunt crinemque uolantia sidera ducunt.
 attonitis haesere animis superosque precati
 530 Trinacrii Teucrique uiri; nec maximus omen
 abnuat Aeneas, sed laetum amplexus Acesten
 muneribus cumulat magnis ac talia fatur:
 'sume, pater: nam te uoluit rex magnus Olympi
 talibus auspiciis exsortem ducere honores.
 535 ipsius Anchisae longaeui hoc munus habebis,
 cratera impressum signis, quem Thracius olim
 Anchisae genitori in magno munere Cisseus
 ferre sui dederat monumentum et pignus amoris.'
 sic fatus cingit uiridanti tempora lauro
 540 et primum ante omnis uictorem appellat Acesten.
 nec bonus Eurytion praelato inuidit honori,
 quamuis solus auem caelo deiecit ab alto.
 proximus ingreditur donis qui uincula rupit,
 extremus uolucris qui fixit harundine malum.
 545 At pater Aeneas nondum certamine misso
 custodem ad sese comitemque impubis Iuli
 Epytiden uocat et fidam sic fatur ad aurem:
 'uade age et Ascanio, si iam puerile paratum
 agmen habet secum cursusque instruxit equorum,

522 subitum *recc.*: subito *codd.*, *Tib.*; cf. *Aen.* 2, 680 et 8, 81

padefj?rwx

526 flammis] lamnis M (*corr.* M^A)

524 omnia

531 sed] et R

534 honores MPRgny, *ps. Acro ad Hor. artem poet.* 305: honorem M^Aρωγ¹,

Tib. 541 honore P (*corr.* P^x) 547 aeptyden R 548 paratus P (*corr.* P²)

- 550 ducat auo turmas et sese ostendat in armis
 dic' ait. ipse omnem longo decedere circo
 infusum populum et campos iubet esse patentis.
 incedunt pueri pariterque ante ora parentum
 frenatis lucent in equis, quos omnis euntis
 555 Trinacriae mirata fremit Troiaeque iuuentus.
 omnibus in morem tonsa coma pressa corona;
 cornea bina ferunt praefixa hastilia ferro,
 pars levis umero pharetras; it pectore summo
 flexilis obtorti per collum circulus auri.
 560 tres equitum numero turmae ternique uagantur
 ductores; pueri bis seni quemque secuti
 agmine partito fulgent paribusque magistris.
 una acies iuuenum, ducit quam paruus ouantem
 nomen aui referens Priamus, tua clara, Polite,
 565 progenies, auctura Italos; quem Thracius albis
 portat equus bicolor maculis, uestigia primi
 alba pedis frontemque ostentans arduus albam.
 alter Atys, genus unde Atii duxere Latini,
 paruus Atys pueroque puer dilectus Iulo.
 570 extremus formaque ante omnis pulcher Iulus
 Sidonio est inuectus equo, quem candida Dido

551 longe **p** decedere **MRp̄ωγ¹**: discedere **Pr**, *Tib.*: discendere **γ**: deducere
 x 556 corona est *DSeru. ad Aen. 1, 702* 558 it **M^x** (*correctionem renouauit*
MP) **adinv** (id **γ¹**), *Seru.*, *Tib.*: et **MP^xRp̄ωγ**: iet **P** (*ex duplici lectione*)
 559 collum it **efhjtvxy** 560 turmae numero **R** 561 ductores *dist.* **M^xP²**:
 pueri *dist.* «*quidam*» *ap. Seru.* (*cf. eiusdem adnotationem ad u. 553*) 564 cara
P (*corr. P²*) polite **M^xP^xp̄ωγ**, *Seru.*, *Tib.*, *Prisc. 7, 6*: polites **MPR** 566 post
 maculis fortius distinguere uolunt «*multi*» *ap. Seru.*, *frustra quaerentes unum*
quemuis equum quo Atys inuebatur primis **MP** (*corr. M^xP^x*) 568 atii **P** (*fide*
Sabb. et Geym.), *Seru.*: atyi **M^xP¹** (*in ras.*) **Rp** (*attyi M*) dixere **M^x** (*correctio*
postea erasa) **a** 569 post hunc uersum lac. statuit Ribbeck 570 formam (*om.*
-que) **M**, forma fortasse **M^x** (*-que add. M^A*)

esse sui dederat monumentum et pignus amoris.
 cetera Trinacriis pubes senioris Acestae
 fertur equis.

- 575 excipiunt plausu pauidos gaudentque tuentes
 Dardanidae ueterumque agnoscunt ora parentum.
 postquam omnem laeti consessum oculosque suorum
 lustrare in equis, signum clamore paratis
 Epytides longe dedit insonuitque flagello.
 580 olli discurrere pares atque agmina terni
 diductis soluere choris rursusque uocati
 conuertere uias infestaque tela tulere.
 inde alios ineunt cursus aliosque recursus
 aduersi spatiis, alternosque orbibus orbes
 585 impediunt pugnaeque cient simulacra sub armis;
 et nunc terga fuga nudant, nunc spicula uertunt
 infensi, facta pariter nunc pace feruntur.
 ut quondam Creta fertur Labyrinthus in alta
 parietibus textum caecis iter ancipitemque
 590 mille uis habuisse dolum, qua signa sequendi
 frangeret indeprentus et inremeabilis error:
 haud alio Teucrum nati uestigia cursu
 impediunt texuntque fugas et proelia ludo,
 delphinum similes, qui per maria umida nando

573 trinacriis g²ik²: trinacrii PRbknr, Seru., Tib.: trinacriae M² (-cree M)
 P²pωγ: trinacria a; Trinacriis ... equis bene congruit cum 565 sq. Thracius ...
 equus et 571 Sidonio ... equo 577 consessum M¹Rωγ¹, Tib.: consensum M:
 concessum Pγ: consensum pav; cf. uu. 290 et 340 579 ante 578 habent
 Paevγ (ord. rest. P¹) aepytides R 580 ternis bkγ (corr. γ¹) 581 deductis
 MR 584 aduersi MRpz: aduersis Pp²ωγ (auersis v), Tib. alternisque Rn,
 Tib. 586 fug(a)e ω (praeter cinrt) 591 frangeret PRpbkrty, Seru., Tib.:
 falleret Mω (frangeret i.q. 'falleret' interpr. Seru.) 592 alio MPcny: aliter
 R^xpωγ¹, Non. 331, 12, Tib.: alio R (ex duplici lectione) nati teucrum Paey

- 595 Carpathium Libycumque secant.
 hunc morem cursus atque haec certamina primus
 Ascanius, Longam muris cum cingeret Albam,
 rettulit et priscos docuit celebrare Latinos,
 quo puer ipse modo, secum quo Troia pubes;
 600 Albani docuere suos; hinc maxima porro
 accepit Roma et patrium seruauit honorem;
 Troiaque nunc pueri, Troianum dicitur agmen.
 hac celebrata tenus sancto certamina patri.
 Hinc primum Fortuna fidem mutata nouauit.
 605 dum uariis tumulo referunt sollemnia ludis,
 Irim de caelo misit Saturnia Iuno
 Iliacam ad classem uentosque adspirat eunti,
 multa mouens necdum antiquum saturata dolorem.
 illa uiam celerans per mille coloribus arcum
 610 nulli uisa cito decurrit tramite uirgo.
 conspicit ingentem concursum et litora lustrat
 desertosque uidet portus classemque relictam.
 at procul in sola secretae Troades acta
 amissum Anchisen flebant cunctaeque profundum
 615 pontum aspectabant flentes. heu tot uada fessis
 et tantum superesse maris, uox omnibus una;
 urbem orant, taedet pelagi perferre laborem.

595 luduntque per undas *post secant add. Rcexy¹, explic. Tib.* 600 hinc]
 nunc *Seru. ad Aen. 1, 7 (cf. Aen. 7, 602)* 602 pueri *dist. M²P²; nunc dist. edd.*
aliquot; «ut ait Suetonius Tranquillus, lusus ipse ... Troia uocatur» Seru.
 603 haec *P¹γ (corr. γ¹): ac cg* 604 hic *Mcijkrvy, Seru.* 609 celebrans
Mphrz (corr. M²p²); cf. Aen. 4, 641 611 consessum *M (corr. M^A)*
 613 secreta *Mb* 615 spectabant *M (corr. M^A)* flentes et heu *dist. P²; «multi*
flentes heu distinguunt, ut sit 'miserabiliter flentes' et a persona dicatur poetae;
alii heu a mulieribus dictum accipiunt» Seru.; uerba heu – maris a mulieribus
pronuntiata uolunt edd. aliquot; opinor uero mulierum querelas oratione obliqua
elegantius referri: nam facilius expletur 'ipsis fessis' quam 'nobis fessis'

- ergo inter medias sese haud ignara nocendi
 conicit et faciemque deae uestemque reponit;
 620 fit Beroe, Tmarii coniunx longaeua Dorycli,
 cui genus et quondam nomen natique fuissent,
 ac sic Dardanidum mediam se matribus infert.
 ‘o miserae, quas non manus’ inquit ‘Achaica bello
 traxerit ad letum patriae sub moenibus! o gens
 625 infelix, cui te exitio Fortuna reseruat?
 septima post Troiae excidium iam uertitur aestas,
 cum freta, cum terras omnis, tot inhospita saxa
 sideraque emensae ferimur, dum per mare magnum
 Italiam sequimur fugientem et uoluimur undis.
 630 hic Erycis fines fraterni atque hospes Acestes:
 quis prohibet muros iacere et dare ciuibus urbem?
 o patria et rapti nequiquam ex hoste penates,
 nullane iam Troiae dicentur moenia? nusquam
 Hectoreos amnis, Xanthum et Simoenta, uidebo?
 635 quin agite et mecum infaustas exurite puppis.
 nam mihi Cassandrae per somnum uatis imago
 ardentis dare uisa faces: “hic quaerite Troiam,
 hic domus est” inquit “uobis.” iam tempus agi res,
 nec tantis mora prodigiis. en quattuor arae
 640 Neptuno: deus ipse faces animumque ministrat.’
 haec memorans prima infensum ui corripit ignem
 sublataque procul dextra conixa coruscat
 et iacit. arrectae mentes stupefactaque corda

620 tmarii Ppωγ, *Seru.*: tmari Rp²a, *schol.* *Ver. ad Aen.* 7, 419: mari Mbflr
 (immari M¹): marii gijtvwx, *Tib.*: ismarii c? 621 nomen quondam *schol.*
Ver. ad Aen. 1, 248 626 exitium Pγ (*corr.* γ¹) 628 ferimur] tulimus R:
 ferimus b 631 quis M^APbfginxy, *Tib. ad Aen.* 5, 795: qui M: quid Rpω,
Tib. hic 632 et] o *Macrob.* 6, 6, 16 (*cf. Aen.* 2, 241) 633 numquam R
 634 amnis] manis M²: manes R: omnes p 638 agit R 640 neptuni γ
 (*corr.* γ¹) animumque MPpωγ, *Tib.*: animamque Rb

- Iliadum. hic una e multis, quae maxima natu,
 645 Pyrgo, tot Priami natorum regia nutrix:
 ‘non Beroe uobis, non haec Rhoeteia, matres,
 est Dorycli coniunx: diuini signa decoris
 ardentisque notate oculos, qui spiritus illi,
 qui uultus uocisque sonus uel gressus eunti.
 650 ipsa egomet dudum Beroen digressa reliqui
 aegram, indignantem tali quod sola careret
 munere nec meritos Anchisae inferret honores.’
 haec effata.
 at matres primo ancipites oculisque malignis
 655 ambiguae spectare rates miserum inter amorem
 praesentis terrae fatisque uocantia regna,
 cum dea se paribus per caelum sustulit alis
 ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
 tum uero attonitae monstris actaeque furore
 660 conclamant rapiuntque focis penetralibus ignem,
 pars spoliant aras, frondem ac uirgulta facesque
 coniciunt. furit immissis Volcanus habenis
 transtra per et remos et pictas abiete puppis.
 Nuntius Anchisae ad tumultum cuneosque theatri
 665 incensas perfert nauis Eumelus, et ipsi
 respiciunt atram in nimbo uolitare fauillam.
 primus et Ascanius, cursus ut laetus equestris
 ducebat, sic acer equo turbata petiuit
 castra, nec exanimis possunt retinere magistri.
 670 ‘quis furor iste nouus? quo nunc, quo tenditis’ inquit,

649 qui **Μρωγ**¹: quis **PRabknrvzy**, *Tib.*; cf. *georg.* 1, 3 et *Aen.* 9, 723
 uocisue **ω** (*praeter abertv*), *Seru. ad Aen.* 6, 50, *Tib.* uel] et **Pae** euntis **ω**
 (*praeter bcit*), *Seru. hic* (eunti *DSeru.*) et *ad Aen.* 6, 50 654 malignae **R**
 («oculisque malignis pro ‘ipsae malignae’» *Seru.*) 655 ambigue **Mc** (*corr.*
M^{A?}) expectare **bcr?** 662 immissis] immensis **Rx** 669 neque **pfg**
 exanimem *Tib.* 670 quo tenditis] contenditis **ab**

- ‘heu miserae ciues? non hostem inimicaque castra
 Argium, uestras spes uritis. en, ego uester
 Ascanius!’ galeam ante pedes proiecit inanem,
 qua ludo indutus belli simulacra ciebat.
- 675 accelerat simul Aeneas, simul agmina Teucrum.
 ast illae diuersa metu per litora passim
 diffugiunt siluasque et sicubi concaua furtim
 saxa petunt; piget incepti lucisque, suosque
 mutatae agnoscunt, excussaque pectore Iuno est.
- 680 Sed non idcirco flamma atque incendia uires
 indomitas posuere; udo sub robore uiuit
 stuppa uomens tardum fumum, lentusque carinas
 est uapor, et toto descendit corpore pestis;
 nec uires heroum infusaque flumina prosunt.
- 685 tum pius Aeneas umeris abscindere uestem
 auxilioque uocare deos et tendere palmas:
 ‘Iuppiter omnipotens, si nondum exosus ad unum
 Troianos, si quid pietas antiqua labores
 respicit humanos, da flammam euadere classi
- 690 nunc, pater, et tenuis Teucrum res eripe leto;
 uel tu, quod superest, infesto fulmine morti,
 si mereor, demitte tuaque hic obrue dextra.’
 uix haec ediderat, cum effusis imbris atra
 tempestas sine more furit, tonitruque tremescunt
- 695 ardua terrarum et campi: ruit aethere toto

674 quam *Tib.* 675 acceperat **R**: accelerant **iγ** (corr. **γ¹**), *Tib.*
 680 flamma **Pn**, *Tib.*: flammam **MP¹γ**: flammae **M²** ut uid. (correctionem
 renouauit **M^p**) **RpΠ₁₀ωγ¹** 685 abscindere **Ppωγ**, *Seru.*, *Tib.*: excindere **M**:
 abscidere **R** 687 exosu’s *Ribbeck* 689 flamma **ace** classem **cz?**: classis
pa?dejkwxy: classes **gi** 692 demitte **Rp²dehrvzγ¹**, *DSeru. ad georg. 1, 189*
 (cf. *Aen. 2, 398 et 10, 662*): dimitte **MPpωγ**, *Dosith. 423, 22, Tib. (utrumque*
codd. Diom. 418, 20) 695 campis **Mijγ** (corr. **M^xγ¹**): campis ex campo **P¹** in
ras., campo **b?**

turbidus imber aqua densisque nigerrimus Austris,
implenturque super puppes, semusta madescunt
robora, restinctus donec uapor omnis et omnes
quattuor amissis seruatae a peste carinae.

- 700 At pater Aeneas casu concussus acerbo
nunc huc ingentis, nunc illuc pectore curas
mutabat uersans, Siculisne resideret aruis
oblitus fatorum, Italasne capesseret oras.
tum senior Nautes, unum Tritonia Pallas
705 quem docuit multaque insignem reddidit arte
(haec responsa dabat, uel quae portenderet ira
magna deum uel quae fatorum posceret ordo),
isque his Aenean solatus uocibus inquit:
'nate dea, quo fata trahunt retrahuntque sequamur;
710 quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est.
est tibi Dardanius diuinae stirpis Acestes:
hunc cape consiliis socium et coniunge uolentem,
huic trade amissis superant qui nauibus et quos
pertaesum magni incepti rerumque tuarum est;
715 longaeuosque senes ac fessas aequore matres
et quidquid tecum inualidum metuensque pericli est
delige, et his habeant terris sine moenia fessi:
urbem appellabunt permisso nomine Acestam.'
Talibus incensus dictis senioris amici

704–725 MPRmp

706 haec] hac c?, *Dietsch*: hic *recc.*; haec, *scil. Pallas, Nautes uatem suum*
monebat de portentis deorum uel fatorum ordine 708 isque *redundat, uel*
potius subiecto per pronomen renouato intermissam orationem redintegrat (cf.
Aen. 6, 684; 9, 549) 710 est *om. diwz* 712 consiliis **MPRmpcnrtyy**, *Tib.*:
consilii ω 716 est *om. afv* (cf. *Aen.* 8, 251 et 9, 287) 717 fessis **Pcx** (*corr.*
P^x) 719 accensus **R**

- 720 tum uero in curas animum diducitur omnis.
 et Nox atra polum bigis subuecta tenebat;
 uisa dehinc caelo facies delapsa parentis
 Anchisae subito talis effundere uoces:
 ‘nate, mihi uita quondam, dum uita manebat,
 725 care magis, nate Iliacis exercite fati,
 imperio Iouis huc uenio, qui classibus ignem
 depulit et caelo tandem miseratus ab alto est.
 consiliis pare quae nunc pulcherrima Nautes
 dat senior: lectos iuuenes, fortissima corda,
 730 defer in Italiam. gens dura atque aspera cultu
 debellanda tibi Latio est. Ditis tamen ante
 infernas accede domos et Auerna per alta
 congressus pete, nate, meos. non me impia namque
 Tartara habent, tristes umbrae, sed amoena piorum
 735 concilia Elysiumque colo. huc casta Sibylla
 nigrarum multo pecudum te sanguine ducet.
 tum genus omne tuum et quae dentur moenia disces.
 iamque uale; torquet medios Nox umida cursus,
 et me saeuus equis Oriens adflauit anhelis.’
 740 dixerat et tenuis fugit ceu fumus in auras.
 Aeneas ‘quo deinde ruis? quo proripis?’ inquit,
 ‘quem fugis? aut quis te nostris complexibus arcet?’
 haec memorans cinerem et sopitos suscitāt ignis,

726–734 MPRp 735–736 MPR 737–758 MPRm

720 animum i'j'kv^γ¹, *Probus* 253, 17, *Seru.* («Graeca figura»): animo
 MPRmpω^γ, *Tib.*; accusatiuum agnosce ‘mediopassiuum’, quo Graecus sermo
 frequentissime utitur (cf. e.g. *Aen.* 1, 713; 6, 470; 8, 265); de hoc usu perdiligenter
 disseruit E. Courtney, «CJ» 99, 2007, 425–431 diducitur MPmpcn^γ, *Probus*:
 deducitur Rω^γ¹, *Seru.* (utrumque codd. *Tib.*) 722 facies caelo Rpbcv^γ
 731 est latio P 733 congressus] complexus dgwz 734 tristesue r, *Tib.*
 739 saeuus] Foebus *Sac.* 446, 25 740 in] ad P (cf. u. 861), in ad ^γ (corr. ^γ¹);
 cf. *georg.* 4, 499

- Pergameumque Larem et canae penetralia Vestae
 745 farre pio et plena supplex ueneratur acerra.
 Extemplo socios primumque accersit Acesten
 et Iouis imperium et cari praecepta parentis
 edocet et quae nunc animo sententia constet.
 haud mora consiliis, nec iussa recusat Acestes:
 750 transcribunt urbi matres populumque uolentem
 deponunt, animos nil magnae laudis egentes.
 ipsi transtra nouant flammisque ambesa reponunt
 robora nauigiis, aptant remosque rudentisque,
 exigui numero, sed bello uiuida uirtus.
 755 interea Aeneas urbem designat aratro
 sortiturque domos; hoc Ilium et haec loca Troiam
 esse iubet; gaudet regno Troianus Acestes
 indicitque forum et patribus dat iura uocatis.
 tum uicina astris Erycino in uertice sedes
 760 fundatur Veneri Idaliae, tumuloque sacerdos
 ac lucus late sacer additur Anchiseo.
 Iamque dies epulata nouem gens omnis, et aris
 factus honos: placidi strauerunt aequora uenti,
 creber et adspirans rursus uocat Auster in altum.
 765 exoritur procurua ingens per litora fletus;
 complexi inter se noctemque diemque morantur.
 ipsae iam matres, ipsi, quibus aspera quondam

759–783 MPR

- 746 accersit **MRωγ**¹: arcessit **Pmaefgry**, *Tib.*; cf. *Aen.* 6, 119 751 deponunt
dist. **M×P**²; *hic distinguendum aut deponunt animos iungendum esse censet*
Seru. 752 flammis (*om. -que*) *Tib.* 753 nauigiis *dist.* **M**^A, «*melius*» *iudice*
Seru.: robora *dist.* **P**² 756 troiam **MPRmchikry**, *Tib.*: troiae **b?t**: troia **ω**
 761 additur **MRωγ**¹, *DSeru. ad Aen.* 3, 302, *Tib.*: additus **Pbry** 764 rursus]
cursus coniecit Ribbeck cl. Aen. 3, 269 767 ipsi] ipse **P** (*fide Sabb. et Geym.*;
corr. P⁽¹⁾ *in ras.*): ipsae *Non.* 307, 35

- uisa maris facies et non tolerabile nomen,
 ire uolunt omnemque fugae perferre laborem;
 770 quos bonus Aeneas dictis solatur amicis
 et consanguineo lacrimans commendat Acestae.
 tris Eryci uitulos et Tempestatibus agnam
 caedere deinde iubet soluique ex ordine funem;
 ipse caput tonsae foliis euinctus oliuae
 775 stans procul in prora pateram tenet extaque salsos
 proicit in fluctus ac uina liquentia fundit.
 778 certatim socii feriunt mare et aequora uerrunt;
 777 prosequitur surgens a puppi uentus euntis.
 At Venus interea Neptunum exercita curis
 780 adloquitur talisque effundit pectore questus:
 ‘Iunonis grauis ira neque exsaturabile pectus
 cogunt me, Neptune, preces descendere in omnis;
 quam nec longa dies pietas nec mitigat ulla,
 nec Iouis imperio fatisque infracta quiescit.
 785 non media de gente Phrygum exedisce nefandis

784–814 FMPR

768 nomen Mb, Non.: numen M^APωγ, Seru. ad Aen. 6, 560, Tib.: caelum R (cf. Aen. 4, 53) 772 agnos M 775 procul in prora] celsa in puppi fghijkvxy, Tib. in interpr. (cf. Aen. 3, 527; 8, 680 et 10, 261) 776 porricit edd. ueteres, Heinsius; cf. u. 238 ac] et dhjktvwxyz 778 (= Aen. 3, 290) ante 777 (= Aen. 3, 130) habent Paefγ: inuerso ordine MRω, Tib.: u. 777 del. Günther, «Hermes» 124, 1996, 206 sq., u. 778 del. Reeve ap. Goold; Troiani primo portum linquunt remigio acti, deinde, cum in altum uenerint, uentus eos propellit nauigantes (prosequitur ... euntis); Vergilius imitari uidetur Hom. Od. 12, 144 sqq., ubi nauigationis progressio similiter describitur (uide E. Berti, «MD» 59, 2007, 201–206) 780 questus] uoces Seru. (ex u. 482) 781 neque M²Pωγ¹, Tib.: nec MRc?djkwxzyz 782 in] ad Seru. 784 fatisque MPRAefrt, Tib. in lemm.: fatisque Fωγ, Tib. in interpr. 785 excedisse F (excidisse w)

- urbem odiis satis est nec poenam traxe per omnem
 reliquias Troiae: cineres atque ossa peremptae
 insequitur. causas tanti sciat illa furoris.
 ipse mihi nuper Libycis tu testis in undis
 790 quam molem subito excierit: maria omnia caelo
 miscuit Aeoliis nequiquam freta procellis,
 in regnis hoc ausa tuis.
 per scelus ecce etiam Troianis matribus actis
 exussit foede puppis et classe subegit
 795 amissa socios ignotae linquere terrae.
 quod superest, oro, liceat dare tuta per undas
 uela tibi, liceat Laurentem attingere Thybrim,
 si concessa peto, si dant ea moenia Parcae.
 tum Saturnius haec domitor maris edidit alti:
 800 ‘fas omne est, Cytherea, meis te fidere regnis,
 unde genus ducis. merui quoque: saepe furores
 compressi et rabiem tantam caelique marisque.
 nec minor in terris, Xanthum Simoentaque testor,
 Aeneae mihi cura tui: cum Troia Achilles
 805 exanimata sequens impingeret agmina muris,
 milia multa daret leto, gementque repleti
 amnes nec reperire uiam atque euoluere posset
 in mare se Xanthus, Pelidae tunc ego forti
 congressum Aenean nec dis nec uiribus aequis
 810 nube caua rapui, cuperem cum uertere ab imo

786 traxe F^xM^xP^xRωγ¹: traxere FPb?r, Tib.: traxisse F²Mdtwzy omnis P
 (corr. P¹), omnes b?γ 787 Troiae dist. M^x: reliquias Troiae *sequentibus*
iungit Tib., post 786 omnem distinctione facta 794 excussit MPkzy (corr.
 M^xP^xγ¹) 795 ignotae FPωγ¹, Seru., Tib.: ignota MP¹Rfγ relinquere P¹
 (ex ignotaelinquere, r *interposita*) f?gγ terrae FPRω, Tib.: terra MP^x: terret
 γ 805 inmitteret F (corr. F^c) 806 dares P (corr. P¹): darent R
 807 atque] neque Pe: qua GLK V, 523, 3 possit cdfghit?w, GLK V, 523, 4
 810 eripui F²i euertere Py

- structa meis manibus periurae moenia Troiae.
 nunc quoque mens eadem perstat mihi: pelle timores.
 tutus, quos optas, portus accedet Auerni.
 unus erit tantum amissum quem gurgite quaeres;
 815 unum pro multis dabitur caput.’
 his ubi laeta deae permulsit pectora dictis,
 iungit equos auro genitor spumantiaque addit
 frena feris manibusque omnis effundit habenas.
 caeruleo per summa leuis uolat aequora curru;
 820 subsidunt undae tumidumque sub axe tonanti
 sternitur aequor aquis, fugiunt uasto aethere nimbi.
 tum uariae comitum facies, immania cete,
 et senior Glauci chorus Inousque Palaemon
 Tritonesque citi Phorcique exercitus omnis;
 825 laeua tenet Thetis et Melite Panopeaque uirgo,
 Nisaeae Spioque Thaliaque Cymodoceque.
 Hic patris Aeneae suspensam blanda uicissim
 gaudia pertemptant mentem; iubet ocios omnis
 attolli malos, intendi bracchia uelis.
 830 una omnes fecere pedem pariterque sinistros,
 nunc dextros soluere sinus; una ardua torquent
 cornua detorquentque; ferunt sua flamina classem.
 princeps ante omnis densum Palinurus agebat
 agmen; ad hunc alii cursum contendere iussi.
 835 iamque fere mediam caeli Nox umida metam

815-871 MPR

- 811 periturae FM (corr. F²M^x) 812 timores F²PRωγ, Tib.: timorem FMc
 814 quaeres F²MPRωγ, Seru.: quaeris FM^x: quaeret Tib. 821 equis Mbg
 (corr. M^x) 824 post hunc uersum lac. statuit Ribbeck, qui iniuria desiderat
 comitantes a dextro latere nominari; at nihil deest, nam laeua tenet idem ualet ac
 ‘dextrum latus praebet’, ut reuerentia significetur 825 tenet Mωγ¹: tenent
 Pbcenrty, Tib. (tent R); item uariant codd. Seru. 829 uelis Pωγ, Tib.: remis
 MRn (e u. 136) 834 cursu Tib. hic (sed cursum ad Aen. 3, 205)

- contigerat, placida laxabant membra quiete
sub remis fusi per dura sedilia nautae,
cum leuis aetheriis delapsus Somnus ab astris
aëra dimouit tenebrosum et dispulit umbras,
840 te, Palinure, petens, tibi somnia tristia portans
insonti; puppique deus consedit in alta
Phorbanti similis funditque has ore loquelas:
‘Iaside Palinure, ferunt ipsa aequora classem,
aequatae spirant aurae: datur hora quieti.
845 pone caput fessosque oculos furare labori.
ipse ego paulisper pro te tua munera inibo.’
cui uix attollens Palinurus lumina fatur:
‘mene salis placidi uultum fluctusque quietos
ignorare iubes? mene huic confidere monstro?’
850 Aenean credam (quid enim?) fallacibus auris,
et caeli totiens deceptus fraude sereni?’
talìa dicta dabat, clauumque adfixus et haerens
nusquam amittebat oculosque sub astra tenebat.
ecce deus ramum Lethaeo rore madentem
855 uique soporatum Stygia super utraque quassat
tempora cunctantique natantia lumina soluit.
uix primos inopina quies laxauerat artus,
et super incumbens cum puppis parte reuulsa
cumque gubernaclo liquidas proiecit in undas
860 praecipitem ac socios nequiquam saepe uocantem;

836 laxarant ω (*praeter bnrt*; -runt c, -rent v) 837 remos M^2 sedilia]
sientia P (*corr.* P^2) 838 dilapsus *cdehitw* 843 ipsa aequora] sua flamina
M (*e u.* 832), flamina *supscr.* P^2 (*correctio postea erasa*) 849 meue *Tib.*
850 fallacibus auris et fallacius austris *Tib. in interpr.* (*om. in lemm.*) auris
 $MR\omega$ (auri P), *Seru.*: austris $P^1dhntvwxy$, *Prisc.* 7, 4 851 caeli $MP^{22}R\omega\gamma^1$,
ps. Acro ad Hor. carm. 1, 5, 7, «alii» *ap. DSeru.*: caelo $Pc\gamma$, *Seru., Tib.* sereno
 $c\gamma$ (*corr.* γ^1) 852 dicta dabat] dictabat $Pc\text{fgz}$ clauoque M (*corr.* M^A)
860 saepe] uoce M (*cf. Aen.* 12, 638)

ipse uolans tenuis se sustulit ales ad auras.
currit iter tutum non setius aequore classis
promissisque patris Neptuni interrita fertur.
iamque adeo scopulos Sirenum aduecta subibat,
865 difficilis quondam multorumque ossibus albos
(tum rauca adsiduo longe sale saxa sonabant),
cum pater amisso fluitantem errare magistro
sensit et ipse ratem nocturnis rexit in undis,
multa gemens casuque animum concussus amici:
870 ‘o nimium caelo et pelago confise sereno,
nudus in ignota, Palinure, iacebis harena.’

LIBER VI

- Sic fatur lacrimans classique immittit habenas
et tandem Euboicis Cumarum adlabitur oris.
obuertunt pelago proras; tum dente tenaci
ancora fundabat naus et litora curuae
- 5 praetexunt puppes. iuuenum manus emicat ardens
litus in Hesperium; quaerit pars semina flammae
abstrusa in uenis silicis, pars densa ferarum
tectata rapit siluas inuentaue flumina monstrat.
at pius Aeneas arces quibus altus Apollo
- 10 praesidet horrendaeque procul secreta Sibyllae,
antrum immane, petit, magnam cui mentem animumque
Delius inspirat uates aperitque futura.
iam subeunt Triuiiae lucos atque aurea tecta.
- 15 praepetibus pinnis ausus se credere caelo,
insuetum per iter gelidas enauit ad Arctos
Chalcidicaue leuis tandem super adstitit arce.
redditus his primum terris tibi, Phoebe, sacrauit
remigium alarum posuitque immania templa.

1–25 MPR

1–2 «sciendum sane Tuccam et Varium hunc finem quinti esse uoluisse (Aen. 5, 871); nam a Vergilio duo uersus sequentes (6, 1–2) huic iuncti fuerunt; unde in nonnullis antiquis codicibus sexti initium est obuertunt – tenaci (6, 3)» Seru. ad Aen. 5, 871; «sane sciendum, licet primos duos uersus Probus et alii in quinti reliquerint fine, prudenter ad initium sexti esse translatos» Seru.; in finem libri V transp. Bothe et Ribbeck, sed cf. Hom. Il. 7, 1, Od. 13, 1; uide M. Bandini, «A&R» n.s. 36, 1991, 96–99 17 arcaem M (corr. M^x): arca R

- 20 in foribus letum Androgeo; tum pendere poenas
 Cecropidae iussi (miserum!) septena quotannis
 corpora natorum; stat ductis sortibus urna.
 contra elata mari respondet Cnosia tellus:
 hic crudelis amor tauri suppostaque furto
 25 Pasiphae mixtumque genus prolesque biformis
 Minotaurus inest, Veneris monumenta nefandae,
 hic labor ille domus et inextricabilis error;
 magnum reginae sed enim miseratus amorem
 Daedalus ipse dolos tecti ambagesque resoluit,
 30 caeca regens filo uestigia. tu quoque magnam
 partem opere in tanto, sineret dolor, Icare, haberes:
 bis conatus erat casus effingere in auro,
 bis patriae cecidere manus. quin protinus omnia
 perlegerent oculis, ni iam praemissus Achates
 35 adforet atque una Phoebi Triuiaequae sacerdos,
 Deiphobe Glauci, fatur quae talia regi:
 ‘non hoc ista sibi tempus spectacula poscit;
 nunc grege de intacto septem mactare iuuenkos
 praestiterit, totidem lectas ex more bidentis.’
 40 talibus adfata Aenean (nec sacra morantur
 iussa uiri) Teucros uocat alta in templa sacerdos.
 Excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum,

26–38 FMPR 39–50 FMPRm

20 androgeo ω, *Seru.* hic («secundum Atticam linguam genetiuus singularis Graecus est») et ad *Aen.* 2, 371, *DSeru.* ad *Aen.* 2, 392, *Gramm.*: androgei **MPRb?dehrwzy**, «aliqui» *ap. Probum* 227, 32, *Seru.* ad *Aen.* 1, 505, *Tib.* (cf. *Aen.* 2, 392): androge f 23 cnosia P: gnosia **MRωy**, *Tib.* 33 omne **Raeghz**: omnem b?ikx, *Seru.* 34 pelligerent *Scaurus* 26, 9 et fortasse *Quint.* 8, 3, 25 (pollicerent *codd.*: porricere *Haupt*: pelligerent *Sabbadini*) 37 poscit **FPωy**, *ps. Acro* ad *Hor. epod.* 16, 59, *Tib.*, *Prisc.* 17, 59, probat *Seru.*: poscunt **MRn** 38 intacto] niueo *Macrob.* 3, 5, 5 39 ex *Fc* (cf. *Aen.* 5, 244 et 8, 186): de **MPRmωy**, *Macrob.*, *Seru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 4, 57; 5, 96 et 8, 544)

- quo lati ducunt aditus centum, ostia centum,
unde ruunt totidem uoces, responsa Sibyllae.
45 uentum erat ad limen, cum uirgo ‘poscere fata
tempus’ ait; ‘deus, ecce deus!’ cui talia fanti
ante fores subito non uultus, non color unus,
non comptae mansere comae, sed pectus anhelum,
et rabie fera corda tument, maiorque uideri
50 nec mortale sonans, adflata est numine quando
iam propiore dei. ‘cessas in uota precesque,
Tros’ ait ‘Aenea? cessas? neque enim ante dehiscunt
attonitae magna ora domus.’ et talia fata
conticuit. gelidus Teucris per dura cucurrit
55 ossa tremor, funditque preces rex pectore ab imo:
‘Phoebe, grauis Troiae semper miserate labores,
Dardana qui Paridis derexti tela manusque
corpus in Aeacidae, magnas obeuntia terras
tot maria intraui duce te penitusque repostas
60 Massylum gentis praetentaque Syrtibus arua;
iam tandem Italiae fugientis prendimus oras:
hac Troiana tenus fuerit fortuna secuta.
uos quoque Pergameae iam fas est parcere genti,
dique deaeque omnes, quibus obstitit Ilium et ingens
65 gloria Dardaniae. tuque, o sanctissima uates,
praescia uenturi, da (non indebita posco
regna meis fati) Latio considerare Teucros
errantisque deos agitataque numina Troiae.
tum Phoebo et Triuii solido de marmore templum
70 institui festosque dies de nomine Phoebi.

51–57 MPRm 58–72 MPR

- 50 adfata **Mm** (corr. **M²m²**): athata *ut uid.* **F** (corr. **F²**) 51 deo **cekrv**
57 derexti **n** (*idem coniecit Ribbeck*): direxti *cett.* (directi **R**) 67 consistere **R**
(*cf. Aen. 8, 10*) 69 templum **MRhkn**, *Seru. ad Aen. 3, 274*: templa **ρωγ**,
Tib. 70 constitui **R**, *Seru. ad Aen. 3, 274*

te quoque magna manent regnis penetralia nostris:
 hic ego namque tuas sortes arcanaque fata
 dicta meae genti ponam lectosque sacrabo,
 alma, uiros. foliis tantum ne carmina manda,
 75 ne turbata uolent rapidis ludibria uentis:
 ipsa canas oro.' finem dedit ore loquendi.

At Phoebi nondum patiens immanis in antro
 bacchatur uates, magnum si pectore possit
 excussisse deum; tanto magis ille fatigat
 80 os rabidum, fera corda domans, fingitque premendo.
 ostia iamque domus patuere ingentia centum
 sponte sua uatisque ferunt responsa per auras:
 'o tandem magnis pelagi defuncte periclis,
 sed terrae grauiora manent; in regna Lauini
 85 Dardanidae uenient (mitte hanc de pectore curam),
 sed non et uenisse uolent. bella, horrida bella,
 et Thybrim multo spumantem sanguine cerno.
 non Simois tibi nec Xanthus nec Dorica castra
 defuerint; alius Latio iam partus Achilles,
 90 natus et ipse dea; nec Teucris addita Iuno
 usquam aberit, cum tu supplex in rebus egenis
 quas gentis Italum aut quas non oraueris urbis!
 causa mali tanti coniunx iterum hospita Teucris
 externique iterum thalami.
 95 tu ne cede malis, sed contra audentior ito
 qua tua te Fortuna sinet. uia prima salutis,
 quod minime reris, Graia pandetur ab urbe.'

Talibus ex adyto dictis Cumaea Sibylla

73–90 MPRm 91–218 MPR

78 posset R 84 terrae MPmnty, *Seru. ad Aen. 7, 117 et 304*: terra Rm²ωγ¹,
Tib.; *utrumque agnoscit Seru. hic* («sed terra: legitur et terrae, unum [i.e. par]
 tamen est») Lauini] Latini «alii» ap. *Seru.* 96 qua b², Bentley (cf. *Aen. 2*,
 387): quam MPRωγ, *codd. Sen. ep. 82, 18, Seru., Tib.*

- horrendas canit ambages antroque remugit,
 100 obscuris uera inuoluens: ea frena furenti
 concutit et stimulos sub pectore uertit Apollo.
 ut primum cessit furor et rabida ora quierunt,
 incipit Aeneas heros: ‘non ulla laborum,
 o uirgo, noua mi facies inopinaue surgit;
 105 omnia praecepi atque animo mecum ante peregi.
 unum oro: quando hic inferni ianua regis
 dicitur et tenebrosa palus Acheronte refuso,
 ire ad conspectum cari genitoris et ora
 contingat; doceas iter et sacra ostia pandas.
 110 illum ego per flammās et mille sequentia tela
 eripui his umeris medioque ex hoste recepi;
 ille meum comitatus iter maria omnia mecum
 atque omnis pelagique minas caelique ferebat,
 inualidus, uiris ultra sortemque senectae.
 115 quin, ut te supplex peterem et tua limina adirem,
 idem orans mandata dabat. gnatique patrisque,
 alma, precor, miserere (potes namque omnia, nec te
 nequiquam lucis Hecate praefecit Auernis),
 si potuit manis accersere coniugis Orpheus
 120 Threicia fretus cithara fidibusque canoris,
 si fratrem Pollux alterna morte redemit

102 rapida **Rgzy** (corr. **γ¹**)   105 praecepi **MPω** (-cipi **Rky**), *Sen. ep.* 76, 33, *Non.* 372, 17, *DSeru. ad Aen.* 11, 491, *Tib.*: percepi **bnrxzy¹** (*uariant codd. Seru. hic et ad Aen.* 4, 419)   109 contingam **PRγ** (corr. **γ¹**)   113 caelique minas pelagique **M**   115 et **MP²acenrt²γ**, *Tib.*: om. **PRωγ¹**   119 si potuit] *protasis, cuius apodosi est* 117 miserere (*re uera Orpheus et Pollux miserationem consecuti sunt*): alii *distinctione mutata apodosin subaudiendam putant, uel* 123 et mi genus ab Ioue summo faciunt   accersere **MRacy**, *Char.* 227, 7, *Macrob.* 4, 5, 2–3: arcersere **P¹** *in ras.* (*ex accersere, fide Sabb. et Geym.*): arcessere **ωγ¹**, *Seru., Tib., Gramm., Isid.* 1, 37, 35; cf. *Aen.* 5, 746

itque reditque uiam totiens. quid Thesea magnum,
quid memorem Alciden? et mi genus ab Ioue summo.'

- Talibus orabat dictis arasque tenebat,
125 cum sic orsa loqui uates: 'sate sanguine diuum,
Tros Anchisiade, facilis descensus Auerno:
noctes atque dies patet atri ianua Ditis;
sed reuocare gradum superasque euadere ad auras,
hoc opus, hic labor est. pauci, quos aequus amauit
130 Iuppiter aut ardens euexit ad aethera uirtus,
dis geniti potuere. tenent media omnia siluae,
Cocytusque sinu labens circumuenit atro.
quod si tantus amor menti, si tanta cupido est
bis Stygios innare lacus, bis nigra uidere
135 Tartara, et insano iuuat indulgere labori,
accipe quae peragenda prius. latet arbore opaca
aureus et foliis et lento uimine ramus,
Iunoni infernae dictus sacer; hunc tegit omnis
lucus et obscuris claudunt conuallibus umbrae.
140 sed non ante datur telluris operta subire
auricomos quam quis decerpserit arbore fetus.
hoc sibi pulchra suum ferri Proserpina munus
instituit; primo auulso non deficit alter
aureus, et simili frondescit uirga metallo.
145 ergo alte uestiga oculis et rite repertum
carpe manu; namque ipse uolens facilisque sequetur,

122 magnum *dist.* M^x, «quidam» *ap. Seru.*: Thesea *dist.* P², «melius» *iudice Seru.*; *anaphora suadet ut interrogandi particula quid prima in sede bis emineat* (cf. e.g. *Aen.* 8, 483) 126 auerno MPbnrx, *schol. Bern. ad buc.* 5, 6, *Tib.* (auerno est M²): auerni P²Rωγ; *utrumque agnoscit Seru.* 132 cocytusque PR, *Seru., Tib.*: cocytosque M sinu] simul fgj circumfluit *Seru.* 133 est MRωγ, *Tib.* (cf. *Aen.* 7, 263): om. M^xPn 139 plaudunt R 141 quis PRωγ, *Tib.*: qui Mk discerpserit dghijkwyz 144 similis M

- si te fata uocant; aliter non uiribus ullis
 uincere nec duro poteris conuellere ferro.
 praeterea iacet exanimus tibi corpus amici
 150 (heu nescis) totamque incestat funere classem,
 dum consulta petis nostroque in limine pendes.
 sedibus hunc refer ante suis et conde sepulcro.
 duc nigras pecudes; ea prima piacula sunt.
 sic demum lucos Stygis et regna inuis uiuis
 155 aspicias.' dixit pressoque obmutuit ore.
 Aeneas maestus defixus lumina uultu
 ingreditur, linquens antrum, caecosque uolutat
 euentus animo secum; cui fidus Achates
 it comes et paribus curis uestigia figit.
 160 multa inter sese uario sermone serebant,
 quem socium exanimem uates, quod corpus humandum
 diceret. atque illi Misenum in litore sicco,
 ut uenere, uident indigna morte peremptum,
 Misenum Aeoliden, quo non praestantior alter
 165 aere ciere uiros Martemque accendere cantu.
 Hectoris hic magni fuerat comes, Hectora circum
 et lituo pugnas insignis obibat et hasta.
 postquam illum uita uictor spoliauit Achilles,
 Dardanio Aeneae sese fortissimus heros
 170 addiderat socium, non inferiora secutus.
 sed tum, forte caua dum personat aequora concha,
 demens, et cantu uocat in certamina diuos,
 aemulus exceptum Triton, si credere dignum est,

147 non] nec R   154 sic] tum Tib.   stygis M^P (ut uid.) Pnt, Seru. (?); stygiis
 MRγ: stygios P¹ωγ¹ (om. Tib.)   et om. ω (praeter abcdntw)   156 deflexus
 ut uid. P (corr. P^x)   159 fixit M (corr. M²)   160 ferebant n, Tib.
 161 exanimem M: exanimus PRωγ, Tib., Prisc. 18, 93   165 «Martemque
 accendere cantu: bemistichium hoc dicitur addidisse dum recitat» Seru. (similiter
 narrat uita Don. 34)

- inter saxa uirum spumosa immerserat unda.
 175 ergo omnes magno circum clamore fremebant,
 praecipue pius Aeneas. tum iussa Sibyllae,
 haud mora, festinant flentes aramque sepulcri
 congerere arboribus caeloque educere certant.
 itur in antiquam siluam, stabula alta ferarum;
 180 procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex
 fraxineaeque trabes, cuneis et fissile robur
 scinditur, aduoluunt ingentis montibus ornos.
 Nec non Aeneas opera inter talia primus
 hortatur socios paribusque accingitur armis.
 185 atque haec ipse suo tristi cum corde uolutat,
 aspectans siluam immensam, et sic forte precatur:
 ‘si nunc se nobis ille aureus arbore ramus
 ostendat nemore in tanto! quando omnia uere
 heu nimium de te uates, Misene, locuta est.’
 190 uix ea fatus erat, geminae cum forte columbae
 ipsa sub ora uiri caelo uenere uolantes
 et uiridi sedere solo. tum maximus heros
 maternas agnouit aues laetusque precatur:
 ‘este duces, o, si qua uia est, cursumque per auras
 195 derigite in lucos, ubi pinguem diues opacat
 ramus humum. tuque, o, dubiis ne defice rebus,

177 sepulc(h)ri **MRωγ**¹, *Non.* 298, 15, *Seru.* («aramque sepulcri pyram dicit, quae in modum arae construi lignis solebat»); cf. *Sil.* 15, 387 sq.: sepulchro **Pab?ry**, *Tib.*; «*Probus tamen et Donatus de hoc loco requirendum adhuc esse dixerunt*» *Seru.* 182 ac uoluunt **ehijkuvwxz** 186 forte] uoce **R** (cf. *Aen.* 9, 403 et 11, 784): ore recc.; «uacat forte et est uersus de his qui tibicines uocantur, quibus datur aliquid ad solam metri sustentationem» *Seru.*; forte i.e. subita ac fortuita cogitatione occupatus 193 agnouit **Ma**, *Seru.* ad *Aen.* 1, 393 (cf. *u.* 498 et *Aen.* 10, 874): a(d)gnoscat **PRωγ**, *Tib.* 195 derigite **PRIγ**: dirigite **Mωγ**¹, *Non.* 251, 18, *DSeru.* ad *Aen.* 1, 398, *Tib.*

- diua parens.’ sic effatus uestigia pressit
 obseruans quae signa ferant, quo tendere pergant:
 pascentes illae tantum prodire uolando,
 200 quantum acie possent oculi seruare sequentum.
 inde ubi uenere ad fauces graue olentis Auerni,
 tollunt se celeres liquidumque per aëra lapsae
 sedibus optatis gemina super arbore sidunt,
 discolor unde auri per ramos aura refulsit.
 205 quale solet siluis brumali frigore uiscum
 fronde uirere noua, quod non sua seminat arbos,
 et croceo fetu teretis circumdare truncos,
 talis erat species auri frondentis opaca
 ilice, sic leni crepitabat brattea uento.
 210 corripit Aeneas extemplo auidusque refringit
 cunctantem et uatis portat sub tecta Sibyllae.

- Nec minus interea Misenum in litore Teucri
 flebant et cineri ingrato suprema ferebant.
 principio pinguem taedis et robore secto
 215 ingentem struxere pyram, cui frondibus atris
 intexunt latera et feralis ante cupressos
 constituunt decorantque super fulgentibus armis.
 pars calidos latices et aëna undantia flammis
 expediunt corpusque lauant frigentis et unguunt.
 220 fit gemitus; tum membra toro defleta reponunt
 purpureasque super uestes, uelamina nota,
 coniciunt. pars ingenti subiere feretro,

219–272 FMPR

197–198 sic – obseruans *om.* **P** (*add. man. antiqua*)   198–199 pergant *dist.*
Tib.: pascentes *dist.* **M^sP²**; «multi pascentes distinguunt et absolutus est sensus;
 alii dicunt pascentes uolando» *Seru.*   200 acies **M** (*corr. M²*)   sequentur **P**
(corr. P²)   203 geminae **R** (*cf. u. 190*)   204 auri] auro **Rw**, *Prisc. part.* 205
 209 crepitabant **ω** (*praeter dnw*) **γ** (*corr. γ¹*)

- triste ministerium, et subiectam more parentum
 auersi tenuere facem. congesta cremantur
 225 turea dona, dapes, fuso crateres oliuo.
 postquam conlapsi cineres et flamma quieuit,
 reliquias uino et bibulam lauere fauillam,
 ossaque lecta cado texit Corynaeus aëno.
 idem ter socios pura circumtulit unda
 230 spargens rore leui et ramo felicitis oliuae,
 lustrauitque uiros dixitque nouissima uerba.
 at pius Aeneas ingenti mole sepulcrum
 imponit suaeque arma uiro remumque tubamque
 monte sub aërio, qui nunc Misenus ab illo
 235 dicitur aeternumque tenet per saecula nomen.
 His actis propere exsequitur praecepta Sibyllae.
 spelunca alta fuit uastoque immanis hiatu,
 scrupaea, tuta lacu nigro nemorumque tenebris,
 quam super haud ullae poterant impune uolantes
 240 tendere iter pinnis: talis sese halitus atris
 faucibus effundens supera ad conuexa ferebat
 [unde locum Grai dixerunt nomine Aornum.]
 quattuor hic primum nigrantis terga iuuenkos
 constituit frontique inuergit uina sacerdos
 245 et summas carpens media inter cornua saetas
 ignibus imponit sacris, libamina prima,
 uoce uocans Hecaten caeloque Ereboque potentem.
 supponunt alii cultros tepidumque cruorem

223 subiecta **FP^aay¹** (corr. **F²Y²**)   224 faces **P^x** in ras. (ex facem, fide Sabb. et Geym.) **Y** (corr. **Y¹**)   225 dapes] ferunt **P¹** in ras. (ex dapes): feruent **P²**: dape ferunt **Y** (cf. *Aen.* 5, 101 al.)   231 uiros **FMP²ωy**: domos **PRabr** (domus Tib.)   241 supera **FM^AP¹ωy**, Non. 14, 14, Tib.: super **MPR**; cf. uu. 750 et 787, *Aen.* 7, 562 et 10, 251   242 om. **FMPω**, Tib.: habent hic **Rbkx**, ante u. 241 **ay** (cf. *Prisc. perieg.* 1056)   aornum **ky**: auernum **Rabx**: aornon ed. Aldina an. 1501   243 primus **M**

- succipiunt pateris. ipse atri uelleris agnam
 250 Aeneas matri Eumenidum magnaеque sorori
 ense ferit sterilemque tibi, Proserpina, uaccam;
 tum Stygio regi nocturnas incohat aras
 et solida imponit taurorum uiscera flammis,
 pingue super oleum fundens ardentibus extis.
 255 ecce autem primi sub limina solis et ortus
 sub pedibus mugire solum et iuga coepta moueri
 siluarum, uisaeque canes ululare per umbram
 aduentante dea. ‘procul o, procul este, profani’
 conclamat uates, ‘totoque absistite luco;
 260 tuque inuade uiam uaginaque eripe ferrum:
 nunc animis opus, Aenea, nunc pectore firmo.’
 tantum effata furens antro se immisit aperto;
 ille ducem haud timidus uadentem passibus aequat.
 Di, quibus imperium est animarum, umbraeque silentes
 265 et Chaos et Phlegethon, loca nocte tacentia late,
 sit mihi fas audita loqui, sit numine uestro
 pandere res alta terra et caligine mersas.
 Ibant obscuri sola sub nocte per umbram
 perque domos Ditis uacuas et inania regna:

249 succipiunt **FPbtγ¹**, *Seru.* («*antique, nam modo ‘succipiunt’ dicimus*»):
 succipiunt **MRωγ**, *Tib.*; cf. *Aen.* 1, 175   254 super *recc.*: superque *codd.*,
schol. *Ver. ad Aen.* 9, 402, *quo recepto post hunc uersum lac. statuit Ribbeck*; -que
metri causa additum (cf. *Aen.* 1, 668)   infundens **M**   255 limina **FMaghjz?**
 (cf. *Catull.* 64, 271): lumina **PRωγ** (lumine **b**), *Char.* 236, 9, *schol. Bern. ad*
georg. 1, 67, *Seru.*, *Tib.*   256 coepta] celsa *Sen. nat.* 6, 13, 5   265 tacentia
FMP (t. late loca nocte, *ord. rest.* **P^x** et *denuo man. rec.*, *quae etiam tacentia ex*
silentia restituit) **Rabcnγ¹** (loca – late *om.* **γ**), *Tib.*: silentia **M²** (*in mg.*)
P²ωγ², *Seru.*   267 altas **M** (-que *supscr.* **M¹**, *correctio postea erasa*; s *exp.* **M^P**
ut uid.)   268 obscura soli **γ** (*corr.* **γ¹**)   umbras **ω** (*praeter abcn*) **γ¹** (cf. *u.* 461
al.)

- 270 quale per incertam lunam sub luce maligna
 est iter in siluis, ubi caelum condidit umbra
 Iuppiter, et rebus nox abstulit atra colorem.
 uestibulum ante ipsum primisque in faucibus Orci
 Luctus et ultrices posuere cubilia Curae,
 275 pallentesque habitant Morbi tristisque Senectus
 et Metus et malesuada Fames ac turpis Egestas,
 terribiles uisu formae, Letumque Labosque;
 tum consanguineus Leti Sopor et mala mentis
 Gaudia mortiferumque aduerso in limine Bellum
 280 ferreique Eumenidum thalami et Discordia demens,
 uipereum crinem uittis innexa cruentis.
 in medio ramos annosaeque bracchia pandit
 ulmus opaca ingens, quam sedem Somnia uulgo
 uana tenere ferunt, foliisque sub omnibus haerent.
 285 multaeque praeterea uariarum monstra ferarum,
 Centauri in foribus stabulant Scyllaeque bifformes
 et centumgeminus Briareus ac belua Lerna
 horrendum stridens, flammisque armata Chimaera,
 Gorgones Harpyiaeque et forma tricornis umbræ.
 290 corripit hic subita trepidus formidine ferrum
 Aeneas strictamque aciem uenientibus offert,

273–392 MPR

270 incertam F² (-tum F) MPRωγ, Non. 345, 30, «alii» ap. Seru., DSeru. ad
 georg. 2, 179 et ad Aen. 3, 203, Tib.: inceptam abegikuvx, Seru. 273 primis
 (om. -que) Pcy 276 ante 275 habet Sac. 458, 27–28 281 innixa Rb
 288 stridens dist. M^xP², Tib.; utrum hic distinguendum an horrendum stridens
 inferioribus iungendum quaerit DSeru. 289 «sane quidam dicunt uersus alios
 hos a poeta hoc loco relictos, qui ab eius emendatoribus sublatis sint: Gorgonis in
 medio portentum inmane Medusae, / uipereae circum ora comae cui sibila
 torquent / infamesque rigent oculi, mentoque sub imo / serpentum extremis
 nodantur uincula caudis» DSeru.; hos uersus Vergilium ipsum deleuisse et in
 eorum locum uu. 282–289 postea suffecisse suspicatus est Sabbadini

et ni docta comes tenuis sine corpore uitas
admoneat uolitare caua sub imagine formae,
inruat et frustra ferro diuerberet umbras.

- 295 Hinc uia Tartarei quae fert Acherontis ad undas.
turbidus hic caeno uastaque uoragine gurgēs
aestuat atque omnem Coccyto eructat harenam.
portitor has horrendus aquas et flumina seruat
terribili squalore Charon, cui plurima mento
300 canities inculta iacet, stant lumina flamma,
sordidus ex umeris nodo dependet amictus.
ipse ratem conto subigit uelisque ministrat
et ferruginea subuectat corpora cumba,
iam senior, sed cruda deo uiridisque senectus.
305 huc omnis turba ad ripas effusa ruebat:
matres atque uiri defunctaque corpora uita
magnanimum heroum, pueri innuptaeque puellae
impositique rogis iuuenes ante ora parentum:
quam multa in siluis autumnī frigore primo
310 lapsa cadunt folia, aut ad terram gurgite ab alto
quam multae glomerantur aues, ubi frigidus annus
trans pontum fugat et terris immittit apricis.
stabant orantes primi transmittere cursum
tendebantque manus ripae ulterioris amore;
315 nauita sed tristis nunc hos nunc accipit illos,
ast alios longe summotos arcet harena.
Aeneas miratus enim motusque tumultu
'dic' ait, 'o uirgo, quid uult concursus ad amnem?
quidue petunt animae? uel quo discrimine ripas

297 cocyti ω (*praeter ejkntuv*); «Coccyto ... 'in Cocytum'» *Seru.*
300 flamma M^APj^{nrt}, *Seru. ad buc.* 7, 53, *ad Aen.* 1, 646 et 6, 22, *DSeru. ad*
Aen. 2, 333, *Tib.*: flammae MP²³Rωγ, *ps. Acro ad Hor. carm.* 1, 9, 1, *DSeru. ad*
Aen. 1, 646 301 dependit aeuu 303 subiectat P (*corr.* P²³) 304 deo]
adeo ingeniose sed inaniter coniecit West *ad Hes. op.* 705

- 320 hae linquunt, illae remis uada liuida uerrunt?
 olli sic breuiter fata est longaeua sacerdos:
 ‘Anchisa generate, deum certissima proles,
 Cocyti stagna alta uides Stygiamque paludem,
 di cuius iurare timent et fallere numen.
- 325 haec omnis, quam cernis, inops inhumataque turba est;
 portitor ille Charon; hi, quos uehit unda, sepulti.
 nec ripas datur horrendas et rauca fluenta
 transportare prius quam sedibus ossa quierunt.
 centum errant annos uolitantque haec litora circum;
- 330 tum demum admissi stagna exoptata reuisunt.’
 constitit Anchisa satus et uestigia pressit
 multa putans sortemque animo miseratus iniquam.
 cernit ibi maestos et mortis honore carentis
 Leucaspim et Lyciae ductorem classis Oronten,
- 335 quos simul a Troia uentosa per aequora uectos
 obruit Auster, aqua inuoluens nauemque uirosque.
- Ecce gubernator sese Palinurus agebat,
 qui Libyco nuper cursu, dum sidera seruat,
 exciderat puppi mediis effusus in undis.
- 340 hunc ubi uix multa maestum cognouit in umbra,
 sic prior adloquitur: ‘quis te, Palinure, deorum
 eripuit nobis medioque sub aequore mersit?
 dic age; namque mihi, fallax haud ante repertus,
 hoc uno responso animum delusit Apollo,
- 345 qui fore te ponto incolumem finisque canebat
 uenturum Ausonios. en haec promissa fides est?’
 ille autem: ‘neque te Phoebi cortina fefellit,

320 liquida R uertunt Px 326 ante 325 transp. Ribbeck 328 quierint
 efgnz 332 animi (cf. Aen. 10, 686) M (corr. ut uid. M^x, correctio postea
 erasa) miseratur xγ (corr. γ¹) 334 oronten P: orontem MR, Seru. ad Aen.
 1, 115, Tib., Prisc. 7, 50; cf. Aen. 1, 113 335 a] ab Pgz (corr. P^x)
 336 Auster dist. Seru.: aqua dist. M^xP² uirumque P¹ (uirumque P, corr. P²)

dux Anchisiade, nec me deus aequore mersit.
 namque gubernaculum multa ui forte reuulsum,
 350 cui datus haerebam custos cursusque regebam,
 praecipitans traxi mecum. maria aspera iuro
 non ullum pro me tantum cepisse timorem,
 quam tua ne spoliata armis, excussa magistro,
 deficeret tantis nauis surgentibus undis.
 355 tris Notus hibernas immensa per aequora noctes
 uexit me uiolentus aqua; uix lumine quarto
 prospexi Italiam summa sublimis ab unda.
 paulatim adnabam terrae; iam tuta tenebam,
 ni gens crudelis madida cum ueste grauatum
 360 prensantemque uncis manibus capita aspera montis
 ferro inuasisset praedamque ignara putasset.
 nunc me fluctus habet uersantque in litore uenti.
 quod te per caeli iucundum lumen et auras,
 per genitorem oro, per spes surgentis Iuli,
 365 eripe me his, inuicte, malis: aut tu mihi terram
 inice, namque potes, portusque require Velinos;
 aut tu, si qua uia est, si quam tibi diua creatrix
 ostendit (neque enim, credo, sine numine diuum
 flumina tanta paras Stygiamque innare paludem),
 370 da dextram misero et tecum me tolle per undas,
 sedibus ut saltem placidis in morte quiescam.
 talia fatus erat, coepit cum talia uates:

348 nec me *dist.* P², *Seru.* («hic distinguendum, ne sit contrarium: nam eum Somnus deiecit»), *Tib.*; re uera discrepant uerba Palinuri a narratione in *Aen.* 5, 835 sqq. 349 ui forte] uix arte P (cf. *Aen.* 5, 270) 350 gerebam PΥ (corr. Υ¹) 352 illum (cf. *Aen.* 4, 227) M (corr. M^A): nullum Υ, *Tib.* in *lemm.* 353 ni *Rufin.* 56, 7 354 nauis tantis fgz 358 terrae *dist.* *Tib.*: adnabam *dist.* M^xP²; utramque distinctionem agnoscit *Seru.* iam] et iam R 361 post hunc uersum lac. statuit Ribbeck (qui totum hunc locum ultima poetae manu carere suspicatus est) 367 quam] qua Υ (corr. Υ¹), *Tib.*

- ‘unde haec, o Palinure, tibi tam dira cupido?
 tu Stygias inhumatus aquas amnemque seuerum
 375 Eumenidum aspicias ripamue iniussus adibis?
 desine fata deum flecti sperare precando.
 sed cape dicta memor, duri solacia casus:
 nam tua finitimi, longe lateque per urbis
 prodigiis acti caelestibus, ossa piabunt
 380 et statuent tumulum et tumulo sollemnia mittent,
 aeternumque locus Palinuri nomen habebit.’
 his dictis curae emotae pulsusque parumper
 corde dolor tristi; gaudet cognomine terra.
 Ergo iter inceptum peragunt fluuioque propinquant.
 385 nauita quos iam inde ut Stygia prospexit ab unda
 per tacitum nemus ire pedemque aduertere ripae,
 sic prior adgreditur dictis atque increpat ultro:
 ‘quisquis es, armatus qui nostra ad flumina tendis,
 fare age, quid uenias, iam istinc et comprime gressum.
 390 umbrarum hic locus est, Somni Noctisque soporae:
 corpora uiua nefas Stygia uectare carina.
 nec uero Alciden me sum laetatus euntem
 accepisse lacu, nec Thesea Pirithoumque,
 dis quamquam geniti atque inuicti uiribus essent.
 395 Tartareum ille manu custodem in uincla petiuit
 ipsius a solio regis traxitque trementem;
 hi dominam Ditis thalamo deducere adorti.’
 quae contra breuiter fata est Amphrysia uates:

393-423 FMPR

- 375 ripamque **aefguvz**   adibis **MPRωγ**, «alii» *ap. Seru.*: abibis **adijktvwz**
 (abis **e**, abdibis **g**), *Seru. hic et ad Aen. 4, 106, Tib.*   383 terra *Seru.* (qui recte
 cognomine *ablatiuum ex adiectiuo ‘cognominis’ interpretatus est: scil. gaudet*
Palinurus de terra eodem nomine appellata): terrae *codd., Non. 378, 17, Tib.*
 385 conspexit **M**   387 adloquitur **Rb**   388 tendes **Pγ** (*corr. γ¹*)
 389 istic **bdtxy**   390 est] et **R**

- ‘nullae hic insidiae tales (absiste moueri),
 400 nec uim tela ferunt; licet ingens ianitor antro
 aeternum latrans exsanguis terreat umbras,
 casta licet patrui seruet Proserpina limen.
 Troius Aeneas, pietate insignis et armis,
 ad genitorem imas Erebi descendit ad umbras.
 405 si te nulla mouet tantae pietatis imago,
 at ramum hunc’ (aperit ramum qui ueste latebat)
 ‘agnoscas.’ tumida ex ira tum corda residunt;
 nec plura his. ille admirans uenerabile donum
 fatalis uirgae, longo post tempore uisum,
 410 caeruleam aduertit puppim ripaeque propinquat.
 inde alias animas, quae per iuga longa sedebant,
 deturbat laxatque foros; simul accipit alueo
 ingentem Aenean. gemuit sub pondere cumba
 utilis et multam accepit rimosa paludem.
 415 tandem trans fluuium incolumis uatemque uirumque
 infirmi limo glaucaque exponit in ulua.

- Cerberus haec ingens latratu regna trifauci
 personat aduerso recubans immanis in antro.
 cui uates, horrere uidens iam colla colubris,
 420 melle soporatam et medicatis frugibus offam
 obicit. ille fame rabida tria guttura pandens
 corripit obiectam atque immania terga resoluit
 fusus humi totoque ingens extenditur antro.
 occupat Aeneas aditum custode sepulto
 425 euaditque celer ripam inremeabilis undae.

Continuo auditae uoces uagitus et ingens

424–490 MPR (425–434, 459–468 *habet et* Π₁₀)

399 hinc **Faeuv** (*corr. F²*)   424 occupat] corripit *Seru. ad Aen. 5, 316 (sed occupat hic), e u. 210 uel 422*

- infantumque animae flentes, in limine primo
 quos dulcis uitae exsortis et ab ubere raptos
 abstulit atra dies et funere mersit acerbo;
 430 hos iuxta falso damnati crimine mortis.
 nec uero hae sine sorte datae, sine iudice, sedes:
 quaesitor Minos urnam mouet; ille silentum
 conciliumque uocat uitasque et crimina discit.
 proxima deinde tenent maesti loca, qui sibi letum
 435 insontes peperere manu lucemque perosi
 proiecere animas. quam uellent aethere in alto
 nunc et pauperiem et duros perferre labores!
 fas obstat, tristisque palus inamabilis unda
 alligat et nouiens Styx interfusa coercet.
 440 Nec procul hinc partem fusi monstrantur in omnem
 Lugentes campi: sic illos nomine dicunt.
 hic quos durus amor crudeli tabe peredit
 secreti celant calles et myrtea circum
 silua tegit; curae non ipsa in morte relinquunt.
 445 his Phaedram Procrinque locis maestamque Eriphylen
 crudelis nati monstrantem uulnera cernit,

427 in limine primo *sequentibus coniungit Seru. ut uid.* («in limine primo quia de prima hi subrepti sunt uita»), et sic dist. Wakefield: primo dist. **M^xP²**, Don. ad Ter. Hec. 517, Macrob. 4, 3, 2, Seru. ad Aen. 11, 59, Tib. 428 uita **P^x**

433 conciliumque **MRωγ¹**, Seru. ad u. 431 (cf. Aen. 10, 2): consiliumque **Pγ**, ps. Ascon. ad Cic. Verr. II, 1, Tib. in lemm. (sed 'congregationem', i.e. concilium in interpr.); periit in **Π₁₀**; silentum concilium *congregationem mortuorum significat in quos Minos inquit* 438 fas obstat **M** (opstat **P**, optat **R**)

abnrty, Aug. ciu. 1, 19, Tib.: fata obstant **M^pωγ¹**, Seru. (cf. Aen. 4, 440) tristisque **ω**, Seru., Tib.: tristique **M^p** (trisque **M**) **PRabry**, schol. Stat. Theb. 1, 89, Aug., respuit Seru. et inamabilis **M^p**, inamabilis **R¹²** in ras.: innabilis recc. unda **M^pR¹²** in ras. (ex undae ut uid.) **ωγ**, schol. Stat., Seru., Tib.; cf. georg. 4, 479: undae **M^pay¹**, Aug. codd. plerique (cf. u. 425) 440 hic **MR**

442 peremit **Mw** (corr. **M^A**) 445 procrinque **P**, Seru., Tib.: procrinque **M**: procnemque **M^A** (procnemque **M^p**): procninqe **R**; cf. Hom. Od. 11, 321

- Euadnenque et Pasiphaen; his Laodamia
 it comes et iuuenis quondam, nunc femina Caeneus
 rursus et in ueterem fato reuoluta figuram.
 450 inter quas Phoenissa recens a uulnere Dido
 errabat silua in magna; quam Troius heros
 ut primum iuxta stetit agnouitque per umbras
 obscuram, qualem primo qui surgere mense
 aut uidet aut uidisse putat per nubila lunam,
 455 demisit lacrimas dulcique adfatus amore est:
 ‘infelix Dido, uerus mihi nuntius ergo
 uenerat exstinctam ferroque extrema secutam?
 funeris heu tibi causa fui? per sidera iuro,
 per superos et si qua fides tellure sub ima est,
 460 inuitus, regina, tuo de litore cessi.
 sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,
 per loca senta situ cogunt noctemque profundam,
 imperiis egere suis; nec credere quivi
 hunc tantum tibi me discessu ferre dolorem.
 465 siste gradum teque aspectu ne subtrahe nostro.
 quem fugis? extremum fato quod te adloquor hoc est.’
 talibus Aeneas ardentem et torua tuentem
 lenibat dictis animum lacrimasque ciebat.
 illa solo fixos oculos auersa tenebat
 470 nec magis incepto uultum sermone mouetur
 quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.
 tandem corripuit sese atque inimica refugit
 in nemus umbriferum, coniunx ubi pristinus illi

448–449 femina ... rursus *coniunxit* Wakefield: rursus ... reuoluta *iungunt alii* 449 reuoluta] reuocata R 452 umbras PRny: umbram M^A (umbra M) ωγ¹, *Seru. ad u. 340* (umbram *cum* 453 obscuram *coniungens*; *sed uide ad u. 453, ubi* obscuram «*recenti morte*» *interpretatus, recte ad Didonem refert*), *Tib. 455* dimisit Mwz, *Tib. in interpr.* (demisit *in lemm.*) 469 aduersa dfghjkwxyz 472 proripuit ik

respondet curis aequatque Sychaeus amorem.

- 475 nec minus Aeneas casu concussus iniquo
prosequitur lacrimis longe et miseratur euntem.

Inde datum molitur iter. iamque arua tenebant
ultima, quae bello clari secreta frequentant.

- hic illi occurrit Tydeus, hic inclutus armis
480 Parthenopaeus et Adrasti pallentis imago,
hic multum fleti ad superos belloque caduci
Dardanidae, quos ille omnis longo ordine cernens
ingemuit, Glaucumque Medontaque Thersilochumque,
tris Antenoridas Cererique sacrum Polyboeten
485 Idaeumque etiam currus, etiam arma tenentem.
circumstant animae dextra laeuaque frequentes,
nec uidisse semel satis est; iuuat usque morari
et conferre gradum et ueniendi discere causas.
at Danaum proceres Agamemnoniaeque phalanges,
490 ut uidere uirum fulgentiaque arma per umbras,
ingenti trepidare metu: pars uertere terga,
ceu quondam petiere rates, pars tollere uocem
exiguam, inceptus clamor frustratur hiantis.

Atque hic Priamiden laniatum corpore toto

- 495 Deiphobum uidit, lacerum crudeliter ora,
ora manusque ambas, populataque tempora raptis

491–559 FMPR (492–503, 526–537 *habet et* Π₁₀)

- 474 respondit Rbfr 475 concussus MPγ (cf. *Aen.* 5, 700 et 869): percussus
Rω, *Tib.*: cussus b: percussus n 476 lacrimis PRbkty, *Seru.*, *Tib.*: lacrimans
M^A (lacrimas M) ω miseratus M^x (*correctio postea erasa*) cdjknvwxxy, *Tib.*
euntem est *Tib.* 477 tenebat Pdr 479 hic²] hinc M 481 hic PRωγ,
Tib.: hi MP^xabruv, *Cledon.* 25, 13, *Seru. ad Aen.* 2, 4 484 polyboten P (*corr.*
P¹²) 485 currum R 486 frequentes MRωγ¹, *Tib.*: frementis P (-tes
P¹²γ) 488 discere] poscere R (cf. *Aen.* 1, 414) 495 uidit FPω, *Seru.*, *Tib.*
(uidi *Rufin.* 50, 9): uidet F²M^AP¹²RΠ₁₀abrxγ, *ps. Acro ad Hor. carm.* 4, 9, 23:
uidit et M: uidet et *Heinsius*

- auribus et truncas inhonesto uulnere naris.
uix adeo agnouit pauitantiem ac dira tegentem
supplicia, et notis compellat uocibus ultro:
500 ‘Deiphobe armipotens, genus alto a sanguine Teucri,
quis tam crudelis optauit sumere poenas?
cui tantum de te licuit? mihi fama suprema
nocte tulit fessum uasta te caede Pelasgum
procubuisse super confusae stragis acruum.
505 tunc egomet tumulum Rhoeteo in litore inanem
constitui et magna manis ter uoce uocaui.
nomen et arma locum seruant; te, amice, nequiu
conspicere et patria decedens ponere terra.’
ad quae Priamides: ‘nihil o tibi, amice, relictum:
510 omnia Deiphobo soluisti et funeris umbris.
sed me fata mea et scelus exitiale Lacaenae
his mersere malis; illa haec monumenta reliquit.
namque ut supremam falsa inter gaudia noctem
egerimus, nosti: et nimium meminisse necesse est.
515 cum fatalis equus saltu super ardua uenit
Pergama et armatum peditem grauis attulit aluo,
illa chorum simulans euhantis orgia circum
ducebat Phrygias; flammam media ipsa tenebat
ingentem et summa Danaos ex arce uocabat.
520 tum me confectum curis somnoque grauatum
infelix habuit thalamus, pressitque iacentem
dulcis et alta quies placidaeque simillima morti.
egregia interea coniunx arma omnia tectis

498 ac MP: et FR $\omega\gamma$, *Macrob.* 4, 1, 4, *Tib.* (*periit in* Π_{10}) 500 a
F²MP^xR $\omega\gamma$: ab Pbr: *om.* Fj (*periit in* Π_{10}) teucrum Fcdgw 505 in litore
MP¹ $\omega\gamma$, *Seru. hic et ad u.* 325, *Tib.* (*cf. Aen.* 11, 184): litore FPR γ ¹ 509 ad
quae FR, at quae M (atque M^x, hic *add. alio ut uid. atramento* M²) P: atque br,
Tib.: atque hic $\alpha\gamma$ (*cf. u.* 494): atque (ad quae) haec $\omega\gamma$ ¹: ad quem n
516 alueo MRa 520 tunc Pb

- emouet, et fidum capiti subduxerat ensem;
 525 intra tecta uocat Menelaum et limina pandit,
 scilicet id magnum sperans fore munus amanti
 et famam exstingui ueterum sic posse malorum.
 quid moror? inrumpunt thalamo, comes additus una
 hortator scelerum Aeolides. di, talia Grai
 530 instaurate, pio si poenas ore reposco.
 sed te qui uiuum casus, age fare uicissim,
 attulerint: pelagine uenis erroribus actus
 an monitu diuum? aut quae te fortuna fatigat,
 ut tristis sine sole domos, loca turbida, adires?’
 535   Hac uice sermonum roseis Aurora quadrigis
 iam medium aetherio cursu traiecerat axem;
 et fors omne datum traherent per talia tempus,
 sed comes admonuit breuiterque adfata Sibylla est:
 ‘nox ruit, Aenea; nos flendo ducimus horas.
 540 hic locus est, partis ubi se uia findit in ambas:
 dextera quae Ditis magni sub moenia tendit,
 hac iter Elysium nobis; at laeua malorum
 exercet poenas et ad impia Tartara mittit.’
 Deiphobus contra: ‘ne saeui, magna sacerdos;
 545 discedam, explebo numerum reddarque tenebris.
 i decus, i, nostrum: melioribus utere fatis.’
 tantum effatus, et in uerbo uestigia torsit.
       Respicit Aeneas subito et sub rupe sinistra

524 emouet FP¹ (*ut uid.*) Rωγ, Tib.: amouet F²MP²bntx, *Probus* 254, 33: et mouet P   528 thalamos RΠ₁₀jw (*cf. Aen.* 4, 645 et 11, 879)   additus PRabh?jknwxyy: additur FMΠ₁₀ωγ¹, Tib.; *cf. Aen.* 5, 761   529 aeolides R (eolides ijkntuw, eoliades F), *Seru.*, Tib.: oelides MPωγ, *Sac.* 449, 5–6, «alii» *ap. Seru.* (*periiit in* Π₁₀)   532 attulerit M   533 aut Reeve *ap. Goold*: an *codd.*, *Seru. ad u.* 546, Tib.: *del. Madvig*   quae] quia Tib. *ut uid.*   542 hac] haec F (*corr. F²*): hic Rb   547 torsit FPωγ (*cf. Aen.* 3, 669): pressit MRa?γ¹ (*e u.* 197 *uel* 331)

- moenia lata uidet triplici circumdata muro,
 550 quae rapidus flammis ambit torrentibus amnis,
 Tartareus Phlegethon, torquetque sonantia saxa.
 porta aduersa ingens solidoque adamante columnae,
 uis ut nulla uirum, non ipsi excindere bello
 caelicolae ualeant; stat ferrea turris ad auras,
 555 Tisiphoneque sedens palla succincta cruenta
 uestibulum exsomnia seruat noctesque diesque.
 hinc exaudiri gemitus et saeua sonare
 uerbera, tum stridor ferri tractaeque catenae.
 constitit Aeneas strepitumque exterritus hausit.
 560 ‘quae scelerum facies? o uirgo, effare; quibusue
 urgentur poenis? quis tantus plangor ad auras?’
 tum uates sic orsa loqui: ‘dux inclute Teucrum,
 nulli fas casto sceleratum insistere limen;
 sed me cum lucis Hecate praefecit Auernis,
 565 ipsa deum poenas docuit perque omnia duxit.
 Cnosius haec Rhadamanthus habet durissima regna
 castigatque auditque dolos subigitque fateri
 quae quis apud superos furto laetatus inani
 distulit in seram commissa piacula mortem.
 570 continuo sontis ultrix accincta flagello

560–588 MPR (561–573 *habet et* Π₁₀)

551 tonantia R   553 bello FPRabnrty, Tib.: ferro Mωγ¹, Hos. Get. 74,
 Fulg. 100, 2 (cf. Aen. 9, 137)   556 insomnis R   559 strepitumque FP¹
 (trepitumque P) Rωγ, Seru., Tib.: strepituque MP^x   hausit F²Pωγ, Seru.,
 Tib.: haesit FMP²R (cf. Aen. 3, 597 et 11, 699)   561 quis MP¹ωγ, Seru. ad u.
 554: qui PRbnr, Tib. (*periit in* Π₁₀)   plangor MRω, Tib.: clangor P⁽¹⁾ in ras.
 (ex plangor, fide Sabb. et Geym.) γ, Seru. ad u. 554 (*periit in* Π₁₀); cf. Aen. 4,
 668   auras MRωγ, Seru. ad u. 554, Tib.: auris (cf. Aen. 9, 395) P (*periit in* Π₁₀);
hunc locum a multis inepte temptatum testatur Seru. ad u. 554 (unde uidetur u.l.
auris orta)   562 tunc Pbinry   sic MΠ₁₀ωγ, Tib.: hinc PR   566 cnosius
 Pγ: gnosius MRΠ₁₀ω, Tib.

- Tisiphone quatit insultans toruosque sinistra
 intentans anguis uocat agmina saeua sororum.
 tum demum horrissono stridentes cardine sacrae
 panduntur portae. cernis custodia qualis
 575 uestibulo sedeat, facies quae limina seruet?
 quinquaginta atris immanis hiatibus Hydra
 saeuior intus habet sedem. tum Tartarus ipse
 bis patet in praeceps tantum tenditque sub umbras
 quantus ad aetherium caeli suspectus Olympum.
 580 hic genus antiquum Terrae, Titania pubes,
 fulmine deiecti fundo uoluuntur in imo;
 hic et Aloidas geminos immania uidi
 corpora, qui manibus magnum rescindere caelum
 adgressi superisque Iouem detrudere regnis.
 585 uidi et crudelis dantem Salmonea poenas,
 dum flammās Iouis et sonitus imitatur Olympi:
 quattuor hic inuectus equis et lampada quassans
 per Graium populos mediaeque per Elidis urbem
 ibat ouans diuumque sibi poscebat honorem,
 590 demens, qui nimbos et non imitabile fulmen

589–654 FMPR (596–607, 631–643 *habet et* Π₁₀)

571 *turuosque ut uid.* **P** (to- **P^x**; -tosque, t *in ras.*, **P**⁽¹⁾; -uosque **P**²): tortosque *Tib.* (cf. *georg.* 3, 38) **573** *tunc Seru.* **573–574** «tunc – portae: *alii hoc a poeta dictum uolunt, ut illa loquente intellegamus portam esse patefactam, alii continuant narrationem*» *Seru.* **580** *pubes] proles R* (cf. *Aen.* 4, 258 *al.*)

585–586 *post poenas fortius dist. Sabbadini, dum imitatur non ad 585 uidi, sed ad 589 ibat ouans pertinere iudicans; u. 586 ut uersuum 590 sq. dittographiam post Ladewig secl. Ribbeck; dantem poenas interpretandum uidetur, callida breuiloquentia dictum, tamquam sit ‘merentem poenas’: Salmoneus, fulmen Iouis imitando, poenas meruit quas in Tartaro dat* **586** *flammas MP*¹ (*ut uid.*)

Rωγ¹, *Tib., Prisc.* 11, 34: *flamnam Paefnuxzy* (flamma g) tonitrus
 ce hijkuvxyz

aere et cornipedum pulsu simularet equorum;
 at pater omnipotens densa inter nubila telum
 contorsit, non ille faces nec fumea taedis
 lumina, praecipitemque immani turbine adegit.
 595 nec non et Tityon, Terrae omniparentis alumnum,
 cernere erat, per tota nouem cui iugera corpus
 porrigitur, rostroque immanis uultur obunco
 immortale iecur tondens fecundaque poenis
 uiscera rimaturque epulis habitatque sub alto
 600 pectore, nec fibris requies datur ulla renatis.
 quid memorem Lapithas, Ixiona Pirithoumque?
 . . . . .
 quo super atra silex iam iam lapsura cadentique
 imminet adsimilis; lucent genialibus altis
 aurea fulcra toris, epulaeque ante ora paratae
 605 regifico luxu; Furiarum maxima iuxta
 accubat et manibus prohibet contingere mensas

591 pulsu **FMPγ**: cursu **F^cM^ARωγ¹** (curru **d**, cursus **ghz**), *Tib.*   simularat
F^ccdfgijkvwxyz (simulauerat **t**)   595 omniparentis **F^cM^APωγ**, *Macrob.* 5, 7,
 14, *Tib.*: omnipotentis **FMR**, *Non.* 243, 4, *Arus.* 471, 29   597 obunco
MP₁₀ω, *Probus* 123, 38, *Char.* 147, 14, *Macrob.* 5, 7, 14, *Tib.*: abunco **FRcqty**:
 adunco **Pγ**, *Macrob.* 4, 4, 15; cf. *Aen.* 11, 755   598 tundens **F** (corr. **F²**)
cfgjktvxyz   601 u. secl. *Ribbeck*   Pirithoumque et *Madvig*, quod tamen a
Vergiliano scribendi usu abhorret   post hunc uersum lac. statuit *Ribbeck*. Sine
 dubio desideratur uersus ubi nominatim *Tantalus* memoretur, cuius cruciatus uu.
 602–607 describitur (ut etiam *Seruius* censet), siue poeta ipse imperfectum
 reliquerit locum, sive (quod magis uerisimile est) unum uersum librarii
 praetermiserint; supplere exempli gratia temptaui <quid memorem inuisum
 magnis te, Tantale, diuis>, cl. *Aen.* 6, 122 sq. ‘quid Thesea magnum, / quid
 memorem Alciden’, et *Ou. met.* 4, 458 sq. ‘tibi, Tantale, nullae / deprenduntur
 aquae’, eqs.   602 quo **Ru**, *DSeru.* ad u. 616: quos **F²MPωγ**, ps. *Probus* ad
georg. 3, 37, *Macrob.* 4, 4, 15, *Seru.* ad u. 616, *Tib.*: quod **Fv** (periit in **Π₁₀**)
 cadenti (om. -que) **RΠ₁₀nγ**   606 mensam **dfghijwxyz**

- exsurgitque facem attollens atque intonat ore.
 hic, quibus inuisi fratres, dum uita manebat,
 pulsatusue parens et fraus innexa clienti,
 610 aut qui diuitiis soli incubuere repertis
 nec partem posuere suis (quae maxima turba est),
 quique ob adulterium caesi, quique arma secuti
 impia nec ueriti dominorum fallere dextras,
 inclusi poenam exspectant. ne quaere doceri
 615 quam poenam aut quae forma uiros fortunaue mersit.
 saxum ingens uoluunt alii radiisque rotarum
 districti pendent; sedet aeternumque sedebit
 infelix Theseus, Phlegyasque miserrimus omnis
 admonet et magna testatur uoce per umbras:
 620 “discite iustitiam moniti et non temnere diuos.”
 uendidit hic auro patriam dominumque potentem
 imposuit, fixit leges pretio atque refixit;
 hic thalamum inuasit natae uetitosque hymenaeos:
 ausi omnes immane nefas ausoque potiti.
 625 non, mihi si linguae centum sint oraque centum,
 ferrea uox, omnis scelerum comprehendere formas,
 omnia poenarum percurrere nomina possim.’
 Haec ubi dicta dedit Phoebi longaeua sacerdos,
 ‘sed iam age, carpe uiam et susceptum perforce munus;
 630 acceleremus’ ait; ‘Cyclopum educta caminis
 moenia conspicio atque aduerso fornice portas,
 haec ubi nos praecepta iubent deponere dona.’
 dixerat, et pariter gressi per opaca uiarum

607 intonat **FMRΠ₁₀ωγ¹**, *Tib.*: increpat **Pny**; cf. *Aen.* 8, 527 et 12, 332

609 pulsatusque **ev**, *ps. Acro ad Hor. epod.* 3, 1 et] aut **c**, *Non.* 372, 19, *Seru.*

616 radiisue *Heyne* 617 districti **Faet** (-cte **P**, corr. **P***; -ncti **c**), *Tib. in interpr.*: districti **F²MP²Rωγ** (def. **q**), *Tib. in lemm.* 629 sed] et **M**

630 educta **Mωγ¹**, *Seru.*, *DSeru. ad Aen.* 12, 674, *Tib.* (cf. *Aen.* 2, 186 et 461; 6, 178; 12, 674): ducta **FPRabdktwy**: obducta **q**

- corripiunt spatium medium foribusque propinquant.
 635 occupat Aeneas aditum corpusque recenti
 spargit aqua ramumque aduerso in limine figit.
 His demum exactis, perfecto munere diuae,
 deuenere locos laetos et amoena uirecta
 fortunatorum nemorum sedesque beatas.
 640 largior hic campos aether et lumine uestit
 purpureo, solemque suum, sua sidera norunt.
 pars in gramineis exercent membra palaestris,
 contendunt ludo et fulua luctantur harena;
 pars pedibus plaudunt choreas et carmina dicunt.
 645 nec non Threicius longa cum ueste sacerdos
 obloquitur numeris septem discrimina uocum
 iamque eadem digitis, iam pectine pulsat eburno.
 hic genus antiquum Teucris, pulcherrima proles,
 magnanimi heroes nati melioribus annis,
 650 Ilusque Assaracusque et Troiae Dardanus auctor.
 arma procul currusque uirum miratur inanis;
 stant terra defixae hastae, passimque soluti
 per campum pascuntur equi. quae gratia currum
 armorumque fuit uiuis, quae cura nitentis
 655 pascere equos, eadem sequitur tellure repostos.
 conspicit ecce alios dextra laeuaque per herbam
 uescentis laetumque choro paeana canentis

655–659 FGMPR

640 campos F²MP²Π₁₀ωγ, *Seru.*, *Tib.*: campus FRbefnty¹: campis P et]
scite copulantur dissimilia: largior (*quasi aduerbialiter usurpatum*) et lumine ...
 purpureo 642 exercet ω (*praeter abcenqrx*) 644 claudunt M (*corr. M^A*)
 647 eadem] fidem *Markland ad Stat. silu.* 3, 5, 64, *fortasse recte* (*cf. u.* 120)
 651 miratur PRωγ: mirantur FMrtγ¹ (-entur b), *Tib.* 652 terra
 MPRAFnrγ, *Macrob. somn.* 2, 15, 15, *Tib.*: terrae Fωγ¹ (*cf. georg.* 2, 290)
 653 campos Rdhijkvwxyz curruum F²P (*corr. P^x*) γ¹, *Seru. ad u.* 444, *Tib.*
(cf. Prisc. 7, 90); currum *testatur Seru. hic* 656 herbas aey (*periit in G*)

- inter odoratum lauri nemus, unde superne
 plurimus Eridani per siluam uoluitur amnis.
 660 hic manus ob patriam pugnando uulnera passi,
 quique sacerdotes casti, dum uita manebat,
 quique pii uates et Phoebos digna locuti,
 inuentas aut qui uitam excoluere per artis
 quique sui memores aliquos fecere merendo:
 665 omnibus his niuea cinguntur tempora uitta.
 quos circumfusus sic est adfata Sibylla,
 Musaeum ante omnis (medium nam plurima turba
 hunc habet atque umeris exstantem suspicit altis):
 ‘dicite, felices animae tuque optime uates,
 670 quae regio Anchisen, quis habet locus? illius ergo
 uenimus et magnos Erebi tranauimus amnis.’
 atque huic responsum paucis ita reddidit heros:
 ‘nulli certa domus; lucis habitamus opacis
 riparumque toros et prata recentia riuis
 675 incolimus. sed uos, si fert ita corde uoluntas,
 hoc superate iugum, et facili iam tramite sistam.’
 dixit et ante tulit gressum camposque nitentis
 desuper ostentat; dehinc summa cacumina relinquunt.
 At pater Anchises penitus conualle uirenti
 680 inclusas animas superumque ad lumen ituras
 lustrabat studio recolens omnemque suorum
 forte recensebat numerum carosque nepotes

660-673 FMPR (665-673 *habet et* Π₁₀)   674-684 FGMPR (674-677 *habet et* Π₁₀)

658 lauri FMPRωγ, *Probus* 254, 10, *Seru. ad u.* 657 et *ad Aen.* 4, 132, *Tib.*: lauris G   661 maneret *Non.* 267, 8 et 440, 7   664 aliquos FMPRabcnqry, *Don. ad Ter. Andr.* 331 et *Eun.* 458, *Seru. hic et ad Aen.* 9, 256, *Tib.*: alios F²ω, *Don. ad Ter. Ad.* 201, *Aug. ciu.* 21, 27, *Macrob. somn.* 1, 8, 6   668 suspicit R: suscipit cgiz   674 riuis] siluis R   678 dein Gaw   680 ad] in *Seru. ad u.* 179

- fataque fortunasque uirum moresque manusque.
 isque ubi tendentem aduersum per gramina uidit
 685 Aenean, alacris palmas utrasque tetendit,
 effusaeque genis lacrimae et uox excidit ore:
 ‘uenisti tandem, tuaque exspectata parenti
 uicit iter durum pietas? datur ora tueri,
 nate, tua et notas audire et reddere uoces?
 690 sic equidem ducebam animo rebarque futurum
 tempora dinumerans, nec me mea cura fefellit.
 quas ego te terras et quanta per aequora uectum
 accipio! quantis iactatum, nate, periclis!
 quam metui ne quid Libyae tibi regna nocerent!’
 695 ille autem: ‘tua me, genitor, tua tristis imago
 saepius occurrens haec limina tendere adegit;
 stant sale Tyrrheno classes. da iungere dextram,
 da, genitor, teque amplexu ne subtrahe nostro.’
 sic memorans largo fletu simul ora rigabat.
 700 ter conatus ibi collo dare bracchia circum,
 ter frustra compressa manus effugit imago,
 par leuibus uentis uolucrique simillima somno.
 Interea uidet Aeneas in ualle reducta
 seclusum nemus et uirgulta sonantia siluae

685–687 FMPR 688–724 FGMPR (701–711 *habet et* Π₁₀)

- 685 alacris] lacrimans P (*corr.* P¹): alacer GLK IV, 491, 29, *sed* alacris
masculino genere testantur Seru., Gramm. utrasque] cum uoce Tib.
 687 spectata Seru. *in interpr.* (*sed* exspectata *in lemm.*) 692 te] per R
 696 tendere adegit] adire coegit dw 699 rigabant P¹: rigaebant F (*corr.* F²):
 rigabat γ (*corr.* γ¹) 701 compressa Pbeguz, Seru. *ad Aen.* 6, 370, Tib.:
 compressa γ; cf. *Aen.* 2, 793 702 (= *Aen.* 2, 794) om. P (*add. man.*
Carolinae aetatis, litteras crique – somno propter marginem amissas rest. man.
rec.) brt, non interpr. Seru., secl. Ribbeck par] pars FMP (*in uersu addito*) γ
 (*corr.* F²M^xγ¹) 704 reclusum R siluae GMPRabc?iknqrty, Seru., Tib.:
 siluis (cf. *Aen.* 3, 442) FM^Aωγ¹ (*periit in* Π₁₀)

- 705 Lethaeumque domos placidas qui praenatat amnem.
 hunc circum innumerae gentes populique uolabant:
 ac uelut in pratis ubi apes aestate serena
 floribus insidunt uariis et candida circum
 lilia funduntur, strepit omnis murmure campus.
- 710 horrescit uisu subito causasque requirit
 inscius Aeneas, quae sint ea flumina porro,
 quique uiri tanto complerint agmine ripas.
 tum pater Anchises: ‘animae, quibus altera fato
 corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam
- 715 securos latices et longa obliuia potant.
 has equidem memorare tibi atque ostendere coram
 iampridem, hanc prolem cupio enumerare meorum,
 quo magis Italia mecum laetere reperta.’
 ‘o pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
- 720 sublimis animas iterumque ad tarda reuerti
 corpora? quae lucis miseris tam dira cupido?’
 ‘dicam equidem nec te suspensum, nate, tenebo’
 suscipit Anchises atque ordine singula pandit.
 ‘Principio caelum ac terras camposque liquentis
- 725 lucentemque globum lunae Titaniaque astra
 spiritus intus alit, totamque infusa per artus

725–755 FMPR (735–745 *habet et* Π₁₀)

707 uelut PRΠ₁₀ωγ, *Sac.* 463, 28, *Tib.*: ueluti FGMaefgsuz 714 undas
 G² 716 *u. secl. Ribbeck* 717 hanc] ac Heyne 718 italian ... repertam
 FRq (*corr.* F²) laetare F^cM (*corr.* M^A) Rb?cdf?giwxy 719 putandum (*om.*
est) Fz (*perit in G*): putandust P (-umst P²²) 721 cupido est Fdwz (*est del.*
 F²); *cf. u.* 133 723 suscipit FRacgnrtuzy¹, *Seru., Tib., Prisc.* 18, 303: suspicit
 F^cGMPωγ 724 terras F²GMω, *Min. Fel.* 19, 2, *Lact. diu. inst.* 1, 5, 11, *Seru.*
hic et ad georg. 4, 221, *Tib., Gramm.* (*cf. Aen.* 4, 269): terram FPRbny, *ps.*
Probus ad buc. 6, 31, *Fulg.* 102, 14 725 lucentemque] ingentemque M (*corr.*
 M^A): lucentem (*om. -que*) hjtxy luna F (*corr.* F²): lunam Ribbeck *cl. Ap. Rh.* 1,
 500; *sed cf. Lucr.* 5, 69

- mens agitat molem et magno se corpore miscet.
 inde hominum pecudumque genus uitaeque uolantum
 et quae marmoreo fert monstra sub aequore pontus.
 730 igneus est ollis uigor et caelestis origo
 seminibus, quantum non noxia corpora tardant
 terrenique hebetant artus moribundaque membra.
 hinc metuunt cupiuntque, dolent gaudentque, neque auras
 dispiciunt clausae tenebris et carcere caeco.
 735 quin et supremo cum lumine uita relinquit,
 non tamen omne malum miseris nec funditus omnes
 corporeae excedunt pestes, penitusque necesse est
 multa diu concreta modis inolescere miris.
 ergo exercentur poenis ueterumque malorum
 740 supplicia expendunt: aliae panduntur inanes
 suspensae ad uentos, aliis sub gurgite uasto
 infectum eluitur scelus aut exuritur igni:
 quisque suos patimur manis. exinde per amplum
 mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus,
 745 donec longa dies perfecto temporis orbe
 concretam exemit labem purumque relinquit
 aetherium sensum atque aurai simplicis ignem.

728 inde] hinc *Macrob. somn.* 2, 3, 11, *Seru. ad Aen.* 5, 517 (*sed inde hic*)
 uolucrum **R**¹ *in ras.* (*ex uolantum ut uid.*) 731 corpora noxia **P**¹ (*c. noxi P*)
aefguzy (*ord. rest. P^xγ¹*) 733 hic **Mbc** (*corr. M^A*) neque] nec **Rγ**¹, *Aug.*
ciu. 14, 3 et 21, 13 734 dispiciunt **adhqirtvwy**, *Tib.*: despiciunt
FMPRbcbfgjnxy: respiciunt **eksuy**¹, *Seru.*: suspiciunt *Aug. ciu.* 14, 3 et 21, 13
 735 relinquit **Fbgvz** (*corr. F*²) 742 aut] adque (*i.e. atque*) **F** 743–744 *hos*
uersus per parenthesin dictos accepit Henry, post 747 cum ed. Parmensi transp.
Ribbeck, eiecit Gütbling; sed totum hunc locum bene explanauit Norden, Aeneis,
Buch VI, Leipzig 1934³, 17 sqq. 746 tabem **R**, *Tib. in interpr.* relinquit
FMbgy¹, *DSeru. ad u.* 340: reliquit **F²PRωγ**, *Seru. ad u.* 340, *Tib.* 747 aurai
F²ωγ¹ (aurat **P**), *Probus* 263, 23, *GLK V*, 555, 4, *Seru.*, *DSeru. ad Aen.* 7, 464:
 aurae **MRabdfqwx**y (aure **F**), *Tib.*: aura **P^xty** (*om. gz*)

has omnis, ubi mille rotam uoluere per annos,
 Lethaeum ad fluuium deus euocat agmine magno,
 750 scilicet immemores supera ut conuexa reuisant
 rursus et incipiant in corpora uelle reuerti.’

Dixerat Anchises natumque unaque Sibyllam
 conuentus trahit in medios turbamque sonantem
 et tumulum capit unde omnis longo ordine posset
 755 aduersos legere et uenientum discere uultus.

‘Nunc age, Dardaniam prolem quae deinde sequatur
 gloria, qui maneant Itala de gente nepotes,
 inlustris animas nostrumque in nomen ituras,
 expediam dictis et te tua fata docebo.
 760 ille, uides, pura iuuenis qui nititur hasta,
 proxima sorte tenet lucis loca, primus ad auras
 aetherias Italo commixtus sanguine surget,
 Siluius, Albanum nomen, tua postuma proles,
 quem tibi longaeuo serum Lauinia coniunx
 765 educet siluis regem regumque parentem,
 unde genus Longa nostrum dominabitur Alba.
 proximus ille Procas, Troianae gloria gentis,
 et Capys et Numitor et qui te nomine reddet
 Siluius Aeneas, pariter pietate uel armis
 770 egregius, si umquam regnandam acceperit Albam.
 qui iuuenes! quantas ostentant, aspice, uires!
 atque umbrata gerunt ciuili tempora quercu.
 hi tibi Nomentum et Gabios urbemque Fidenam,
 hi Collatinas imponent montibus arces,

756–857 MPR (769–780, 804–814, 838–845 *habet et* Π₁₀)

750 supera ut] superant *ut uid.* P (-nt *del.* P⁽¹⁾, *ut uid. ex orig.*): supera aut F
 (corr. F²): super ut M (corr. M^A); *cf. u.* 241 754 posset MPRω, *Seru. ad Aen.*
 2, 766: possit Faefghrsuy, *Tib.*: possent Non. 333, 7 755 aduersus F dicere
 Pn, *Tib.* 762 surgit M 766 nostrum longa M (*ord. rest.* M^{A2})
 768 reddat Rci 772 utque *coniecit Ribbeck*

- 775 Pometios Castrumque Inui Bolamque Coramque;
 haec tum nomina erunt, nunc sunt sine nomine terrae.
 quin et auo comitem sese Mauortius addet
 Romulus, Assaraci quem sanguinis Ilia mater
 educet. uiden, ut geminae stant uertice cristae
 780 et pater ipse suo superum iam signat honore?
 en huius, nate, auspiciis illa incluta Roma
 imperium terris, animos aequabit Olympo
 septemque una sibi muro circumdabit arces,
 felix prole uirum: qualis Berecynthia mater
 785 inuehitur curru Phrygias turrita per urbes,
 laeta deum partu, centum complexa nepotes,
 omnis caelicolas, omnis supera alta tenentis.
 huc geminas nunc flecte acies, hanc aspice gentem
 Romanosque tuos. hic Caesar et omnis Iuli
 790 progenies magnum caeli uentura sub axem.
 hic uir, hic est, tibi quem promitti saepius audis,
 Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
 saecula qui rursus Latio regnata per arua
 Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
 795 proferet imperium (iacet extra sidera tellus,
 extra anni solisque uias, ubi caelifer Atlas
 axem umero torquet stellis ardentibus aptum).
 huius in aduentum iam nunc et Caspia regna
 responsis horrent diuum et Maeotia tellus,
 800 et septemgemini turbant trepida ostia Nili.

776 tum] tunc P   terrae] gentes M (corr. M^A)   779 stent *Seru. ad Aen. 1,*
 292   780 signat] insignat R: signet ijksy   784 berecynthia] berechyntia M:
 berecynthia P: uerecynthia R; cf. *Aen. 9, 82*   787 supera M^Aωγ¹: super
 MPRabs: superata (om. alta) γ; cf. *u. 241*   793 arua] annos R (cf. *Aen. 2,*
 363)   796 atlas] atlans MPR, Tib.; cf. *Aen. 4, 481*   798 aduentus P (*fide*
Sabb. et Geym.; corr. P⁽¹⁾ in ras.): aduentu ω (praeter abcefgqr) γ¹

- nec uero Alcides tantum telluris obiuit,
 fixerit aeripedem ceruam licet aut Erymanthi
 pacarit nemora et Lernam tremefecerit arcu;
 nec qui pampineis uictor iuga flectit habenis
 805 Liber, agens celso Nysae de uertice tigris.
 et dubitamus adhuc uirtutem extendere factis,
 aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
 quis procul ille autem ramis insignis oliuae
 sacra ferens? nosco crinis incanaque menta
 810 regis Romani, primam qui legibus urbem
 fundabit, Curibus paruus et paupere terra
 missus in imperium magnum. cui deinde subibit
 otia qui rumpet patriae residesque mouebit
 Tullus in arma uiros et iam desueta triumphis
 815 agmina. quem iuxta sequitur iactantior Ancus,
 nunc quoque iam nimium gaudens popularibus auris.
 uis et Tarquinius reges animamque superbam
 ultoris Bruti fascesque uidere receptos?
 consulis imperium hic primus saeuasque secures
 820 accipiet natosque pater noua bella mouentis
 ad poenam pulchra pro libertate uocabit,
 infelix, utcumque ferent ea facta minores:
 uincet amor patriae laudumque immensa cupido.

801 obiuit **degikrswxy**¹, *ps. Acro ad Hor. carm. 3, 3, 9, Tib.*: obibit
MPRωγ 802 fixerat **Rc** 803 pacarit **M²²Pωγ**, *Seru.*: pacaret **MR**:
 placarit **acefggruv**, *Tib., Prisc. 17, 9* tremefecerat **R** 806 uirtutem
 extendere factis **Mabfgiknqrty**¹, *Dosithe. 422, 17, Seru. hic et ad u. 889 (cf. Aen.*
10, 468 sq.): uirtute extendere uires **PRΠ₁₀cdejsuvwxy?z**: uirtutem extendere
 uires **hy**, *Diom. 417, 14, Tib. in lemm.*: uirtutem extendere fati *Tib. in*
interpr. 809 noscon **R** 810 primum **b**: primum *recc.* 812 cui] qui **M**
(corr. M^A): quid **R** (*perit in Π₁₀*) 817-818 Bruti *dist. M^xP², Tib.*: superbam
dist. Seru. 819 primus **PRωγ**, *Tib.*: primum **Mn** 822 *post* infelix *fortius,*
post minores leuius dist. edd. aliquot minores] nepotes *Macrob. 4, 6, 18*

- quin Decios Drusosque procul saeuumque securi
 825 aspice Torquatam et referentem signa Camillum.
 illae autem paribus quas fulgere cernis in armis,
 concordēs animae nunc et dum nocte prementur,
 heu quantum inter se bellum, si lumina uitae
 attigerint, quantas acies stragemque ciebunt,
 830 aggeribus socer Alpinis atque arce Monoeci
 descendens, gener aduersis instructus Eois!
 ne, pueri, ne tanta animis adsuescite bella
 neu patriae ualidas in uiscera uertite uires;
 tuque prior, tu parce, genus qui ducis Olympo,
 835 proice tela manu, sanguis meus!
 ille triumphata Capitolia ad alta Corintho
 uictor aget currum caesis insignis Achius.
 eruet ille Argos Agamemnoniasque Mycenae
 ipsumque Aeaciden, genus armipotētis Achilli,
 840 ultus auos Troiae templa et temerata Mineruae.
 quis te, magne Cato, tacitum aut te, Cosse, relinquit?
 quis Gracchi genus aut geminos, duo fulmina belli,
 Scipiadas, cladem Libyae, paruoque potentem
 Fabricium uel te sulco, Serrane, serentem?
 845 quo fessum rapitis, Fabii? tu Maximus ille es,
 unus qui nobis cunctando restituis rem.
 excudent alii spirantia mollius aera

824 drusosque] brutosque **R**, *schol. Iuu.* 8, 254   826–835 *post 807 transp.*
Ribbeck   827 prementur **PRfhjknrtvxy**: premuntur **MP²ωγ**, *Seru.*, *Tib.*
 828 limina *recc.*   831 auersis **M** (*corr.* **M^A**)   837 currus **ω** (*praeter*
abdnrtw) **γ¹** (circum **γ**), *Tib.*: cursus **u**: curru **z**   839 achillei **P** (*corr.* **P^x**)
 840 Troiae *dist.* **M^x**: auos *dist.* **P²** (*scil. ut sit Troiae ... Mineruae*); *utramque*
distinctionem agnoscit Seru.   845 gressum **R** (*periit in Π₁₀*)   tu **MP^xRΠ₁₀ωγ**,
Tib.: tun **P**   846 restituis **MPωγ**, *Tib.* (restituit *Non.* 252, 33 et *Macrob.* 6, 1,
 23, *ut in Ennii uersu* [*ann.* 370 *Vahl.*² = 363 *Sk.*]): restitues **Rbcnr**; *tempus*
praesens Cunctatoris gloriam semel et in perpetuum sancit

(credo equidem), uiuos ducent de marmore uultus,
 orabunt causas melius caelique meatus
 850 describent radio et surgentia sidera dicent:
 tu regere imperio populos, Romane, memento
 (hae tibi erunt artes) pacique imponere morem,
 parcere subiectis et debellare superbos.’

Sic pater Anchises, atque haec mirantibus addit:
 855 ‘aspice, ut insignis spoliis Marcellus opimis
 ingreditur uictorque uiros supereminet omnis.
 hic rem Romanam magno turbante tumultu
 sistet eques, sternet Poenos Gallumque rebellem,
 tertiaque arma patri suspendet capta Quirino.’
 860 atque hic Aeneas (una namque ire uidebat
 egregium forma iuuenem et fulgentibus armis,
 sed frons laeta parum et deiecto lumina uultu)
 ‘quis, pater, ille, uirum qui sic comitatur euntem?
 filius, ane aliquis magna de stirpe nepotum?’
 865 qui strepitus circa comitum! quantum instar in ipso!
 sed nox atra caput tristi circumuolat umbra.’
 tum pater Anchises lacrimis ingressus obortis:
 ‘o gnate, ingentem luctum ne quaere tuorum;
 ostendent terris hunc tantum fata neque ultra
 870 esse sinent. nimium uobis Romana propago
 uisa potens, superi, propria haec si dona fuissent.
 quantos ille uirum magnam Mauortis ad urbem

858–872 FMPR

848 credo **MP²Rωγ**, *Hist. Aug. 18, 14, 5, Tib. (cf. Aen. 4, 12): cedo Pγ¹ (caedo d), Aug. ciu. 5, 12 codd. plerique (cf. Aen. 2, 704)* 852 hae **MP²Rωγ**, *Hist. Aug., Aug., Tib.: haec Pf?* pacisque j; uide Seruii adnotationem et quae disputauit E. Fraenkel, «MH» 19, 1962, 133 sq. mores Aug. 858 eques dist. **F²M²P²**, *Tib.: sistet dist. edd. nonnulli* 859 tristiaque **R** 865 qui **FPabcegruvzy**, *Seru., Tib.: quis F²MRωγ¹* ipso est ω (*praeter abcfnsz*) 869 neque **FPωγ**, *Hist. Aug. 2, 4, 1 et 20, 20, 5, Tib.: nec MRbcγ¹*

- campus aget gemitus! uel quae, Tiberine, uidebis
 funera, cum tumulum praeterlabere recentem!
 875 nec puer Iliaca quisquam de gente Latinos
 in tantum spe tollet auos, nec Romula quondam
 ullo se tantum tellus iactabit alumno.
 heu pietas, heu prisca fides inuictaque bello
 dextera! non illi se quisquam impune tulisset
 880 obuius armato, seu cum pedes iret in hostem
 seu spumantis equi foderet calcaribus armos.
 heu, miserande puer, si qua fata aspera rumpas!
 tu Marcellus eris. manibus date lilia plenis,
 purpureos spargam flores animamque nepotis
 885 his saltem accumulem donis et fungar inani
 munere.' sic tota passim regione uagantur
 aëris in campis latis atque omnia lustrant.
 quae postquam Anchises natum per singula duxit
 incenditque animum famae uenientis amore,
 890 exim bella uiro memorat quae deinde gerenda,
 Laurentisque docet populos urbemque Latini
 et quo quemque modo fugiatque feratque laborem.
 Sunt geminae Somni portae, quarum altera fertur
 cornea, qua ueris facilis datur exitus umbris,
 895 altera candenti perfecta nitens elephanto,
 sed falsa ad caelum mittunt insomnia Manes.

873–878 MPR (874–878 *habet et* Π₁₀) 879–901 FM^{PR}

882 rumpas! *Wagner* (si *optatiuum*): *post rumpas leuius dist. edd. plerique*
 883 *date non ad lilia pertinere, sed ad 884 spargam et 885 accumulem indicauit*
Sabbadini cl. Aen. 4, 683: (date) dist. Deuticke; sed duae sunt quasi oppositae
sententiae: 'pro puerilis aetatis innocentia uobis danda (i.e. offerenda) sunt lilia,
pro mortis dolore mihi spargendi sunt purpurei flores' (cf. Aen. 5, 79)
 885 inanis FM (corr. F²M^x) 889 uenientis] melioris M (ex Aen. 4, 221)
 893–896 *post A. Nauck secl. Ribbeck*

his ibi tum natum Anchises unaque Sibyllam
 prosequitur dictis portaque emittit eburna;
 ille uiam secat ad nauis sociosque reuisit.

900 Tum se ad Caietae recto fert litore portum.
 [ancora de prora iacitur; stant litore puppes.]

897 his ibi **FP**¹ (hibi **P**) **Rωγ**: his ubi **Mcgtw**, *Probus* 246, 24 et 248, 5, *Tib.* (cf. *Aen.* 5, 816 et 7, 373) 898 inmittit **aeuy** eburna] auerna *Ribbeck* (auorna *A. Nauck*) 900 tunc *Pomp.* 301, 7, *Seru. ad Aen.* 3, 16 et 8, 57 litore **FMPRωγ**, *Pomp.*, *Seru. ad Aen.* 3, 16 et 8, 57, *Tib.*: limite *recc.* 901 (= *Aen.* 3, 277) non *interpr. Seru.*, post *Bentley* *secl. Ribbeck*

LIBER VII

- Tu quoque litoribus nostris, Aeneia nutrix,
aeternam moriens famam, Caieta, dedisti;
et nunc seruat honos sedem tuus, ossaque nomen
Hesperia in magna, si qua est ea gloria, signat.
- 5 At pius exsequiis Aeneas rite solutis,
aggere composito tumuli, postquam alta quierunt
aequora, tendit iter uelis portumque relinquit.
adspirant aurae in noctem nec candida cursus
luna negat, splendet tremulo sub lumine pontus.
- 10 proxima Circaeae raduntur litora terrae,
diues inaccessos ubi Solis filia lucos
adsiduo resonat cantu, tectisque superbis
urit odoratam nocturna in lumina cedrum,
arguto tenuis percurrrens pectine telas.
- 15 hinc exaudiri gemitus iraeque leonum
uincla recusantum et sera sub nocte rudentum,
saetigerique sues atque in praesepibus ursi
saeuire ac formae magnorum ululare luporum,
quos hominum ex facie dea saeua potentibus herbis

1-4 MPR 5-58 FMPR

2 famam moriens P γ (ord. rest. P^x γ^1) 4 signat R $\omega\gamma^1$, Tib. in interpr.:
signant MP γ , Seru. ad Aen. 10, 828, Tib. in lemm. 5 aeneas exequiis MR
(ord. rest. M²R^x) 6 quierant n, Hebrus ap. Seru. (cf. Aen. 4, 523)
7 portusque P γ (corr. γ^1); pluralis numerus frequenter usurpatur, e. g. Aen. 3,
10; 124; 219 reliquit cdwxyz, Tib. 8 cursus FMPabcfgr γ : cursum R ω , ps.
Acro ad Hor. epod. 10, 9, Tib. 13 nocturno in lumine Maeu 16 sera]
saeua P⁽¹⁾ in ras. (ex sacua fide Sabb. et Geym.)

- 20 induerat Circe in uultus ac terga ferarum.
 quae ne monstra pii paterentur talia Troes
 delati in portus neu litora dira subirent,
 Neptunus uentis impleuit uela secundis,
 atque fugam dedit et praeter uada feruida uexit.
- 25 Iamque rubescebat radiis mare et aethere ab alto
 Aurora in roseis fulgebat lutea bigis,
 cum uenti posuere omnisque repente resedit
 flatus, et in lento luctantur marmore tonsae.
 atque hic Aeneas ingentem ex aequore lucum
- 30 prospicit. hunc inter fluuio Tiberinus amoeno
 uerticibus rapidis et multa flauus harena
 in mare prorumpit; uariae circumque supraque
 adsuetae ripis uolucres et fluminis alueo
 aethera mulcebant cantu lucoque uolabant.
- 35 flectere iter sociis terraeque aduertere proras
 imperat et laetus fluuio succedit opaco.
- Nunc age, qui reges, Erato, quae tempora rerum,
 quis Latio antiquo fuerit status, aduena classem
 cum primum Ausoniis exercitus appulit oris,
- 40 expediam et primae reuocabo exordia pugnae.
 tu uatem, tu, diua, mone. dicam horrida bella,
 dicam acies actosque animis in funera reges
 Tyrrhenamque manum totamque sub arma coactam
 Hesperiam. maior rerum mihi nascitur ordo,
- 45 maius opus moueo. Rex arua Latinus et urbes
 iam senior longa placidas in pace regebat.
 hunc Fauno et nympha genitum Laurente Marica

26 inroseis k, «multi» ap. Seru. («id est 'non rubicundis'») 37 rerum dist.
 M^{A3}P², Seru., edd. plerique (cf. *Lucr.* 5, 1276 'sic uoluenda aetas commutat
 tempora rerum'): rerum cum sequentibus coniunxit Peerlkamp (cf. *Liui.* 8, 13, 2
 'iam Latio is status erat rerum') 41 u. om. M (add. in mg. M²) 46 placidas]
 populos Seru. ad u. 162 et ad *Aen.* 4, 229 (cf. *Aen.* 8, 325)

- accipimus; Fauno Picus pater, isque parentem
 te, Saturne, refert, tu sanguinis ultimus auctor.
 50 filius huic fato diuum prolesque uirilis
 nulla fuit, primaque oriens erepta iuuenta est.
 sola domum et tantas seruabat filia sedes,
 iam matura uiro, iam plenis nubilis annis.
 multi illam magno e Latio totaque petebant
 55 Ausonia; petit ante alios pulcherrimus omnis
 Turnus, auis atausque potens, quem regia coniunx
 adiungi generum miro properabat amore;
 sed uariis portenta deum terroribus obstant.
 laurus erat tecti medio in penetralibus altis
 60 sacra comam multosque metu seruata per annos,
 quam pater inuentam, primas cum conderet arces,
 ipse ferebatur Phoebosacrassae Latinus
 Laurentisque ab ea nomen posuisse colonis.
 huius apes summum densae (mirabile dictu),
 65 stridore ingenti liquidum trans aethera uectae,
 obsedere apicem, et pedibus per mutua nexis
 examen subitum ramo frondente pependit.
 continuo uates ‘externum cernimus’ inquit
 ‘aduentare uirum et partis petere agmen easdem
 70 partibus ex isdem et summa dominarier arce.’
 praeterea, castis adolet dum altaria taedis
 et iuxta genitorem adstat Lauinia uirgo,
 uisa (nefas) longis comprehendere crinibus ignem
 atque omnem ornatum flamma crepitante cremari,
 75 regalisque accensa comas, accensa coronam
 insignem gemmis; tum fumida lumine fuluo

59–178 MPR

53 iam²] in P 60 sacra] laeta *Porph. ad Hor. carm. 1, 21, 12* coma **de**, *Non. 349, 18* 69 agmine **R** 71 dum] cum *Non. 58, 26; 247, 39; 440, 9* 72 et] ut **cd**, *probant Heinsius, Heyne, Schaper*

- inuolui ac totis Vulcanum spargere tectis.
 id uero horrendum ac uisu mirabile ferri:
 namque fore inlustrem fama fatisque canebant
 80 ipsam, sed populo magnum portendere bellum.
 At rex sollicitus monstris oracula Fauni,
 fatidici genitoris, adit lucosque sub alta
 consulit Albunea, nemorum quae maxima sacro
 fonte sonat saeuamque exhalat opaca mephitim.
 85 hinc Italiae gentes omnisque Oenotria tellus
 in dubiis responsa petunt; huc dona sacerdos
 cum tulit et caesarum ouium sub nocte silenti
 pellibus incubuit stratis somnosque petiuit,
 multa modis simulacra uidet uolitantia miris
 90 et uarias audit uoces fruiturque deorum
 conloquio atque imis Acheronta adfatur Auernis.
 hic et tum pater ipse petens responsa Latinus
 centum lanigeras mactabat rite bidentis,
 atque harum effultus tergo stratisque iacebat
 95 uelleribus; subita ex alto uox reddita luco est:
 ‘ne pete conubiis natam sociare Latinis,
 o mea progenies, thalamis neu crede paratis;
 externi uenient generi, qui sanguine nostrum
 nomen in astra ferant, quorumque ab stirpe nepotes
 100 omnia sub pedibus, qua sol utrumque recurrens
 aspicit Oceanum, uertique regique uidebunt.’
 haec responsa patris Fauni monitusque silenti
 nocte datos non ipse suo premit ore Latinus,

78 id MPRab?gknrtȳ, Tib.: hoc ω

81 at] ad MPbg (corr. MA²)

84 saeuumque Mbx

86 huic aeuu

92 hinc Bentley

tunc cfg

93 mactarat bnt: mactauit γ¹

95 subito M

98 uenient

MPRabcgiknrwγ, Seru. ad u. 234 et ad Aen. 11, 325, Tib.: ueniunt ω, Probus 233, 25; utrumque agnoscit Seru. hic, qui ueniunt mauult 99 a Rabcijkwxyz, Probus, Seru., Tib.

- sed circum late uolitans iam Fama per urbes
 105 Ausonias tulerat, cum Laomedontia pubes
 gramineo ripae religauit ab aggere classem.
 Aeneas primique duces et pulcher Iulus
 corpora sub ramis deponunt arboris altae
 instituuntque dapes et adorea liba per herbam
 110 subiciunt epulis (sic Iuppiter ille monebat)
 et Cereale solum pomis agrestibus augent.
 consumptis hic forte aliis, ut uertere morsus
 exiguum in Cererem penuria adegit edendi,
 et uiolare manu malisque audacibus orbem
 115 fatalis crusti patulis nec parcere quadris:
 ‘heus, etiam mensas consumimus?’ inquit Iulus,
 nec plura, adludens. ea uox audita laborum
 prima tulit finem, primamque loquentis ab ore
 eripuit pater ac stupefactus numine pressit.
 120 continuo ‘salue fatis mihi debita tellus
 uosque’ ait, ‘o fidi Troiae saluete penates:
 hic domus, haec patria est. genitor mihi talia namque
 (nunc repeto) Anchises fatorum arcana reliquit:
 “cum te, nate, fames ignota ad litora uectum
 125 accisis coget dapibus consumere mensas,
 tum sperare domos defessus, ibique memento
 prima locare manu molirique aggere tecta.”
 haec erat illa fames, haec nos suprema manebat

109 instituunt (*om.* -que) **ctγ** (-que *add.* **γ¹**)   herbas **ω** (*praeter abfgnrz*)
 110 ille **M^An**, *Seru., DSeru. ad Aen. 1, 617, Tib., Prisc. ter: ipse MPRωγ; antiqua formula reuerentiae plena, qua Iuppiter δεικτικῶς appellatur, scil. digito ad caelum intento; cf. Plaut. Most. 398 ‘ita ille faxit Iuppiter!’ et alibi; Cic. Catil. 3, 29 ‘uenerati Iouem illum’; cf. etiam Aen. 2, 779 et 10, 875*
 116 consumpsimus **cw**   119 ac] et **R**   125 accisis] ambesis **R** (*ex Aen. 3, 257*)   128 manebant **R**

- haud mora, festinant iussi rapidisque feruntur
 passibus. ipse humili designat moenia fossa
 moliturque locum, primasque in litore sedes
 castrorum in morem pinnis atque aggere cingit.
 160 iamque iter emensi turris ac tecta Latinorum
 ardua cernebant iuuenes muroque subibant.
 ante urbem pueri et primaevae flore iuventus
 exercentur equis domitantque in pulvere currus
 aut acris tendunt arcus aut lenta lacertis
 165 spicula contorquent cursuque ictuque lacessunt:
 cum praeuectus equo longaeui regis ad auris
 nuntius ingentis ignota in ueste reportat
 aduenisse uiros. ille intra tecta uocari
 imperat et solio medius consedit auito.
 170 Tectum augustum ingens, centum sublime columnis,
 urbe fuit summa, Laurentis regia Pici,
 horrendum silvis et religione parentum.
 hic sceptrum accipere et primos attollere fasces
 regibus omen erat, hoc illis curia templum,
 175 hae sacris sedes epulis, hic ariete caeso
 perpetuis soliti patres considerare mensis.
 quin etiam ueterum effigies ex ordine auorum
 antiqua e cedro, Italusque paterque Sabinus
 uitisator curuam seruans sub imagine falcem,
 180 Saturnusque senex Ianique bifrontis imago
 uestibulo adstabant, aliique ab origine reges,

179–247 FMPR

- 160 ac M^APR ω , *Tib.*, *Gramm.*: et Mabenru γ , *Seru.*   latinum abenx
 161 murosque R; cf. *Aen.* 9, 371   163 exercetur Pan γ (corr. γ^1)   167 in
 om. b γ xy   169 consedit R   173 hinc ω (*praeter agnrt*) γ^1 , *Seru.* ad *Aen.* 11,
 235   175 hae] haec R, *Tib.*   sacrae x² γ ? (corr. γ^1), *Tib.* in *lemm.* (*sed sacris*
in interpr.)   178 e om. acgx

- Martiaque ob patriam pugnando uulnera passi.
 multaque praeterea sacris in postibus arma,
 captiui pendent currus curvaeque secures
 185 et cristae capitum et portarum ingentia claustra
 spiculaque clipeique ereptaque rostra carinis.
 ipse Quirinali lituo paruaque sedebat
 succinctus trabea laeuaque ancile gerebat
 Picus, equum domitor, quem capta cupidine coniunx
 190 aurea percutsum uirga uersumque uenenis
 fecit auem Circe sparsitque coloribus alas.
 Tali intus templo diuum patriaue Latinus
 sede sedens Teucros ad sese in tecta uocauit
 atque haec ingressis placido prior edidit ore:
 195 ‘dicite, Dardanidae (neque enim nescimus et urbem
 et genus, auditique aduertitis aequore cursum),
 quid petitis? quae causa rates aut cuius egentis
 litus ad Ausonium tot per uada caerula uexit?
 siue errore uiae seu tempestatibus acti,
 200 qualia multa mari nautae patiuntur in alto,
 fluminis intrastis ripas portuque sedetis,
 ne fugite hospitium, neue ignorete Latinos
 Saturni gentem haud uinclo nec legibus aequam,
 sponte sua ueterisque dei se more tenentem.
 205 atque equidem memini (fama est obscurior annis)
 Auruncos ita ferre senes, his ortus ut agris
 Dardanus Idaeas Phrygiae penetrarit ad urbes
 Threiciamque Samum, quae nunc Samothracia fertur.
 hinc illum, Corythi Tyrrhena ab sede profectum,
 210 aurea nunc solio stellantis regia caeli

182 martiaque **F²PRbr**, *Tib. hic*: martia qui **FMωγ**, *Tib. ad u. 623*
om. F (add. F²) 207 penetrarit **R**: penetrauit **FMPωγ**, *Seru., Tib.*

188 *u.*

- accipit et numerum diuorum altaribus auget.¹
 Dixerat, et dicta Ilioneus sic uoce secutus:
 ‘rex, genus egregium Fauni, nec fluctibus actos
 atra subegit hiems uestris succedere terris,
 215 nec sidus regione uiae litusue fefellit:
 consilio hanc omnes animisque uolentibus urbem
 adferimur pulsi regnis, quae maxima quondam
 extremo ueniens sol aspiciebat Olympo.
 ab Ioue principium generis, Ioue Dardana pubes
 220 gaudet auo, rex ipse Iouis de gente suprema:
 Troius Aeneas tua nos ad limina misit.
 quanta per Idaeos saeuus effusa Mycenis
 tempestas ierit campos, quibus actus uterque
 Europae atque Asiae fatis concurrerit orbis,
 225 audiit et si quem tellus extrema refuso
 summouet Oceano et si quem extenta plagarum
 quattuor in medio dirimit plaga solis iniqui.
 diluuio ex illo tot uasta per aequora uecti
 dis sedem exigua patriis litusque rogamus
 230 innocuum et cunctis undamque auramque patentem.
 non erimus regno indecores, nec uestra feretur
 fama leuis tantique abolescet gratia facti,
 nec Troiam Ausonios gremio excepsisse pignus.
 fata per Aeneae iuro dextramque potentem,
 235 siue fide seu quis bello est expertus et armis:
 multi nos populi, multae (ne temne, quod ultro
 praeferimus manibus uitae ac uerba precantia)

211 numero **P^x** (ex numerom, ut uid. ex orig.) **Υ** (corr. **Υ¹**) auget
FMPPrinsy¹, *Seru. hic et ad Aen. 6, 650, Tib.*: addit **ωΥ**, *DSeru.* 212 dicta]
 dictum **M** (corr. **M^A**): dicto **Υ** (corr. **Υ¹**) 221 lumina **Fg** (corr. **F²**) mittit **F**
 224 concurreret **R**: concurritur **PΥ** (corr. **Υ¹**) 232 tantique **FMPbfgy**:
 tantique **Rω**, *Tib.* 233 pignus **Mk** (corr. **M^A**); placuit *Heinsio qui hoc ad u.*
207 referebat 237 ac] et **R** precantum **Rbz**

- et petiere sibi et uoluere adiungere gentes;
 sed nos fata deum uestras exquirere terras
 240 imperiis egere suis. hinc Dardanus ortus:
 huc repetit iussisque ingentibus urget Apollo
 Tyrrhenum ad Thybrim et fontis uada sacra Numici.
 dat tibi praeterea fortunae parua prioris
 munera, reliquias Troia ex ardente receptas.
 245 hoc pater Anchises auro libabat ad aras,
 hoc Priami gestamen erat cum iura uocatis
 more daret populis, sceptrumque sacerque tiaras
 Iliadumque labor uestes.’

- Talibus Ilionei dictis defixa Latinus
 250 obtutu tenet ora soloque immobilis haeret,
 intentos uoluens oculos; nec purpura regem
 picta mouet nec sceptrum mouent Priameia tantum
 quantum in conubio natae thalamoque moratur,
 et ueteris Fauni uoluit sub pectore sortem:
 255 hunc illum fatis externa ab sede profectum
 portendi generum paribusque in regna uocari
 auspiciis, huic progeniem uirtute futuram
 egregiam et totum quae uiribus occupet orbem.
 tandem laetus ait: ‘di nostra incepta secudent
 260 auguriumque suum! dabitur, Troiane, quod optas.
 munera nec sperno: non uobis rege Latino
 diuitis uber agri Troiaeue opulentia derit.
 ipse modo Aeneas, nostri si tanta cupido est,
 si iungi hospitio properat sociusque uocari,

248–273 FMPRV

- 240 hic **bw**   243 dat] *facile subauditur Aeneas: minime opus est ut cum*
Ribbeck ante hunc uersum lacunam postulemus   254 uoluens **F** (*corr. F^c*)
 258 et *om.* **cwz**   259 uestra *recc.*   262 troiaeque **P¹bvy**   263 cupidost **V**:
 cupido (*om. est*) *schol. Ver. ad Aen. 9, 361, Tib.*   264 sociusque **MPaghijsyy**,
DSeru. ad Aen. 12, 581: sociusue FRVω, schol. Ver. ad Aen. 9, 361, Tib.

- 265 adueniat, uultus neuē exhorrescat amicos:
 pars mihi pacis erit dextram tetigisse tyranni.
 uos contra regi mea nunc mandata referte:
 est mihi nata, uiro gentis quam iungere nostrae
 non patrio ex adyto sortes, non plurima caelo
 270 monstra sinunt; generos externis adfore ab oris,
 hoc Latio restare canunt, qui sanguine nostrum
 nomen in astra ferant. hunc illum poscere fata
 et reor et, si quid ueri mens augurat, opto.’
 haec effatus equos numero pater eligit omni
 275 (stabant ter centum nitidi in praesepibus altis);
 omnibus extemplo Teucris iubet ordine duci
 instratos ostro alipedes pictisque tapetis
 (aurea pectoribus demissa monilia pendent,
 tecti auro fuluum mandunt sub dentibus aurum),
 280 absenti Aeneae currum geminosque iugalis
 semine ab aetherio spirantis naribus ignem,
 illorum de gente patri quos daedala Circe
 supposita de matre nothos furata creauit.
 talibus Aeneadae donis dictisque Latini
 285 sublimes in equis redeunt pacemque reportant.
 Ecce autem Inachiis sese referebat ab Argis
 saeua Iouis coniunx aurasque inuecta tenebat,
 et laetum Aenean classemque ex aethere longe
 Dardaniā Siculo prospexit ab usque Pachyno.
 290 moliri iam tecta uidet, iam fidere terrae,
 deseruisse rates: stetit acri fixa dolore.

274–276 FM^{PR} 277–325 FM^{YR}

- 281 spirantis M^{YR}ω, *Tib.* (cf. *georg.* 2, 140): flagrantis F² (flagratis F) fg^{x2}
 284 dictis donisque *Seru.* 288 longo M (cf. *Val. Fl.* 3, 43 sq. ‘dant aethere
 longo / signa tubae’; *Stat. Theb.* 12, 659 ‘in aethera longum’) 290 terrae] terra
Prisc. 18, 223

- tum quassans caput haec effundit pectore dicta:
 'heu stirpem inuisam et fatis contraria nostris
 fata Phrygum! num Sigeis occumbere campis,
 295 num capti potuere capi? num incensa cremauit
 Troia uiros? medias acies mediosque per ignis
 inuenere uiam. at, credo, mea numina tandem
 fessa iacent, odiis aut exsaturata quieui.
 quin etiam patria excussos infesta per undas
 300 ausa sequi et profugis toto me opponere ponto.
 absumptae in Teucros uires caelique marisque.
 quid Syrtes aut Scylla mihi, quid uasta Charybdis
 profuit? optato conduntur Thybridis alueo
 securi pelagi atque mei. Mars perdere gentem
 305 immanem Lapithum ualuit, concessit in iras
 ipse deum antiquam genitor Calydonia Dianae,
 quod scelus aut Lapithas tantum aut Calydonia merentem?
 ast ego, magna Iouis coniunx, nil linquere inausum
 quae potui infelix, quae memet in omnia uerti,
 310 uincor ab Aenea. quod si mea numina non sunt
 magna satis, dubitem haud equidem implorare quod usquam est:
 flectere si nequeo superos, Acheronta mouebo.
 non dabitur regnis, esto, prohibere Latinis,

292 tunc γ , *Seru. ad Aen. 12, 894* (sed tum *ad Aen. 1, 127*) haec ... dicta] hanc
 ... uocem *Don. ad Ter. Ad. 79* 295 num¹] nunc **M** 297 credo *amare*
dictum, quasi sit 'inuia fateor, sed fatendum' 298 aut **FyRbfjnr** (aud **M^a**),
Arus. 509, 24, Macrob. 4, 2, 4: haud M $\gamma^1\omega$, Char. 106, 22 307 aut¹] et *Tib.*
*lapithas M^A: lapithis F γ R ω (capithis **M**), *Macrob. 4, 5, 6, Seru., Tib. calydonia*
*F²M^A γ bfrst, Tib.: calydo Fc: calydone MR ω , *Macrob. merentem FM^A (-tes*
*M) γ cfs, Tib.: merente γ^1 R ω , *Macrob.; et acc. et abl. agnoscit Prisc. 17, 101; abl.*
probat Seru.; cum perspicuum non esset Lapithas et Calydonia a uerbo concessit
(u. 305) pendere, ambo accusatiui in ablatiuos mutati sunt 310 uincor **M** (*corr.*
M^A) 311 est **FM² γ^1 R ω** , *Seru., Tib.: om. M γ c* 313 esto regnis
 cdhkvwxyz***

- atque immota manet fatis Lauinia coniunx:
 315 at trahere atque moras tantis licet addere rebus,
 at licet amborum populos excindere regum.
 hac gener atque socer coeant mercede suorum:
 sanguine Troiano et Rutulo dotabere, uirgo,
 et Bellona manet te pronuba. nec face tantum
 320 Cisseis praegnas ignis enixa iugalis;
 quin idem Veneri partus suus et Paris alter,
 funestaeque iterum recidiua in Pergama taedae.’
 Haec ubi dicta dedit, terras horrenda petiuit;
 luctificam Allecto dirarum ab sede dearum
 325 infernisque ciet tenebris, cui tristia bella
 iraeque insidiaque et crimina noxia cordi.
 odit et ipse pater Pluton, odere sorores
 Tartarae monstrum: tot sese uertit in ora,
 tam saeuae facies, tot pullulat atra colubris.
 330 quam Iuno his acuit uerbis ac talia fatur:
 ‘hunc mihi da proprium, uirgo sata Nocte, laborem,
 hanc operam, ne noster honos infractaue cedat
 fama loco, neu conubiis ambire Latinum
 Aeneadae possint Italosue obsidere finis.
 335 tu potes unanimes armare in proelia fratres
 atque odiis uersare domos, tu uerbera tectis
 funereasque inferre faces, tibi nomina mille,
 mille nocendi artes. fecundum concute pectus,
 dissice compositam pacem, sere crimina belli:

326–329 FMγRV 330–351 MγRV

- 317 hac] at M 320 praegnas FγMRadksuw: praegnans F²γ¹ω, *Macrob.* 4,
 2, 8, *Tib.* (cf. *Aen.* 10, 704) 324 dearum FMγab?efgnr, *Char.* 63, 30, *Tib.*:
 sororum M²γ¹Rω (cf. *u.* 454) 330 uerbis MVω, *Seru.*, *DSeru.* ad *u.* 406,
Tib.: dictis γRa?n, *Seru.* ad *u.* 406 331 labore M: laborum R 333 nec
Non. 242, 11 335 unanimes bfghtz 337 funereas (*om.* -que) V (*add.*
 V²) tibi] cui *Non.* 354, 12

- 340 arma uelit poscatque simul rapiatque iuuentus.’
 Exim Gorgoneis Allecto infecta uenenis
 principio Latium et Laurentis tecta tyranni
 celsa petit tacitumque obsedit limen Amatae,
 quam super aduentu Teucrum Turnique hymenaeis
 345 femineae ardentem curaeque iraeque coquebant.
 huic dea caeruleis unum de crinibus anguem
 conicit inque sinum praecordia ad intima subdit,
 quo furibunda domum monstro permisceat omnem.
 ille inter uestes et leuia pectora lapsus
 350 uoluitur attactu nullo fallitque furem
 uipeream inspirans animam; fit tortile collo
 aurum ingens coluber, fit longae taenia uittae
 innectitque comas et membris lubricus errat.
 ac dum prima lues udo sublapsa ueneno
 355 pertemptat sensus atque ossibus implicat ignem
 necdum animus toto percepit pectore flammam,
 mollius et solito matrum de more locuta est,
 multa super nata lacrimans Phrygiisque hymenaeis:
 ‘exulibusne datur ducenda Lauinia Teucris,
 360 o genitor, nec te miseret nataeque tuique?
 nec matris miseret, quam primo Aquilone relinquet
 perfidus alta petens abducta uirgine praedo?

352–403 MyR

- 340 uelint V 343 obsedit γ (corr. γ¹) 349 pectora MyVω, Tib.: corpora
 R 351 spirans M 356 concepit Rj 357 locuta est γ¹Rω, Seru., Tib.:
 locuta Myn 358 nata γ¹Rbqx: natae Myω, Tib.; si natae legis, est
commixtio genetiui et adiectiui molestissima planeque aliena a sermone Latino;
super nata ... Phrygiisque hymenaeis hendiadyoin est. Eandem ipsam uerborum
structuram inuenies in Aen. 1, 750 ‘multa super Priamo rogitans’ et 10, 839
‘multa super Lauso rogitat’ 361 primum cdwxy 362 abrepta Seru. ad Aen.
 10, 774

an non sic Phrygius penetrat Lacedaemona pastor,
 Ledaemque Helenam Troianas uexit ad urbes?
 365 quid tua sancta fides? quid cura antiqua tuorum
 et consanguineo totiens data dextera Turno?
 si gener externa petitur de gente Latinis,
 idque sedet, Faunique premunt te iussa parentis,
 omnem equidem sceptris terram quae libera nostris
 370 dissidet, externam reor et sic dicere diuos.
 et Turno, si prima domus repetatur origo,
 Inachus Acrisiusque patres mediaeque Mycenae.'

His ubi nequiquam dictis experta Latinum
 contra stare uidet, penitusque in uiscera lapsum
 375 serpentis furiale malum totamque pererrat,
 tum uero infelix ingentibus excita monstribus
 immensam sine more furit lymphata per urbem.
 ceu quondam torto uolitans sub uerbere turbo,
 quem pueri magno in gyro uacua atria circum
 380 intenti ludo exercent, ille actus habena
 curuatis fertur spatii; stupet inscia supra
 impubesque manus mirata uolubile buxum;
 dant animos plagae: non cursu segnior illo
 per medias urbes agitur populosque ferocis.
 385 quin etiam in siluas simulato numine Bacchi
 maius adorta nefas maioremque orsa furorem
 euolat et natam frondosis montibus abdit,
 quo thalamum eripiat Teucris taedasque moretur,
 'euhoe Bacche' fremens, solum te uirgine dignum

363 an **Mbr**, *Diom.* 464, 21: at **γRω**, *ps. Acro ad Hor. carm.* 4, 9, 16, *Don.* 402,
 33, *Seru. ad Aen.* 9, 142, *Tib.*; *utrumque agnoscit Seru. hic* 366 et] quid *Seru.*
 370 desidet **cdhjt看** dicere] poscere **Mγ¹a²** (*corr.* **M^A**) 376 ingentibus
 excita] magnis exercita **γ¹** 377 immensum *Heyne* 379 in magno **kxy**
 380 habenis **R** 385 siluis **Mc** (*corr.* **M^A**) nomine **R** 386 adorta] adorsa
γdiwz orsa] exorsa **R**

- 390 uociferans: etenim mollis tibi sumere thyrsos,
 te lustrare choro, sacrum tibi pascere crinem.
 fama uolat, furiisque accensas pectore matres
 idem omnis simul ardor agit noua quaerere tecta.
 deseruere domos, uentis dant colla comasque;
 395 ast aliae tremulis ululatibus aethera complent
 pampineasque gerunt incinctae pellibus hastas.
 ipsa inter medias flagrantem feruida pinum
 sustinet ac natae Turnique canit hymenaeos
 sanguineam torquens aciem, toruumque repente
 400 clamat: 'io matres, audite, ubi quaeque, Latinae:
 si qua piis animis manet infelicitis Amatae
 gratia, si iuris materni cura remordet,
 soluere crinalis uittas, capite orgia mecum.'
 talem inter siluas, inter deserta ferarum
 405 reginam Allecto stimulis agit undique Bacchi.

- Postquam uisa satis primos acuisse furores
 consiliumque omnemque domum uertisse Latini,
 protinus hinc fuscis tristis dea tollitur alis
 audacis Rutuli ad muros, quam dicitur urbem
 410 Acrisionaeis Danae fundasse colonis
 praecipiti delata Noto. locus Ardea quondam
 dictus auis, et nunc magnum manet Ardea nomen,
 sed fortuna fuit: tectis hic Turnus in altis
 iam mediam nigra carpebat nocte quietem.
 415 Allecto toruam faciem et furialia membra
 exuit, in uultus sese transformat anilis

404–427 MyRV

- 391 choro Mt: choros M^Aγ¹ (-rus γ) Rω 392 pectora cqtw 394 domus
 γ¹cq wz 395 aliae] illae M^A 410 Acrisionaeis Heinsius: -eis codd. (cf.
 Housman, *Class. Pap. II*, 891) 412 manet MyVω: tenet M^ARj, Seru.
 414 media γR (corr. γ¹) nigram γ (corr. γ¹) 416 uultus] cultus Arus. 513,
 18

- et frontem obscenam rugis arat, induit albos
 cum uitta crinis, tum ramum innectit oliuae;
 fit Calybe Iunonis anus templique sacerdos,
 420 et iuueni ante oculos his se cum uocibus offert:
 ‘Turne, tot incassum fusos patiere labores,
 et tua Dardaniis transcribi sceptrata colonis?
 rex tibi coniugium et quaesitas sanguine dotes
 abnegat, externusque in regnum quaeritur heres.
 425 i nunc, ingratis offer te, inrise, periclis;
 Tyrrhenas, i, sterne acies, tege pace Latinos.
 haec adeo tibi me, placida cum nocte iaceres,
 ipsa palam fari omnipotens Saturnia iussit.
 quare age et armari pubem portisque moueri
 430 laetus in arma para, et Phrygios qui flumine pulchro
 consedere duces pictasque exure carinas.
 caelestum uis magna iubet. rex ipse Latinus,
 ni dare coniugium et dicto parere fatetur,
 sentiat et tandem Turnum experiatur in armis.’
 435 Hic iuuenis uatem inridens sic orsa uicissim
 ore refert: ‘classis inuectas Thybridis undam
 non, ut rere, meas effugit nuntius auris;
 ne tantos mihi finge metus. nec regia Iuno
 immemor est nostri.
 440 sed te uicta situ uerique effeta senectus,
 o mater, curis nequiquam exercet, et arma
 regum inter falsa uatem formidine ludit.

428–429 FMγRV 430–469 FMγR

- 418 nectit γ (corr. γ¹) 430 arma codd., DSeru. ad Aen. 1, 35, Tib.: arua
Peerlkamp et alii; uerborum iteratio (armari ... moueri in arma) *furibundam*
belli cupiditatem efficaciter declarat: Allecto non solum ut Rutuli arma aptent
instigat sed etiam ut sine mora proelium ineant para] iube M, DSeru. ad Aen.
 1, 35 (cf. Aen. 10, 242) 436 undam FMγω, Tib.: albeo M² in mg., alueo γ¹R
 (cf. u. 303): unda fghijz

- cura tibi diuum effigies et templa tueri;
 bella uiri pacemque gerent quis bella gerenda.’
 445 Talibus Allecto dictis exarsit in iras.
 at iuueni oranti subitus tremor occupat artus,
 deriguere oculi: tot Erinys sibilat hydris
 tantaque se facies aperit; tum flammea torquens
 lumina cunctantem et quaerentem dicere plura
 450 reppulit et geminos erexit crinibus anguis
 uerberaque insonuit rabidoque haec addidit ore:
 ‘en ego uicta situ, quam ueri effeta senectus
 arma inter regum falsa formidine ludit.
 respice ad haec: adsum dirarum ab sede sororum,
 455 bella manu letumque gero.’
 sic effata facem iuueni coniecit et atro
 lumine fumantis fixit sub pectore taedas.
 olli somnum ingens rumpit pauor, ossaque et artus
 perfundit toto proruptus corpore sudor.
 460 arma amens fremit, arma toro tectisque requirit;
 saeuit amor ferri et scelerata insania belli,
 ira super: magno ueluti cum flamma sonore
 uirgea suggeritur costis undantis aëni
 exsultantque aestu latices, furit intus aquai
 465 fumidus atque alte spumis exuberat amnis,
 nec iam se capit unda, uolat uapor ater ad auras.

444 gerent] gerant **M**, *schol.* *Ver. ad Aen.* 1, 1; *cf. Hom. Il.* 6, 492 et *Od.* 21, 352 446 subito **fijkwyz**: subitos **x** 447 diriguere **ω** (*praeter aj*), *DSeru. ad Aen.* 4, 251 451 rabidoque **M**² (-que *om.* **M**) **γ¹Rω**, *Seru., Tib. in interpr.*: rapidoque **Fybcfhrvwx**, *Tib. in lemm.* edidit **γ** 458 olli illi **Fγ¹R**, *Tib. (olli rest. γ²)* ingens somnum rupit **Rj** 459 perfundit **FγRω**, *Tib.*: perfudit **Magjnr**: profundit **iω** proruptus **Mγ¹Rω**, *Tib.*: pr(a)eruptus **Fy?cdgtvwy** 464 aquai **Mγω**, *Seru.* («hanc ... dieresin *Tucca* et *Varius* fecerunt»), *DSeru., Gramm.* (*cf. Quint.* 1, 7, 18): aquae uis **Fγ¹Rabdfjswx**, *Macrob.* 5, 11, 23: aquae amnis *Vergilium reliquisse narrat Seru.* 466 se iam **F**

- ergo iter ad regem polluta pace Latinum
indicit primis iuuenum et iubet arma parari,
tutari Italiam, detrudere finibus hostem;
470 se satis ambobus Teucrisque uenire Latinisque.
haec ubi dicta dedit diuosque in uota uocauit,
certatim sese Rutuli exhortantur in arma:
hunc decus egregium formae mouet atque iuuentae,
hunc atque reges, hunc claris dextera factis.
475 Dum Turnus Rutulos animis audacibus implet,
Allecto in Teucros Stygiis se concitat alis,
arte noua, speculata locum, quo litore pulcher
insidiis cursuque feras agitabat Iulus.
hic subitam canibus rabiem Cocytia uirgo
480 obicit et noto naribus contingit odore,
ut ceruum arduos agerent; quae prima laborum
causa fuit belloque animos accendit agrestis.
ceruus erat forma praestanti et cornibus ingens,
Tyrrhidae pueri quem matris ab ubere raptum
485 nutribant Tyrrhusque pater, cui regia parent
armenta et late custodia credita campi.
adsuetum imperiis soror omni Siluia cura
mollibus intexens ornabat cornua sertis
pectebatque ferum puroque in fonte lauabat.
490 ille manum patiens mensaeque adsuetus erili
errabat siluis rursusque ad limina nota
ipse domum sera quamuis se nocte ferebat.
hunc procul errantem rabidae uenantis Iuli

470–481 MγR 482–485 MγRV 486–507 FMγRV

475 animis rutulos cdhksvwyz 481 laborum] malorum M²γ¹adenuwz,
Probus 260, 10, *Seru.* (cf. *Aen.* 4, 169) 486 late F²M²γVω, *Seru.*, «*melius*»
iudice Tib.: lati FMγ¹Rain 490 manum M^AγRVω, *GLK* V, 563, 3, *Seru.*
(*qui* manum *pro gen. plur.* 'manuum' interpretatur): manu FMr, *Non.* 59, 26,
Tib. 493 rapidae gy, *GLK* V, 575, 18, *Tib. in lemm.* (rabidae in *interpr.*)

- commouere canes, fluuio cum forte secundo
 495 deflueret ripaque aestus uiridante leuaret.
 ipse etiam eximiae laudis succensus amore
 Ascanius curuo derexit spicula cornu;
 nec dextrae erranti deus afuit, actaque multo
 perque uterum sonitu perque ilia uenit harundo.
 500 saucius at quadrupes nota intra tecta refugit
 successitque gemens stabulis, questuque cruentus
 atque imploranti similis tectum omne replebat.
 Siluia prima soror palmis percussa lacertos
 auxilium uocat et duros conclamat agrestis.
 505 olli (pestis enim tacitis latet aspera siluis)
 improuisi adsunt, hic torre armatus obusto,
 stipitis hic grauidi nodis; quod cuique repertum
 rimanti telum ira facit. uocat agmina Tyrrhus,
 quadrifidam quercum cuneis ut forte coactis
 510 scindebat rapta spirans immane securi.

At saeua e speculis tempus dea nacta nocendi
 ardua tecta petit stabuli et de culmine summo
 pastorale canit signum cornuque recuruo
 Tartaream intendit uocem, qua protinus omne
 515 contremuit nemus et siluae insonuere profundae:
 audiit et Triuiæ longe lacus, audiit amnis
 sulpurea Nar albus aqua fontesque Velini,
 et trepidæ matres pressere ad pectora natos.

508–509 FMγR 510–585 MγR

- 496 accensus γi 497 derexit FγRV: direxit F²Mγ¹ω, Tib. 498 dextra
 M 502 replebat MγV², Tib.: repleuit γ¹RVω (periit in F) 505 olli] illi
 M^{A2}γV, Tib. (periit in F) 506 adusto recc. (abusto R) 507 repertum est
 R 510 scindebant M (corr. M^x), Non. 265, 13 511 e om. Rbgjz
 514 intendit M^AγR (ut uid.) ω, Non. 377, 20, Arus. 513, 10, Tib.: incendit
 MR¹² in ras. 515 intremuit Non., Arus. intonuere cdehisuvwy
 516 audiit²] audit et Rg

- tum uero ad uocem celeres, qua bucina signum
 520 dira dedit, raptis concurrunt undique telis
 indomiti agricolae, nec non et Troia pubes
 Ascanio auxilium castris effundit apertis.
 derexere acies. non iam certamine agresti
 stipitibus duris agitur sudibusue praeustis,
 525 sed ferro ancipiti decernunt atraque late
 horrescit strictis seges ensibus, aeraque fulgent
 sole lacessita et lucem sub nubila iactant:
 fluctus uti primo coepit cum albescere uento,
 paulatim sese tollit mare et altius undas
 530 erigit, inde imo consurgit ad aethera fundo.
 hic iuuenis primam ante aciem stridente sagitta,
 natorum Tyrrii fuerat qui maximus, Almo,
 sternitur: haesit enim sub gutture uulnus et udae
 uocis iter tenuemque inclusit sanguine uitam.
 535 corpora multa uirum circa seniorque Galaesus,
 dum paci medium se offert, iustissimus unus
 qui fuit Ausoniisque olim ditissimus aruis:
 quinque greges illi balantum, quina redibant
 armenta, et terram centum uertebat aratris.
 540 Atque ea per campos aequo dum Marte geruntur,
 promissi dea facta potens, ubi sanguine bellum
 imbuat et primae commisit funera pugnae,

523 derexere **My**, *Tib.*: direxere **γRω**, *Seru.*

524 sudibusque **bwz**

527 nubila] lumine **γdfgkwxz** (limine **vy**): lumina *Tib.*

528 uento **γω**,

Tib.: ponto **My¹R**, *Macrob.* 5, 13, 20 (*e georg.* 3, 237)

536 sese **γRacer** (*corr.*

γ¹) 537 agris **γ¹n**

- deserit Hesperiam et, caelo conuersa per auras,
 Iunonem uictrix adfatur uoce superba:
 545 ‘en, perfecta tibi bello discordia tristi;
 dic in amicitiam coeant et foedera iungant.
 quandoquidem Ausonio respersi sanguine Teucros,
 hoc etiam his addam, tua si mihi certa uoluntas:
 finitimas in bella feram rumoribus urbes
 550 accendamque animos insani Martis amore
 undique ut auxilio ueniant; spargam arma per agros.’
 tum contra Iuno: ‘terrorum et fraudis abunde est:
 stant belli causae, pugnatur comminus armis,
 quae fors prima dedit sanguis nouus imbuit arma.
 555 talia coniugia et talis celebrent hymenaeos
 egregium Veneris genus et rex ipse Latinus.
 te super aetherias errare licentius auras
 haud pater ille uelit, summi regnator Olympi.
 cede locis. ego, si qua super fortuna laborum est,
 560 ipsa regam.’ talis dederat Saturnia uoces.
 illa autem attollit stridentis anguibus alas
 Cocytique petit sedem supera ardua linquens.
 est locus Italiae medio sub montibus altis,

543 caelo *Schaper*: caeli *codd.*, *Seru. hic et alibi, Tib.* conuersa **M**: conuexa (*cf. Aen. 4, 451*) **M^AγRω**, *Probus, Asper, Donatus ap. Seru., Seru. hic et alibi, Tib. (postquam caelo in caeli corruptum est, ex conuersa facile exstitit conuexa ut caeli conuexa inter se conecterentur): conueta Firmiani commentarius ap. DSeru.* Caelo conuersa: caelo pro ‘ad caelum’ (*cf. e. g. Aen. 2, 688; 3, 678; 5, 451; 9, 681; 10, 548; 11, 192*); apte indicatur locus quem Allecto petit ut de mandatis perfectis Iunoni referat: nam ‘cum ad caelum per auras conuersa sit’ idem ualet ac ‘cum ad caelestem Iunonis sedem aduolauerit’ **552** «Urbanus tamen totum hunc locum per interrogationem accipit: terrorum et fraudis abunde est? stant belli causae? ut quasi per gratulationem non credat» *Seru. ad u. 556*
 555 conubia **fg** 558 ille] ipse **γ¹dfg** 562 supera **γω** (supra f), *Tib.*: super **MRbdnrwxz** (*cf. Aen. 6, 787*)

- nobilis et fama multis memoratus in oris,
 565 Ampsancti ualles: densis hunc frondibus atrum
 urget utrimque latus nemoris, medioque fragosus
 dat sonitum saxi et torto uertice torrens.
 hic specus horrendum et saeui spiracula Ditis
 monstrantur, ruptoque ingens Acheronte uorago
 570 pestiferas aperit fauces, quis condita Erinys,
 inuisum numen, terras caelumque leuabat.
 Nec minus interea extremam Saturnia bello
 imponit regina manum. ruit omnis in urbem
 pastorum ex acie numerus, caesosque reportant
 575 Almonem puerum foedatique ora Galaesi
 implorantque deos obtestanturque Latinum.
 Turnus adest medioque in crimine caedis et igni
 terrorem ingeminat: Teucros in regna uocari,
 stirpem admisceri Phrygiam, se limine pelli.
 580 tum quorum attonitae Baccho nemora auia matres
 insultant thiasis (neque enim leue nomen Amatae),
 undique collecti coeunt Martemque fatigant.
 ilicet infandum cuncti contra omina bellum,
 contra fata deum peruerso numine poscunt.
 585 certatim regis circumstant tecta Latini;

565 ampsancti **γ** (ampsacti **M**): amfracti **R**: amsancti *Seru.*; cf. *Cic. diu.* 1, 79; *Plin. nat.* 2, 208 566 utrumque **γdw** (corr. **γ¹**) 568 horrendus «antiqui codices» teste *Seru.* 569 monstratur **Rj** 570 condita **Rω**, *Seru.*, *Tib.*: condit **Myabcdehwz**, «alii» ap. *Seru.* 571 leuauit **R** 573 inposuit **γ** 577 igni **MyRω**, *Seru.*, *Tib.* in lemm.: ignis **γ¹abdeirtwyz**, *DSeru.*, *Tib.* in interpr. 581 u. erasmus in **M**, eo quod duplicatus in folio inserto ab alia manu (**M^M**), quae uu. 581–615 scripsit; uu. 582–585 exstant in **M** quoque expuncti; uide G. Ammannati, «MD» 58, 2007, 227–239 583 scilicet **M** (corr. **M^A**)

ille uelut pelagi rupes immota resistit,
 ut pelagi rupes magno ueniente fragore,
 quae sese multis circum latrantibus undis
 mole tenet; scopuli nequiquam et spumea circum
 590 saxa fremunt laterique inlisa refunditur alga.
 uerum ubi nulla datur caecum exsuperare potestas
 consilium, et saeuae nutu Iunonis eunt res,
 multa deos aurasque pater testatus inanis
 'frangimur heu fati' inquit 'ferimurque procella!
 595 ipsi has sacrilego pendetis sanguine poenas,
 o miseri. te, Turne, nefas, te triste manebit
 supplicium, uotisque deos uenerabere seris.
 nam mihi parta quies, omnisque in limine portus
 funere felici spoliis.' nec plura locutus
 600 saepsit se tectis rerumque reliquit habenas.
 Mos erat Hesperio in Latio, quem protinus urbes
 Albanae coluere sacrum, nunc maxima rerum
 Roma colit, cum prima mouent in proelia Martem,
 siue Getis inferre manu lacrimabile bellum
 605 Hyrcanisue Arabisue parant, seu tendere ad Indos
 Auroramque sequi Parthosque reposcere signa.
 sunt geminae Belli portae (sic nomine dicunt)
 religione sacrae et saeui formidine Martis;

586 - 593 **M^MγRV** (586-615 *om. M*, *add. M^M in folio inserto*)
 594-611 **FM^MγRV**

586 pelagi **M^MγRV²ω**, *Probus* 225, 32, *Macrob.* 6, 3, 1, *Aug. ord.* 2, 20, 54, *Seru., Tib.*: pelago **V**; pelagi rupes *compendiose sensum profert eundem qui in Aen. 10, 693 'rupes uastum quae prodit in aequor'* rupes] moles **aeu** 589 et *del. M², om. V* 592 consilio **M²**, *Tib. in interpr.* (consilium *in lemm.*)
 593 testatus **Vadegikrxy**, *Tib.*: testatur **M^MγRω**, *Arus.* 492, 17
 594 procellas **M^M** (*corr. ead. man.*) **V²**: procellis **V** 595-597 *om. F*, *add. F²*
 600 relinquit **b**, *Tib.* 605 hyrcanisue **F²** (-iisque **F**), *Char.* 123, 9 (*sed hyrcanisue 100, 13*) arabisque *Char.* 100, 13 et 123, 9

- centum aerei claudunt uectes aeternaque ferri
 610 robora, nec custos absistit limine Ianus:
 has, ubi certa sedet patribus sententia pugnae,
 ipse Quirinali trabea cinctuque Gabino
 insignis reserat stridentia limina consul,
 ipse uocat pugnas; sequitur tum cetera pubes,
 615 aereaque adsensu conspirant cornua rauco.
 hoc et tum Aeneadis indicere bella Latinus
 more iubebatur tristisque recludere portas.
 abstinuit tactu pater auersusque refugit
 foeda ministeria et caecis se condidit umbris.
 620 tum regina deum caelo delapsa morantis
 impulit ipsa manu portas et cardine uerso
 Belli ferratos rumpit Saturnia postis.
 ardet inexcita Ausonia atque immobilis ante;
 pars pedes ire parat campis, pars arduus altis
 625 puluerulentus equis furit; omnes arma requirunt.
 pars levis clipeos et spicula lucida tergent
 aruina pingui subiguntque in cote securis;
 signaque ferre iuuat sonitusque audire tubarum.
 quinque adeo magnae positae incudibus urbes
 630 tela nouant, Atina potens Tiburque superbum,
 Ardea Crustumerique et turrigeræ Antemnae.
 tegmina tuta cauant capitum flectuntque salignas
 umbonum cratis; alii thoracas aënos
 aut leuis ocreas lento ducunt argento;
 635 uomeris huc et falcis honos, huc omnis aratri
 cessit amor; recoquunt patrios fornacibus ensis.

612–615 FM^MγR   616–644 FMγR

- 618 aduersusque γ   622 rumpit Mγ¹bdervw, *DSeru.*, *Tib.*: rupit FγRω,
Seru.   624 parant γaēu (*corr.* γ¹)   625 eques M, *Macrob.* 6, 1, 54
 626 tergent γ¹nw   628 iuuat] iubet M: iuuant R   632 plectuntque b,
admodum placet

classica iamque sonant, it bello tessera signum;
 hic galeam tectis trepidus rapit, ille trementis
 ad iuga cogit equos, clipeumque auroque trilicem
 640 loricam induitur fidoque accingitur ense.

Pandite nunc Helicon, deae, cantusque mouete,
 qui bello exciti reges, quae quemque secutae
 complerint campos acies, quibus Itala iam tum
 floruerit terra alma uiris, quibus arserit armis.
 645 et meministis enim, diuae, et memorare potestis;
 ad nos uix tenuis famae perlabitur aura.

Primus init bellum Tyrrhenis asper ab oris
 contemptor diuum Mezentius agminaque armat.
 filius huic iuxta Lausus, quo pulchrior alter
 650 non fuit excepto Laurentis corpore Turni;
 Lausus, equum domitor debellatorque ferarum,
 ducit Agyllina nequiquam ex urbe secutos
 mille uiros, dignus patriis qui laetior esset
 imperiis et cui pater haud Mezentius esset.

655 Post hos insignem palma per gramina currum
 uictoresque ostentat equos satus Hercule pulchro
 pulcher Auentinus, clipeoque insigne paternum
 centum angues cinctamque gerit serpentibus Hydram;
 collis Auentini silua quem Rhea sacerdos
 660 furtiuum partu sub luminis edidit oras,
 mixta deo mulier, postquam Laurentia uictor
 Geryone extincto Tirynthius attigit arua,
 Tyrrhenoque boues in flumine lauit Hiberas.
 pila manu saeuosque gerunt in bella dolones

645-646 FMPR 647-663 MPR 664-689 MPRV

638 trepidus] rapidus **M** (corr. **M^A**) trementis **FMyRabenru**, *Tib.* (cf. *georg.* 3, 84): frementis **M²** (correctio postea erasa?) **Υ¹ω** (cf. *Aen.* 12, 82) 641 monete **F²Υ¹dw**, *agnoscit Seru.*; cf. *Aen.* 10, 163 642 acciti **M** 643 complerint **F**: complerunt **R** 649 huic] hunc **MR** (*fide Sabb. et Geym.*), corr. **M^AR¹**

- 665 et tereti pugnant mucrone uerique Sabello.
 ipse pedes, tegumen torquens immane leonis,
 terribili impexum saeta cum dentibus albis
 indutus capiti, sic regia tecta subibat,
 horridus Herculeoque umeros innexus amictu.
- 670 Tum gemini fratres Tiburtia moenia linquunt,
 fratris Tiburti dictam cognomine gentem,
 Catillusque acerque Coras, Argiua iuuentus,
 et primam ante aciem densa inter tela feruntur:
 ceu duo nubigenae cum uertice montis ab alto
- 675 descendunt Centauri Homolen Othrymque niuaem
 linquentes cursu rapido; dat euntibus ingens
 silua locum et magno cedunt uirgulta fragore.
- Nec Praenestinae fundator defuit urbis,
 Volcano genitum pecora inter agrestia regem
- 680 inuentumque focis omnis quem credidit aetas,
 Caeculus. hunc legio late comitatur agrestis:
 quique altum Praeneste uiri quique arua Gabinae
 Iunonis gelidumque Anienem et roscida riuus
 Hernica saxa colunt, quos, diues Anagnia, pascis,
- 685 quos, Amasene pater. non illis omnibus arma
 nec clipei currusue sonant: pars maxima glandes
 liuentis plumbi spargit, pars spicula gestat
 bina manu, fuluosque lupi de pelle galeros
 tegmen habent capiti, uestigia nuda sinistri

669 innixus PRj 670 tunc Rc 671 fratres MP²ary (corr. γ¹) tiburni
 R cognomine] de nomine Pγ¹ (ex Aen. 1, 533) 672 catillusque M²biks:
 cattillusque M: cathillusque PV² (-que om. V) fgu: cathillusque Rω:
 cathilusque ae: catilusque c: cathilusque tγ, Tib. 677 et om. P (add. P¹)
 678 deficit R 681 late legio M 684 pascis V: pascit cett., Macrob. 5, 18,
 13, Tib.; cf. Aen. 2, 56 686 currusque R 689 tegmina Pγ (corr. γ¹)
 capitis M^AV² (cf. uu. 632, 742)

690 instituere pedis, crudus tegit altera pero.

At Messapus, equum domitor, Neptunia proles,
quem neque fas igni cuiquam nec sternere ferro,
iam pridem resides populos desuetaque bello
agmina in arma uocat subito ferrumque retractat.

695 hi Fescenninas acies Aequosque Faliscos,
hi Soractis habent arces Flauiniaque arua
et Cimini cum monte lacum lucosque Capenos.
ibant aequati numero regemque canebant,
ceu quondam niuei liquida inter nubila cycni
700 cum sese e pastu referunt et longa canoros
dant per colla modos, sonat amnis et Asia longe
pulsa palus.

nec quisquam aeratas acies examine tanto
misceri putet, aëriam sed gurgite ab alto
705 urgeri uolucrum raucarum ad litora nubem.

Ecce Sabinorum prisco de sanguine magnum
agmen agens Clausus magnique ipse agminis instar,
Claudia nunc a quo diffunditur et tribus et gens
per Latium, postquam in partem data Roma Sabinis.

710 una ingens Amiterna cohors priscique Quirites,
Ereti manus omnis oliuiferaeque Mutuscae;
qui Nomentum urbem, qui Rosea rura Velini,

690–817 MPR

695 aequosque *Seru.*, 'iustos' interpretatus 696 flaminiaque P²²wz
(flaminiaque γ, corr. γ¹) 697 calenos R 699 nubila] flumina Pγ (corr.
γ¹) 703 examine *recc.* (exagmine *Housman*, *Class. Pap.* I, 176–178); cf. *Aen.*
2, 727: ex agmine *codd.*, *Seru.* ad *Aen.* 2, 487, *Tib.*; misceri i.e. 'cum strepitu
agitari': praecipue clamorem significat militum, qui, instructa acie, decurrunt et,
quasi cycni raucae strepentes, cantus edunt (tumultus et sonitus simul significantur
etiam in *Aen.* 2, 298, 487; 4, 160, 411) 704 putat M (corr. M^A) 708 a] e M
(corr. M^A) 712 rosea Rω, *Seru.*: rosa M: roscia P (ex rosca, ut uid. ex orig.)
γ: roscida anwzy¹, *Tib.* (roceda r, rosda s)

qui Tetricae horrentis rupes montemque Seuerum
 Casperiamque colunt Forulosque et flumen Himellae,
 715 qui Tiberim Fabarimque bibunt, quos frigida misit
 Nursia, et Ortinae classes populique Latini,
 quosque secans infaustum interluit Allia nomen:
 quam multi Libyco uoluuntur marmore fluctus
 saeuus ubi Orion hibernis conditur undis,
 720 uel cum sole nouo densae torrentur aristae
 aut Hermi campo aut Lyciae flauentibus aruis.
 scuta sonant pulsuque pedum conterrita tellus.

Hinc Agamemnonius, Troiani nominis hostis,
 curru iungit Halaesus equos Turnoque ferocis
 725 mille rapit populos, uertunt felicia Baccho
 Massica qui rastris, et quos de collibus altis
 Aurunci misere patres Sidicinaque iuxta
 aequora, quique Cales linquunt amnisque uadosi
 accola Volturni, pariterque Saticulus asper
 730 Oscorumque manus. teretes sunt aclydes illis
 tela, sed haec lento mos est aptare flagello.
 laeuas caetra tegit, falcati comminus enses.

Nec tu carminibus nostris indictus abibis,
 Oebale, quem generasse Telon Sebethide nympha
 735 fertur, Teleboum Capreas cum regna teneret,
 iam senior; patriis sed non et filius aruis
 contentus late iam tum ditione premebat
 Sarrastis populos et quae rigat aequora Sarnus,
 quique Rufas Batulumque tenent atque arua Celemnæ

713 montemque] amnemque P Υ (corr. Υ^1); cf. *georg.* 3, 37 et *Aen.* 6, 374
 716 hortinae M^ARj 718 marmore] litore dwz 722 pulsuque] cursuque
 M (cf. *u.* 807) 727 patres] senes M^A (cf. *u.* 206) 730 tuscorumque R
 acludes P 736 armis R 737 premebat R $\omega\Upsilon^1$, *Tib.*: tenebat MPadeqvwz Υ
 (cf. *Aen.* 1, 622) 738 sarrastis MPRbdjqz: sarrastris P² $\omega\Upsilon$, *Seru.*, *Tib.* quae
 MPcdgqw Υ , *Tib.*: qua R $\omega\Upsilon^1$

740 – et quos maliferae despectant moenia Abellae –
 Teutonico ritu soliti torquere cateias,
 tegmina quis capitum raptus de subere cortex
 aerataeque micant peltae, micat aereus ensis.

Et te montosae misere in proelia Nersae,
 745 Vlfens, insignem fama et felicibus armis,
 horrida praecipue cui gens adsuetaque multo
 uenatu nemorum, duris Aequicula glaebis.
 armati terram exercent semperque recentis
 conuectare iuuat praedas et uiuere rapto.

750 Quin et Marruua uenit de gente sacerdos,
 fronde super galeam et felici comptus oliua,
 Archippi regis missu, fortissimus Vmbro,
 uipereo generi et grauitur spirantibus hydrys
 spargere qui somnos cantuque manuque solebat
 755 mulcebatque iras et morsus arte leuabat.
 sed non Dardaniae medicari cuspidis ictum
 eualuit neque eum iuuere in uulnera cantus
 somniferi et Marsis quaesitae montibus herbae.
 te nemus Angitia, uitrea te Fucinus unda,
 760 te liquidi fleuere lacus.

Ibat et Hippolyti proles pulcherrima bello,
 Virbius, insignem quem mater Aricia misit,
 eductum Egeriae lucis umentia circum
 litora, pinguis ubi et placabilis ara Dianae.
 765 namque ferunt fama Hippolytum, postquam arte nouercae

740 *hunc u. post 741 transp. Courtney («BICS» 28, 1981, 17); at uerba et quos – Abellae addita sunt διὰ μέσου (quasi sit ‘adde quos – Abellae’), ita ut u. 741 Teutonico ritu soliti proprie cum quique Rufas ... tenent coniunctus sit Abellae D^{Seru.}, «alii» ap. *Seru.*: Bellae codd., *Seru.*, *Tib.* 744 *nyrsae Rj*
 755 *iras] feras P⁽¹⁾Υ (corr. Υ¹)* 757 *in] ad M^A* uulnera *M^AΡωΥ, Tib.*:
 uulnere *MRacegjnrv* 758 *montibus MPRωΥ, Tib.*: in montibus
M^Aabenrstuv 763 *umentia MRbejstu: (h)ymetia ΡωΥ, Tib.* (himentia *ax*)*

- occiderit patriasque explerit sanguine poenas
 turbatis distractus equis, ad sidera rursus
 aetheria et superas caeli uenisse sub auras,
 Paeoniis reuocatum herbis et amore Dianae.
 770 tum pater omnipotens aliquem indignatus ab umbris
 mortalem infernis ad lumina surgere uitae,
 ipse repertorem medicinae talis et artis
 fulmine Phoebigenam Stygias detrusit ad undas.
 at Triuia Hippolytum secretis alma recondit
 775 sedibus et nymphae Egeriae nemorique relegat,
 solus ubi in siluis Italis ignobilis aeuum
 exigeret uersoque ubi nomine Virbius esset;
 unde etiam templo Triuiae lucisque sacratis
 cornipedes arcentur equi, quod litore currum
 780 et iuuenem monstros pauidi effudere marinis.
 filius ardentis haud setius aequore campi
 exercebat equos curruque in bella ruebat.
 Ipse inter primos praestanti corpore Turnus
 uertitur arma tenens et toto uertice supra est;
 785 cui triplici crinita iuba galea alta Chimaeram
 sustinet Aetnaeos efflantem faucibus ignis:
 tam magis illa fremens et tristibus effera flammis
 quam magis effuso crudescunt sanguine pugnae.

766 occiderat ... explerat *Tib. hic et ad Aen. 12, 395*   769 paeonis **M** (*corr.*
M^{A2})   773 Phoebigenam **Pa?dkwγ**, «*alii ut Probus*» *ap. Seru.*, *Tib.*: poenige-
 nam **Mωγ¹** (poeniginam **R**, poenigeram **ix**, phenigenam **fs**), *Seru.* ('*matris*
poena genitum' interpretatus); *Aesculapius per antonomasiam significatur: cf.*
Stat. silu. 3, 4, 6 'iuuenis Phoebeie'. Minime poenigenam accipi potest: nam parti-
cula ista posterior (-gena) in quam talia composita uerba exeunt, ita procreationem
declarat ut particula anterior necessarie nomen exhibeat uel patris uel matris uel
loci unde aliquis originem ducat. Eiusdem generis exempla: Graiugena, Nysigena,
Opigena, Terrigena, Troiugena, Caeligena ad **MPRbgjry**, *Tib.*: in **ωγ¹** undis
P (*corr. P²*)   778 luco triuiae templisque **aeuv**   780 pauide **Pγ** (*corr.*
P*γ¹) effundere **Mfg**

at leuem clipeum sublati cornibus Io
 790 auro insignibat, iam saetis obsita, iam bos
 (argumentum ingens), et custos uirginis Argus
 caelataque amnem fundens pater Inachus urna.
 insequitur nimbus peditum clipeataque totis
 agmina densentur campis, Argiuaque pubes
 795 Auruncaque manus, Rutuli ueteresque Sicani,
 et Sacrae acies et picti scuta Labici;
 qui saltus, Tiberine, tuos sacrumque Numici
 litus arant Rutulosque exercent uomere colles
 Circaeumque iugum, quis Iuppiter Anxurus aruis
 800 praesidet et uiridi gaudens Feronia luco;
 qua Saturae iacet atra palus gelidusque per imas
 quaerit iter uallis atque in mare conditur Vlfens.

Hos super aduenit Volsca de gente Camilla
 agmen agens equitum et florentis aere cateruas,
 805 bellatrix, non illa colo calathisque Mineruae
 femineas adsueta manus, sed proelia uirgo
 dura pati cursuque pedum praeuerrere uentos.
 illa uel intactae segetis per summa uolaret
 gramina nec teneras cursu laesisset aristas,
 810 uel mare per medium fluctu suspensa tumentis
 ferret iter, celeris nec tingeret aequore plantas.
 illam omnis tectis agrisque effusa iuuentus
 turbaque miratur matrum et prospectat euntem,
 attonitis inhians animis, ut regius ostro
 815 uelet honos leuis umeros, ut fibula crinem
 auro internectat, Lyciam ut gerat ipsa pharetram
 et pastorem praefixa cuspidem myrtum.

794 densantur **duw**^γ¹, *Tib.* 795 Rutuli] Siculi *Seru. ad Aen. 1, 2* 796 et¹] stant *Macrob. 5, 15, 19* 799 anxurus **M**: anxuris **P**^γ (*corr. γ*¹), *Macrob. 5, 15, 19* (anxyris *Tib.*): anxyrus *Seru.*: auxyus **R** 801 Saturae] Asturae (*uel* Sturae) «alii» *ap. Seru.* 814 inhians] haesere (*cf. Aen. 5, 529*) **P**^γ (*corr. γ*¹)

LIBER VIII

Vt belli signum Laurenti Turnus ab arce
 extulit et rauco strepuerunt cornua cantu,
 utque acris concussit equos utque impulit arma,
 extemplo turbati animi, simul omne tumultu
 5 coniurat trepido Latium saeuitque iuuentus
 effera. ductores primi Messapus et Vffens
 contemptorque deum Mezentius undique cogunt
 auxilia et latos uastant cultoribus agros.
 mittitur et magni Venulus Diomedis ad urbem
 10 qui petat auxilium, et Latio consistere Teucros,
 aduectum Aenean classi uictosque penatis
 inferre et fatis regem se dicere posci
 edoceat multasque uiro se adiungere gentis
 Dardanio et late Latio increbrescere nomen:
 15 quid struat his coeptis, quem, si fortuna sequatur,
 euentum pugnae cupiat, manifestius ipsi
 quam Turno regi aut regi apparere Latino.

Talia per Latium. quae Laomedontius heros
 cuncta uidens magno curarum fluctuat aestu
 20 atque animum nunc huc celerem nunc diuidit illuc
 in partisque rapit uarias perque omnia uersat:
 sicut aquae tremulum labris ubi lumen aënis
 sole repperit aut radiantis imagine lunae

1–13 MPR   14–39 MPRV

2 sonuerunt P (corr. P²)   3 uersum secl. Ribbeck (cf. Prol. 83)   10 considerare
 P⁽¹⁾ in ras. (ex consistere, fide Sabb. et Geym.) γ; cf. Aen. 6, 67   18 talia ...
 quae iungit Tib.

- omnia peruolitat late loca iamque sub auras
 25 erigitur summique ferit laquearia tecti.
 nox erat et terras animalia fessa per omnis
 alituum pecudumque genus sopor altus habebat,
 cum pater in ripa gelidique sub aetheris axe
 Aeneas, tristi turbatus pectora bello,
 30 procubuit seramque dedit per membra quietem.
 huic deus ipse loci fluuio Tiberinus amoeno
 populeas inter senior se attollere frondes
 uisus: eum tenuis glauco uelabat amictu
 carbasus, et crinis umbrosa tegebat harundo;
 35 tum sic adfari et curas his demere dictis:
 ‘O sate gente deum, Troianam ex hostibus urbem
 qui reuehis nobis aeternaque Pergama seruas,
 exspectate solo Laurenti aruisque Latinis,
 hic tibi certa domus, certi (ne absiste) penates;
 40 neu belli terrere minis: tumor omnis et irae
 concessere deum.
 iamque tibi, ne uana putes haec fingere somnum,
 litoreis ingens inuenta sub ilicibus sus

40–70 MPR

- 25 lacuaria *schol. Ver.*, «multi» *ap. Seru.* 29 pectore **M** (*corr. M^A*)
 41 «mire quidam conclusit hunc uersum dicens concessere deum profugis noua
 moenia Teucris» *Seru. hic et item ad Aen. 3, 340 (cf. Aen. 10, 158); nam, quam-*
quam concessere idem ac ‘destiterunt’ hic profecto ualet, nimium diligens interpo-
lator, cum censeret Iunonis iram nondum placatam esse, ita uersum expleuit ut
concessere ualeret idem ac ‘dederunt’, quasi sensus esset ‘assiduae deorum irae non
uetuerunt quin Teucri noua moenia haberent’ 42–49 iamque – incerta cano
secl. Ribbeck auctore Heyne, cui oratio, coniunctis uersibus 41 concessere deum *et*
 49 nunc qua ratione quod instat, *continua currere uisa est* 42 imitatur *Sil. 8,*
178 ‘ne falsa putes haec fingere somnum’ ne] nec **Ry** (*corr. γ¹*) putas **P⁽¹⁾** *in*
ras. (ex putes fide Sabb. et Geym.) gγ (corr. γ¹) 43–46 = *Aen. 3, 390–393*
(ubi re uera legitur is locus)

- triginta capitum fetus enixa iacebit,
 45 alba solo recubans, albi circum ubera nati.
 [hic locus urbis erit, requies ea certa laborum,]
 ex quo ter denis urbem redeuntibus annis
 Ascanius clari condet cognominis Albam.
 haud incerta cano. nunc qua ratione quod instat
 50 expedias uictor, paucis (aduerte) docebo.
 Arcades his oris, genus a Pallante profectum,
 qui regem Euandrum comites, qui signa secuti,
 delegere locum et posuere in montibus urbem
 Pallantis proauī de nomine Pallanteum.
 55 hi bellum adsidue ducunt cum gente Latina;
 hos castris adhibe socios et foedera iunge.
 ipse ego te ripis et recto flumine ducam,
 aduersum remis superes subuectus ut amnem.
 surge age, nate dea, primisque cadentibus astris
 60 Iunoni fer rite preces iramque minasque
 supplicibus supera uotis. mihi uictor honorem
 persolues. ego sum pleno quem flumine cernis
 stringentem ripas et pingua culta secantem,
 caeruleus Thybris, caelo gratissimus amnis.
 65 hic mihi magna domus; celsis caput urbibus exit.’
 Dixit, deinde lacu fluuius se condidit alto
 ima petens; nox Aenean somnusque reliquit.
 surgit et aetherii spectans orientia solis

46 *om.* MPan γ , Tib., non legisse uidetur Seru. (qui 47 ex quo ‘qua ratiocinatione’ interpretatur): habent R $\omega\gamma^1$ 50 expedias MP (fide Ribb., Sabb. et Geym.) R $\omega\gamma^1$, Tib.: expediam M²P⁽¹⁾ (in ras.) detw γ (cf. Aen. 6, 759 et 11, 315) 51 appallante M (corr. M^x): appellante z γ (corr. γ^1), a pellante acx 56 foedere Pbn γ , agnoscit Seru. (cf. Aen. 4, 112) 60 irasque ω (praeter abfgiknr) 61 uotis] donis di γ wz (cf. Aen. 3, 439) 63 pingua] singula M: pingula γ (corr. M^A γ^1) 65 magna] certa P γ (corr. γ^1); cf. u. 39 67 relinquit Rceuv

- lumina rite cauis undam de flumine palmis
 70 sustinet ac talis effundit ad aethera uoces:
 ‘Nymphae, Laurentes Nymphae, genus amnibus unde est,
 tuque, o Thybri tuo genitor cum flumine sancto,
 accipite Aenean et tandem arcete periclis.
 quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
 75 fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis,
 semper honore meo, semper celebrabere donis
 corniger Hesperidum fluuius regnator aquarum:
 adsis o tantum et propius tua numina firmes.’
 sic memorat geminasque legit de classe biremis
 80 remigioque aptat, socios simul instruit armis.
 Ecce autem subitum atque oculis mirabile monstrum,
 candida per siluam cum fetu concolor albo
 procubuit uiridique in litore conspicitur sus;
 quam pius Aeneas tibi enim, tibi, maxima Iuno,
 85 mactat sacra ferens et cum grege sistit ad aram.
 Thybris ea fluuium, quam longa est, nocte tumentem
 leniit et tacita refluens ita substitit unda,
 mitis ut in morem stagni placidaeque paludis
 sterneret aequor aquis, remo ut luctamen abesset.
 90 ergo iter inceptum celerant rumore secundo:
 labitur uncta uadis abies; mirantur et undae,
 miratur nemo insuetum fulgentia longe
 scuta uirum fluuiio pictasque innare carinas.

71–92 FMPR 93–98 FMPRV

- 70 sustinet] sustulit ω (*praeter anr*) γ^1 75 tenet $\text{MP}\omega\gamma$, *Seru.*: tenent *FR*:
 tenes *Tib.* 78 tantum] tandem dgkwz proprius $\text{P}\gamma^1$ (*corr. P^x*), *agnoscit*
Seru.: placide **b** (*placidus tua munia firmes Tib.*) 90 celerant] peragunt **Raj**
 (*peragant* γ^1), *Non.* 385, 7, *Macrob.* 6, 1, 37 (*cf. Aen.* 6, 384): celebrant **gn**
 rumone **M** (*corr. M² supra lineam, M^A in mg.*), *agnoscit Seru.* («[*Tiberis*] *Rumon*
dictus est»). *Post celerant dist. Heyne, rumore secundo labitur coniungens*
 92 mirantur **F** γ (*corr. F² γ^1*)

- olli remigio noctemque diemque fatigant
 95 et longos superant flexus uariisque teguntur
 arboribus uiridisque secant placido aequore siluas.
 sol medium caeli conscenderat igneus orbem
 cum muros arcemque procul ac rara domorum
 tecta uident, quae nunc Romana potentia caelo
 100 aequauit, tum res inopes Euandrus habebat;
 ocius aduertunt proras urbique propinquant.
 Forte die sollemnem illo rex Arcas honorem
 Amphitryoniadae magno diuisque ferebat
 ante urbem in luco. Pallas huic filius una,
 105 una omnes iuuenum primi pauperque senatus
 tura dabant, tepidusque cruor fumabat ad aras.
 ut celsas uidere rates atque inter opacum
 adlabi nemus et tacitos incumbere remis,
 terrentur uisu subito cunctique relictis
 110 consurgunt mensis. audax quos rumpere Pallas
 sacra uetat raptoque uolat telo obuius ipse
 et procul e tumulo: ‘iuuenes, quae causa subegit
 ignotas temptare uias? quo tenditis?’ inquit,
 ‘qui genus? unde domo? pacemne huc fertis an arma?’
 115 tum pater Aeneas puppi sic fatur ab alta
 paciferaeque manu ramum praetendit oliuae:
 ‘Troiuigenas ac tela uides inimica Latinis,
 quos illi bello profugos egere superbo.
 Euandrum petimus; ferte haec et dicite lectos
 120 Dardaniae uenisse duces socia arma rogantis.’
 obstipuit tanto percussus nomine Pallas:

99–118 MPRV 119–731 MPR

- 100 tunc Rberuv, *Tib.* 102 sollemnem PR, *Non.* 320, 15 108 tacitos
 MPRVωγ, *Tib.*: tacitis dfkzγ¹, *Seru.* 115 tunc R fatus Pγ (*corr.* γ¹)
 116 protendit γ¹ 120 duces] uiros cfgjwyz 121 percussus MPωγ, *Seru.*:
 percussus Rabcejnuv, *Tib.* (*cf. Aen.* 1, 513)

- 'egredere o quicumque es' ait 'coramque parentem
 adloquere ac nostris succede penatibus hospes.'
 excepitque manu dextramque amplexus inhaesit;
 125 progressi subeunt luco fluuiumque relinquunt.
 Tum regem Aeneas dictis adfatur amicis:
 'optume Graiugenum, cui me Fortuna precari
 et uitta comptos uoluit praetendere ramos,
 non equidem extimui Danaum quod ductor et Arcas
 130 quodque a stirpe fores geminis coniunctus Atridis;
 sed mea me uirtus et sancta oracula diuum
 cognatique patres, tua terris didita fama,
 coniunxere tibi et fatis egere uolentem.
 Dardanus, Iliacae primus pater urbis et auctor,
 135 Electra, ut Grai perhibent, Atlantide cretus,
 aduehitur Teucros; Electram maximus Atlas
 edidit, aetherios umero qui sustinet orbes.
 uobis Mercurius pater est, quem candida Maia
 Cyllenae gelido conceptum uertice fudit;
 140 at Maiam, auditis si quicquam credimus, Atlas,
 idem Atlas generat caeli qui sidera tollit.
 sic genus amborum scindit se sanguine ab uno.
 his fretus non legatos neque prima per artem
 temptamenta tui pepigi: me, me ipse meumque
 145 obieci caput et supplex ad limina ueni.
 gens eadem, quae te, crudeli Daunia bello
 insequitur; nos si pellant, nihil afore credunt

122 parente **deuw** 123 ac] et **M** (corr. **M^A**), *Non.* 403, 23 124 dextraque
R 130 a] ab **M^x** (ad **M**) 132 didita **MPachnsuxy**, *Velius* 65, 9, *Seru. in*
interpr., Tib.: dedita **Rωγ**, *Seru. in lemm.* 139 fundit **P** (corr. **P^x**)
 140 cuiquam **R** creditis **Pγ** (corr. **γ¹**) 147 pellat ... credit *Tib.* afore
Pabfgikrsγ¹, *Seru. in lemm.*: adfore **M^{A2}** (atfore **M**) **P¹ωγ**, *Tib., Isid.* 2, 30, 11:
 fore **R**: offore fortasse *Seru. in interpr.* («sibi offuturum nihil arbitrantur»)

- quin omnem Hesperiam penitus sua sub iuga mittant
et mare quod supra teneant quodque adluit infra.
150 accipe daque fidem: sunt nobis fortia bello
pectora, sunt animi et rebus spectata iuuentus.’
Dixerat Aeneas. ille os oculosque loquentis
iamdudum et totum lustrabat lumine corpus.
tum sic pauca refert: ‘ut te, fortissime Teucrum,
155 accipio agnoscoque libens! ut uerba parentis
et uocem Anchisae magni uultumque recorder!
nam memini Hesioneae uisentem regna sororis
Laomedontiaden Priamum, Salamina petentem,
protinus Arcadiae gelidos inuisere finis.
160 tum mihi prima genas uestibat flore iuventas,
mirabarque duces Teucros, mirabar et ipsum
Laomedontiaden; sed cunctis altior ibat
Anchises: mihi mens iuuenali ardebat amore
compellare uirum et dextrae coniungere dextram;
165 accessi et cupidus Phenei sub moenia duxi.
ille mihi insignem pharetram Lyciasque sagittas
discedens chlamydemque auro dedit intertextam
frenaque bina meus quae nunc habet aurea Pallas.
ergo et quam petitis iuncta est mihi foedere dextra,
170 et lux cum primum terris se crastina reddet,
auxilio laetos dimittam opibusque iuuabo.
interea sacra haec, quando huc uenistis amici,
annua, quae differre nefas, celebrate fauentes
nobiscum et iam nunc sociorum adsuescite mensis.’
175 Haec ubi dicta, dapes iubet et sublata reponi

148 mittat *Tib.* 149 teneant supra PΥ (*ord. rest. P^xΥ¹*) teneat *Tib.* abluit
R 160 iuuentus *cdefhz*: iuuenta n 161 teucrum Υ¹ 165 phenei *Seru.*:
phaenei M: poenei P (penei P^x): phoeni R: paeni *Tib.* 167 intertexto
PRdjw?y (*corr. P²*), agnoscit *Seru.* 171 lectos P (*corr. P²*): tutos *Seru. ad u.*
464 (*cf. Aen. 1, 571*)

pocula gramineoque uiros locat ipse sedili
 praecipuumque toro et uillosi pelle leonis
 accipit Aenean solioque inuitat acerno.
 tum lecti iuuenes certatim araeque sacerdos
 180 uiscera tosta ferunt taurorum onerantque canistris
 dona laboratae Cereris Bacchumque ministrant.
 uescitur Aeneas simul et Troiana iuuentus
 perpetui tergo bouis et lustralibus extis.

Postquam exempta fames et amor compressus edendi,
 185 rex Euandrus ait: 'non haec sollemnia nobis,
 has ex more dapes, hanc tanti numinis aram
 uana superstitio ueterumque ignara deorum
 imposuit: saeuis, hospes Troiane, periclis
 seruati facimus meritosque nouamus honores.
 190 iam primum saxis suspensam hanc aspice rupem,
 disiectae procul ut moles desertaque montis
 stat domus et scopuli ingentem traxere ruinam.
 hic spelunca fuit uasto summota recessu,
 semihominis Caci facies quam dira tenebat
 195 solis inaccessam radiis; semperque recenti
 caede tepebat humus, foribusque adfixa superbis
 ora uirum tristi pendebant pallida tabo.
 huic monstro Volcanus erat pater: illius atros
 ore uomens ignis magna se mole ferebat.
 200 attulit et nobis aliquando optantibus aetas
 auxilium aduentumque dei. nam maximus ultor,

182 et] ac **aeuv**   183 perpetuo *recc.*   187 ueterumue **M^x** (*correctio postea erasa*) **cdgijkwxyz**, *Tib.*   190 primum] pridem **Rabjruv**, *Tib. in lemm.* (*sed primum in interpr.*)   191 deiectae **R**   194 tenebat **M^{A2}ω**: tegebat **MPRabhjnrvy**, *Tib.*; cf. *georg.* 3, 352 'clausa tenent stabulis armenta'

- tergemini nece Geryonae spoliisque superbus,
 Alcides aderat taurosque hac uictor agebat
 ingentis, uallemque boues amnemque tenebant.
 205 at furis Caci mens effera, ne quid inausum
 aut intractatum scelerisue doliue fuisset,
 quattuor a stabulis praestanti corpore tauros
 auertit, totidem forma superante iuuenas.
 atque hos, ne qua forent pedibus uestigia rectis,
 210 cauda in speluncam tractos uersisque uiarum
 indiciis raptos saxo occultabat opaco:
 quaerenti nulla ad speluncam signa ferebant.
 interea, cum iam stabulis saturata moueret
 Amphitryoniades armenta abutumque pararet,
 215 discessu mugire boues atque omne querelis
 impleri nemus et colles clamore relinqui.
 reddidit una bouum uocem uastoque sub antro
 mugit et Caci spem custodita fefellit.
 hic uero Alcidae furiis exarserat atro
 220 felle dolor: rapit arma manu nodisque grauatum
 robur et aërii cursu petit ardua montis.
 tum primum nostri Cacum uidere timentem

202 geryonae **Pacfhixy** (geryone **Msuy**), *Seru. hic et ad Aen. 7, 662*: geryoni
R: geryonis **M²bdgintwz**: geryones **krv**, *Tib.*: geryoneis **e** superbis **bcy** (*corr.*
γ¹) 205 furis **Mωγ¹** (furi s), *Seru., DSeru.* (cf. *Prop. 4, 9, 13–14*): furiis **M^A**
(in mg.) PRabrty, GLK VII, 351, 19, Tib. 206 intemptatum **M^Adhistwz**
 211 raptor *Wakefield* (cl. *Prop. 4, 9, 9*), at cauda – raptos est dicolon abundans et
concinnum 212 quaerentes **Rcjnuγ¹**: quaerentis **br**: quaerentem *recc.*;
 quaerenti i.e. ‘si quis quaereret’; hunc uersum post *Wakefield* reicit *Reeve* («*CR*»
 20, 1970, 134–135); uersus tamen doli narrationem apte concludit 213 iam a
recc. 214 parabat **M** (*corr. M^A*): pararent **R** 221 et aërii **M^APRω** (et
 haerii **b**, et aërei **kw**), *Tib. in interpr.*: aetherii **Mftrty**, *Tib. in lemm.*: et aetherii
cghiuxy 222 trementem **γ¹**

- turbatumque oculis: fugit ilicet ocior Euro
 speluncamque petit, pedibus timor addidit alas.
 225 ut sese inclusit ruptisque immane catenis
 deiecit saxum, ferro quod et arte paterna
 pendebat, fultosque emuniit obice postis,
 ecce furens animis aderat Tīrynthius omnemque
 accessum lustrans huc ora ferebat et illuc,
 230 dentibus infrendens. ter totum feruidus ira
 lustrat Auentini montem, ter saxea temptat
 limina nequiquam, ter fessus ualle resedit.
 stabat acuta silex praecisis undique saxis
 speluncae dorso insurgens, altissima uisu,
 235 dirarum nidis domus opportuna uolucrum.
 hanc, ut prona iugo laeuum incumbibat ad amnem,
 dexter in aduersum nitens concussit et imis
 auulsam soluit radicibus, inde repente
 impulit; impulsu quo maximus intonat aether,
 240 dissultant ripae refluitque exterritus amnis.
 at specus et Caci detecta apparuit ingens
 regia, et umbrosae penitus patuere cauernae,
 non secus ac si qua penitus ui terra dehiscens
 infernas reseret sedes et regna recludat
 245 pallida, dis inuisa, superque immane barathrum
 cernatur, trepident immisso lumine Manes.
 ergo insperata deprensus luce repente
 inclusumque cauo saxo atque insueta rudentem
 desuper Alcides telis premit, omniaque arma
 250 aduocat et ramis uastisque molaribus instat.

223 oculis **MPRωγ**¹, *Seru. hic et alibi, Tib.*: oculos γ: oculi «alii» *ap. Seru.*
 232 limina *dist. P*², «quidam» *ap. DSeru.*   237 auersum **b**   239 intonat
MPnγ, *Tib.*: insonat **Rω** (*cf. Aen. 7, 515*)   244 reseret **Mbeijkxyz**, *Macrob.*
5, 16, 14, Seru.: reserat **M^APRωγ**, *Non. 41, 13, Tib.*   246 trepidantque **R**
 247 luce **MPgny**: in luce **M^ARωγ**¹, *Tib.*

- ille autem, neque enim fuga iam super ulla pericli,
 faucibus ingentem fumum (mirabile dictu)
 euomit inuoluitque domum caligine caeca
 prospectum eripiens oculis, glomeratque sub antro
 255 fumiferam noctem commixtis igne tenebris.
 non tulit Alcides animis seque ipse per ignem
 praecipiti iecit saltu, qua plurimus undam
 fumus agit nebulaque ingens specus aestuat atra.
 hic Cacum in tenebris incendia uana uomentem
 260 corripit in nodum complexus et angit inhaerens
 elisos oculos et siccum sanguine guttur.
 panditur extemplo foribus domus atra reuulsis
 abstractaeque boues abiurataeque rapinae
 caelo ostenduntur, pedibusque informe cadauer
 265 protrahitur. nequeunt expleri corda tuendo
 terribilis oculos, uultum uillosaque saetis
 pectora semiferi atque exstinctos faucibus ignis.
 ex illo celebratus honos laetique minores
 seruauere diem, primusque Potitius auctor
 270 et domus Herculei custos Pinaria sacri
 hanc aram luco statuit, quae maxima semper
 dicetur nobis et erit quae maxima semper.
 quare agite, o iuuenes, tantarum in munere laudum
 cingite fronde comas et pocula porcite dextris
 275 communemque uocate deum et date uina uolentes.⁷
 dixerat, Herculea bicolor cum populus umbra

251 pericli est **Pcefgghijkvxyzy** (est del. Υ^1), *DSeru. ad Aen. 3, 489*: est pericli
 u; cf. *Aen. 5, 716*   257 iecit **MRabdnrtwz**, *Tib.*: iniecit **Pwγ**   261 elidens
 n, «multi» ap. *Seru.*   262 exemplo **PRb** (corr. **P**¹): interea Υ^1 atra] alta **P**
 (corr. **P**²); cf. *georg. 2, 461*   271–272 *damn. Heyne*; sed haec iteratio placuisse
uidetur Propertio (cf. 4, 9, 67–68)   275–277 *om. M* (ima pagina addiderat **M**^A,
 postea erasit et denuo scripsit *man. librario simillima*; cf. *Aen. 1, 169*)

- uelautique comas foliisque innexa pendit
et sacer impleuit dextram scyphus. ocius omnes
in mensam laeti libant diuosque precantur.
- 280 Deuexo interea propior fit Vesper Olympo.
iamque sacerdotes primusque Potitius ibant,
pellibus in morem cincti, flammasque ferebant.
instaurant epulas et mensae grata secundae
dona ferunt cumulantque oneratis lancibus aras.
- 285 tum Salii ad cantus incensa altaria circum
populeis adsunt euincti tempora ramis,
hic iuuenum chorus, ille senum, qui carmine laudes
Herculeas et facta ferunt: ut prima nouercae
monstra manu geminosque premens eliserit angues,
- 290 ut bello egregias idem disiecerit urbes,
Troiamque Oechaliamque, ut duros mille labores
rege sub Eurystheo fatis Iunonis iniquae
pertulerit. 'tu nubigenas, inuicte, bimembris
Hylaeumque Pholumque manu, tu Cresia mactas
- 295 prodigia et uastum Nemeae sub rupe leonem.
te Stygii tremuere lacus, te ianitor Orci
ossa super recubans antro semesa cruento;
nec te ullae facies, non terruit ipse Typhoeus
arduus arma tenens; non te rationis egentem
- 300 Lernaean turba capitum circumstetit anguis.
salue, uera Iouis proles, decus addite diuis,
et nos et tua dexter adi pede sacra secundo.'
taliam carminibus celebrant; super omnia Caci
speluncam adiciunt spirantemque ignibus ipsum.

277 innexa] inmissa *ps. Probus ad georg. 2, 66* 280 propior **Pbcfhv** (*corr.*
γ¹) 282 flammamque **R** 285 tunc **R** 288 ferant **M^A** 291 oechaliam
M (-que *add. M^A*) ut **M^A** (e **M**) **Pωγ**, *Porph. ad Hor. epist. 2, 1, 11, Tib.: et*
Rbr, *Macrob. 6, 6, 14* 295 nemeae **Pω**, *Seru.: nemeae M: nemea P^RRbjxy*
301 deus *recc., Bentley, sed cf. Stat. Theb. 1, 22 'decus addite famae'*

305 consonat omne nemus strepitu collesque resultant.

Exim se cuncti diuinis rebus ad urbem
perfectis referunt. ibat rex obsitus aeuo
et comitem Aenean iuxta natumque tenebat
ingrediens uarioque uiam sermone leuabat.

310 miratur facilisque oculos fert omnia circum
Aeneas capiturque locis et singula laetus
exquiritur auditque uirum monumenta priorum.
tum rex Euandrus Romanae conditor arcis:
'haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebant
315 gensque uirum truncis et duro robore nata,
quis neque mos neque cultus erat, nec iungere tauros
aut componere opes norant aut parcere parto,
sed rami atque asper uictu uenatus alebat.
primus ab aetherio uenit Saturnus Olympo,
320 arma Iouis fugiens et regnis exul adeptis.
is genus indocile ac dispersum montibus altis
composuit legesque dedit Latiumque uocari
maluit, his quoniam latuisset tutus in oris.
aurea quae perhibent illo sub rege fuere
325 saecula: sic placida populos in pace regebat,
deterior donec paulatim ac decolor aetas
et belli rabies et amor successit habendi.
tum manus Ausonia et gentes uenere Sicanae,

313 tum rex] tunc pater *Seru. ad Aen. 6, 773, Isid. 15, 1, 55* (tunc rex *Seru. ad Aen. 7, 678, Isid. 15, 1, 1*); cf. u. 558 euander **Pckxy** (corr. **γ¹**) 317 parto] raptō **M** (corr. *supra lineam M^A, ut uid.*) 324 aurea quae **MP²Rωγ**, *Lact. diu. inst. 1, 13, 12, Aug. ciu. 18, 15, Tib.: aureaque P: aureaque ut cekuvxy* (cf. *georg. 1, 247 et Aen. 4, 179*) fuerunt **Pckxy** 328 tunc **γ**, *Seru. ausonia MPnxy: ausoniae Rω, Serv., Tib. sicanae dist. «alii» ap. DSeru.: saepius dist. M^x (dubium an et sicanae), sicanae et saepius dist. P²; saepius ... posuit id est 'saepenumero uetus nomen deposuit et in nouum mutauit' (Ausonia, Hesperia, Oenotria, Italia)*

- saepius et nomen posuit Saturnia tellus;
 330 tum reges asperque immani corpore Thybris,
 a quo post Itali fluuium cognomine Thybrim
 diximus: amisit uerum uetus Albula nomen.
 me pulsum patria pelagique extrema sequentem
 Fortuna omnipotens et ineluctabile fatum
 335 his posuere locis, matrisque egere tremenda
 Carmentis nymphae monita et deus auctor Apollo.’
 Vix ea dicta, dehinc progressus monstrat et aram
 et Carmentalem Romani nomine portam
 quam memorant, nymphae priscum Carmentis honorem,
 340 uatis fatidicae, cecinit quae prima futuros
 Aeneadas magnos et nobile Pallanteum.
 hinc lucum ingentem, quem Romulus acer asylum
 rettulit, et gelida monstrat sub rupe Lupercal
 Parrhasio dictum Panos de more Lycae.
 345 nec non et sacri monstrat nemus Argileti
 testaturque locum et letum docet hospitis Argi.
 hinc ad Tarpeiam sedem et Capitolia ducit
 aurea nunc, olim siluestribus horrida dumis.
 iam tum religio pauidos terrebat agrestis
 350 dira loci, iam tum siluam saxumque tremebant.
 ‘hoc nemus, hunc’ inquit ‘frondoso uertice collem
 (quis deus incertum est) habitat deus: Arcades ipsum
 credunt se uidisse Iouem, cum saepe nigrantem
 aegida concuteret dextra nimbosque cieret.
 355 haec duo praeterea disiectis oppida muris,
 reliquias ueterumque uides monumenta uirorum.

337 aram] arma **MR** (corr. **M^x**) 338 romani **MPfhy**, *GLK IV*, 519, 6, *Tib.*:
 romano **Rωγ¹** 341 nobile **Mωγ¹**, *GLK IV*, 519, 9, *Seru.*, *Prisc.* 8, 54: nobine
P⁽¹⁾ *in ras.* (ex nobile, *fide Sabb. et Geym.*): nomine **Rjγ**, *Tib.* 343 sub rupe
 Lupercal] argileti **M** (cf. *u.* 345), corr. **M^A** 344 parnasio **Rbg** 350 siluas
Rb tenebant **M**: remebant **P**: tremebat **γ** (corr. **M^AP¹γ¹**)

- hanc Ianus pater, hanc Saturnus condidit arcem:
 Ianiculum huic, illi fuerat Saturnia nomen.’
 talibus inter se dictis ad tecta subibant
 360 pauperis Euandri, passimque armenta uidebant
 Romanoque foro et lautis mugire Carinis.
 ut uentum ad sedes, ‘haec’ inquit ‘limina uictor
 Alcides subiit, haec illum regia cepit.
 aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum
 365 finge deo rebusque ueni non asper egenis.’
 dixit, et angusti subter fastigia tecti
 ingentem Aenean duxit stratisque locauit
 effultum foliis et pelle Libystidis ursae:
 nox ruit et fuscis tellurem amplexitur alis.
 370 At Venus haud animo nequiquam exterrita mater
 Laurentumque minis et duro mota tumultu
 Volcanum adloquitur thalamoque haec coniugis aureo
 incipit et dictis diuinum adspirat amorem:
 ‘dum bello Argolici uastabant Pergama reges
 375 debita casurasque inimicis ignibus arces,
 non ullum auxilium miseris, non arma rogau
 artis opisque tuae, nec te, carissime coniunx,
 incassumue tuos uolui exercere labores,
 quamuis et Priami deberem plurima natis
 380 et durum Aeneae fleissem saepe laborem.
 nunc Iouis imperiis Rutulorum constitit oris:
 ergo eadem supplex uenio et sanctum mihi numen

357 arcem **MP**ωγ, *Tib.*: urbem **M^ARabdfijnrwz** (cf. *Aen.* 1, 5) 361 latis **M**
 (corr. **M²**, correctio postea erasa) cauernis **R** 362 uictor] nobis **br**
 365 deos **Pγ?** (corr. **P^xγ¹**) 368 spoliis recc. 373 inspirat *Tib.*
 377 opisue **dijktwz**, *Tib.* 378 incassumque **Mn** (corr. **M^x**, correctio postea
 erasa) 381 imperio **dhitwz**, *Seru.*, *DSeru.* ad u. 374 382 nomen **P** (*fide*
Sabb. et *Geym.*, corr. **P⁽¹⁾** in ras.)

- arma rogo, genetrix nato. te filia Nerei,
 te potuit lacrimis Tithonia flectere coniunx.
 385 aspice qui coeant populi, quae moenia clausis
 ferrum acuant portis in me excidiumque meorum.
 dixerat et niueis hinc atque hinc diua lacertis
 cunctantem amplexu molli fouet. ille repente
 accepit solitam flammam, notusque medullas
 390 intrauit calor et labefacta per ossa cucurrit,
 non secus atque olim tonitru cum rupta corusco
 ignea rima micans percurrit lumine nimbos:
 sensit laeta dolis et formae conscia coniunx.
 tum pater aeterno fatur deuinctus amore:
 395 ‘quid causas petis ex alto? fiducia cessit
 quo tibi, diua, mei? similis si cura fuisset,
 tum quoque fas nobis Teucros armare fuisset;
 nec pater omnipotens Troiam nec fata uetabant
 stare decemque alios Priamum superesse per annos.
 400 et nunc, si bellare paras atque haec tibi mens est,
 quidquid in arte mea possum promittere curae,
 quod fieri ferro liquidoue potest electro,
 quantum ignes animaeque ualent, absiste precando
 uiribus indubitare tuis.’ ea uerba locutus
 405 optatos dedit amplexus placidumque petiuit
 coniugis infusus gremio per membra soporem.
 Inde ubi prima quies medio iam noctis abactae

383 rogo *dist.* **M^xP²**, *Seru.*, *Tib. in lemm.* neri **ik**, *Asper ap. Seru.* («pro
 ‘Nerei’») 386 ferrum] bellum *DSeru. ad Aen.* 2, 27 390 calefacta **Rdjw**
 391 non] haut **M** 394 deuinctus **MPRabefgijnvy¹**, *Seru. hic et ad u.* 373,
Tib.: deuictus **P^xωγ**: euinctus *recc.* 397 tunc **aeruv** teucros nobis **Pcy**
 (*ord. rest.* **P^x**) 401 possunt **Mjn** (*corr.* **M^A**) 402 potestur **defgiknvwxz**
 (potestatur **j**) 406 infusus **Mωγ**, *Gell.* 9, 10, 2, *Non.* 366, 29, *Seru.*, «alii» *ap.*
DSeru., *Tib.*, *Gramm.*: infusum *in* infusus *corr.* **P¹** (*in ras.*), infusum **R**, *Probus*
et Carminius ap. Seru.: effusus *Diom.* 460, 18

- curriculo expulerat somnum, cum femina primum,
 cui tolerare colo uitam tenuique Minerua
 410 impositum, cinerem et sopitos suscitāt ignes,
 noctem addens operi, famulasque ad lumina longo
 exercet penso, castum ut seruare cubile
 coniugis et possit paruos educere natos:
 haud secus ignipotens nec tempore segnior illo
 415 mollibus e stratis opera ad fabrilia surgit.
 insula Sicanium iuxta latus Aeoliamque
 erigitur Liparen fumantibus ardua saxis,
 quam subter specus et Cyclopum exesa caminis
 antra Aetnaea tonant, ualidique incudibus ictus
 420 auditi referunt gemitus, striduntque cauernis
 stricturae Chalybum et fornacibus ignis anhelat,
 Volcani domus et Volcania nomine tellus.
 hoc tunc ignipotens caelo descendit ab alto.
 ferrum exercebant uasto Cyclopes in antro,
 425 Brontesque Steropesque et nudus membra Pyracmon.
 his informatum manibus iam parte polita
 fulmen erat, toto genitor quae plurima caelo
 deicit in terras, pars imperfecta manebat.
 tris imbris torti radios, tris nubis aquosae
 430 addiderant, rutuli tris ignis et alitis Austri:
 fulgores nunc terrificos sonitumque metumque
 miscebant operi flammisque sequacibus iras.
 parte alia Marti currumque rotasque uolucris

409 calathisque mineruae dtw (cf. *Aen.* 7, 805) 412 exercens M
 413 paruos possit fg 420 gemitus P¹M^x (*distinguens* gemitus trid-), *Seru.*,
DSeru.: gemitu MPd: gemitum Rω, *Tib.* 423 huc tum Pγ (*corr.* γ¹); hoc
pro 'huc' positum testantur Seru. hic et ad Aen. 1, 4, *Prisc.* 1, 34 et 15, 6
 425 Pyracmon *testatur Seru.* («ἀπὸ τοῦ πυρὸς καὶ ἄκμονος»): pyragmon PR:
 pyragmo~ M 431 horrificos Rdijwz 433 currum (*om.* -que) P^xγ (*corr.*
 γ¹)

- instabant, quibus ille uiros, quibus excitat urbis;
 435 aegidaeque horriferam, turbatae Palladis arma,
 certatim squamis serpentum auroque polibant
 conexosque anguis ipsamque in pectore diuae
 Gorgona desecto uertentem lumina collo.
 ‘tollite cuncta’ inquit ‘coeptosque auferte labores,
 440 Aetnaei Cyclopes, et huc aduertite mentem:
 arma acri facienda uiro. nunc uiribus usus,
 nunc manibus rapidis, omni nunc arte magistra.
 praecipitate moras.’ nec plura effatus; at illi
 ocus incubuere omnes pariterque laborem
 445 sortiti. fluit aes riuus aurique metallum
 uulnificusque chalybs uasta fornace liquescit.
 ingentem clipeum informant, unum omnia contra
 tela Latinorum, septenosque orbibus orbes
 impediunt. alii umentosis follibus auras
 450 accipiunt redduntque, alii stridentia tingunt
 aera lacu; gemit impositis incudibus antrum;
 illi inter sese multa ui brachia tollunt
 in numerum uersantque tenaci forcipe massam.
 Haec pater Aeoliis properat dum Lemnius oris,
 455 Euandrum ex humili tecto lux suscitatur alma
 et matutini uolucrum sub culmine cantus.
 consurgit senior tunicaque inducitur artus
 et Tyrrhena pedum circumdat uincula plantis;
 tum lateri atque umeris Tegeaeum subligat ensem
 460 demissa ab laeua pantherae terga retorquens.

435 horrificam a?γ¹ 438 deiecto R 440 auertite γ 443 at] et P (corr. P²) dtw 446 chalybs R (calybs M): chalyps P 456 matutinus *Macrob.* 5, 8, 6 459 Tegeaeum *Seru. hic et ad Aen.* 5, 299: tegaeum Pωγ: tegeum MRdfgijnwz 460 panthera P (-ea in ras.? panthere P^x) γ

- nec non et gemini custodes limine ab alto
 praecedunt gressumque canes comitantur erilem.
 hospitibus Aeneae sedem et secreta petebat
 sermonum memor et promissi muneris heros.
 465 nec minus Aeneas se matutinus agebat;
 filius huic Pallas, illi comes ibat Achates.
 congressi iungunt dextras mediisque residunt
 aedibus et licito tandem sermone fruuntur.
 rex prior haec:
 470 ‘maxime Teucrorum ductor, quo sospite numquam
 res equidem Troiae uictas aut regna fatebor,
 nobis ad belli auxilium pro nomine tanto
 exiguae uires; hinc Tusco claudimur amni,
 hinc Rutulus premit et murum circumsonat armis.
 475 sed tibi ego ingentis populos opulentaque regnis
 iungere castra paro, quam fors inopina salutem
 ostentat: fatis huc te poscentibus adfers.
 haud procul hinc saxo incolitur fundata uetusto
 urbis Agyllinae sedes, ubi Lydia quondam
 480 gens, bello praeclara, iugis insedit Etruscis.
 hanc multos florentem annos rex deinde superbo
 imperio et saevis tenuit Mezentius armis.
 quid memorem infandas caedes, quid facta tyranni
 effera? di capiti ipsius generique reseruent!
 485 mortua quin etiam iungebat corpora uiuis
 componens manibusque manus atque oribus ora,
 tormenti genus, et sanie taboque fluentis

461 ab alto] *multis uisum est contra uerba ex humili tecto* (455) *repugnare* (in ipso *Macrob.* 5, 8, 6; ab arto *Markland ad Stat. silu.* 1, 1, 46), *sed epithetum ornans est quod epico stilo respondet* 462 procedunt P⁽¹⁾ *in ras.* (ex prae- fide *Sabb. et Geym.*, prae- rest. P²) dw 465 se MPanwz: sese M¹³P²Rωγ
 472 auxilium belli fgx nomine ex numine P⁽¹⁾ 474 circumtonat M^{A2}
 477 adfer w; «*legimus et adfer et adfers*» *Seru.* 487 fluenti xy

- complexu in misero longa sic morte necabat.
 at fessi tandem ciues infanda furem
 490 armati circumsistunt ipsumque domumque,
 obtruncant socios, ignem ad fastigia iactant.
 ille inter caedem Rutulorum elapsus in agros
 confugere et Turni defendier hospitis armis.
 ergo omnis furiis surrexit Etruria iustis:
 495 regem ad supplicium praesenti Marte reposcunt.
 his ego te, Aenea, ductorem milibus addam.
 toto namque fremunt condensae litore puppes
 signaque ferre iubent, retinet longaeus haruspex
 fata canens: “o Maeoniae delecta iuuentus,
 500 flos ueterum uirtusque uirum, quos iustus in hostem
 fert dolor et merita accendit Mezentius ira,
 nulli fas Italo tantam subiungere gentem:
 externos optate duces.” tum Etrusca resedit
 hoc acies campo monitis exterrita diuum.
 505 ipse oratores ad me regnique coronam
 cum sceptro misit mandatque insignia Tarchon,
 succedam castris Tyrrhenaque regna capessam.
 sed mihi tarda gelu saeculisque effeta senectus
 inuidet imperium seraeque ad fortia uires.
 510 natum exhortarer, ni mixtus matre Sabella
 hinc partem patriae traheret. tu, cuius et annis
 et generi fatum indulget, quem numina poscunt,
 ingredi, o Teucrum atque Italum fortissime ductor.
 hunc tibi praeterea, spes et solacia nostri,
 515 Pallanta adiungam: sub te tolerare magistro
 militiam et graue Martis opus, tua cernere facta

492 caedem **MRdfgntwzy**¹: caedes **M^Aω** (cedes **Pcy**); cf. *Aen.* 8, 709; 11, 648 et 729   512 fatum **PRωγ**, *DSeru. hic et ad u. 552*: fata **MP²ckxyγ**¹: fato **u** indulget **P** (indulges **P¹** in *ras.*) **R^x** (indulgeet **R**) **ω**, *DSeru. hic et ad u. 552*: indulgent **MP²ckuxyγ**   514 nunc **dtw**

- adsuescat, primis et te miretur ab annis.
 Arcadas huic equites bis centum, robora pubis
 lecta dabo, totidemque suo tibi nomine Pallas.’
 520 Vix ea fatus erat, defixique ora tenebant
 Aeneas Anchisiades et fidus Achates
 multaque dura suo tristi cum corde putabant,
 ni signum caelo Cytherea dedisset aperto.
 namque improviso uibratus ab aethere fulgor
 525 cum sonitu uenit et ruere omnia uisa repente,
 Tyrrhenusque tubae mugire per aethera clangor.
 suspiciunt, iterum atque iterum fragor increpat ingens:
 arma inter nubem caeli in regione serena
 per sudum rutilare uident et pulsa tonare.
 530 obstipuerunt animis alii, sed Troius heros
 agnouit sonitum et diuae promissa parentis.
 tum memorat: ‘ne uero, hospes, ne quaere profecto
 quem casum portenta ferant: ego poscor Olympo.
 hoc signum cecinit missuram diua creatrix,
 535 si bellum ingrueret, Volcaniaque arma per auras
 laturam auxilio.
 heu quantae miseris caedes Laurentibus instant!
 quas poenas mihi, Turne, dabis! quam multa sub undas
 scuta uirum galeasque et fortia corpora uolues,
 540 Thybri pater! poscant acies et foedera rumpant.’
 Haec ubi dicta dedit, solio se tollit ab alto
 et primum Herculeis sopitas ignibus aras

519 suo tibi **M^ARωγ¹**, *Seru.*: tuo sibi **M**: suo sibi **P¹** *in ras.* (ex suo tibi) **γ**
 nomine **Mω**, *Seru.*: munere **PRbgjny** 527 suscipiunt **Rahrν** intonat
acehikuvy (insonat **fgx**), *Seru.*; cf. *u.* 529 et *Aen.* 9, 709 528 nubes *Non.* 31,
 17 in *om.* **Mγ¹** (add. **M^A**), *Non.* 529 tonare **M^A** (torare **M**) **ωγ¹**, *DSeru.*:
 sonare **PRcjxxy** 533 Olympo *dist.* **M^xP²**, *Seru.*; «alii Olympo sequentibus
iungunt» *DSeru.*; cf. *Soph.* OC 1629 ἐκ θεοῦ καλούμενος 538 unda **Rbj** (cf.
Aen. 1, 100)

- excitat hesternumque larem paruosque penates
laetus adit; mactat lectas de more bidentis
545 Euandrus pariter, pariter Troiana iuuentus.
post hinc ad naus graditur sociosque reuisit,
quorum de numero qui sese in bella sequantur
praestantis uirtute legit; pars cetera prona
fertur aqua segnisque secundo defluit amni,
550 nuntia uentura Ascanio rerumque patrisque.
dantur equi Teucris Tyrrhena petentibus arua;
ducunt exsortem Aeneae, quem fulua leonis
pellis obit totum praefulgens unguibus aureis.
Fama uolat paruam subito uulgata per urbem
555 ocius ire equites Tyrrheni ad litora regis.
uota metu duplicant matres, propiusque periclo
it timor et maior Martis iam apparet imago.
tum pater Euandrus dextram complexus euntis
haeret, inexpletus lacrimans, ac talia fatur:
560 ‘o mihi praeteritos referat si Iuppiter annos,
qualis eram cum primam aciem Praeneste sub ipsa
strauī scutorumque incendi uictor aceruos
et regem hac Erulum dextra sub Tartara misi,

- 543 suscitāt **Rdijkwz** (cf. *u.* 410 et *Aen.* 5, 743) hesternumque **Ρωγ**, *Seru.*:
externumque **MRaz**, «male quidam» ap. *Seru.* 544 mactant **M** (cf. *Aen.* 4,
57) 555 tyrrhena **Pγ** (corr. **γ**¹) litora **MRabdhijrtwzy**¹: limina **Ρωγ**
556 propriusque **Par** (propriisue **γ**, corr. **γ**¹) 557 it] id **P**: et **R**
559 haeret *dist.* **M**^x, lacrimans *dist.* **P**² inexpletus **MP**⁽¹⁾ (*in ras.*, ex
inexpletum *fide Ribb., Sabb. et Geym.*) **bdjrtwzy**: inexpletum **ωγ**¹: inpletus **R**:
in amplexu **ac**?; cf. *georg.* 4, 370 *saxosusque sonans*; *Aen.* 3, 70 *lenis crepitans*; 5,
764 *creber adspirans*; 8, 299 *arduus arma tenens*; 11, 832 *immensus surgens*
lacrimis **Mdy**¹ «haeret inexpletus multi hic distinguunt ut sit ‘inexpletus haesit
et talia locutus est lacrimans’; alii legunt inexpletus lacrimis; honestius tamen est
inexpletum lacrimans ut sit nomen pro aduerbio» *Seru.* 561 primum **R**
563 erulum **R**: (h)erylum **MPγ**: Erimum *Macrob.* 5, 8, 8

- nascenti cui tris animas Feronia mater
 565 (horrendum dictu) dederat – terna arma mouenda,
 ter leto sternendus erat; cui tunc tamen omnis
 abstulit haec animas dextra et totidem exiit armis –:
 non ego nunc dulci amplexu diuellerer usquam,
 nate, tuo, neque finitimo Mezentius umquam
 570 huic capiti insultans tot ferro saeua dedisset
 funera, tam multis uiduasset ciuibus urbem.
 at uos, o superi, et diuum tu maxime rector
 Iuppiter, Arcadii, quaeso, miserescite regis
 et patrias audite preces. si numina uestra
 575 incolumem Pallanta mihi, si fata reseruant,
 si uisurus eum uiuo et uenturus in unum,
 uitam oro, patior quemuis durare laborem.
 sin aliquem infandum casum, Fortuna, minaris,
 nunc, o nunc liceat crudelem abrumpere uitam,
 580 dum curae ambiguae, dum spes incerta futuri,
 dum te, care puer, mea sola et sera uoluptas,
 complexu teneo, grauior neu nuntius auris
 uulneret.’ haec genitor digressu dicta supremo
 fundebat; famuli conlapsum in tecta ferebant.
 585 Iamque adeo exierat portis equitatus apertis
 Aeneas inter primos et fidus Achates,

566 tum br 567 dextra et totidem] totidem dextra f (dextras g)
 569 finitimos P (corr. P^x); nisi in finitimis mutaueris, ut sit ‘finitimis, huic
 capiti insultans, tot saeua dedisset funera’ umquam M^{abdh}stw, Seru. ad u.
 564: usquam PRωγ 572 at M¹ uel M^A ωγ: ad MPRg 576 uiuo] uiuum
 R 577 patiar P¹cefg^hvxy 579 nunc o nunc liceat Rfgj (cf. Aen. 2, 644):
 nunc nunc o liceat Mωγ: nunc nunc liceat P (o ante liceat add. P¹) 581 sola
 et sera MRωγ¹, Auson. cento 88, Seru., Tib. ad Aen. 11, 55: sera et sola Pbry,
 Seru. ad Aen. 9, 482: sera et sera γ 582 complexus M^ARjr neu MPRγ¹: ne
 P^xωγ, Non. 315, 13, Don. ad Ter. Hec. 637, Tib. ad Aen. 11, 55: nec v: om. c
 583 dicta] maesta (ex Aen. 3, 482) M (corr. M^A)

- inde alii Troiae procures, ipse agmine Pallas
 in medio, chlamyde et pictis conspectus in armis:
 qualis ubi Oceani perfusus Lucifer unda,
 590 quem Venus ante alios astrorum diligit ignis,
 extulit os sacrum caelo tenebrasque resoluit.
 stant pauidae in muris matres oculisque sequuntur
 pulueream nubem et fulgentis aere cateruas.
 olli per dumos, qua proxima meta uiarum,
 595 armati tendunt; it clamor, et agmine facto
 quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.
 est ingens gelidum lucus prope Caeritis amnem,
 religione patrum late sacer; undique colles
 inclusere caui et nigra nemus abiete cingunt.
 600 Siluano fama est ueteres sacrasse Pelasgos,
 aruorum pecorisque deo, lucumque diemque,
 qui primi finis aliquando habuere Latinos.
 haud procul hinc Tarcho et Tyrrheni tuta tenebant
 castra locis, celsoque omnis de colle uideri
 605 iam poterat legio et latis tendebat in aruis.
 huc pater Aeneas et bello lecta iuuentus
 succedunt fessique et equos et corpora curant.
 At Venus aetherios inter dea candida nimbos
 dona ferens aderat; natumque in ualle reducta
 610 ut procul egelido secretum flumine uidit,
 talibus adfata est dictis seque obtulit ultro:
 ‘en perfecta mei promissa coniugis arte
 munera. ne mox aut Laurentis, nate, superbos
 aut acrem dubites in proelia poscere Turnum.’

588 in¹ it *haud incallide Markland ad Stat. silu. 5, 1, 245; cf. Hom. Il. 19, 397 sq.*
 ὀπιθεν... βῆ Ἀχιλλεύς / ὥς τ’ ἠλέκτωρ Ὑπερίων; 4, 74 sq. βῆ... / οἶον δ’
 ἀστέρα (uide C. Battistella, «RhM» 151, 2008, 429-430) 601 agrorum
 Macrob. 3, 3, 9 610 egelido Μωγ¹, Seru. («id est ‘nimium gelido’»): et gelido
 M²PRbdhrtwy (gelido e)

- 615 dixit et amplexus nati Cytherea petiuit,
 arma sub aduersa posuit radiantia quercu.
 ille deae donis et tanto laetus honore
 expleri nequit atque oculos per singula uoluit
 miraturque interque manus et brachia uersat
 620 terribilem cristis galeam flammasque uomentem,
 fatiferumque ensem, loricam ex aere rigentem,
 sanguineam, ingentem, qualis cum caerula nubes
 solis inardescit radiis longeque refulget;
 tum leuis ocreas electro auroque recocto
 625 hastamque et clipei non enarrabile textum.
 illic res Italas Romanorumque triumphos
 haud uatum ignarus uenturique inscius aeu
 fecerat ignipotens, illic genus omne futurae
 stirpis ab Ascanio pugnataque in ordine bella.
 630 fecerat et uiridi fetam Mauortis in antro
 procubuisse lupam, geminos huic ubera circum
 ludere pendentis pueros et lambere matrem
 impauidos, illam tereti ceruice reflexam
 mulcere alternos et corpora fingere lingua.
 635 nec procul hinc Romam et raptas sine more Sabinas
 consessu caueae, magnis Circensibus actis,
 addiderat, subitoque nouum consurgere bellum
 Romulidis Tatiaoque seni Curibusque seueris.
 post idem inter se posito certamine reges
 640 armati Iouis ante aram paterasque tenentes
 stabant et caesa iungebant foedera porca.

618 impleri **ny**¹, *Macrob.* 5, 8, 11   620 uomentem **MRωγ**¹, *Macrob.* 5, 13, 36
 (cf. *Sil.* 12, 720 et 17, 398): minantem **Pγ**: mouentem **γ**²   621 loricamque
aer?uv   627 «quibusdam uidetur hunc uersum omitti potuisse» *DSeru.*
 628 omnipotens **M**   633 reflexam **Mω** (cf. *Manil.* 1, 334 'respicit ille tamen
 molli ceruice reflexus'): reflexa **M*PRabnrty**   634 lingere **M** (corr. **M**²²)
 636 consensu **Rb**: concessu **γ** (corr. **γ**¹)   640 aras **Rbdtw**   pateramque **M**

haud procul inde citae Mettum in diuersa quadrigae
 distulerant (at tu dictis, Albane, maneres!),
 raptabatque uiri mendacis uiscera Tullus
 645 per siluam, et sparsi rorabant sanguine uepres.
 nec non Tarquinius eiectum Porsenna iubebat
 accipere ingentique urbem obsidione premebat;
 Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant.
 illum indignanti similem similemque minanti
 650 aspiceres, pontem auderet quia uellere Cocles
 et fluuium uinclis innaret Cloelia ruptis.
 in summo custos Tarpeiae Manlius arcis
 stabat pro templo et Capitolia celsa tenebat,
 Romuleoque recens horrebat regia culmo.
 655 atque hic auratis uolitans argenteus anser
 porticibus Gallos in limine adesse canebat;
 Galli per dumos aderant arcemque tenebant
 defensi tenebris et dono noctis opacae:
 aurea caesaries ollis atque aurea uestis,
 660 uirgatis lucent sagulis, tum lactea colla
 auro innectuntur, duo quisque Alpina coruscant
 gaesa manu, scutis protecti corpora longis.
 hic exsultantis Salios nudosque Lupercos
 lanigerosque apices et lapsa ancilia caelo
 665 extuderat, castae ducebant sacra per urbem
 pilentis matres in mollibus. hinc procul addit
 Tartareas etiam sedes, alta ostia Ditis,
 et scelerum poenas, et te, Catilina, minaci
 pendentem scopulo Furiarumque ora trementem,

642 medium M (*corr.* M²)   647 ingentemque γ (*corr.* γ¹)   652 manlius
 M^APc^giknrstx, *Seru.*: manulus Mγ: malius R: mallius ωγ¹   657 Galli] olli
 R   660 fulgent a²cfgx   tunc Pcxγ: cum dt   661 coruscant
 MRdfghijtwzy¹: coruscat Pωγ, *Non.* 555, 10, *Aug. loc. hept.* 6, 10
 669 frementem w, *recc.*

- 670 secretosque pios, his dantem iura Catonem.
 haec inter tumidi late maris ibat imago
 aurea, sed fluctu spumabant caerulea cano,
 et circum argento clari delphines in orbem
 aequora uerrebant caudis aestumque secabant.
- 675 in medio classes aeratas, Actia bella,
 cernere erat, totumque instructo Marte uideres
 feruere Leucaten auroque effulgere fluctus.
 hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
 cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
 680 stans celsa in puppi, geminas cui tempora flammās
 laeta uomunt patriumque aperitur uertice sidus.
 parte alia uentis et dis Agrippa secundis
 arduus agmen agens, cui (belli insigne superbū)
 tempora nauali fulgent rostrata corona.
- 685 hinc ope barbarica uariisque Antonius armis,
 uictor ab Aurorae populis et litore rubro,
 Aegyptum uiresque Orientis et ultima secum
 Bactra uehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.
 una omnes ruere ac totum spumare reductis
 690 conuulsum remis rostrisque tridentibus aequor.
 alta petunt: pelago credas innare reuulsas
 Cycladas aut montis concurrere montibus altos,
 tanta mole uiri turritis puppibus instant.
 stuppea flamma manu telisque uolatile ferrum
 695 spargitur, arua noua Neptunia caede rubescunt.
 regina in mediis patrio uocat agmina sistro,
 necdum etiam geminos a tergo respicit anguis.

672 spumabant ω : spumabat **MPRbjrtxy**; caerulea *id est 'maria'*, cf. *Aen.* 4, 583 'caerulea uerrunt' 680 stat **Rbnr** celsa] prima *Prisc.* 7, 59 (cf. *Aen.* 3, 527) cui] huic **P**¹ *in ras.* (ex cui *fide Ribb., Sabb. et Geym.*) γ 690 rostris (om. -que) **chy** stridentibus **R ω** (*praeter b*) γ ¹: rudentibus *recc.*; cf. *Aen.* 5, 143 692 altis **agh**, «alii» *ap. Seru.*

- omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
 contra Neptunum et Venerem contraque Mineruam
 700 tela tenent; saeuit medio in certamine Mauors
 caelatus ferro tristesque ex aethere Dirae,
 et scissa gaudens uadit Discordia palla,
 quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
 Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
 705 desuper: omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
 omnis Arabs, omnes uertebant terga Sabaei.
 ipsa uidebatur uentis regina uocatis
 uela dare et laxos iam iamque immittere funis.
 illam inter caedes pallentem morte futura
 710 fecerat ignipotens undis et Iapyge ferri,
 contra autem magno maerentem corpore Nilum
 pandentemque sinus et tota ueste uocantem
 caeruleum in gremium latebrosaque flumina uictos.
 at Caesar, triplici inuectus Romana triumpho
 715 moenia, dis Italis – uotum immortale – sacrat
 maxima ter centum totam delubra per urbem.
 laetitia ludisque uiae plausuque fremebant;
 omnibus in templis matrum chorus, omnibus arae;
 ante aras terram caesi strauere iuuenti.
 720 ipse sedens niueo candentis limine Phoebi
 dona recognoscit populorum aptatque superbis
 postibus; incedunt uictae longo ordine gentes,
 quam uariae linguis, habitu tam uestis et armis.
 hic Nomadum genus et discinctos Mulciber Afros,

700 tenens P¹ (*in ras.*, ex tenent) γ (*corr.* γ¹)   701 dirae MPabceinrvyzy,
Seru.: diuae M^ARω (*cf.* *Aen.* 4, 473)   704 tendebat Pfy   705 aegyptus
 MP^xR^x (*in ras.*): aegyptos PR, *Probus* 226, 19   715 post sacrabat *dist.* M^x,
DSeru. (delubra ... laetitia ... fremebant *iungentes*)   722 gentes] matres R (*cf.*
Aen. 2, 766)   724 hinc Pbijknsyzy (*corr.* γ¹)   mulcifer ω (*praeter i*)

- 725 hic Lelegas Carasque sagittiferosque Gelonos
finxerat; Euphrates ibat iam mollior undis,
extremique hominum Morini, Rhenusque bicornis,
indomitique Dahae, et pontem indignatus Araxes.
Taliam per clipeum Volcani, dona parentis,
730 miratur rerumque ignarus imagine gaudet
attollens umero famamque et fata nepotum.

LIBER IX

- Atque ea diuersa penitus dum parte geruntur,
Irim de caelo misit Saturnia Iuno
audacem ad Turnum; luco tum forte parentis
Pilumni Turnus sacrata ualle sedebat.
5 ad quem sic roseo Thaumantias ore locuta est:
‘Turne, quod optanti diuum promittere nemo
auderet, uoluenda dies en attulit ultro.
Aeneas urbe et sociis et classe relictā
sceptra Palatini sedemque petit Euandri.
10 nec satis: extremas Corythi penetrauit ad urbes
Lydorumque manum, collectos armat agrestis.
quid dubitas? nunc tempus equos, nunc poscere currus:
rumpe moras omnis et turbata arripe castra.’
dixit et in caelum paribus se sustulit alis
15 ingentemque fuga secuit sub nubibus arcum.
agnouit iuuenis duplicisque ad sidera palmas
sustulit ac tali fugientem est uoce secutus:
‘Iri, decus caeli, quis te mihi nubibus actam
detulit in terras? unde haec tam clara repente
20 tempestas? medium uideo discedere caelum
palantisque polo stellas. sequor omina tanta,

1–31 MPR

9 petiuit **R²ω** (*praeter br*) **γ¹**   11 manum collectos **MRωγ¹**, *Tib.*: manus
ollectos **P**, manus collectos **g**, *Probus* 237, 5: manus et collectos **P¹γ**: manum et
collectos **ceksuvy**   17 ac **Pωγ**: et **MRfg**, *Tib.*   20 discedere **MPR¹** *in ras.*
(*ex discindere ut uid.*) **abry**, *Sen. nat. quaest.* 7, 20, 3, *Seru.*: discindere **ωγ¹**
(desc- **d**): descendere **stwz**: descendere **v**, *Tib.*   21 sequar **Md**

- quisquis in arma uocas.' et sic effatus ad undam
processit summoque hausit de gurgite lymphas
multa deos orans, oneravitque aethera uotis.
- 25 Iamque omnis campis exercitus ibat apertis
diues equum, diues pictai uestis et auri;
Messapus primas acies, postrema coercent
- 28 Tyrrhidae iuuenes, medio dux agmine Turnus:
30 ceu septem surgens sedatis amnibus altus
per tacitum Ganges aut pingui flumine Nilus
cum refluit campis et iam se condidit alueo.
hic subitam nigro glomerari puluere nubem
prospiciunt Teucri ac tenebras insurgere campis.
- 35 primus ab aduersa conclamat mole Caicus:
'quis globus, o ciues, caligine uoluitur atra?
ferre citi ferrum, date tela, ascendite muros,
hostis adest, heia!' ingenti clamore per omnis
condunt se Teucri portas et moenia complent.
- 40 namque ita discedens praeceperat optimus armis
Aeneas: si qua interea fortuna fuisset,

32-68 FMPR

22 et del. P^x 25 omnis] adeo *supscr.* M^A (cf. *Aen.* 8, 585) 26 pictai
M^AP¹ωγ, *Quint.* 1, 7, 18, *Rufin.* 55, 7, *Seru. ad Aen.* 1, 14 et 7, 11, *DSeru. ad*
Aen. 7, 464, *Tib.*, *Gramm.*: picta MR, *DSeru. ad u.* 641: pictae P 29 (= *Aen.*
7, 784) om. MPRωγ: habent recc. aliquot 30-31 altus per tacitum *dist.* *Asper*
ap. Seru. («hoc est 'per profundam altitudinem'») 31 aut] et *DSeru. ad georg.* 3,
335 33 nigro] magno Pγ (corr. γ¹) 37 ascendite MPγ: et scandite F² (et
candite F) Rω, *Macrob.* 6, 6, 16, *Tib.*: scandite (*supscr.* alibi) M²: et scandere uv:
et ascendite γ¹: tela, scandite *edd. ueteres, dubitanter Sabbadini* (sed cf. *Aen.* 4,
594) 38 heia *dist. Tib.* («nouissimum fuit heia ... quod dictum hortantis est»),
et sic legunt «alii» *ap. Seru.*: adest *dist. Seru.* («hic distinguendum, ut heia militum
sit properantium clamor»); heia non a persona sed ab ipso poeta dictum esse putant
«alii» *ap. DSeru.* (post adest et post heia *dist.* F²M^xP²)

neu struere auderent aciem neu credere campo;
 castra modo et tutos seruarent aggere muros.
 ergo etsi conferre manum pudor iraque monstrat,
 45 obiciunt portas tamen et praecepta facessunt
 armatique cauis exspectant turribus hostem.

Turnus, ut ante uolans tardum praecesserat agmen
 uiginti lectis equitum comitatus et urbi
 improvisus adest, maculis quem Thracius albis
 50 portat equus cristaque tegit galea aurea rubra.
 'ecquis erit, mecum, iuuenes, qui primus in hostem?
 en' ait et iaculum attorquens emittit in auras,
 principium pugnae, et campo sese arduus infert.
 clamore excipiunt socii fremituque sequuntur
 55 horrisson: Teucrum mirantur inertia corda,
 non aequo dare se campo, non obuia ferre
 arma uiros, sed castra fouere. huc turbidus atque huc
 lustrat equo muros aditumque per auia quaerit.
 ac ueluti pleno lupo insidiatus ouili
 60 cum fremit ad caulas, uentos perpressus et imbris,
 nocte super media (tuti sub matribus agni
 balatum exercent, ille asper et improbus ira
 saeuit in absentis; collecta fatigat edendi
 ex longo rabies et siccae sanguine fauces):
 65 haud aliter Rutulo muros et castra tuenti
 ignescunt irae, duris dolor ossibus ardet.

42 aciem **FMPabfgijnry**, *Tib.*: acies **Rω** 43 tuto **F** (*corr.* **F**²) 44 pudor]
 furor *Non.* 268, 16 (*cf.* *Aen.* 2, 316) monstrant **F** (*corr.* **F**²), *Tib.* (*sed cf.* *Aen.* 2,
 317) 46 turribus] urbibus **M** (turbibus **M**²) 51 etquis **Pωγ** (*corr.* **γ**¹),
Tib. iuuenis **MR** 52 intorquens **M** (*cf.* *Aen.* 10, 323): torquens **fg**
 53 campis **Rj** 54 clamore **FRnγ**¹ (*cf.* *u.* 636 et *Aen.* 5, 575), *ita fit dicolon*
abundans, schema a Vergilio saepissime usurpatum: clamorem F²MPωγ, Tib. (cf.
Liu. 24, 31, 4); *utrumque agnoscit Seru.* 66 durus **Pγ** (*corr.* **γ**¹)

- qua temptet ratione aditus et quae uia clausos
 excutiat Teucros uallo atque effundat in aequor?
 classem, quae lateri castrorum adiuncta latebat,
 70 aggeribus saeptam circum et fluuiialibus undis,
 inuadit sociosque incendia poscit ouantis
 atque manum pinu flagranti feruidus implet.
 tum uero incumbunt (urget praesentia Turni),
 atque omnis facibus pubes accingitur atris.
 75 diripuerunt focos: piceum fert fumida lumen
 taeda et commixtam Volcanus ad astra fauillam.
- Quis deus, o Musae, tam saeua incendia Teucris
 auertit? tantos ratibus quis depulit ignes?
 dicite: prisca fides facta, sed fama perennis.
- 80 tempore quo primum Phrygia formabat in Ida
 Aeneas classem et pelagi petere alta parabat,
 ipsa deum fertur genetrix Berecynthia magnum
 uocibus his adfata Iouem: 'da, nate, petenti,
 quod tua cara parens domito te poscit Olympo.
 85 pinea silua mihi multos dilecta per annos

69–117 MPR

67 quae uia **PR**, agnoscit *Seru.* («legitur tamen et quae uia et est sensus absolutior»): qua uia **FMP^xωγ**, *Seru.*, *Tib.*: qua uia **Ribbeck** 68 aequor **F^pωγ**, *Tib.*, imitantur *Val. Flacc.* 6, 30 et *Orosius* 5, 16, 9 (cf. *Aen.* 10, 451): aequum **MRay¹** (equum **F**, aequom **P¹**), *DSeru.* 70 saeptam] clausam **R** 72 manu pinum **Pγ** (corr. **γ¹**), *Tib.*: manum pinum **a** fragranti **M** (*alteram r partim erasit M^x in l mutans*): fragranti **Pγ** (corr. **γ¹**), *Tib.* 77 qui **Pγ** (corr. **γ¹**) 82 genetrix fertur **R** berecynthia **ijs**, *Seru.* («*Berecynthia ... a monte Phrygiae Berecyntho, cuius ultima syllaba caret aspiratione*»): berecynthia **MPRωγ**, *Tib.*: berechintia **bcz**: berechinthia **fr**: berecinta **u**: berecinthia **gkw** 85 hunc uersum tamquam uu. 86 sq. dittographiam secl. Ribbeck, sed iniuria: nam lucus pro sacra parte siluae dicitur, quasi sit 'silua pinea templum fuit mihi sacrum' (cf. etiam *Ou. met.* 5, 265 'siluarum lucos circumspicit antiquarum')

- lucus in arce fuit summa, quo sacra ferebant,
 nigranti picea trabibusque obscurus acernis:
 has ego Dardanio iuueni, cum classis egeret,
 laeta dedi; nunc sollicitam timor anxius angit.
- 90 solue metus atque hoc precibus sine posse parentem:
 ne cursu quassatae ullo neu turbine uenti
 uincantur, prosit nostris in montibus ortas.’
 filius huic contra, torquet qui sidera mundi:
 ‘o genetrix, quo fata uocas? aut quid petis istis?
- 95 mortaline manu factae immortale carinae
 fas habeant certusque incerta pericula lustret
 Aeneas? cui tanta deo permissa potestas?
 immo, ubi defunctae finem portusque tenebunt
 Ausonios olim, quaecumque euaserit undis
- 100 Dardaniumque ducem Laurentia uexerit arua,
 mortalem eripiam formam magnique iubebo
 aequoris esse deas, qualis Nereia Doto
 et Galatea secant spumantem pectore pontum.’
 dixerat idque ratum Stygii per flumina fratris,
- 105 per pice torrentis atraque uoragine ripas
 adnuuit et totum nutu tremefecit Olympum.
- Ergo aderat promissa dies et tempora Parcae
 debita complerant, cum Turni iniuria Matrem
 admonuit ratibus sacris depellere taedas.
- 110 hic primum noua lux oculis offulsit et ingens
 uisus ab Aurora caelum transcurrere nimbus
 Idaeique chori; tum uox horrenda per auras
 excidit et Troum Rutulorumque agmina complet:

90 parentum **M** (corr. **M^A**)   91 ne **Pωγ**, *Tib.*: neu **MRbfgiknry**¹ (cf. *u.* 42):
 nec **a?uz**   94 uocas] trahis *Seru.* (cf. *Aen.* 5, 709)   98 ante 97 habent **Rj**
 99 undas «alii» *ap. Seru.*   100 ducem et **R**   103 et] aut **R**   109 sacris]
 sacras (*i.e.* ‘abominandas’) *legendum censet Diom.* 437, 2–4   110 offulsit
MRad?r, *Tib.*: effulsit **Pωγ**; cf. *u.* 731

- ‘ne trepidate meas, Teucris, defendere nauis
 115 neue armate manus: maria ante exurere Turno
 quam sacras dabitur pinus. uos ite solutae,
 ite deae pelagi: genetrix iubet.’ et sua quaeque
 continuo puppes abrumpunt uincula ripis
 delphinumque modo demersis aequora rostris
 120 ima petunt; hinc uirgineae (mirabile monstrum)
 122 reddunt se totidem facies pontoque feruntur.
 Obstipuerunt animis Rutuli, conterritus ipse
 turbatis Messapus equis, cunctatur et amnis
 125 rauca sonans reuocatque pedem Tiberinus ab alto.
 at non audaci Turno fiducia cessit;
 ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:
 ‘Troianos haec monstra petunt, his Iuppiter ipse
 auxilium solitum eripuit: non tela neque ignes
 130 exspectant Rutulos. ergo maria inuia Teucris,
 nec spes ulla fugae: rerum pars altera adempta est,
 terra autem in nostris manibus, tot milia gentes
 arma ferunt Italiae. nil me fatalia terrent,
 si qua Phryges prae se iactant, responsa deorum;
 135 sat fatis Venerique datum, tetigere quod arua

118–164 FMPR

- 119 aequore **n** 120 monstrum] dictu **R** (cf. *Aen.* 1, 439) 121 (= *Aen.* 10,
 223) *om.* **FMPR**ωγ: *habent hic recc. aliquot, post 122 a² 122 ponto **e F**
 (corr. **F**²) 123 animis rutuli **FR**ωγ¹, *Seru.* (cf. *Aen.* 8, 530): animi rutulis
MPabhrγ, *Asper p.* 535, 14, *DSeru.* («Rutulis ... datius pro genetiuo»), *Tib.*
 124 turbatis **FMP**⁽¹⁾ωγ, *Tib.*: turbatus **PRbc** 129 neque] nec **R**ω (*praeter*
cgknrxy) 130 ex(s)pectant **FM**¹²**PR**ωγ, *Seru.* («non exspectant Troiani ut
Rutulorum telis aut ignibus pereant, qui iam nauium amissione perierunt»), *Tib.*:
 exspectans **M**: expectas **b** 131 dempta **R**, *Seru.* est *om.* *Seru.*, *DSeru.*, *Tib.*
 132 manibus nostris **dhikstwz** (cf. *Aen.* 2, 192) gentes **FP**ωγ, *Tib.*: gentis
MRbcrz 135 datum **Madhstv**, *Non.* 409, 4 (cf. *Aen.* 2, 291): datum est
FPRωγ, *Tib.**

- fertilis Ausoniae Troes. sunt et mea contra
 fata mihi, ferro sceleratam excindere gentem
 coniuge praerepta; nec solos tangit Atridas
 iste dolor, solisque licet capere arma Mycenis.
 140 “sed periisse semel satis est”: peccare fuisset
 ante satis, penitus modo non genus omne perosos
 femineum. quibus haec medii fiducia ualli
 fossarumque morae, leti discrimina parua,
 dant animos; at non uiderunt moenia Troiae
 145 Neptuni fabricata manu considerare in ignis?
 sed uos, o lecti, ferro qui scindere uallum
 apparat et mecum inuadit trepidantia castra?
 non armis mihi Volcani, non mille carinis
 est opus in Teucros (addant se protinus omnes
 150 Etrusci socios); tenebras et inertia furta

137 scindere **cfg**   138 nec] an *Macrob.* 4, 4, 11 (*sed nec idem* 5, 9, 2)
 139 solisue *Tib.*   140 sed] si **dgw**¹   periisse **M** (*corr.* **M**¹²) **R**, *DSeru.*:
 perisset **F** (*corr.* **F**²)   141 modo non **F**² (*mohonon F*) **MP****ω**^γ, *Porph. ad Hor.*
carm. 1, 21, 3, *Char.* 211, 5, *Seru., Tib. in lemm.*: non modo **R**: modo nunc *Tib.*
in interpr. ut uid. («uel nunc intereant penitus quos exitium suum ad bonam
 uitam formare non ualuit»), *Markland ad Stat. silu.* 5, 3, 35   perosos **FPR****ω**,
Arus. 501, 31, *Seru., Tib.*: perossos **M** (*priorem s del.* **M**^x, *in -us corr. alio*
*atramento M²) **γ**: perosus **F**^c**r****γ**¹, *Char.* 211, 5: perosum **adnwxyz**², *Porph. ad*
Hor. carm. 1, 21, 3; *sic explananda sententia*: ‘immo satis fuisset propter feminam
 unam ante peccare eos qui, etsi acerbissime edocti, tamen genus omne femineum
 nondum (modo non) abominati sunt’   143 discrimina **F**^c**PR****ω**, *Seru. ad u.*
599, Tib.: discrimine **FMB**?**ny** (*cf. Aen.* 3, 685)   parua **F**^c**ω**, *Seru. ad u.* 599,
Tib.: paruo **FMP**² (*ex paruas, nescio an s iam prius deleta*) **Rny**   144 at] ad **P**:
 an i, *Diom.* 464, 23, *Seru.* (*qui tamen etiam at agnoscit*): et *Arus.* 461, 30; *cf. Aen.*
7, 363   145 igni *Char.* 277, 23, *Sac.* 469, 6   146-147 post u. 72 *transp.*
Ribbeck (*sic pro sed scribens*)   146 qui] quis **cu***

- [Palladii caesis late custodibus arcis]
 ne timeant, nec equi caeca condemur in aluo:
 luce palam certum est igni circumdare muros.
 haud sibi cum Danaïs rem faxo et pube Pelasga
 155 esse ferant, decimum quos distulit Hector in annum.
 nunc adeo, melior quoniam pars acta diei,
 quod superest, laeti bene gestis corpora rebus
 procurete, uiri, et pugnam sperate parari.
 interea uigilum excubiis obsidere portas
 160 cura datur Messapo et moenia cingere flammis.
 bis septem Rutuli, muros qui milite seruent,
 delecti; ast illos centeni quemque sequuntur
 purpurei cristis iuuenes auroque corusci.
 discurrunt uariantque uices fusique per herbam
 165 indulgent uino et uertunt crateras aënos.
 conlucent ignes, noctem custodia ducit
 insomnem ludo.

Haec super e uallo prospectant Troes et armis
 alta tenent, nec non trepidi formidine portas
 170 explorant pontisque et propugnacula iungunt,
 tela gerunt. instat Mnestheus acerque Serestus,

165–206 MPR

151 *hunc uersum, ex Aen. 2, 166 confectum, om. ed. Parmensis an. 1479, post Heyne et Brunck secl. Wagner; inertia furta (u. 150), uelut equi lignei fraus illa de qua proxime mentio fit, a Turno superbe repudiantur tamquam ab animo forti aliena; nescioqui interpolator 'furta' non generaliter ut 'insidias' sed definite ut 'expilationem' accepit ideoque addidit Palladii et quod sequitur late FRbjr, Tib.: summae MPωγ (summe F^c) 155 ferant FPb?c?rxyy, Tib.: putent MRωγ¹ 156 diei FMPbdrtz, Seru.: diei est M^ARω, Porph. ad Hor. epod. 16, 15, Non. 2, 13, Tib. 160 flammis MPωγ, Tib. in interpr.: flamma FRbr, Tib. in lemm. (cf. Aen. 1, 673 et 10, 119): flammis j 161 rutulo M (littera supra o erasa), Tib. in interpr. 162 secuti R, Seru., Tib. 163 purpureis γ¹, Rufin. 55, 34, DSeru. 171 instat Pωγ, Tib.: instant MRaijnw*

- quos pater Aeneas, si quando aduersa uocarent,
 rectores iuuenum et rerum dedit esse magistros.
 omnis per muros legio, sortita periculum,
 175 excubat exercetque uices, quod cuique tuendum est.
     Nisus erat portae custos, acerrimus armis,
     Hyrtacides, comitem Aeneae quem miserat Ida
     uenatrix iaculo celerem leuibisque sagittis,
     et iuxta comes Euryalus, quo pulchrior alter
 180 non fuit Aeneadum Troiana neque induit arma,
     ora puer prima signans intonsa iuuenta.
     his amor unus erat pariterque in bella ruebant;
     tum quoque communi portam statione tenebant.
     Nisus ait: ‘dine hunc ardorem mentibus addunt,
 185 Euryale, an sua cuique deus fit dira cupido?
     aut pugnam aut aliquid iamdudum inuadere magnum
     mens agitat mihi, nec placida contenta quiete est.
     cernis quae Rutulos habeat fiducia rerum:
     lumina rara micant, somno uinoque soluti
 190 procubuere, silent late loca; percipe porro
     quid dubitem et quae nunc animo sententia surgat.
     Aenean acciri omnes, populusque patresque,
     exposcunt, mittique uiros qui certa reportent.
     si tibi quae posco promittunt (nam mihi facti
 195 fama sat est), tumulto uideor reperire sub illo
     posse uiam ad muros et moenia Pallantea.’
     obstipuit magno laudum percussus amore
     Euryalus, simul his ardentem adfatur amicum:

173 iuueni *Tib. hic et ad Aen. 10, 70, agnoscit Seru.* («si iuueni Ascanio»)
 174 legio est **R**   179 et] *it cum recc. Ribbeck, cl. Aen. 6, 159 et 448*
 180 neque **M^{A3}PRbchjknrxyy**, *Seru., Tib.:* nec **Mω**, *DSeru.*   189 soluti]
 sepulti **adhistwz** (*cf. u. 236 et Aen. 2, 265*); *bene demonstrat Murgia («Hermes»*
116, 1988, 493–499) editores errare qui sepulti Seruio aut DSeruio tribuunt
 190 perspicere **dftwz**

- ‘mene igitur socium summis adiungere rebus,
 200 Nise, fugis? solum te in tanta pericula mittam?
 non ita me genitor, bellis adsuetus Opheltes,
 Argolicum terrorem inter Troiaeque labores
 sublatum erudiit, nec tecum talia gessi
 magnanimum Aenean et fata extrema secutus:
 205 est hic, est animus lucis contemptor et istum
 qui uita bene credat emi, quo tendis, honorem.’
 Nisus ad haec: ‘equidem de te nil tale uerebar,
 nec fas: non ita me referat tibi magnus ouantem
 Iuppiter aut quicumque oculis haec aspicit aequis.
 210 sed si quis (quae multa uides discrimine tali)
 si quis in aduersum rapiat casusue deusue,
 te superesse uelim: tua uita dignior aetas.
 sit qui me raptum pugna pretioe redemptum
 mandet humo, solita aut si qua id fortuna uetabit,
 215 absenti ferat inferias decoretque sepulcro.
 neu matri miserae tanti sim causa doloris,

207–234 FMPR

207 ad haec] at haec **P** (haec *del.* **P^x**, at *in* ait *correctum* testantur Ribb. et Geym.): haec *om.* **γ** (*add.* **γ¹**)   208 non *dist.* **M^x**, *DSeru.* («ut initium iurisiurandi sit ita me referat»), Tib.; *sensus uidetur esse: ‘mallet Iouem mihi aduersum fore priusquam de tua uirtute dubitarem’*   209 aspicias **P**
 214 humo *dist.* **F²M^x**, «multi» *ap. Seru.*: humo solita iungunt **P**, «alii» *ap. Seru.*   solita aut] saltem aut Henry: aut solitas J.E. Powell («*Philologus*» 89, 1934, 386 sq.), Alfredo Housman probante; «solita ... fortuna, quae piis inuidere consuevit» *Seru.* Nullam corruptionem hic latere credo; nam Statius, qui in Thebaidos libro decimo, Euryali et Nisi nocturnas insidias imitatus, de Hoplei et Dimantis fortibus factis narrat, ita amborum iuuenum mortem praesagit (uu. 384–385) ‘inuida fata piis et fors ingentibus ausis / rara comes’; quod dictum uidetur ista ipsa Nisi renouare uerba. Totam opinor esse sententiam tragico colore infectam: cf. e. g. Sen. Herc. f. 325–326 ‘iniqua raro maximis uirtutibus / Fortuna parcit’; *ibid.* 524–525   216 neu] ne **F** (*corr.* **F²**)

- quae te sola, puer, multis e matribus ausa
 persequitur, magni nec moenia curat Acestae.
 ille autem: 'causas nequiquam nectis inanis,
 220 nec mea iam mutata loco sententia cedit:
 acceleremus' ait. uigiles simul excitat: illi
 succedunt seruantque uices; statione relictā
 ipse comes Niso graditur regemque requirunt.
 Cetera per terras omnis animalia somno
 225 laxabant curas et corda oblita laborum:
 ductores Teucrum primi, delecta iuuentus,
 consilium summis regni de rebus habebant,
 quid facerent quisue Aeneae iam nuntius esset.
 stant longis adnixa hastis et scuta tenentes
 230 castrorum et campi medio. tum Nisus et una
 Euryalus confestim alacres admittier orant:
 rem magnam pretiumque morae fore. primus Iulus
 accepit trepidos ac Nisum dicere iussit.
 tum sic Hyrtacides: 'audite o mentibus aequis
 235 Aeneadae, neue haec nostris spectentur ab annis
 quae ferimus. Rutuli somno uinoque sepulti
 conticuere; locum insidiis conspeximus ipsi,
 qui patet in biuio portae quae proxima ponto;
 interrupti ignes aterque ad sidera fumus
 240 erigitur: si fortuna permittitis uti

235–353 MPR

- 222 uices *dist. Seru., DSeru., Tib.*: uices statione *iungunt* **FMP**, «*quidam*» *ap. DSeru.* ('stationis relictāe uices seruant' *intellegentes*) 226 primi teucrum **fg**
 et delecta *edd. ueteres, Ribbeck* 229 innixi **γ** (*corr. γ¹*), *Non.* 339, 4
 236 sepulti **aefvx**, *Seru. ad Aen.* 3, 41, *DSeru., Tib. in interpr.* (*cf. Murgia, «Hermes» 116, 1988, 493–499*): soluti **MPωγ** (solutis **R**), *Tib. in lemm.; cf. u.*
 189 237 conticuere] procubuerē **Pcekuvxyγ** (*corr. γ¹*), *ex u.* 190

- quaesitum Aenean et moenia Pallantea,
 mox hic cum spoliis ingenti caede peracta
 adfore cernetis. nec nos uia fallit euntis:
 uidimus obscuris primam sub uallibus urbem
 245 uenatu adsiduo et totum cognouimus amnem.
 hic annis grauis atque animi maturus Aletes:
 ‘di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
 non tamen omnino Teucros delere paratis,
 cum talis animos iuuenum et tam certa tulistis
 250 pectora.’ sic memorans umeros dextrasque tenebat
 amborum et uultum lacrimis atque ora rigabat.
 ‘quae uobis, quae digna, uiri, pro laudibus istis
 praemia posse rear solui? pulcherrima primum
 di moresque dabunt uestri; tum cetera reddet
 255 actutum pius Aeneas atque integer aeui
 Ascanius meriti tanti non immemor umquam.’
 ‘immo ego uos, cui sola salus genitore reducto,’
 excipit Ascanius ‘per magnos, Nise, penates
 Assaracique larem et canae penetralia Vestae
 260 obtestor: quaecumque mihi fortuna fidesque est,
 in uestris pono gremiis. reuocate parentem,
 reddite conspectum: nihil illo triste recepto.
 bina dabo argento perfecta atque aspera signis
 pocula, deuicta genitor quae cepit Arisba,
 265 et tripodas geminos, auri duo magna talenta,
 cratera antiquum quem dat Sidonia Dido.
 si uero capere Italiam sceptrisque potiri

241 *hunc uersum post u. 243 quosdam transposuisse (ita ut euntis et quaesitum coniungerent) memorat DSeru.* et] ad cfg 243 fallit M 244 primum Non. 359, 26, Seru. in lemm. (sed primam in interpr.) uallibus] moenibus P²γγ (corr. γ¹) 252 laudibus istis MPRωγ, schol. Bern. ad buc. 5, 81, Seru., Tib. (cf. Aen. 10, 825): talibus ausis adfghrstwxzγ¹, Macrob. 6, 6, 12 (cf. Aen. 2, 535 et 12, 351)

- contigerit uictori et praedae dicere sortem,
uidisti, quo Turnus equo, quibus ibat in armis
270 aureus: ipsum illum, clipeum cristasque rubentis
excipiam sorti, iam nunc tua praemia, Nise.
praeterea bis sex genitor lectissima matrum
corpora captiuosque dabit suaque omnibus arma,
insuper his campi quod rex habet ipse Latinus.
275 te uero, mea quem spatiis propioribus aetas
insequitur, uenerande puer, iam pectore toto
accipio et comitem casus complector in omnis.
nulla meis sine te quaeretur gloria rebus;
seu pacem seu bella geram, tibi maxima rerum
280 uerborumque fides.’ contra quem talia fatur
Euryalus: ‘me nulla dies tam fortibus ausis
dissimilem arguerit; tantum: fortuna secunda
aut aduersa cadat. sed te super omnia dona
unum oro: genetrix Priami de gente uetusta
285 est mihi, quam miseram tenuit non Ilia tellus
mecum excedentem, non moenia regis Aestae.
hanc ego nunc ignaram huius quodcumque pericli
inque salutatam linquo (nox et tua testis
dextera), quod nequeam lacrimas perferre parentis.

268 dicere **M** (*littera supra i uel di erasa*) **Paγ**, *Seru.*, *DSeru.* ad *Aen.* 3, 323:
ducere **Rωγ**¹, «alii» *ap. Seru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 6, 22): deicere «alii» *ap. DSeru.* (cf.
Aen. 5, 490) 270 rubentis] comantis **Rj** (cf. *Aen.* 3, 468) 274 his] is **M**
campis **R** quod **PRbceiruvγ**¹, *Seru.*, *Tib.*: quos **M** (*littera supra s erasa*)
P²ωγ 279 seu pacem – geram *superioribus coniungit Tib.* 283 aut
M^xωγ¹, *Seru.* («*tantummodo hoc possum de me promittere, ut semper audeam,*
semper uelim fortiter facere ... siue prospera siue aduersa fortuna comitetur; nam
aut disiunctiua particula est, non negantis aduerbium»), «*melius*» iudice *DSeru.*:
haut **MPRx** (haud **afγ**, aud **st**), «*quidam*» *ap. DSeru.*, *Tib.* 287 pericli est
M^Aω (*praeter bdfirs*) **γ**¹, *Seru.*; cf. *Aen.* 5, 716 et 8, 251 288 testes *Asper p.*
537, 24, fortasse recte

- 290 at tu, oro, solare inopem et succurre relictæ.
hanc sine me spem ferre tui, audentior ibo
in casus omnis.' percussa mente dedere
Dardanidæ lacrimas, ante omnis pulcher Iulus,
atque animum patriæ strinxit pietatis imago.
- 295 tum sic effatur:
'sponde digna tuis ingentibus omnia coeptis;
namque erit ista mihi genetrix nomenque Creusæ
solum defuerit, nec partum gratia talem
parua manet. casus factum quicumque sequentur,
- 300 per caput hoc iuro, per quod pater ante solebat:
quæ tibi polliceor reduci rebusque secundis,
haec eadem matrique tuæ generique manebunt.'
sic ait inlacrimans; umero simul exuit ense
auratum, mira quem fecerat arte Lycaon
- 305 Cnosius atque habilem uagina aptarat eburna.
dat Niso Mnestheus pellem horrentisque leonis
exuuias, galeam fidus permutat Aletes.
protinus armati incedunt; quos omnis euntis
primorum manus ad portas, iuuenumque senumque,
- 310 prosequitur uotis. nec non et pulcher Iulus,
ante annos animumque gerens curamque uirilem,
multa patri mandata dabat portanda: sed auræ
omnia discerpunt et nubibus inrita donant.
- Egressi superant fossas noctisque per umbram
- 315 castra inimica petunt, multis tamen ante futuri

290 at] hanc **acuv**   292 percussa **γ¹**, *Tib. in lemm.*   dedere **Me**: dederunt **PRΩγ**, *Tib.*   296 spondeo **cegnuzγ¹**   299 sequentur **MRcejsuvxy**, *Tib.*: sequetur **Pbny**, *Seru.*: sequuntur **dghiktwz** (sequentur **af**)   305 cnosius] gnosius *codd.*, *Macrob. 5, 9, 5, Seru., Tib.*   315–316 multis tamen – exitio] nonnullos criticos haec sententia uexauit, sed tamen uersibus 312 sq. opponitur (sed ... inrita donant) ubi Euriali et Nisi mors praenuntiatur (cf. *Aen. 10, 509*)

- exitio. passim somno uinoque per herbam
 corpora fusa uident, arrectos litore currus,
 inter lora rotasque uiros, simul arma iacere,
 uina simul. prior Hyrtacides sic ore locutus:
 320 ‘Euryale, audendum dextra: nunc ipsa uocat res.
 hac iter est. tu, ne qua manus se attollere nobis
 a tergo possit, custodi et consule longe;
 haec ego uasta dabo et lato te limite ducam.’
 sic memorat uocemque premit, simul ense superbum
 325 Rhamnetem adgreditur, qui forte tapetibus altis
 exstructus toto proflabat pectore somnum,
 rex idem et regi Turno gratissimus augur,
 sed non augurio potuit depellere pestem.
 tris iuxta famulos temere inter tela iacentis
 330 armigerumque Remi premit aurigamque sub ipsis
 nactus equis ferroque secat pendentia colla.
 tum caput ipsi aufert domino truncumque relinquit
 sanguine singultantem; atro tepefacta cruore
 terra torique madent. nec non Lamyrumque Lamumque
 335 et iuuenem Serranum, illa qui plurima nocte
 luserat, insignis facie, multoque iacebat
 membra deo uictus: felix, si protinus illum
 aequasset nocti ludum in lucemque tulisset.
 impastus ceu plena leo per ouilia turbans
 340 (suadet enim uesana fames) manditque trahitque
 molle pecus mutumque metu, fremit ore cruento;

316 herbam] umbram **Rdjw**, *e u.* 314

323 uasta dabo] uastabo

cejsuuvxy¹ lato] toto **a**: recto *Macrob.* 5, 9, 8 329 tela] lora **Rj**, *DSeru.* *ad u.* 375 (*cf. u.* 318) 332 reliquit **befghktuvw** 333 singultantem *dist.* **M^xP²**, *Tib.*: «atro potest et superioribus applicari ... potest et sequentibus iungi, sed melius sequentibus» *DSeru.* 341 mutumque **M^xP^xωγ**, *Seru.*, *Tib.* in *interpr.* (*om. in lemm.*); *cf. Aen.* 12, 718: multumque **MPPr** metu *dist.* **M^x**, *Seru.*: mutum ... fremit coniungunt **P**, «male quidam» *ap. Seru.* (fremit – cruento *om. Tib.*)

- nec minor Euryali caedes: incensus et ipse
 perfurit ac multam in medio sine nomine plebem,
 Fadumque Herbesumque subit Rhoetumque Abarimque,
 345 ignaros, Rhoetum uigilantem et cuncta uidentem,
 sed magnum metuens se post cratera tegebat;
 pectore in aduerso totum cui comminus ensem
 condidit adsurgenti et multa morte recepit.
 purpuream uomit ille animam et cum sanguine mixta
 350 uina refert moriens, hic furto feruidus instat.
 iamque ad Messapi socios tendebat; ibi ignem
 deficere extremum et religatos rite uidebat
 carpere gramen equos, breuiter cum talia Nisus
 (sensit enim nimia caede atque cupidine ferri)
 355 ‘absistamus’ ait, ‘nam lux inimica propinquat;
 poenarum exhaustum satis est, uia facta per hostis.’
 multa uirum solido argento perfecta relinquunt
 armaque craterasque simul pulchrosque tapetas.
 Euryalus phaleras Rhamnetis et aurea bullis
 360 cingula, Tiburti Remulo ditissimus olim
 quae mittit dona, hospitio cum iungeret absens,
 Caedicus; ille suo moriens dat habere nepoti;
 post mortem bello Rutuli pugnaque potiti:
 haec rapit atque umeris nequiquam fortibus aptat.
 365 tum galeam Messapi habilem cristisque decoram
 induit. excedunt castris et tuta capessunt.

354–405 MPRV

- 348 morte] nocte *Cornutus ap. DSeru.* 349 purpuream *codd.* (–rem P, *corr.*
 P²), «alii» *ap. Seru., Seru. ad Aen. 1, 98; 2, 532 et 6, 221:* purpureum *recc.* (e.g.
Paris. lat. 7930), «multi» *ap. Seru., ita ut distinctione mutata sit ensem ...*
purpureum; utrumque agnoscit Tib. 358 pulchrosque] pictosque *Char. 62, 6,*
GLK VII, 293, 13 (cf. Aen. 7, 277) 361 dona *dist. M^x:* hospitio *dist. P²*
 363 hunc uersum *secl. Ribbeck* pugnaque] pugnamque *M (corr. M^x):*
 praedaque *Rj (cf. u. 450)*

- Interea praemissi equites ex urbe Latina,
 cetera dum legio campis instructa moratur,
 ibant et Turno regis responsa ferebant,
 370 ter centum, scutati omnes, Volcente magistro.
 iamque propinquabant castris muroque subibant
 cum procul hos laeuo flectentis limite cernunt,
 et galea Euryalum sublustri noctis in umbra
 prodidit immemorem radiisque aduersa refulsit.
 375 haud temere est uisum; conclamat ab agmine Volcens:
 ‘state, uiri. quae causa uiae? quiue estis in armis?
 quoue tenetis iter?’ nihil illi tendere contra,
 sed celerare fugam in siluas et fidere nocti.
 obiciunt equites sese ad diuortia nota
 380 hinc atque hinc omnemque abitum custode coronant.
 silua fuit late dumis atque ilice nigra
 horrida, quam densi complerant undique sentes;
 rara per occultos lucebat semita calles.
 Euryalum tenebrae ramorum onerosaque praeda
 385 impediunt fallitque timor regione uiarum.
 Nisus abit; iamque imprudens euaserat hostis
 atque locos qui post Albae de nomine dicti

368 dum] cum **aeuv** (dum **P**, d *in ras.* fide *Sabb.*; cum **P**² fide *Geym.*)
 369 regis «*in omnibus bonis dicitur inuentum*» teste *DSeru.*: regi *codd.*, *DSeru.*
in lemm., *Tib.*; responsa *tamen oportet definiantur addito complemento* regis
 371 castris] portis **br**, *Prisc.* 18, 199 (cf. *Aen.* 11, 621) muroque **MRgjn**, *Seru.*,
DSeru. ad *Aen.* 4, 598, *Tib.*, *Prisc.* (cf. *Murgia*, «*Hermes*» 116, 1988, 493–499):
 murosque **PVωγ**, *DSeru.*; cf. *Aen.* 7, 161 375 uisu **V** agmine] aggere **Pγ**
 (corr. **γ**¹) 378 siluas **MRωγ**¹, *Tib.*: siluis **PVγ** 380 hinc atque hinc] huc
 illuc *Non.* 458, 20 abitum **Mcdeiwxγ**¹ (habitum **suv**), *probant schol. Ver.*,
Seru. (cf. *Tac. ann.* 14, 37, 1): aditum **M^AP**¹ (-tu **P**) **RVωγ**, *Tib. in lemm.* (sed
 abitum ex interpretatione colligitur) 382 complebant **M**; cf. *Aen.* 5, 107
 383 lucebat **MPωγ** (-bant **R**): ducebat **M^AVabefinuv**, *Tib.*; *utrumque agnoscit*
Seru. 387 lucos **cefgu**

- Albani (tum rex stabula alta Latinus habebat),
 ut stetit et frustra absentem respexit amicum:
 390 ‘Euryale infelix, qua te regione reliqui?
 quae sequar?’ rursus perplexum iter omne reuoluens
 fallacis siluae simul et uestigia retro
 obseruata legit dumisque silentibus errat.
 audit equos, audit strepitus et signa sequentum.
 395 nec longum in medio tempus, cum clamor ad auris
 peruenit ac uidet Euryalum, quem iam manus omnis
 fraude loci et noctis, subito turbante tumultu,
 oppressum rapit et conantem plurima frustra.
 quid faciat? qua ui iuuenem, quibus audeat armis
 400 eripere? an sese medios moriturus in enses
 inferat et pulchram properet per uulnera mortem?
 ocus adducto torquens hastile lacerto
 suspiciens altam et Lunam, sic uoce precatur:
 ‘tu, dea, tu praesens nostro succurre labori,
 405 astrorum decus et nemorum Latonia custos.
 si qua tuis umquam pro me pater Hyrtacus aris

406–508 MPR

390 Euryale infelix *dubitanter distinxi*; infelix *dist.* **M^x**, *schol. Ver.*: Euryale *dist.* **P²**, *Seru.* («se infelicem dicit qui dolet, non illum propter quem dolet»); *utramque distinctionem agnoscit Tib.* 391–392 *uerba* rursus – siluae Niso tribuit Urbanus *ap. Serv.*, poetae «alii» *ap. Serv.*, *Tib.* 391 *resolves* **M** (*corr. M^A*) 395 *cum]* tum **Pyγ** (*corr. γ¹*) 397 *noctis dist. DSeru.*: loci *dist.* **M^xP²**, «quidam» *ap. DSeru.* (ita ut sit noctis ... tumultu); *utramque distinctionem agnoscit Haterianus ap. schol. Ver.* 399 *quid faciat]* heu quid agat *DSeru. ad Aen. 4, 283* 400 *enses* **Paceruuyγ**, «quidam» *ap. DSeru.*: hostes **MRVω**, *DSeru.*, *Tib.* (*cf. u. 554 et Aen. 2, 511*) 402 *torquens codd.*, *Non. 246, 28, Tib.*: torquet *Wagner cl. Aen. 1, 308* 403 *altam et lunam Ribbeck (de et tertia sede posito cf. Aen. 12, 381): altam ad lunam et Rj*: altam lunam et **MPVωγ**, *Asper ap. schol. Ver. (ut uid.)*, *Tib.*, *Prisc. 16, 16: et del. ed. Veneta an. 1470* *uoce]* forte **M^A** *in mg.*, *Tib. (cf. Aen. 6, 186): ore ry¹*

- dona tulit, si qua ipse meis uenatibus auxi
suspendiue tholo aut sacra ad fastigia fixi,
hunc sine me turbare globum et rege tela per auras.’
410 dixerat et toto conixus corpore ferrum
conicit. hasta uolans noctis diuerberat umbras
et uenit auersi in tergum Sulmonis ibique
frangitur ac fisso transit praecordia ligno.
uoluitur ille uomens calidum de pectore flumen
415 frigidus et longis singultibus ilia pulsat.
diuersi circumpiciunt. hoc acrior idem
ecce aliud summa telum librabat ab aure.
dum trepidant, it hasta Tago per tempus utrumque
stridens traiectoque haesit tepefacta cerebro.
420 saeuit atrox Volcens nec teli conspicit usquam
auctorem nec quo se ardens immittere possit.
‘tu tamen interea calido mihi sanguine poenas
persolues amborum’ inquit; simul ense recluso
ibat in Euryalum. tum uero exterritus, amens,
425 conclamat Nisus, nec se celare tenebris
amplius aut tantum potuit perferre dolorem:
‘me, me! adsum qui feci, in me conuertite ferrum,
o Rutuli! mea fraus omnis, nihil iste nec ausus
nec potuit: caelum hoc et conscia sidera testor;
430 tantum infelicem nimium dilexit amicum.’
talìa dicta dabat, sed uiribus ensis adactus

412 auersi **r**, «alii» *ap. Seru. ut uid.*: aduersi **MPRωγ**, *Non.* 414, 14, *Seru. hic*
(cui tergum [i.q. ‘tergus’] pro scuto ligneo accipiendum esse uidetur; «alii re uera
in tergum uolunt esse percussus»: isti scil. auersi legebant) et ad *Aen.* 10, 717,
Tib. 415 pulsan **R** 416 acrius **M²P¹** (*in ras.*, ex acrior, *fide Ribb., Sabb.,*
Geym.) **γ** (*corr. γ¹*) 417 summa telum **MRω**, *Seru., DSeru. ad Aen.* 2, 231,
Tib.: telum summa **Pbcfgsvxyγ** uibrabat **dfgt** 418 iit **Pry** (*corr. γ¹*): uolat
Prisc. ter 420 umquam **M** (*corr. M^A*) 421 nec] ne **M** (*corr. M²*)
428 nec] neque **R** 429 hoc] haec **P** (*corr. P⁽¹⁾ in ras.*)

- transabiit costas et candida pectora rumpit.
uoluitur Euryalus leto, pulchrosque per artus
it cruor inque umeros ceruix conlapsa recumbit:
435 purpureus ueluti cum flos succisus aratro
languescit moriens, lassoue papauera collo
demisere caput pluuiā cum forte grauantur.
at Nisus ruit in medios solumque per omnis
Volcentem petit, in solo Volcente moratur;
440 quem circum glomerati hostes hinc comminus atque hinc
proturbant. instat non setius ac rotat ensem
fulmineum, donec Rutuli clamantis in ore
condidit aduerso et moriens animam abstulit hosti.
tum super exanimū sese proiecit amicum
445 confossus, placidaque ibi demum morte quieuit.
Fortunati ambo! si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam memori uos eximet aeuo,
dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
accolet imperiumque pater Romanus habebit.
450 Victores praeda Rutuli spoliisque potiti
Volcentem exanimū flentes in castra ferebant;
nec minor in castris luctus Rhamnēte reperto
exsanguī et primis una tot caede peremptis,
Serranoque Numaque. ingens concursus ad ipsa
455 corpora seminecisque uiros, tepidaque recentem

432 transabiit **Raensu** (cf. *Stat. Theb.* 2, 9 et 9, 126; *Sil.* 12, 264): transadibit **M**:
transadigit **M^APdrtwyz**, *Non.* 243, 31, *Tib.* (cf. *Aen.* 12, 276 et 508): transadiit
bcbfghikvx pectora candida **Rr**, *Tib.* rupit **Rcnrγ** (corr. **γ¹**) 443 hostis
P¹, *Tib.* 444 exanimū **Mωγ¹**, *Tib.*: exanimem **PRby** 451 exanimū
Mω, *Tib.*: exanimem **PRcsxγ** (examem **γ**) 453 et om. **P** (add. **P¹**)
455 tepidaque **ωγ¹**, *Macrob.* 6, 6, 3, *Seru.*, *Tib.*: tepidumque **M^A** (-damque **M**)
PRay, «multi» ap. *Seru.* recentem **MPRωγ¹**, *Macrob.*, *Seru.*, *Tib.*: recenti
P*γ, «multi» ap. *Seru.* (cf. *Aen.* 8, 195)

caede locum et pleno spumantis sanguine riuos.
agnoscunt spolia inter se galeamque nitentem
Messapi et multo phaleras sudore receptas.

- Et iam prima nouo spargebat lumine terras
460 Tithoni croceum linquens Aurora cubile.
iam sole infuso, iam rebus luce relectis
Turnus in arma uiros armis circumdatus ipse
suscitat aeratasque acies: in proelia cogit
quisque suos, uariisque acuunt rumoribus iras.
465 quin ipsa arrectis (uisu miserabile) in hastis
praefigunt capita et multo clamore sequuntur
Euryali et Nisi.
Aeneadae duri murorum in parte sinistra
opposuere aciem (nam dextera cingitur amni)
470 ingentisque tenent fossas et turribus altis
stant maesti; simul ora uirum praefixa mouebant,
nota nimis miseris atroque fluentia tabo.

- Interea pauidam uolitans pinnata per urbem
nuntia Fama ruit matrisque adlabitur auris
475 Euryali. at subitus miserae calor ossa reliquit,

456 pleno **MP^xω**: plenos **PRacdeiktxzy**, *Tib.* spumantis
MPRbdfghnrwzy, *Seru.*, *Tib.*: spumanti **ωγ¹** 463 post acies *distinxi*,
coniungens uiros ... aeratasque acies (*Seruius quoque uidetur idem sensisse: «nam*
plenum est aeratasque acies»); ex consuetudine Vergilianae elocutionis sequitur
asyndeton, ita ut appareat quanta alacritate singuli cateruis praepositi mandata
Turni perficiant cogit *codd.*, *Seru.*, *Tib.*: cogunt *Cunningham*, *Wagner*
464 suos **PRωγ**, *Seru.* («scilicet 'comites'»), *Tib. in lemm.*: suas **Mdrw**, *Tib. in*
interpr. ut uid. 465 u. om. **P** (*add. manus Carolinae aetatis*) mirabile **M**
(*corr. M²*), *DSeru. ad Aen. 2, 558* 468 in om. **R** 469 dextra **M** (*corr. M^A*)
Rbry (*corr. γ¹*), *Prisc. 7, 68* amni **M^xP^xRωγ**, *Seru. hic, ad Aen. 7, 31 et 9, 238*,
Tib., *Prisc.*: amne **M** («amne debuit dicere» *Seru.*): amnis **P** 471 mouebant
MRω, *Tib.*: uidebant **Pcrstvyγ**; *utrumque agnoscit DSeru. ut uid.*

- excussi manibus radii reuolutaque pensa.
 euolat infelix et femineo ululatu,
 scissa comam, muros amens atque agmina cursu
 prima petit, non illa uirum, non illa pericli
 480 telorumque memor, caelum dehinc questibus implet:
 ‘hunc ego te, Euryale, aspicio? tune ille senectae
 sera meae requies, potuisti linquere solam,
 crudelis? nec te sub tanta pericula missum
 adfari extremum miserae data copia matri?
 485 heu, terra ignota canibus data praeda Latinis
 alitibusque iaces! nec te tua funere mater
 produxi pressius oculos aut uulnera laui,
 ueste tegens tibi quam noctes festina diesque
 urgebam et tela curas solabar anilis.
 490 quo sequar? aut quae nunc artus auulsaque membra
 et funus lacerum tellus habet? hoc mihi de te,
 nate, refers? hoc sum terraque marique secuta?
 figite me, si qua est pietas, in me omnia tela
 conicite, o Rutuli, me primam absumite ferro;
 495 aut tu, magne pater diuum, miserere, tuoque
 inuisum hoc detrude caput sub Tartara telo,
 quando aliter nequeo crudelem abrumpere uitam.’
 hoc fletu concussi animi, maestusque per omnis
 it gemitus: torpent infractae ad proelia uires.
 500 illam incendentem luctus Idaeus et Actor

476 expulsi *Macrob.* 4, 1, 5   481 illa *Rdntv*   484 extremum *P²Rωy*, *Tib.*:
 extremis *MP*: extrema *dgt*; item uariant *codd. Seru.*   485 data *codd.*, *Sen. ep.*
92, 34, Tib.: date *recc.*, *Heinsius*, *Bentley*, aegre *reicio*   486 tua funere *Bembus*:
 tua funera *codd.*, *Non.* 372, 35, *Macrob.* 6, 2, 21, *Seru.* (*qui perperam funera quasi*
‘mulier funerea’ explicat), *Tib.*: ad tua funera *Iulius Sabinus* (= *Pomponius*
Laetus), alii alia   487 aut] nec *Seru. ad Aen.* 4, 683   495 magne] summe
Seru. ad Aen. 2, 645

Ilionei monitu et multum lacrimantis Iuli
corripiunt interque manus sub tecta reponunt.

At tuba terribilem sonitum procul aere canoro
increpuit, sequitur clamor caelumque remugit.

- 505 accelerant acta pariter testudine Volsci
et fossas implere parant ac uellere uallum;
quaerunt pars aditum et scalis ascendere muros,
qua rara est acies interlucetque corona
non tam spissa uiris. telorum effundere contra
510 omne genus Teucri ac duris detrudere contis,
adsueti longo muros defendere bello.
saxa quoque infesto uoluebant pondere, si qua
possent tectam aciem perrumpere, cum tamen omnis
ferre iuuat subter densa testudine casus.
515 nec iam sufficiunt; nam qua globus imminet ingens,
immanem Teucri molem uoluuntque ruuntque,
quae strauit Rutulos late armorumque resoluit
tegmina. nec curant caeco contendere Marte
amplius audaces Rutuli, sed pellere uallo
520 missilibus certant.
parte alia horrendus uisu quassabat Etruscam
pinum et fumiferos infert Mezentius ignis;
at Messapus equum domitor, Neptunia proles,

509-535 FMPR

501 *u. om.* P (ima pagina add. P¹), ante *u. 500* habent **bcevyγ** (ord. rest. γ¹)
502 sub] in **dgtwz** reponunt] reportant **b** (cf. *Aen.* 7, 574) 506 uellere]
pellere **M²R** uallo **M²**, e *u. 519* 507 aditus **Pγ** 513 cum] num *Ribbeck*
(interrogationis signo post 514 casus posito) 514 iuuat **F²eksuvyγ¹** (iubat
P²cγ, lubat **M**), *Gramm.*; cf. *Aen.* 10, 509 (cum tamen *indicatiuo adiungitur*):
libet **FM^ARω**, *GLK V*, 523, 17, *Tib.*: iubet **Pr**: iuuet **ir²u²**, *Mynors*
516 ruuntque] trahuntque *Tib.* 518 currant **FMγ** (corr. **F²M^xγ¹**)

rescindit uallum et scalas in moenia poscit.

- 525 Vos, o Calliope, precor, adspirate canenti
 quas ibi tum ferro strages, quae funera Turnus
 ediderit, quem quisque uirum demiserit Orco,
 et mecum ingentis oras euoluite belli.
 [et meministis enim, diuae, et memorare potestis]

- 530 Turris erat uasto suspectu et pontibus altis,
 opportuna loco, summis quam uiribus omnes
 expugnare Itali summaque euertere opum ui
 certabant, Troes contra defendere saxis
 perque cauas densi tela intorquere fenestras.
 535 princeps ardentem coniecit lampada Turnus
 et flammam adfixit lateri, quae plurima uento
 corripuit tabulas et postibus haesit adesis.
 turbati trepidare intus frustra malorum
 uelle fugam; dum se glomerant retroque residunt
 540 in partem quae peste caret, tum pondere turris
 procubuit subito et caelum tonat omne fragore.
 semineces ad terram immani mole secuta
 confixique suis telis et pectora duro
 transfossi ligno ueniunt. uix unus Helenor
 545 et Lycus elapsi; quorum primaueus Helenor,
 Maeonio regi quem serua Licymnia furtim
 sustulerat uetitisque ad Troiam miserat armis,
 ense leuis nudo parmaque inglorius alba.
 isque ubi se Turni media inter milia uidit,
 550 hinc acies atque hinc acies adstare Latinas,
 ut fera quae densa uenantum saepta corona

536–818 MPR

- 524 scalis P¹ *in ras.* (ex flammas fide Sabb. et Geym., corr. P²) in FMRωγ¹:
 ad Pbcxyγ, D*Seru. ad georg. 1, 264, Tib.* 526 tum FRω, *Tib.*: tunc MPcxγ
 529 (= *Aen. 7, 645*) om. FMPωγ, non *interpr. Seru.: habent Ra²j, Tib.*
 morare Rj 533 troes] troes acri Rj

- contra tela furit seseque haud nescia morti
 inicit et saltu supra uenabula fertur,
 haud aliter iuuenis medios moriturus in hostis
 555 inruit et qua tela uidet densissima tendit.
 at pedibus longe melior Lycus inter et hostis
 inter et arma fuga muros tenet, altaque certat
 prendere tecta manu sociumque attingere dextras.
 quem Turnus, pariter cursu teloque secutus,
 560 increpat his uictor: 'nostrasne euadere, demens,
 sperasti te posse manus?' simul arripit ipsum
 pendentem et magna muri cum parte reuellit:
 qualis ubi aut leporem aut candenti corpore cycnum
 sustulit alta petens pedibus Iouis armiger uncis,
 565 quaesitum aut matri multis balatibus agnum
 Martius a stabulis rapuit lupo. undique clamor
 tollitur: inuadunt et fossas aggere complent,
 ardentis taedas alii ad fastigia iactant.
 Ilioneus saxo atque ingenti fragmine montis
 570 Lucetium portae subeuntem ignisque ferentem,
 Emathiona Liger, Corynaeum sternit Asilas,
 hic iaculo bonus, hic longe fallente sagitta,
 Ortygium Caeneus, uictorem Caenea Turnus,
 Turnus Ityn Cloniumque, Dioxippum Promolumque
 575 et Sagarim et summis stantem pro turribus Idan,
 Priuernum Capys. hunc primo leuis hasta Themillae
 strinxerat: ille manum proiecto tegmine demens
 ad uulnus tulit; ergo alis adlapsa sagitta

552 furit] ruit **P**⁽¹⁾ *in ras.* (ex furit *fide Sabb. et Geym.*) **γ** (*corr. γ*¹) 558 tecta]
 saxa *Seru.* dextra **Ra** 565 matris **Racjsuγ**¹ 574 dioxippumque **Ra**
 578 sagitta est **ceruv** (*cf. Aen. 12, 319*)

- (et laeuo adfixa est lateri manus) abditaque intus
 580 spiramenta animae letali uulnere rupit.
 stabat in egregiis Arcentis filius armis,
 pictus acu chlamydem et ferrugine clarus Hibera,
 insignis facie, genitor quem miserat Arcens
 eductum Martis luco Symaethia circum
 585 flumina, pinguis ubi et placabilis ara Palici:
 stridentem fundam positis Mezentius hastis
 ipse ter adducta circum caput egit habena
 et media aduersi liquefacto tempora plumbo
 diffidit ac multa porrectum extendit harena.
 590 Tum primum bello celerem intendisse sagittam
 dicitur ante feras solitus terrere fugacis
 Ascanius, fortemque manu fudisse Numanum,
 cui Remulo cognomen erat, Turnique minorem
 germanam nuper thalamo sociatus habebat.
 595 is primam ante aciem digna atque indigna relatu
 uociferans tumidusque nouo praecordia regno
 ibat et ingentem sese clamore ferebat:
 ‘non pudet obsidione iterum ualloque teneri,

579 adfixa **Pkxyy**, *Seru. in lemm.* (cf. *Ou. met.* 12, 387): infixa **MRω**, *Tib.*
lateri manus codd., Tib.; sagitta manum latusque transfodiens epica est
περιπέτεται τῆς μόχης; de hac ipsa manu uulnerrato lateri admota supra (577)
dixerat poeta; uerba et – manus sunt διὰ μέσου interposita, et i.q. ‘itaque’: infixa
est alte lateri Housman ad Manil. uol. I p. LXV (nimis ingeniose; intus incommo-
de uidetur redundare si alte legitur): lateri *eminus Gemoll* 580 *rumpit*
bdfinrtwzy¹ 583 *facie et Arcens dist. M^xP², Tib. (qui tamen ad u. 581*
adnotat: «uidetur ostendisse quod Arcens etiam ipse diceretur»): post miserat dist.
Seru. ut uid. («ordo est: ‘stabat Arcentis filius Arcens’ ... nam non congruit ut
huius filii praetermisso nomine bis fiat patris commemoratio») 584 *Martis]*
matris Macrobr. 5, 19, 15 simoentaque Ra 585 *paici Ra* 586 *hastis M^A*
*(astis M) Pbnryy, Tib.: armis Rωy*¹ (cf. *Aen.* 10, 52)

- bis capti Phryges, et morti praetendere muros?
 600 en qui nostra sibi bello conubia poscunt!
 quis deus Italiam, quae uos dementia adegit?
 non hic Atridae nec fandi fictor Vlaxes:
 durum a stirpe genus natos ad flumina primum
 deferimus saeuoque gelu duramus et undis;
 605 uenatu inuigilant pueri siluasque fatigant,
 flectere ludus equos et spicula tendere cornu.
 at patiens operum paruoque adsueta iuuentus
 aut rastris terram domat aut quatit oppida bello.
 omne aeuum ferro teritur, uersaque iuuentum
 610 terga fatigamus hasta, nec tarda senectus
 debilitat uiris animi mutatque uigorem:
 canitiem galea premimus semperque recentis
 comportare iuuat praedas et uiuere rapto.
 uobis picta croco et fulgenti murice uestis,
 615 desidiaē cordi, iuuat indulgere choreis,
 et tunicae manicas et habent redimicula mitrae.
 o uere Phrygiae, neque enim Phryges, ite per alta
 Dindyma, ubi adsuetis biformem dat tibia cantum.
 tympana uos buxusque uocat Berecynthia Matris
 620 Idaeae: sinite arma uiris et cedite ferro.
 Talia iactantem dictis ac dira canentem
 non tulit Ascanius neruoque obuersus equino
 contendit telum diuersaque brachia ducens
 constitit, ante Iouem supplex per uota precatus:
 625 'Iuppiter omnipotens, audacibus adnue coeptis.
 ipse tibi ad tua templa feram sollemnia dona,
 et statuam ante aras aurata fronte iuuentum

599 morte **M** (*corr.* **M^A**) protendere **M** (*corr.* **M^A**) 604 saeuoque] duroque
Pcxyγ (*corr.* **γ¹**) 610 tarda] «*in aliis sera*» teste *DSeru.* 619 uocant **bcfg**,
Tib. berecynthia] berechynthia **M** (-tiae **M²**): berecynthia **P**: uerecynthia **R**; *cf.*
u. 82 620 caedite **by**, *agnoscit Seru.* 623 intendit **Py**

- candentem pariterque caput cum matre ferentem,
iam cornu petat et pedibus qui spargat harenam.’
630 audiit et caeli genitor de parte serena
intonuit laeuum, sonat una fatifer arcus:
effugit horrendum stridens adducta sagitta
perque caput Remuli uenit et caua tempora ferro
traicit. ‘i, uerbis uirtutem inlude superbis!
635 bis capti Phryges haec Rutulis responsa remittunt’.
hoc tantum Ascanius. Teucri clamore sequuntur
laetitiaque fremunt animosque ad sidera tollunt.
Aetheria tum forte plaga crinitus Apollo
desuper Ausonias acies urbemque uidebat
640 nube sedens, atque his uictorem adfatur Iulum:
‘macte noua uirtute, puer: sic itur ad astra,
dis genite et geniture deos. iure omnia bella
gente sub Assaraci fato uentura resident,
nec te Troia capit.’ simul haec effatus ab alto
645 aethere se mittit, spirantis dimouet auras
Ascaniumque petit; formam tum uertitur oris
antiquum in Buten. hic Dardanio Anchisae
armiger ante fuit fidusque ad limina custos;
tum comitem Ascanio pater addidit. ibat Apollo
650 omnia longaeuo similis uocemque coloremque

631 fatifer **MRabnry**¹, *Seru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 8, 621): letifer **Pωγ** (cf. *Aen.* 10, 169)
632 effugit **Mωγ**, «melius legitur» auctore *Seru.*, *Tib.*: et fugit **PRaenruvyγ**¹, *Seru.* in *lemm.*: efugit c: ecfugit **b** adducta **MRabefjknru**:
adlapse **Pγ**, *Tib.* (cf. *u.* 578 et *Aen.* 12, 319): elapsa **ω** 634 traicit **Mbf**, *Tib.* in
lemm. (cf. *Aen.* 10, 400 et 11, 685): transigit **Pn**: transiit **P*xγ**, *Tib.* in *interpr.*:
transadigit **Ra** (cf. *Aen.* 12, 276 et 508): traiecit **ωγ**¹ i **M^APbcenr** (ii **P¹γ**),
Arus. 479, 21, *Tib.*: om. **MRωγ**¹ 640 uictorem] ardentem *Tib.* (cf. *u.* 652)
645 mittit **Mωγ**¹, *Tib.*: mittit et **Raeju**: misit **Pcvxyγ** demouet **Raj**
646 formam **Mdfhknr?twγ**¹, *Tib.*: forma **PRωγ** (*uide app. crit. ad Aen.* 5,
720) 647 antiqua **M²** hic] qui *Seru.* ad *Aen.* 1, 726

- et crinis albos et saeua sonoribus arma,
 atque his ardentem dictis adfatur Iulum:
 'sit satis, Aenide, telis impune Numanum
 oppetiisse tuis; primam hanc tibi magnus Apollo
 655 concedit laudem et paribus non inuidet armis:
 cetera parce, puer, bello.' sic orsus Apollo
 mortalis medio aspectus sermone reliquit
 et procul in tenuem ex oculis euanuit auram.
 agnouere deum procures diuinaque tela
 660 Dardanidae pharetramque fuga sensere sonantem.
 ergo auidum pugnae dictis ac numine Phoebi
 Ascanium prohibent, ipsi in certamina rursus
 succedunt animasque in aperta pericula mittunt.
 it clamor totis per propugnacula muris,
 665 intendunt acris arcus ammentaque torquent.
 sternitur omne solum telis, tum scuta cauaeque
 dant sonitum flictu galeae, pugna aspera surgit:
 quantus ab occasu ueniens pluuiialibus Haedis
 uerberat imber humum, quam multa grandine nimbi
 670 in uada praecipitant, cum Iuppiter horridus Austris
 torquet aquosam hiemem et caelo caua nubila rumpit.
 Pandarus et Bitias, Idaeo Alcanore creti,
 quos Iouis eduxit luco siluestris Iaera

651 albos **MPbc?fnvxyγ**, *Tib.*: flauos **Rω** (cf. *Aen.* 4, 559)   654 oppetisse
MPRγ (corr. **P¹γ¹**)   657 aspectus **ω**, *Tib.*: aspectu **MPRay**: uisus **γ¹**, *Diom.*
 377, 10 (cf. *Aen.* 4, 277)   661 ac] et **M**   667 flictu **Pωγ¹** (fluctu **γ**), *Seru.*
 («flictu pro 'adflictu'»), *Tib.*; cf. *Auson. ep.* 24, 20: adflictu **Rajnrz** (atfl- **M**)
 671 nubila] lumina **M** (corr. **M^A**)

- abietibus iuuenes patriis in montibus aequos,
 675 portam, quae ducis imperio commissa, recludunt,
 freti armis, ultroque inuitant moenibus hostem.
 ipsi intus dextra ac laeua pro turribus adstant
 armati ferro et cristis capita alta corusci:
 quales aëriae liquentia flumina circum
 680 siue Padi ripis Athesim seu propter amoenum
 consurgunt geminae quercus intonsaque caelo
 attollunt capita et sublimi uertice nutant.
 inrumpunt aditus Rutuli ut uidere patentis:
 continuo Quercens et pulcher Aquiculus armis
 685 et praeceps animi Tmarus et Mauortius Haemon
 agminibus totis aut uersi terga dedere
 aut ipso portae posuere in limine uitam;
 tum magis increscunt animis discordibus irae,
 et iam collecti Troes glomerantur eodem
 690 et conferre manum et procurrere longius audent.
 Ductori Turno diuersa in parte furenti

674 patriis iuuenes **Pcfxy** (ord. rest. **γ**¹) in montibus *Bryant* (bene cl. *Hom. Il. 12, 132* ἔστασαν ὥς ὅτε τε δρῦες οὔρεσιν ὑψικάρηνοι); et montibus *codd.*, *Tib.*; si qui fortissimus vir cum abietibus comparatur, haec mihi plane heroica uidetur esse similitudo; si cum montibus, necesse est ille tanta mole corporis sit quanta Cyclopes et Laestrygones (cf. *Hom. Od. 9, 191; 10, 113*); si comparatio simul fit et cum abietibus et cum montibus, hoc mihi absurde compositum uidetur aequos] aequas **P** (fide *Ribb., Sabb. et Geym.*): aequi **P**⁽¹⁾ in ras.: aequis **γ** (corr. **γ**¹) 676 armis] animis *Bentley* (cf. *Hom. Il. 12, 135*) 678 coruscant **M**: coruscis *Macrob. 5, 11, 26* 679 liquentia **MPRabegjry**, *Diom. 464, 7, Macrob., DSeru. et Tib. in lemm.*: liquetia **ωγ**¹, *Seru.* («proprium est nomen, non epitheton»), *DSeru. in interpr.*: linquentes *Tib. in interpr. ut uid.* 685 marus **Mn** (it marus **γ**¹), *Tib. (cf. Sil. 6, 74)* 686 aut uersi] aut uerse **M** (corr. **M**^A): auersi **P** (corr. **P**²) **Raj**: ut auersi **γ** (corr. **γ**¹): at uersi *Ribbeck* (post totis fortiter distinguens et post 683 patentis distinctione sublata) 689 eodem] in unum **Raeju** (cf. u. 801) 690 gradum (cf. *Aen. 6, 488*) et procedere longius audet *Non. 268, 18*

- turbantique uiros perfertur nuntius, hostem
feruere caede noua et portas praebere patentis.
deserit inceptum atque immani concitus ira
695 Dardaniam ruit ad portam fratresque superbos.
et primum Antiphaten (is enim se primus agebat),
Thebana de matre nothum Sarpedonis alti,
coniecto sternit iaculo: uolat Itala cornus
aëra per tenerum stomachoque infixam sub altum
700 pectus abit; reddit specus atri uulneris undam
spumantem, et fixo ferrum in pulmone tepescit.
tum Meropem atque Erymanta manu, tum sternit Aphidnum,
tum Bitian ardentem oculis animisque frementem,
non iaculo (neque enim iaculo uitam ille dedisset),
705 sed magnum stridens contorta phalarica uenit
fulminis acta modo, quam nec duo taurea terga
nec duplici squama lorica fidelis et auro
sustinuit: conlapsa ruunt immania membra,
dat tellus gemitum et clipeum super intonat ingens.
710 talis in Euβοico Baiarum litore quondam
saxea pila cadit, magnis quam molibus ante
constructam ponto iaciunt; sic illa ruinam
prona trahit penitusque uadis inlisa recumbit:
miscent se maria et nigrae attolluntur harenae,
715 tum sonitu Prochyta alta tremit durumque cubile
Inarime Iouis imperiis imposita Typhoeo.
Hic Mars armipotens animum uirisque Latinis
addidit et stimulos acris sub pectore uertit
immisitque Fugam Teucris atrumque Timorem.
720 undique conueniunt, quoniam data copia pugnae,

702 aphidnum] aphednu **M** (m *add.* **M^A**, e *in* i *corr.* alio atramento **M²**):
afidum **P**: afidnim **P¹**: achidnum **Ra** 710 talis **MRan**, *DSeru. ad u.* 712, *Tib.*:
qualis **Pωγ** 714 tolluntur **bdgikrtwz** (nigra tolluntur harena *Tib.*)
719 timorem] furorem **P** (*corr.* **P²**)

- bellatorque animo deus incidit.
 Pandarus, ut fuso germanum corpore cernit
 et quo sit fortuna loco, qui casus agat res,
 portam uī multa conuerso cardine torquet,
 725 obnixus latis umeris, multosque suorum
 moenibus exclusos duro in certamine linquit;
 ast alios secum includit recipitque ruentis,
 demens, qui Rutulum in medio non agmine regem
 uiderit inrumpentem ultroque incluserit urbi,
 730 immanem ueluti pecora inter inertia tigrim.
 continuo noua lux oculis effulsit et arma
 horrendum sonuere; tremunt in uertice cristae
 sanguineae clipeoque micantia fulmina mittit:
 agnoscunt faciem inuisam atque immania membra
 735 turbati subito Aeneadae. tum Pandarus ingens
 emicat et mortis fraternae feruidus ira
 effatur: ‘non haec dotalis regia Amatae,
 nec muris cohibet patriis media Ardea Turnum.
 castra inimica uides, nulla hinc exire potestas.’
 740 olli subridens sedato pectore Turnus:
 ‘incipere, si qua animo uirtus, et consere dextram,
 hic etiam inuentum Priamo narrabis Achillem.’
 dixerat. ille rudem nodis et cortice crudo
 intorquet summis adnixus uiribus hastam:
 745 exceperē aurae, uulnus Saturnia Iuno
 detorsit ueniens, portaeque infigitur hasta.

721 animos **Mc** (corr. **M^x**) 722 cernit **MRω**, *Tib.*: uidit **Pcfvxyγ** 723 qui
Mωγ¹, *Char.* 91, 10, *Tib.*: quis **PRay**; cf. *Aen.* 5, 649 724 multa] magna **M**
 725–726 post 732 scripsit **M**, corr. **M^A** (*qui uu.* 725–726 *ima pagina addiderat*;
hos uersus postea erasit et denuo scripsit man. librario simillima; cf. *Aen.* 1, 169)
 726 liquit *Seru.* 731 offulsit **Ra**, *Tib.*; cf. *u.* 110 733 clipeique **Pγ** (corr.
γ¹) mittit **M¹** (-tet **M**) **ωγ¹**, *Tib.*: mittunt **PRanγ**, *Macro.* 5, 13, 35
 741 animi **Raej**

- 'at non hoc telum, mea quod ui dextera uersat,
 effugies, neque enim is teli nec uulneris auctor':
 sic ait et sublatum alte consurgit in ensem
 750 et mediam ferro gemina inter tempora frontem
 diuidit impubisque immani uulnere malas.
 fit sonus, ingenti concussa est pondere tellus;
 conlapsos artus atque arma cruenta cerebro
 sternit humi moriens, atque illi partibus aequis
 755 huc caput atque illuc umero ex utroque pependit.
 Diffugiunt uersi trepida formidine Troes,
 et si continuo uictorem ea cura subisset,
 rumpere claustra manu sociosque immittere portis,
 ultimus ille dies bello gentique fuisset;
 760 sed furor ardentem caedisque insana cupido
 egit in auersos.
 principio Phalerim et succiso poplite Gygen
 excipit, hinc raptas fugientibus ingerit hastas
 in tergum (Iuno uiris animumque ministrat);
 765 addit Halyn comitem et confixa Phegea parma,
 ignaros deinde in muris Martemque cientis
 Alcandrumque Haliumque Noemonaque Prytanimque.
 Lyncea tendentem contra sociosque uocantem
 uibranti gladio conixus ab aggere dexter

747 uersat] librat Pckvvy (uersat *i.q.* 'librat' interpr. DSeru.) 748 is] es
 Pdhjw, Tib. in interpr. (?) 752 ingenti] immani Ra? (ex super. uersu)
 753 conlapsus MPcy (corr. P^xγ¹) 760 insana] infanda giwz: inmensa γ¹
 761 auersos Bentley: aduersos codd., Tib.; sed cf. supra 756 diffugiunt uersi, et
 infra 762 succiso poplite, 763 sq. fugientibus ... in tergum, 781 quo ... fugam?
 762 phalarin Pγ: phalarim Tib., Prisc. 7, 50 764 tergum MP²ωγ, ps. Acro
 ad Hor. carm. 3, 2, 16, Non. 414, 9: tergus PRajkr, Char. 71, 25 et 146, 7, DSeru.
 ad Aen. 1, 211 765 halym MR confixum M^AP²γ (corr. γ¹)
 767 phrytanimque M: prytaninque P 769 dextra M (corr. M¹ uel M^A)
 cdehkuvwxyz

- 770 occupat: huic uno deiectum comminus ictu
 cum galea longe iacuit caput; inde ferarum
 uastatorem Amycum, quo non felicior alter
 ungere tela manu ferrumque armare ueneno,
 et Clytium Aeoliden et amicum Crethea Musis,
 775 Crethea Musarum comitem, cui carmina semper
 et citharae cordi numerosque intendere neruis:
 semper equos atque arma uirum pugnasque canebat.
 Tandem ductores audita caede suorum
 conueniunt Teucri, Mnestheus acerque Serestus,
 780 palantisque uident socios hostemque receptum;
 et Mnestheus: ‘quo deinde fugam, quo tenditis?’ inquit,
 ‘quos alios muros, quae iam ultra moenia habetis?’
 unus homo et uestris, o ciues, undique saeptus
 aggeribus tantas strages impune per urbem
 785 ediderit? iuuenum primos tot miserit Orco?
 non infelicitis patriae ueterumque deorum
 et magni Aeneae, segnes, miseretque pudetque?
 talibus accensi firmantur et agmine denso
 consistunt. Turnus paulatim excedere pugnae
 790 et fluuium petere ac partem quae cingitur unda;
 acrius hoc Teucri clamore incumbere magno
 et glomerare manum, ceu saeuum turba leonem
 cum telis premit infensis; at territus ille,
 asper, acerba tuens, retro redit et neque terga

770 desectum **γ** (*corr.* **γ**¹), *sed cf. Sil. 13, 246 sq.* 772 felicius **jn**, *Seru.*
 773 ung(u)ere **MP**⁽¹⁾ (*in ras.*, *ex tingere fide Sabb. et Geym.*) **Rωγ**, *Seru.*, *Tib.*,
Gramm. (*cf. Hom. Od. 1, 261 sq. ὄφρα οἱ εἴη / ἰοὺς χρίεσθαι χαλκῆρεας*):
 urgere **GLK VII, 311, 31** 781 fuga **P** (*corr.* **P**¹) 782 quae iam **MRωγ**¹,
Tib. (aut quae iam *Macrob. 5, 9, 14*): quaeue **Pcekuvxyy** 786 nonne **M**²
 789 pugnae **PRagj** (*cf. Aen. 10, 441*): pugna **Mωγ**, *Tib.* (*cf. Aen. 5, 380*)
 790 unda] amni **abdktwz** (*cf. u. 469*) 793 at **Pωγ** (ad y), *Tib.*: ac
MRadeghjuwz

- 795 ira dare aut uirtus patitur, nec tendere contra
 ille quidem hoc cupiens potis est per tela uirosque.
 haud aliter retro dubius uestigia Turnus
 impropinata refert et mens exaestuat ira.
 quin etiam bis tum medios inuaserat hostis,
 800 bis confusa fuga per muros agmina uertit;
 sed manus e castris propere coit omnis in unum
 nec contra uiris audet Saturnia Iuno
 sufficere: aëriam caelo nam Iuppiter Irim
 demisit germanae haud mollia iussa ferentem,
 805 ni Turnus cedat Teucrorum moenibus altis.
 ergo nec clipeo iuuenis subsistere tantum
 nec dextra ualet, iniectis sic undique telis
 obruitur. strepit adsiduo caua tempora circum
 tinnitu galea et saxis solida aera fatiscunt
 810 discussaeque iubae capiti, nec sufficit umbo
 ictibus; ingeminant hastis et Troes et ipse
 fulmineus Mnestheus. tum toto corpore sudor
 liquitur et piceum (nec respirare potestas)
 flumen agit, fessos quatit aeger anhelitus artus.
 815 tum demum praeceps saltu sese omnibus armis
 in fluuium dedit: ille suo cum gurgite flauo
 accepit uenientem ac mollibus extulit undis
 et laetum sociis abluta caede remisit.

795 nec] neque **Ra** 804 dimittit *Seru. ad Aen.* 5, 606: demisit et dimisit *codd.*
Seru. ad Aen. 9, 2 806 iuuenis clipeo **fx** clipeos **M** (*corr.* **M^x**)
 807 obiectis *Macrob.* 6, 3, 4 809 galeae **M**, *Pomp.* 308, 11 et *om.* **M** (*add.*
M^A) 810 capiti *dist. Seru., Tib.:* iubae *dist. edd. nonnulli, perperam capiti cum*
sufficit iungentes 814 aeger] acer «*quidam*» *ap. DSeru.; sed cf. Aen.* 5, 432
 816 flauo] uasto (*cf. Aen.* 1, 118; 3, 197 et 6, 741) **Pcekuyzy** (*corr.* **γ¹**)
 817 exceptit fugientem **dwz**

LIBER X

- Panditur interea domus omnipotentis Olympi
 conciliumque uocat diuum pater atque hominum rex
 sideream in sedem, terras unde arduus omnis
 castraque Dardanidum aspectat populosque Latinos.
 5 considunt tectis bipatientibus, incipit ipse:
 ‘caelicolae magni, quianam sententia uobis
 uersa retro tantumque animis certatis iniquis?
 abnueram bello Italiam concurrere Teucris.
 quae contra uetitum discordia? quis metus aut hos
 10 aut hos arma sequi ferrumque lacessere suasit?
 adueniet iustum pugnae (ne arcessite) tempus,
 cum fera Karthago Romanis arcibus olim
 exitium magnum atque Alpes immittet apertas:
 tum certare odiis, tum res rapuisse licebit.
 15 nunc sinite et placitum laeti componite foedus.’
 Iuppiter haec paucis; at non Venus aurea contra
 pauca refert:
 ‘o pater, o hominum rerumque aeterna potestas
 (namque aliud quid sit quod iam implorare queamus?),

1–26 MPRV

4 spectat P^xγ, *Seru.* 6 quianam MPRVab?cgjknvγ, *Asper ap. schol. Ver., GLK IV, 559, 7, Serv. hic et ad Aen. 5, 13 (cf. Aen. 5, 13 et Quint. inst. 8, 3, 25):*
 quoenam ω, *Tib.* 15 laeti placidum M: placidum laeti dfhntyzy¹
 18 rerumque MPRVabryy, *ps. Acro ad Hor. carm. 3, 1, 6 (rerumque*
hominumque), Probus 222, 23, DServ., Tib. in lemm. et ad Aen. 4, 677 (cf. Aen.
12, 829): diuumque ω, Serv., Tib. in interpr.

- 20 cernis ut insultent Rutuli, Turnusque feratur
per medios insignis equis tumidusque secundo
Marte ruat? non clausa tegunt iam moenia Teucros;
quin intra portas atque ipsis proelia miscent
aggeribus moerorum et inundant sanguine fossae.
- 25 Aeneas ignarus abest. numquamne leuari
obsidione sines? muris iterum imminet hostis
nascentis Troiae nec non exercitus alter,
atque iterum in Teucros Aetolis surgit ab Arpis
Tydides. equidem credo, mea uulnera restant
- 30 et tua progenies mortalia demoror arma.
si sine pace tua atque inuito numine Troes
Italiam petiere, luant peccata neque illos
iuueris auxilio; sin tot responsa secuti
quae superi manesque dabant, cur nunc tua quisquam
- 35 uertere iussa potest aut cur noua condere fata?
quid repetam exustas Erycino in litore classes,
quid tempestatum regem uentosque furentis
Aeolia excitos aut actam nubibus Irim?
nunc etiam manis (haec intemptata manebat
- 40 sors rerum) mouet et superis immissa repente
Allecto, medias Italum bacchata per urbes.
nil super imperio moueor: sperauimus ista,

27–52 MPR

20–21 feratur – tumidusque *om.* **M** (*add. M^A*), *secl. Ribbeck* 22 claustra **M**
(*corr. M^x*) 24 moerorum **PV**² (*mor- V*) **ikw**, *Seru.* («moerorum *pro*
'murosum' antique»); *cf. Quint. inst.* 8, 3, 25: *murosum* **MP**²**Rωγ**, *Tib.*; *cf. u.*
144 et Aen. 11, 382 fossae **Mω** (*cf. Aen. 11, 382 et Hom. Il. 8, 65* *ῥέε δ' αἰματι*
γαῖα); fossas **PRVabeikruzy**, *Seru. ut uid.* («inundant *implent et inundare*
faciunt»), *Tib.* 27 nec – alter *om. Tib. in lemm. (sed interpretatur)*, *secl.*
Ribbeck 28 surgit **Rω**, *Seru.*, *Tib.*: surget **MPbrzy** 35 uertere] flectere
dghitw iura **Raeu** 36 repetam] memorem *Seru. ad Aen. 1, 39 (cf. Aen. 6,*
123)

- dum fortuna fuit; uincant quos uincere mauis.
 si nulla est regio Teucris quam det tua coniunx
 45 dura, per euersae, genitor, fumantia Troiae
 excidia obtestor: liceat dimittere ab armis
 incolumem Ascanium, liceat superesse nepotem;
 Aeneas sane ignotis iactetur in undis
 et quacumque uiam dederit Fortuna sequatur:
 50 hunc tegere et dirae ualeam subducere pugnae.
 est Amathus, est celsa mihi Paphus atque Cythera
 Idaliaeque domus: positis inglorius armis
 exigit hic aeuum. magna dicione iubeto
 Karthago premat Ausoniam: nihil urbibus inde
 55 obstabit Tyriis. quid pestem euadere belli
 iuuit et Argolicos medium fugisse per ignes
 totque maris uastaeque exhausta pericula terrae,
 dum Latium Teucris recidiuaque Pergama quaerunt?
 non satius cineres patriae insedissem supremos
 60 atque solum quo Troia fuit? Xanthum et Simoenta
 redde, oro, miseris iterumque reuoluere casus
 da, pater, Iliacos Teucris.' tum regia Iuno,
 acta furore graui: 'quid me alta silentia cogis
 rumpere et obductum uerbis uulgare dolorem?
 65 Aenean hominum quisquam diuumque subegit
 bella sequi aut hostem regi se inferre Latino?

53–78 MPRV

45 dura *dist.* M^xP², *Seru.* («hic distinguendum, ne incipiant esse duo epitheta 'dura fumantia excidia'»), *Tib.* 46 demittere P^y 48 sane] procul Raer?uv undis] oris P¹Y^y (*corr.* Y¹) 49 quacumque P^y (*cf.* *Aen.* 2, 387 et 12, 626): quamcumque MRωY¹, *Tib.* 50 durae Ra 51 paphus MP⁽¹⁾ (*ex pophus*) ωY, *Tib.*: paphos Radehiktvw, *Seru.*, *DSeru.* atque alta cythera (*cf.* *u.* 86 et *Aen.* 1, 680) P² (*man. Carolinae aetatis*) RadhtwY (*corr.* Y¹) 53 exigit MPRabgnrY: exiget VωY¹, *Tib.* 58 rediuiuaque Ra (*at cf.* *Aen.* 4, 344 et 7, 322) 59 patriae cineres P^y (*ord. rest.* Y¹): c. patrios Ra?

- Italiam petiit fatis auctoribus (esto)
 Cassandrae impulsus furiis: num linquere castra
 hortati sumus aut uitam committere uentis?
 70 num puero summam belli, num credere muros,
 Tyrrhenamque fidem aut gentis agitare quietas?
 quis deus in fraudem, quae dura potentia nostra
 egit? ubi hic Iuno demissaue nubibus Iris?
 indignum est Italos Troiam circumdare flammis
 75 nascentem et patria Turnum consistere terra,
 cui Pilumnus auus, cui diua Venilia mater:
 quid face Troianos atra uim ferre Latinis,
 arua aliena iugo premere atque auertere praedas?
 quid soceros legere et gremiis abducere pactas,
 80 pacem orare manu, praefigere puppibus arma?
 tu potes Aenean manibus subducere Graium
 proque uiro nebulam et uentos obtendere inanis,
 et potes in totidem classem conuertere nymphas:
 nos aliquid Rutulos contra iuuisse nefandum est?
 85 “Aeneas ignarus abest”: ignarus et absit.
 est Paphus Idaliumque tibi, sunt alta Cythera:
 quid grauidam bellis urbem et corda aspera temptas?
 nosne tibi fluxas Phrygiae res uertere fundo
 conamur? nos, an miseros qui Troas Achiuis

79–182 MPR

- 67 petiit **M^Aωγ¹** (petiit **Pγ**), *Prisc.* 7, 33: petit **MRVar**, *Tib.*
 71 tyrrhenamque **MPbwγ**, *Don. ad Ter. Andr.* 716, *Seru.*, *DSeru.*: -ue **RVωγ¹**,
Tib. aut] et **Ra** 72 nostra **M^APRVωγ**, *Rufin.* 61, 21, *Seru.*, *DSeru.* *ad u.*
 44, *Tib.*: nostri **M** (cf. *Aen.* 4, 237 et 8, 514) 73 hinc **M** (corr. **M^A**)
 77 atram **Pγ** (corr. **γ¹**) inferre **b**, *Tib.* 79 ante u. 78 habent **dht**
 80 manu **MPωγ**, *Seru. ad Aen.* 1, 183, *Tib.*: manu et **Racefuvγ¹** 83 et] tu
Markland ad Stat. silu. 3, 2, 81, quod mihi minime displicet classem **PRωγ**,
Seru. hic, Tib.: classes **Mceuv**, *Seru. ad Aen.* 4, 228 et 12, 320 84 contra
 Rutulos *Tib., Isid.* 2, 30, 13 86 paphus] paphys **R**: paphos **dfhktw** (cf. *u.* 51)

- 90 obiecit? quae causa fuit consurgere in arma
 Europamque Asiamque et foedera soluere furto?
 me duce Dardanius Spartam expugnauit adulter,
 aut ego tela dedi fouiue Cupidine bella?
 tum decuit metuisse tuis: nunc sera querelis
 95 haud iustis adsurgis et inrita iurgia iactas.’
 Talibus orabat Iuno, cunctique fremebant
 caelicolae adsensu uario, ceu flamina prima
 cum deprensa fremunt siluis et caeca uolutant
 murmura uenturos nautis prodentia uentos.
 100 tum pater omnipotens, rerum cui prima potestas,
 inquit (eo dicente deum domus alta silescit
 et tremefacta solo tellus, silet arduus aether,
 tum Zephyri posuere, premit placida aequora pontus):
 ‘accipite ergo animis atque haec mea figite dicta.
 105 quandoquidem Ausonios coniungi foedere Teucris
 haud licitum nec uestra capit discordia finem,
 quae cuique est fortuna hodie, quam quisque secat spem,
 Tros Rutulusne fuat, nullo discrimine habebō,
 seu fatis Italum castra obsidione tenentur
 110 siue errore malo Troiae monitisque sinistris.
 nec Rutulos soluo: sua cuique exorsa laborem
 fortunamque ferent; rex Iuppiter omnibus idem.

90 concurrere **euv**   94 tum **Mω**, *Cledon*. 67, 8: tunc **PRacenuvxy**, *Arus*.
 493, 2, *Rufin*. 55, 15, *Tib*.   96 Iuno] dictis (cf. *Aen*. 6, 124) **Pγ** (corr. **γ**¹)
 100 prima **MRaejuvγ**¹, *Tib*.: summa **M^APωγ**, *Macrob*. 6, 2, 26, *Aug. ench*. 3,
 11   105 ausoniis **P²²γ** (corr. **γ**¹)   teucros **Pγ** (corr. **γ**¹)   106 licitum
MPωγ, *Tib*.: licitum est **Racejuv**, *Seru*.   107 u. om. **P** (add. manus
Carolinae aetatis)   108 rutulusue **cdegxzy**¹ (-osue f)   fiat **M** (corr. **M^A**), *Tib*.:
 luat **R** ut uid. (corr. **R**¹²) **aefjuvxyγ** (corr. **γ**¹)   109 Italum dist. **P²**, *Seru*.
 («castra tenentur scilicet Troianorum»)   110 monitisue **Pbγ** (corr. **γ**¹)
 111 Rutulos] populos *Non*. 390, 40   quisque **M** (corr. **M^A**)

fata uiam inuenient.' Stygii per flumina fratris,
 per pice torrentis atraque uoragine ripas
 115 adnuat et totum nutu tremefecit Olympum.
 hic finis fandi. solio tum Iuppiter aureo
 surgit, caelicolae medium quem ad limina ducunt.

Interea Rutuli portis circum omnibus instant
 sternere caede uiros et moenia cingere flammis.
 120 at legio Aeneadam uallis obsessa tenetur
 nec spes ulla fugae. miseri stant turribus altis
 nequiquam et rara muros cinxere corona
 Asius Imbrasides Hicetaoniusque Thymoetes
 Assaracique duo et senior cum Castore Thymbris,
 125 prima acies; hos germani Sarpedonis ambo
 et Clarus et Thaemon Lycia comitantur ab alta;
 fert ingens toto conixus corpore saxum,
 haud partem exiguum montis, Lyrnesius Acmon,
 nec Clytio genitore minor nec fratre Menestheo.
 130 hi iaculis, illi certant defendere saxis
 molirique ignem neruoque aptare sagittas.
 ipse inter medios, Veneris iustissima cura,
 Dardanius caput, ecce, puer detectus honestum,
 qualis gemma micat, fuluum quae diuidit aurum,
 135 aut collo decus aut capiti, uel quale per artem
 inclusum buxo aut Oricia terebintho
 lucet ebur; fusos ceruix cui lactea crinis
 accipit et molli subnectens circulus auro.

113 inueniant **cdghijtwy** (corr. **γ¹**) 121 miseris **Rabr** 123 iasius **M** (corr. **M^A**) **ω** (praeter **abr**) **γ¹**, *Tib.* 124 thybris **MP** (in *ras.*) **ω** (praeter **ab**) **γ**, *Seru., Tib.* 126 et thaemon **Pby**, *Tib.*: et haemon **MRω** alta] ida **Pγ** (corr. **γ¹**); cf. *Aen.* 12, 412 128 agmon **Pcefkvxzyγ**, *Tib.* 129 clytio] lycio **P** (corr. **P²**) menestheo **dehjn**, probat *Seru.*: mnestheo **MPRωγ**, *Macrob.* 5, 17, 19, *Tib.* (utrumque *codd. Prisc.* 7, 14) 136 orycia **MPikx**: oryci **Ra**: corycia **M^{AP1}fgzy**; oricia *testatur Seru.* 137 ceruix fusos **Pcyγ** 138 subnectit **Mn**

- te quoque magnanimae uiderunt, Ismare, gentes
 140 uulnera derigere et calamos armare ueneno,
 Maenonia genere domo, ubi pinguis culta
 exercentque uiri Pactolusque inrigat auro.
 adfuit et Mnestheus, quem pulsi pristina Turni
 aggere moerorum sublimem gloria tollit,
 145 et Capys: hinc nomen Campanae ducitur urbi.
 Illi inter sese duri certamina belli
 contulerant: media Aeneas freta nocte secabat.
 namque ut ab Euandro castris ingressus Etruscis
 regem adit et regi memorat nomenque genusque,
 150 quidue petat quidue ipse ferat, Mezentius arma
 quae sibi conciliet, uiolentaque pectora Turni
 edocet, humanis quae sit fiducia rebus
 admonet immiscetque preces; haud fit mora: Tarchon
 iungit opes foedusque ferit; tum libera fati
 155 classem conscendit iussis gens Lydia diuum,
 externo commissa duci. Aeneia puppis
 prima tenet, rostro Phrygios subiuncta leones,
 imminet Ida super, profugis gratissima Teucris.
 hic magnus sedet Aeneas secumque uolutat
 160 euentus belli uarios, Pallasque sinistro
 adfixus lateri iam quaerit sidera, opacae
 noctis iter, iam quae passus terraque marique.
 Pandite nunc Helicon, deae, cantusque mouete,
 quae manus interea Tuscis comitetur ab oris
 165 Aenean armetque rates pelagoque uehatur.

139 magna(a)nime **M** (*in* -mae *corr.* **M^A**) **γ** 140 dirigere **Mω** (*praeter a*) **γ¹**,
Seru., Tib. 144 moerorum **Mdhikt**, *Diom.* 440, 13: murorum **P²** (meorum
P) **Rωγ**, *Tib.*; *cf. u.* 24 150 quidue ipse ferat] aut quidue ferat **P¹** *in ras.* (*ex*
quidue ipse ferat fide Sabb. et Geym.) **γ** (*corr.* **γ¹**): quidue ferat quidue ipse
 petat *Char.* 280, 21 154 fatis **n**, *Seru.* 163 monete **Pγ** (*corr.* **γ¹**); *cf. Aen.*
 7, 641

- Massicus aerata princeps secat aequora Tigri,
 sub quo mille manus iuuenum, qui moenia Clusi
 quique urbem liquere Cosas, quis tela sagittae
 gorytique leues umeris et letifer arcus.
- 170 una toruus Abas: huic totum insignibus armis
 agmen et aurato fulgebat Apolline puppis.
 sescentos illi dederat Populonia mater
 expertos belli iuuenes, ast Ilua trecentos
 insula inexhaustis Chalybum generosa metallis.
- 175 tertius ille hominum diuumque interpret Asilas,
 cui pecudum fibrae, caeli cui sidera parent
 et linguae uolucrum et praesagi fulminis ignes,
 mille rapit densos acie atque horrentibus hastis.
 hos parere iubent Alpheae ab origine Pisae,
- 180 urbs Etrusca solo. sequitur pulcherrimus Astur,
 Astur equo fidens et uersicoloribus armis.
 ter centum adiciunt (mens omnibus una sequendi)
 qui Caerete domo, qui sunt Minionis in aruis,
 et Pyrgi ueteres intempestaeque Grauiscae.
- 185 Non ego te, Ligurum ductor fortissime bello,
 transierim, Cunere, et paucis comitate Cupauo,

183-208 MPRV

- 168 cosam **P** (corr. **P**²): cossas **R**: cossa **γ** (corr. **γ**¹) 169 corythique **P**:
 corytique **Ra**, *Non. 556, 22, Seru., Tib.* 173-174 trecentos *dist. P*², *Probus*
ap. DSeru. («ut insula sequentibus iungatur»), *Tib.*: insula *dist. M*^A 178 hastis
MRωγ¹, *Tib.*: armis **Pcekuvxyγ** (cf. *uu. 170 et 181*) 179 alph(a)ae **PRωγ**,
Seru.: alpheae **Mbefhijkrtγ**¹, *Prisc. 2, 45 (alphia Tib.)* 180 astur **PRωγ**, *Seru.*
ad Aen. 9, 774, DSeru., Tib., Gramm.: astyr **Mgy**¹, *Diom. 445, 9: astor Char.*
281, 13 181 astur **Pωγ**, *Seru. ad Aen. 9, 774, Tib., Gramm.*: astyr **MRay**¹,
Diom. 186 cunere *Timpanaro (Contrib. di filol. e di stor. della ling. lat.,*
Roma 1978, 309 sq.), Ribbeck auctore: cunare DSeru.: cinryae **M**: cinerae **P**¹ *in*
*ras. (ex cunerae fide Sabb. et Geym.): cumarre R (-are a): cinire Vωγ¹, *ps. Acro*
*ad Hor. carm. 4, 9, 30 (cinyre V*², *cynire Tib.): cinere ceguvγ**

cuius olorinae surgunt de uertice pinnae,
 crimen, Amor, uestrum formaeque insigne paternae.
 namque ferunt luctu Cycnum Phaethontis amati,
 190 populeas inter frondes umbramque sororum
 dum canit et maestum Musa solatur amorem,
 canentem molli pluma duxisse senectam,
 linquentem terras et sidera uoce sequentem.
 filius aequalis comitatus classe cateruas
 195 ingentem remis Centaurum promouet: ille
 instat aquae saxumque undis immane minatur
 arduus et longa sulcat maria alta carina.

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris,
 fatidicae Mantus et Tusci filius amnis,
 200 qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen,
 Mantua diues auis, sed non genus omnibus unum:
 gens illi triplex, populi sub gente quaterni,
 ipsa caput populis, Tusco de sanguine uires.
 hinc quoque quingentos in se Mezentius armat,
 205 quos patre Benaco uelatus harundine glauca
 Mincius infesta ducebat in aequora pinu.
 it grauis Aulestes centenaque arbore fluctum
 uerberat adsurgens, spumant uada marmore uerso:
 hunc uehit immanis Triton et caerula concha
 210 exterrens freta, cui laterum tenuis hispida nanti
 frons hominem praefert, in pristim desinit aluus,
 spumea semifero sub pectore murmurat unda.

209–234 MPR

188 crimen – paternae] olorinae ... pinnae Cycni patris pulchritudinem
 commemorant et Amorem accusant quippe auctorem culpae (uestrum i.q.
 'tuum') 194 aequali M (corr. M^A) 199 mantos **cenuv**¹ (mantus ut
 genetiium Graecum testantur Seru., Gramm.) 202 illis V populi triplex
Raeuv (ord. rest. R^x) 203 populi **Ran** 207 fluctum **MPVωγ**, *DSeru.*,
Prisc. 2, 53 et *fig. num.* 414, 7: fluctus **Raberuv**, *Tib.* 211 pristim **Py**

- tot lecti proceres ter denis nauibus ibant
 subsidio Troiae et campos salis aere secabant.
- 215 Iamque dies caelo concesserat almaque curru
 noctiuago Phoebe medium pulsabat Olympum;
 Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)
 ipse sedens clauumque regit uelisque ministrat.
 atque illi medio in spatio chorus, ecce, suarum
- 220 occurrit comitum: nymphae, quas alma Cybebe
 numen habere maris nymphasque e nauibus esse
 iusserat, innabant pariter fluctusque secabant,
 quot prius aeratae steterant ad litora prorae.
 agnoscunt longe regem lustrantque choreis;
- 225 quarum quae fandi doctissima Cymodocea
 pone sequens dextra puppim tenet ipsaque dorso
 eminet ac laeua tacitis subremigat undis.
 tum sic ignarum adloquitur: ‘uigilasne, deum gens,
 Aenea? uigila et uelis immitte rudentis.
- 230 nos sumus, Idaeae sacro de uertice pinus,
 nunc pelagi nymphae, classis tua. perfidus ut nos
 praecipitis ferro Rutulus flammaque premebat,
 rupimus inuitae tua uincula teque per aequor
 quaerimus; hanc genetrix faciem miserata refecit
- 235 et dedit esse deas aeuumque agitare sub undis.
 at puer Ascanius muro fossisque tenetur
 tela inter media atque horrentis Marte Latinos.

235–261 MPRV

- 220 cybere R: cybele ω (*praeter ak?rt*) 221 nomen Pγ (*corr. γ¹*) e *om.*
 Raeu 222 adnabant *Probus* 185, 14 223 quot Pωγ¹, *Velius* 70, 3, *Seru.*:
 quod M^A (quo M) Raefg, *Tib.*: quae P²γ prorae] puppis (*cf. Aen.* 8, 497 *al.*)
 M (*corr. M^A*): naues *Velius* 70, 3 227 ac] at M (*corr. M^A*) 228–229 Aenea
dist. Tib.: deum gens *dist. Seru. ad Aen.* 2, 148 233 rumpimus *Non.* 382, 23,
DSeru. 237 *u. om.* V horrentis] ardentis Pγ (*corr. γ¹*)

- iam loca iussa tenent forti permixtus Etrusco
 Arcas eques; medias illis opponere turmas,
 240 ne castris iungant, certa est sententia Turno.
 surge age et Aurora socios ueniente uocari
 primus in arma iube et clipeum cape, quem dedit ipse
 inuictum ignipotens atque oras ambiit auro:
 crastina lux, mea si non inrita dicta putaris,
 245 ingentis Rutulae spectabit caedis acervos.⁷
 dixerat et dextra discedens impulit altam
 haud ignara modi puppim: fugit illa per undas
 ocior et iaculo et uentos aequante sagitta;
 inde aliae celerant cursus. stupet inscius ipse
 250 Tros Anchisiades, animos tamen omine tollit.
 tum breuiter supera aspectans conuexa precatur:
 ‘alma parens Idaea deum, cui Dindyma cordi
 turrigeraeque urbes biuigique ad frena leones,
 tu mihi nunc pugnae princeps, tu rite propinques
 255 augurium Phrygibusque adsis pede, diua, secundo.’
 tantum effatus, et interea reuoluta ruebat
 matura iam luce dies noctemque fugarat;
 principio sociis edicit signa sequantur
 atque animos aptent armis pugnaeque parent se.
 260 Iamque in conspectu Teucros habet et sua castra,
 stans celsa in puppi, clipeum cum deinde sinistra

238 tenent **MV**, *Seru.*: tenet **PRωγ**, *DSeru.*, *Tib.* (*utrumque codd. Seru. ad Aen. 8, 547*)   242 ipse **MPRV²ωγ**, *Tib.*: igni **V**, *Haterianus ap. schol. Ver.*: ingens **cdehituv** (*cf. Aen. 9, 709*)   245 spectabit **Rωγ¹**, «*uera lectio*» iudice *Seru.*, *Tib. in interpr.*: spectabis **MPVf?hry** (-as **g**), *Don. ad Ter. Hec. 286, Longus ap. DSeru.*, «*male quidam*» *ap. Seru.*, *Tib. in lemm.*; *utrumque agnoscit DSeru.*   246 discendens **Ra**   251 supera **M²Rωγ¹**, *DSeru.*, *Tib.*: super **MPVdhtxzy**; *cf. Aen. 6, 241 et 750*   256 ruebant **M** (*corr. M⁸*): rubebat **P¹γ** (*corr. γ¹*)   261–262 *post puppi fortius, post ardentem leuius dist. Ribbeck*

- extulit ardentem. clamorem ad sidera tollunt
 Dardanidae e muris, spes addita suscitāt iras,
 tela manu iaciunt: quales sub nubibus atris
 265 Strymoniae dant signa grues atque aethera tranant
 cum sonitu fugiuntque Notos clamore secundo.
 at Rutulo regi ducibusque ea mira uideri
 Ausoniis, donec uersas ad litora puppes
 respiciunt totumque adlabi classibus aequor.
 270 ardet apex capiti tristisque a uertice flamma
 funditur et uastos umbo uomit aureus ignis:
 non secus ac liquida si quando nocte cometae
 sanguinei lugubre rubent, aut Sirius ardor
 ille sitim morbosque ferens mortalibus aegris
 275 nascitur et laeuo contristat lumine caelum.

- Haud tamen audaci Turno fiducia cessit
 litora praecipere et uenientis pellere terra.
 [ultro animos tollit dictis atque increpat ultro:]
 ‘quod uotis optastis adest, perfringere dextra.
 280 in manibus Mars ipse, uiri! nunc coniugis esto
 quisque suae tectique memor, nunc magna referto
 facta, patrum laudes. ultro occurramus ad undam

262–459 MPR (436–439 *perierunt in P*)

- 263 e *om.* **Rabc** 270 capitis **Ra**, *Macrob.* 5, 10, 2 (*sed capiti idem* 5, 13, 35)
 tristisque *Faernus* (*sic etiam codd. Tib. in lemm.*); *animaduerte in congruenti*
comparatione 273 lugubre et 275 laeuo contristat lumine (*cf. etiam Aen.* 7, 787):
 cristisque *codd.*, *Non.* 240, 28 et 313, 10, *Macrob.* 5, 10, 2 et 5, 13, 35, *DSeru.* a
Mdinu, *Non.*, *Tib.*: ac **PRωγ**, *Macrob.*, *DSeru.* 271 aereus **M**, *Macrob.* 5, 13,
 35 (*sed aureus idem* 5, 10, 2) 276 at non audaci *Seru. ad u.* 270 (*ex Aen.* 9,
 126) 278 (= *Aen.* 9, 127) *om.* **MPdfghiknrty**, *Seru.*, *Tib.*: *habent Rωγ*¹
 280 uiri **Raev**, *DSeru. ad u.* 773: uiris **MPωγ**, *Tib.*: *acrior est Turni incitatio si*
uiros ipsos compellat (279 optastis; *cf. u.* 737; *Aen.* 2, 668; 9, 158; 11, 14 et *alibi*)
 281 referto **MRωγ**¹, *Seru.*, *Tib.*: *referte Py* 282 facta *dist.* **M^AP²**; «facta
 patrum *alii hic distinguunt ... alii distinguunt referto facta*» *Seru.*

dum trepidi egressisque labant uestigia prima.
audentis Fortuna iuuat.’

285 haec ait et secum uersat quos ducere contra
uel quibus obsessos possit concredere muros.

Interea Aeneas socios de puppibus altis
pontibus exponit. multi seruare recursus
languentis pelagi et breuibus se credere saltu,
290 per remos alii. speculatus litora Tarchon,
qua uada non spirant nec fracta remurmurat unda,
sed mare inoffensum crescenti adlabitur aestu,
aduertit subito proram sociosque precatur:
‘nunc, o lecta manus, ualidis incumbite remis;
295 tollite, ferte rates, inimicam findite rostris
hanc terram, sulcumque sibi premat ipsa carina.
frangere nec tali puppim statione recuso
arrepta tellure semel.’ quae talia postquam
effatus Tarchon, socii consurgere tonsis
300 spumantisque rates aruis inferre Latinis,
donec rostra tenent siccum et sedere carinae
omnes innocuae, sed non puppis tua, Tarchon:
namque inflicta uadis, dorso dum pendet iniquo
anceps sustentata diu fluctusque fatigat,
305 soluitur atque uiros mediis exponit in undis;
fragmina remorum quos et fluitantia transtra

283 egressisque **MP**: egressique **M^xP^xRωγ**, *Tib.*; *utrumque agnoscit DSeru. ut uid.* 284 piger ipse sibi obstat *supplet Sen. ep. 94, 28* 291 spirant **Mbt**, *Seru. ad georg. 1, 327; cf. Auson. Mos. 35 (uada quasi anhelitum frementem ducunt, et dicolon abundans est: nam alterum hemistichium duplicat sensum prioris): sperat PRωγ (def. d), DSeru., Tib.; utrumque agnoscit hic Seru. (qui sperat praefert)* 293 proram **M^Aj**: proras **MPωγ**, *Tib.*: prora **Ra** (def. d) 297 puppim **Mωγ¹**, *Tib.*: puppes **PRaejnvxyγ** (puppis c) 302 innocue **Mγ** (corr. **M^A**) 303 uadis **MP²Rωγ**, *GLK V, 573, 6, Tib.*: uadi **P**, *Probus ap. DSeru.*

impediunt retrahitque pedes simul unda relabens.

Nec Turnum segnis retinet mora, sed rapit acer
totam aciem in Teucros et contra in litore sistit.

- 310 signa canunt. primus turmas inuasit agrestis
Aeneas, omen pugnae, strauitque Latinos
occiso Therone, uirum qui maximus ultro
Aenean petit: huic gladio perque aerea suta,
per tunicam squalentem auro latus haurit apertum.
315 inde Lichan ferit exsectum iam matre perempta
et tibi, Phoebe, sacrum: casus euadere ferri
quo licuit paruo? nec longe Cissea durum
immanemque Gyan sternentis agmina claua
deiecit leto: nihil illos Herculis arma
320 nec ualidae iuuere manus genitorque Melampus,
Alcidae comes usque grauis dum terra labores
praebuit. ecce Pharo, uoces dum iactat inertis,
intorquens iaculum clamanti sistit in ore.
tu quoque, flauentem prima lanugine malas
325 dum sequeris Clytium infelix, noua gaudia, Cydon,
Dardania stratus dextra, securus amorum
qui iuuenum tibi semper erant, miserande iaceres,
ni fratrum stipata cohors foret obuia, Phorci
progenies, septem numero, septenaque tela
330 coniciunt; partim galea clipeoque resultant
inrita, deflexit partim stringentia corpus
alma Venus. fidum Aeneas adfatur Achaten:
'suggere tela mihi: non ullum dextera frustra

307 pedem **M^A**, *Tib.*

317 quo **P^xγ** (*cf. Aen. 11, 735 et 12, 879*): quod

MPωγ¹, *Tib. in lemm.*: cui **Ra**, *Tib. in interpr.*; quod et cui agnoscit *DSeru.*

321 dum] cum **M** (*corr. M^A*)

322 pharo **MP^xRωγ**, *Non. 328, 10, Tib. in*

interpr. (pro nominatiuo): pharon **M^APikxγ¹**, *Tib. in lemm.*; *utrumque agnoscit Seru.*

inertis] inanes *Seru. ad Aen. 1, 102*

323 clamanti **Rω**, *Seru.*:

clamantis **MPcdhjtxyzγ**, *Tib.*

- torserit in Rutulos, steterunt quae in corpore Graium
 335 Iliacis campis.' tum magnam corripit hastam
 et iacit: illa uolans clipei transuerberat aera
 Maeonis et thoraca simul cum pectore rumpit.
 huic frater subit Alcanor fratremque ruentem
 sustentat dextra: traiecto missa lacerto
 340 protinus hasta fugit seruatque cruenta tenorem,
 dexteraque ex umero neruis moribunda pendit.
 tum Numitor iaculo fratris de corpore raptō
 Aenean petiit; sed non et figere contra
 est licitum, magnique femur perstrinxit Achatae.
 345 Hic Curibus fidens primaueo corpore Clausus
 aduenit et rigida Dryopem ferit eminus hasta
 sub mentum grauitur pressa, pariterque loquentis
 uocem animamque rapit traiecto gutture; at ille
 fronte ferit terram et crassum uomit ore cruorem.
 350 tris quoque Threicios Boreae de gente suprema
 et tris quos Idas pater et patria Ismara mittit,
 per uarios sternit casus. accurrit Halaesus
 Auruncaequae manus, subit et Neptunia proles,
 insignis Messapus equis. expellere tendunt
 355 nunc hi, nunc illi: certatur limine in ipso
 Ausoniae. magno discordes aethere uenti

334 steterunt **M^APRωγ**, *DSeru.*, *Tib.*, *Cassiod. inst.* 2, 3, 15, *Isid.* 2, 30, 7:
 steterint **M**: steterant **cdefghivzy**¹ quae **MPcghxz**, *Seru.*, *Tib.*, *Isid.*: que
M^xRωγ, *Cassiod.*, *agnoscit DSeru.* 337 rupit **Ra** 343 petiit **ω**: petit
MPRafgnrvy, *Tib.* et figere **MPR**¹² *in ras.* (ex effigere ut uid.) **ωγ**, *Tib.*:
 effigere **cefgivxyz** 345 clausus **M^A** (correctionem renouauit *man. al.*) **bgijx**,
Seru., *Tib.*: lausus **M¹** (laurus **M**) **PRωγ** 349 ferit **MRωγ**¹, *Tib.*: premit
Pefguxvzyz 350 tris **MR**: tres **P**, *Gell.* 13, 21, 10 (*qui somniare uidetur*:
 «nam et tres et tris posuit eodem in loco ea iudicii subtilitate ut si aliter dixeris ...
 sentias suauitatem sonitus claudere») 352 occurrit **ω** (praeter **ac**), *Tib.*; cf. *Aen.*
 5, 36 et 451

- proelia ceu tollunt animis et uiribus aequis
 (non ipsi inter se, non nubila, non mare cedit;
 anceps pugna diu, stant obnixa omnia contra):
 360 haud aliter Troianae acies aciesque Latinae
 concurrunt, haeret pede pes densusque uiro uir.
 At parte ex alia, qua saxa rotantia late
 impulerat torrens arbustaque diruta ripis,
 Arcadas insuetos acies inferre pedestris
 365 ut uidit Pallas Latio dare terga sequaci
 (aspera quis natura loci dimittere quando
 suasit equos), unum quod rebus restat egenis,
 nunc prece, nunc dictis uirtutem accendit amaris:
 ‘quo fugitis, socii? per uos et fortia facta,
 370 per ducis Euandri nomen deuictaque bella
 spemque meam, patriae quae nunc subit aemula laudi,
 fidite ne pedibus: ferro rumpenda per hostis
 est uia. qua globus ille uirum densissimus urget,
 hac uos et Pallanta ducem patria alta reposcit.
 375 numina nulla premunt, mortali urgemur ab hoste
 mortales; totidem nobis animaeque manusque.
 ecce maris magna claudit nos obice pontus,
 deest iam terra fugae: pelagus Troiamne petamus?’
 haec ait et medius densos prorumpit in hostis.
 380 Obuius huic primum, fatis adductus iniquis,

358 cedunt **M** (corr. **M^A**)   359 obnixa *Arus.* 496, 9, *agnoscit Seru.*
 363 impulerat **M** (cf. *Hom. Il.* 13, 137 sq.): intulerat **PRωγ**, *GLK VII*, 351, 23,
DSeru., Tib.   366 quis **MRωγ¹**, *Tib., Prisc.* 15, 29 et 17, 47: quos **Pγ**: equos
P¹²: aquis frustra coniecit *Madvig*; *incorrupta et expedita currit oratio: nam uersus*
sententiam causalem enuntiat (quando) *quae superioribus cohaeret per*
coniunctionem relatiuam (quis i.e. ‘*Arcadibus*’), *qua de re uide Hofmann-Szantyr*
 § 308, *Kühner-Stegmann II.2*, § 197   demittere **Raj**   377 magna] magno
 «*quidam*», magni «*nonnulli*» *ap. Seru.*   378 petamus **M^APRaekuvxyγ**, *Tib.*:
 petemus **Mωγ¹**

- fit Lagus. hunc, magno uellit dum pondere saxum,
 intorto figit telo, discrimina costis
 per medium qua spina dabat, hastamque receptat
 ossibus haerentem; quem non super occupat Hisbo,
 385 ille quidem hoc sperans; nam Pallas ante ruentem,
 dum furit incautus crudeli morte sodalis,
 excipit atque ensem tumido in pulmone recondit.
 hinc Sthenium petit et Rhoeti de gente uetusta
 Anchemolum thalamos ausum incestare nouercae.
 390 uos etiam, gemini, Rutulis cecidistis in aruis,
 Daucia, Laride Thymberque, simillima proles,
 indiscreta suis gratusque parentibus error;
 at nunc dura dedit uobis discrimina Pallas.
 nam tibi, Thymbre, caput Euandrius abstulit ensis;
 395 te decisa suum, Laride, dextera quaerit
 semianimesque micant digiti ferrumque retractant.
 Arcadas accensos monitu et praeclara tuentis
 facta uiri mixtus dolor et pudor armat in hostis.
 Tum Pallas biiugis fugientem Rhoetea praeter
 400 traicit. hoc spatium tantumque morae fuit Ilo:
 Ilo namque procul ualidam derexerat hastam,
 quam medius Rhoeteus intercipit, optime Teuthra,
 te fugiens fratremque Tyren, curruque uolutus
 caedit semianimis Rutulorum calcibus arua.
 405 ac uelut optato uentis aestate coortis

381 magno uellit **Mnr**, *Tib.*: uellit magno **P**¹ (u. magno **P**) **Rωγ** 383 dabat
MPbγ: dedit **Rωγ**¹, *Tib.* 384 occubat **M** hisbo **M**: hisbon **PR**, *Tib.*
 386 incautus *Bentley*: incautum *codd.*, *Tib.*; *duplicis accusatiui coacervatio
 displicet* (ruentem ... incautum ... excipit) 388 sthenium **MPainγ**¹ (sten- **γ**),
DSeru., *Tib.*: sthenlum **R**: sthelenum **ω**: sthenelum *recc.* (*cf. Aen. 2, 261 et 12,
 341*) 390 aruis **MRωγ**¹, *Tib.* (*cf. u. 404*): agris **Pnrxyzy** 398 pudor] furor
R 401 derexerat **MR**: dir- **M*Pωγ**, *Tib.* 405 coortis **degjrtvxy**, *Tib.*:
 cohortis **MPRωγ**

- dispersa immittit siluis incendia pastor
 (corruptis subito mediis extenditur una
 horrida per latos acies Volcania campos,
 ille sedens uictor flammis despectat ouantis):
 410 non aliter socium uirtus coit omnis in unum
 teque iuuat, Palla. sed bellis acer Halaesus
 tendit in aduersos seque in sua colligit arma.
 hic mactat Ladona Pheretaque Demodocumque,
 Strymonio dextram fulgenti deripit ense
 415 elatam in iugulum, saxo ferit ora Thoantis
 ossaque dispersit cerebro permixta cruento.
 fata canens siluis genitor celarat Halaesum;
 ut senior leto canentia lumina soluit,
 iniecere manum Parcae telisque sacrarunt
 420 Euandri. quem sic Pallas petit ante precatus:
 ‘da nunc, Thybri pater, ferro, quod missile libro,
 fortunam atque uiam duri per pectus Halaesi.
 haec arma exuuiisque uiri tua quercus habebit.’
 audiit illa deus: dum texit Imaona Halaesus,
 425 Arcadio infelix telo dat pectus inermum.

- At non caede uiri tanta perterrita Lausus,
 pars ingens belli, sinit agmina: primus Abantem
 oppositum interimit, pugnae nodumque moramque.
 sternitur Arcadiae proles, sternuntur Etrusci
 430 et uos, o Graiis imperdita corpora, Teucri.
 agmina concurrunt ducibusque et uiribus aequis;
 extremi addensent acies nec turba moueri
 tela manusque sinit. hinc Pallas instat et urget,

410 uirtus socium **aeuv**   411 pallas **Pb** (*corr. P^s*), *Tib.*; cf. *Aen. 11, 97 et 152*
 417 canens] canent **P^γ** (*corr. P²γ¹*): cauens «alii» *ap. Seru., Tib.*   421 thybre
P¹ *ut uid.* (-bri **P**) **Rj**: tymbre *Prob. 236, 2*   428 interimit **ω**: interemit
MPRbdfgjxyzγ, *Tib.*   432 addensent **Pi**, *Seru., Prisc. 8, 95 et 9, 43*: addensant
MP²Rωγ, *Tib.*; cf. *Aen. 11, 650 et 12, 264*

- hinc contra Lausus, nec multum discrepat aetas,
 435 egregii forma, sed quis Fortuna negarat
 in patriam reditus. ipsos concurrere passus
 haud tamen inter se magni regnator Olympi:
 mox illos sua fata manent maiore sub hoste.
- Interea soror alma monet succedere Lauso
 440 Turnum, qui uolucris curru medium secat agmen.
 ut uidit socios: ‘tempus desistere pugnae;
 solus ego in Pallanta feror, soli mihi Pallas
 debetur; cuperem ipse parens spectator adesset.’
 haec ait, et socii cesserunt aequore iusso.
- 445 at Rutulum abscessu iuuenis tum iussa superba
 miratus stupet in Turno corpusque per ingens
 lumina uoluit obitque truci procul omnia uisu
 talibus et dictis it contra dicta tyranni:
 ‘aut spoliis ego iam raptis laudabor opimis
 450 aut leto insigni: sorti pater aequus utrique est.
 tolle minas.’ fatus medium procedit in aequor;
 frigidus Arcadibus coit in praecordia sanguis.
 desiluit Turnus biiugis, pedes apparat ire
 comminus; utque leo, specula cum uidit ab alta
 455 stare procul campis meditantem in proelia taurum,
 aduolat: haud alia est Turni uenientis imago.
 hunc ubi contiguum missae fore credidit hastae,

439 succurrere **dgt** (cf. u. 512)   441 pugna **Ra**, Tib. (cf. Aen. 9, 789)
 444 iusso *codd.*, Macrob. 6, 6, 3 («pro eo quod ‘iussi cesserunt’»), Seru. («pro ‘ipsi
 iussi’ ... satis licenter dictum est»), Tib. (cf. u. 238, Aen. 3, 547 et georg. 4, 62):
 iussi *ed. Aldina* (dubitanter reicio, cf. Aen. 5, 834 et 7, 156)   445 iussa] dicta
aenuv   446 miratus **Mhinuy**: miratur **PRωγ**¹, Seru. ad Aen. 11, 15, Tib.
 453 destiluit **P** (corr. **P^x**): dissiluit **cdhtz** (disil- fgx)   455 in **MRaeruv**, Non.
 434, 16, Tib. in lemm. (cf. Sil. 17, 438): om. **Pωγ**, Tib. in interpr.

- ire prior Pallas, si qua fors adiuuet ausum
 uiribus imparibus, magnumque ita ad aethera fatur:
 460 'per patris hospitium et mensas, quas aduena adisti,
 te precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis.
 cernat semineci sibi me rapere arma cruenta
 uictoremque ferant morientia lumina Turni.'
 audiit Alcides iuuenem magnumque sub imo
 465 corde premit gemitum lacrimasque effundit inanis.
 tum genitor natum dictis adfatur amicis:
 'stat sua cuique dies, breue et inreparabile tempus
 omnibus est uitae; sed famam extendere factis,
 hoc uirtutis opus. Troiae sub moenibus altis
 470 tot gnati cecidere deum; quin occidit una
 Sarpedon, mea progenies; etiam sua Turnum
 fata uocant metasque dati peruenit ad aeu.'
 sic ait atque oculos Rutulorum reicit aruis.
 At Pallas magnis emittit uiribus hastam
 475 uaginaque caua fulgentem deripit ensem.
 illa uolans umeri surgunt qua tegmina summa
 incidit atque uiam clipei molita per oras
 tandem etiam magno strinxit de corpore Turni.
 hic Turnus ferro praefixum robur acuto
 480 in Pallanta diu librans iacit atque ita fatur:
 'aspice num magis sit nostrum penetrabile telum.'
 dixerat; at clipeum, tot ferri terga, tot aeris,

460-508 MyR

458 adiuuat **M** (corr. **M¹** uel **M^A**); *periit in P* ausus *Madvig* (post adiuuet
distinguens) 465 effudit **γcnxyz** 471 etiam] et iam «multi» *ap. Seru.*
 475 deripit **γRaeikuxyz**, *DSeru.*: diripit **My¹ω**, *Seru., Tib.* 476 summa]
 prima **Rb** 477 clipei est **M** (est *exp. M^x*, *punctis postea erasis*) 481 aspice
 num] aspices ut **M** (corr. **M^A**) num] nunc *Diom. 441, 33, Seru.* magi sit **R**,
Char. 278, 23: magis sit **γ¹**: magis est **a**, *agnoscit Seru. (adseueranter a Turno*
dictum, non percontatiue)

- quem pellis totiens obeat circumdata tauri,
 uibranti cuspis medium transuerberat ictu
 485 loricaeque moras et pectus perforat ingens.
 ille rapit calidum frustra de uulnere telum:
 una eademque uia sanguis animusque sequuntur.
 corruit in uulnus (sonitum super arma dedere)
 et terram hostilem moriens petit ore cruento.
- 490 quem Turnus super adsistens:
 ‘Arcades, haec’ inquit ‘memores mea dicta referte
 Euandro: qualem meruit, Pallanta remitto.
 quisquis honos tumuli, quidquid solamen humandi est,
 largior. haud illi stabunt Aeneia paruo
 495 hospitia.’ et laeuo pressit pede talia fatus
 exanimem rapiens immania pondera baltei
 impressumque nefas: una sub nocte iugali
 caesa manus iuuenum foede thalamique cruenti,
 quae Clonus Eurytides multo caelauerat auro;
 500 quo nunc Turnus ouat spolio gaudetque potitus.
 nescia mens hominum fati sortisque futurae
 et seruare modum rebus sublata secundis!
 Turno tempus erit magno cum optauerit emptum
 intactum Pallanta et cum spolia ista diemque
 505 oderit. at socii multo gemitu lacrimisque
 impositum scuto referunt Pallanta frequentes.
 o dolor atque decus magnum rediture parenti,
 haec te prima dies bello dedit, haec eadem aufert,

483 quem **Mγ**: cum **M^A** (*correctio postea erasa*) **Rω**, *DSeru.*, *Tib.* 484 cuspis
 medium **Mγ¹ω**, *Tib.*: medium cuspis **γRb** 485 perforat *dist.* **M^x**, *Seru.* (*qui*
ingens ad superiora, i.e. ad cuspis, referre uult) 486 uulnere **Mγ¹ω**, *Tib.* (*cf.*
Sil. 17, 139): corpore **γ** (*cf. u. 744*): pectore **Rb** 490 sic ore profatur *supplet*
R 492 Euandro *dist.* **M^x**, *Non. 344, 22, Tib.*; «*potest et hic distingui, potest et*
supra referte» *Seru.* 506 scuto] clipeo *Seru. ad u. 841*

- cum tamen ingentis Rutulorum linquis aceruos!
 510 Nec iam fama mali tanti, sed certior auctor
 aduolat Aeneae tenui discrimine leti
 esse suos, tempus uersis succurrere Teucris.
 proxima quaeque metit gladio latumque per agmen
 ardens limitem agit ferro, te, Turne, superbum
 515 caede noua quaerens. Pallas, Euander, in ipsis
 omnia sunt oculis, mensae quas aduena primas
 tunc adiit, dextraeque datae. Sulmone creatos
 quattuor hic iuuenes, totidem quos educat Vfers,
 uiuentis rapit, inferias quos immolet umbris
 520 captiuoque rogi perfundat sanguine flammās.
 inde Mago procul infensam contenderat hastam:
 ille astu subit, at tremibunda superuolat hasta,
 et genua amplectens effatur talia supplex:
 ‘per patrios manis et spes surgentis Iuli
 525 te precor, hanc animam serues gnatoque patrique.
 est domus alta, iacent penitus defossa talenta
 caelati argenti, sunt auri pondera facti
 infectique mihi. non hic uictoria Teucrum

509–548 MPR

- 510 iam] tam **R** 512 uersis tempus **P**¹ (ursis t. **P**) **γ**, *Tib. in interpr.*
 succedere **R** (cf. u. 439) 515 Euandrus Bentley 516 primum **Ra**: primus
bdfghtxyz, *Tib. in lemm.* (sed primas in interpr.): primis **c** 520 perfundant
M 521 infensam **Mωγ**¹, *Tib.* (cf. *Aen.* 9, 793): infestam **PRγ**, *Macrob.* 5, 2,
 16 (cf. u. 877) contenderat **M^AP**⁽¹⁾ (a in ras., corr. ex t fide Sabb. et Geym.) **ωγ**
 (-eret **Mizγ**¹), *Macrob.*, *DSeru.*, *Tib.*: contorserat **R**; cf. *Aen.* 5, 520 522 at
PRωγ, *Tib. in interpr.*: in **M** (quod prius fortasse in en, dein in et, dein in at
 corr. **M^A**, addens postremo etiam uariam lect. ac): ac **bγ**¹, *Tib. in lemm.*
 523 et] en **M** (corr. **M¹** uel **M^A**) 524 et] per **γ**¹, *Don. ad Ter. Ad. 181, GLK*
IV, 535, 19, Macrob. 5, 10, 5 (ex *Aen.* 6, 364) surgentis] heredis **P**¹ in ras. (ex
 surgentis fide Sabb. et Geym.) **γ** (corr. **γ**¹); cf. *Aen.* 4, 274

- uertitur aut anima una dabit discrimina tanta.’
 530 dixerat; Aeneas contra cui talia reddit:
 ‘argenti atque auri memoras quae multa talenta
 gnatis parce tuis. belli commercia Turnus
 sustulit ista prior iam tum Pallante perempto.
 hoc patris Anchisae manes, hoc sentit Iulus.’
 535 sic fatus galeam laeua tenet atque reflexa
 ceruice orantis capulo tenus applicat ensem.
 nec procul Haemonides, Phoebi Triuiaequae sacerdos,
 infula cui sacra redimibat tempora uitta,
 totus conlucens ueste atque insignibus albis.
 540 quem congressus agit campo lapsumque superstans
 immolat ingentique umbra tegit; arma Serestus
 lecta refert umeris tibi, rex Gradiue, tropaeum.
 Instaurant acies Volcani stirpe creatus
 Caeculus et ueniens Marsorum montibus Vmbro.
 545 Dardanides contra furit: Anxuris ense sinistram
 et totum clipei terrae deiecerat orbem
 (dixerat ille aliquid magnum uimque adfore uerbo
 crediderat, caeloque animum fortasse ferebat
 canitiemque sibi et longos promiserat annos);
 550 Tarquitus exsultans contra fulgentibus armis,
 siluicolae Fauno Dryope quem nympha creatat,

549–574 MPRV

- 529 aut] haud **cdfghiuxz** (aud t) 531 multa] magna **æeuv**, *Macrob.* 5, 10, 5
 (cf. *Aen.* 9, 265) 533 illa **M** 536 orantis **MP²²Rωγ**, *Macrob.* 5, 10, 5, *Tib.*:
 oranti **Pb** applicat] abdidit *Macrob.*, *Tib.* (ex *Aen.* 2, 553) 539 albis] *Probus*
ap. Seru.: armis **MP¹** in ras. (ex albis fide *Sabb.* et *Geym.*) **Rωγ**, *Asper ap. Seru.*,
Tib. (cf. *uu.* 170 et 550) 543 instaurat **M** (corr. **M^A**) 544 ex montibus
a²cev (et montibus **ju**) 545 ense] ecce *Axt cl. u.* 570, prob. *Timpanaro* (*Nuovi*
contrib. di filol. e storia della lingua lat., Bologna 1994, 281–290) 546 terrae
Jasper (cf. *u.* 555 caput ... deturbat terrae): ferro *codd.*, *Tib.* 547 uerbo] bello
R 548 animam **dt**

- obuius ardenti sese obtulit. ille reducta
 loricam clipeique ingens onus impedit hasta,
 tum caput orantis nequiquam et multa parantis
 555 dicere deturbat terrae truncumque tepentem
 prouoluens super haec inimico pectore fatur:
 'istic nunc, metuende, iace. non te optima mater
 condet humi patrioque onerabit membra sepulcro:
 alitibus linquere feris aut gurgite mersum
 560 unda feret piscesque impasti uulnera lambent.'
 protinus Antaeum et Lucam, prima agmina Turni,
 persequitur, fortemque Numam fuluumque Camertem,
 magnanimo Volcente satum, ditissimus agri
 qui fuit Ausonidum et tacitis regnauit Amyclis.
 565 Aegaeon qualis, centum cui bracchia dicunt
 centenasque manus, quinquaginta oribus ignem
 pectoribusque arsisse, Iouis cum fulmina contra
 tot paribus streperet clipeis, tot stringeret ensis:
 sic toto Aeneas desaeuit in aequore uictor,
 570 ut semel intepuit mucro. quin ecce Niphaei
 quadriiugis in equos aduersaque pectora tendit.
 atque illi longe gradientem et dira frementem
 ut uidere, metu uersi retroque ruentes
 effunduntque ducem rapiuntque ad litora currus.
 575 Interea biiugis infert se Lucagus albis

575-731 MPR

- 555 deturpat M^A 558 humo (cf. *Aen.* 9, 214) M^A (*euanuit in V*) patrioque
 Mfg: patrioue P (*ut uid. ex orig.*, patrique P²³) Rωγ, Tib. (*euanuit in V*)
 561 antaeum P (*in ras.*) V, Tib.: antheum M^A (antheus M): anthaeum P¹R
 lucan PV 562 numan MP⁽¹⁾ (*in ras.*, ex numam fide Sabb. et Geym.)
 566 igne M (*corr. M^A, m renouauit M²*) 567 arsisse dist. M^x, Seru., DSeru.:
 Iouis dist. P²; *utramque distinctionem agnoscunt schol. Ver.* 569 aequore]
 agmine aeuv 572 et] ac M (*corr. M^A*) 574 in litore dht (ad litore γ, *corr.*
 γ¹) currus MPVωγ, Tib.: currum Raceruv 575 bigis Prγ (*corr. γ¹*)

- in medios fraterque Liger; sed frater habenis
 flectit equos, strictum rotat acer Lucagus ensem.
 haud tulit Aeneas tanto feruore furentis;
 inruit aduersaque ingens apparuit hasta.
- 580 cui Liger:
 ‘non Diomedis equos nec currum cernis Achilli
 aut Phrygiae campos: nunc belli finis et aeui
 his dabitur terris.’ uesano talia late
 dicta uolant Ligeri. sed non et Troius heros
- 585 dicta parat contra, iaculum nam torquet in hostis.
 Lucagus ut pronus pendens in uerbera telo
 admonuit biiugos, proiecto dum pede laeum
 aptat se pugnae, subit oras hasta per imas
 fulgentis clipei, tum laeuum perforat inguen:
- 590 excussus curru moribundus uoluitur aruis.
 quem pius Aeneas dictis adfatur amaris:
 ‘Lucage, nulla tuos currus fuga segnis equorum
 prodidit aut uanae uertere ex hostibus umbrae:
 ipse rotis saliens iuga deseris.’ haec ita fatus
- 595 arripuit biiugos; frater tendebat inertis
 infelix palmas curru delapsus eodem:
 ‘per te, per qui te talem genuere parentes,
 uir Troiane, sine hanc animam et miserere precantis.’
 pluribus oranti Aeneas: ‘haud talia dudum
- 600 dicta dabas; morere et fratrem ne desere frater.’
 tum latebras animae pectus mucrone recludit.
 talia per campos edebat funera ductor
 Dardanius, torrentis aquae uel turbinis atri
 more furens. tandem erumpunt et castra relinquunt

581 currus cy, *Tib. in interpr.*585 hostis PRω (-tes P¹²γ), *Tib.*: hostem

Mbn 587 traiecto M

588 aptet Pγ (corr. γ¹)

595 abripuit dt

inermis P? (corr. P⁽¹⁾ in ras.) γ¹602 uictor cdhikyγ¹ (cf. *Aen.* 12, 383):doctor aγ (corr. γ²) 604 fremens R

- 605 Ascanius puer et nequiquam obsessa iuuentus.
 Iunonem interea compellat Iuppiter ultro:
 ‘o germana mihi atque eadem gratissima coniunx,
 ut rebare, Venus (nec te sententia fallit)
 Troianas sustentat opes, non uiuida bello
 610 dextra uiris animusque ferox patiensque pericli.’
 cui Iuno summissa: ‘quid, o pulcherrime coniunx,
 sollicitas aegram et tua tristia dicta timentem?
 si mihi, quae quondam fuerat quamque esse decebat,
 uis in amore foret, non hoc mihi namque negares,
 615 omnipotens, quin et pugnae subducere Turnum
 et Dauno possem incolumem seruare parenti.
 nunc pereat Teucrisque pio det sanguine poenas.
 ille tamen nostra deducit origine nomen
 Pilumnusque illi quartus pater, et tua larga
 620 saepe manu multisque oneravit limina donis.’
 cui rex aetherii breuiter sic fatur Olympi:
 ‘si mora praesentis leti tempusque caduco
 oratur iuueni meque hoc ita ponere sentis,
 tolle fuga Turnum atque instantibus eripe fati:
 625 hactenus indulsisse uacat; sin altior istis
 sub precibus uenia ulla latet totumque moueri
 mutariue putas bellum, spes pascis inanis.’
 et Iuno adlacrimans: ‘quid si, quae uoce grauaris,
 mente dares atque haec Turno rata uita maneret?
 630 nunc manet insontem grauis exitus, aut ego ueri
 uana feror. quod ut o potius formidine falsa
 ludar et in melius tua, qui potes, orsa reflectas!’
 Haec ubi dicta dedit, caelo se protinus alto

612 dicta] iussa **M** (cf. *Aen.* 9, 804)   615 turnum subducere pugnae **aeuv**
 621 fatur **MPacegnxyy**: fatus **M**¹ uel **M**^A**R**ωγ¹, *DServ.*, *Tib.*   628 et] cui **i**,
recc.: at *Harrison*   inlacrimans **acenuv**   quae] qui **b**: quod ω (*praeter aenruv*)
 γ¹   629 rata] data **R**

- misit, agens hiemem nimbo succincta per auras,
 635 Iliacamque aciem et Laurentia castra petiuit.
 tum dea nube caua tenuem sine uiribus umbram
 in faciem Aeneae (uisu mirabile monstrum)
 Dardaniis ornat telis clipeumque iubasque
 diuini adsimulat capitis, dat inania uerba,
 640 dat sine mente sonum gressusque effingit euntis,
 morte obita qualis fama est uolitare figuras
 aut quae sopitos deludunt somnia sensus.
 at primas laeta ante acies exsultat imago
 inritatque uirum telis et uoce lacessit.
 645 instat cui Turnus stridentemque eminus hastam
 conicit: illa dato uertit uestigia tergo.
 tum uero Aenean auersum ut cedere Turnus
 credit atque animo spem turbidus hausit inanem:
 ‘quo fugis, Aenea? thalamos ne desere pactos;
 650 hac dabitur dextra tellus quaesita per undas.’
 talia uociferans sequitur strictumque coruscat
 mucronem nec ferre uidet sua gaudia uentos.
 Forte ratis celsi coniuncta crepidine saxi
 expositis stabat scalis et ponte parato,
 655 qua rex Clusinis aduectus Osinius oris:
 huc sese trepida Aeneae fugientis imago
 conicit in latebras, nec Turnus segnior instat
 exsuperatque moras et pontis transilit altos.
 uix proram attigerat, rumpit Saturnia funem
 660 auulsamque rapit reuoluta per aequora nauem.
 663 tum leuis haud ultra latebras iam quaerit imago,
 664 sed sublime uolans nubi se immiscuit atrae.

639 uerba] membra P (corr. P¹) γ¹   640 gressumque M, Tib.   642 ludunt
 insomnia dt   644 et] aut dt   650 tellus dextra aeuv   659 rupit Rdjty¹

- 661 illum autem Aeneas absentem in proelia poscit;
 662 obuia multa uirum demittit corpora morti,
 665 cum Turnum medio interea fert aequore turbo.
 respicit ignarus rerum ingratusque salutis
 et duplicis cum uoce manus ad sidera tendit:
 'omnipotens genitor, tanton me crimine dignum
 duxisti et talis uoluisti expendere poenas?
 670 quo feror? unde abii? quae me fuga quemue reducit?
 Laurentisne iterum muros aut castra uidebo?
 quid manus illa uirum, qui me meaque arma secuti?
 quosne (nefas) omnis infanda in morte reliqui
 et nunc palantis uideo, gemitumque cadentum
 675 accipio? quid ago? aut quae iam satis ima dehiscat
 terra mihi? uos o potius miserescite, uenti:
 in rupes, in saxa (uolens uos Turnus adoro)
 ferte ratem saeuisque uadis immittite syrtis,
 quo nec me Rutuli nec conscia fama sequatur.'
 680 haec memorans animo nunc huc, nunc fluctuat illuc,
 an sese mucroni ob tantum dedecus amens

661-662 post 664 transp. Brunck. Si u. 665 sequitur uu. 663-664, res inter se diuersae eodem loco geruntur; at interea a Vergilio frequentius usurpatur ita ut ualeat 'simul et alio loco'; bene ergo si u. 665 sequitur uu. 661-662: nam, dum Aeneas pugnat in acie, per mare Turnus nauis abducitur 661 illum autem aeneas Mω, «melius» indice Seru., Tib.: ille autem aeneas P (alteram n del. P^x, s suprascripsit P²) Rγ, Urbanus ap. Seru. 662 dimittit ω (praeter bhn)
 665 interea medio Rabeuv 667 tendit] tollit ω (praeter bfgnrxz), Tib. in lemm. (cf. Aen. 1, 103; 2, 222 et 8, 141) 668 tanto Pay 670 abeo P⁽¹⁾ in ras. (ex abii fide Sabb., ex abis fide Geym.): abi P^x quemue] quo M: quoue M¹ (corr. M^A) reducet ceiknruxγ¹, Tib. 673 quosne Asper ap. DSeru.: quosque MRe (quodque n): quosue M^APωγ, DSeru.: quos Tib. in lemm. in om. dhijt, Tib. relinqui P¹, Tib. 674 pallentis M (corr. M^A): pallantis Rbj 675 aut] et M (corr. M^A) dehiscet Rr, Tib.: dehiscit n 681 mucroni PR: mucrone MP¹²ωγ, Seru., Tib., Prisc. 18, 268 et 284

- induat et crudum per costas exigat ensem,
 fluctibus an iaciat mediis et litora nando
 curua petat Teucrumque iterum se reddat in arma.
 685 ter conatus utramque uiam, ter maxima Iuno
 continuit iuuenemque animi miserata repressit.
 labitur alta secans fluctuque aestuque secundo
 et patris antiquam Dauni defertur ad urbem.
 At Iouis interea monitis Mezentius ardens
 690 succedit pugnae Teucrosque inuadit ouantis;
 concurrunt Tyrrhenae acies atque omnibus uni,
 uni odiisque uiro telisque frequentibus instant.
 ille, uelut rupes uastum quae prodit in aequor,
 obuia uentorum furiis expostaque ponto,
 695 uim cunctam atque minas perfert caelique marisque
 ipsa immota manens, prolem Dolichaonis Hebrum
 sternit humi, cum quo Latagum Palmumque fugacem,
 sed Latagum saxo atque ingenti fragmine montis
 occupat os faciemque aduersam, poplite Palmum
 700 succiso uolui segnem sinit, armaque Lauso
 donat habere umeris et uertice figere cristas.
 nec non Euanthen Phrygium Paridisque Mimanta
 aequalem comitemque, una quem nocte Theano
 in lucem genitore Amyco dedit et face praegnas

682 inbuat P crudum] durum R (cf. *Aen.* 12, 507) 683 iacet R: iaceat
 dit 686 animo dt 692 frequentibus] sequacibus *Tib. in lemm.* (cf. *Aen.* 8,
 432) 696 manent M: manet M²a 704 genitore Bentley ad *Hor. epod.* 5, 28
 (cf. *Aen.* 3, 614): genitori *codd.*, *Tib.* et] ut *Heinsius* praegnas M^xPabdfgty,
Seru., *DSeru.*: praegnans MR^ω, *Arus.* 501, 9, *Tib.*; cf. *Aen.* 7, 320

- 705 Cisseis regina Parin: Paris urbe paterna
 occubat, ignarum Laurens habet ora Mimanta.
 ac uelut ille canum morsu de montibus altis
 actus aper, multos Vesulus quem pinifer annos
 defendit multosque palus Laurentia silua
 710 pascit harundinea, postquam inter retia uentum est,
 substitit infremuitque ferox et inhorruit armos,
 nec cuiquam irasci propiusque accedere uirtus,
 713 sed iaculis tutisque procul clamoribus instant;
 717 ille autem impavidus partis cunctatur in omnis
 718 dentibus infrendens et tergo decutit hastas:
 714 haud aliter, iustae quibus est Mezentius irae,
 715 non ulli est animus stricto concurrere ferro,
 716 missilibus longe et uasto clamore lacesunt.
 719 Venerat antiquis Corythi de finibus Acron,
 720 Graius homo, infectos linquens profugus hymenaeos:
 hunc ubi miscentem longe media agmina uidit,
 purpureum pinnis et pactae coniugis ostro,
 impastus stabula alta leo ceu saepe peragrans
 (suadet enim uesana fames), si forte fugacem

705 Paris Bentley ad Hor. epod. 5, 28: creat **M**^x (crepat **M**) **PRωγ**, Sac. 478, 20, GLK IV, 537, 16, Seru. hic («urbe paterna occubat subaudis 'Paris'»), ad Aen. 5, 370 et 535, DSeru. («deest qui, ut sit qui urbe paterna...»), Tib.; cf. u. 751 peditem, pedes; hoc schema apud Ovidium percrebrescet: cf. e.g. fast. 3, 199 'festa parat Conso; Consus tibi cetera dicet'; ars 1, 545; her. 7, 41 706 occupat **MR** (corr. **M**^A): hic cubat (seruato u. 705 Parin creat) Cunningham 709 multoque **M**: multosue **Pγ**, Tib. in interpr. («multosque pro 'multosue'» Seru.) 710 pascit (uel pauit) Bentley ad Hor. epod. 5, 28: pastus (ab actus u. 708 attractum?) codd., ps. Acro ad Hor. sat. 2, 4, 42, Seru. hic («pro 'pastum'») et ad Aen. 2, 471, Tib. (sed «aluit atque nutriuit» in interpr.) uentum (om. est) **M** (est add. **M**^A) 712 propiusque **Pbγ** (cf. Sil. 5, 442 sq.): propiusue **MRω**, Tib. 713 totisque **Pγ** (corr. **γ**¹) 717–718 post u. 713 collocat Scaliger in praef. ad Manilium, ordinem prospere restituens: 714–718 codd., Seru., Tib. 723 stabula] specula **degktuvy**

- 725 conspexit capream aut surgentem in cornua ceruum,
gaudet hians immane comasque arrexit et haeret
uiseribus super incumbens; lauit improba taeter
ora cruor:
sic ruit in densos alacer Mezentius hostis.
- 730 sternitur infelix Acron et calcibus atram
tundit humum exspirans infractaque tela cruentat.
atque idem fugientem haud est dignatus Oroden
sternere nec iacta caecum dare cuspide uulnus;
obuius aduersoque occurrit seque uiro uir
- 735 contulit, haud furto melior sed fortibus armis.
tum super abiectum posito pede nixus et hasta:
'pars belli haud temnenda, uiri, iacet altus Orodes.'
conclamant socii laetum paeana secuti;
ille autem exspirans: 'non me, quicumque es, inulto,
- 740 uictor, nec longum laetabere; te quoque fata
prospectant paria atque eadem mox arua tenebis.'
ad quem subridens mixta Mezentius ira:
'nunc morere. ast de me diuum pater atque hominum rex
uiderit.' hoc dicens eduxit corpore telum.
- 745 olli dura quies oculos et ferreus urget
somnia, in aeternam clauduntur lumina noctem.
Caedicus Alcathoum obtruncat, Sacrator Hydaspen
Partheniumque Rapo et praedurum uiribus Orsen,
Messapus Cloniumque Lycaoniumque Erichaeten,

732-758 MPRV

727 incumbens **Maberu** γ^1 , *Tib.*, *Prisc.* 8, 36 (cf. *Aen.* 5, 858 et *Sil.* 2, 686):
accumbens **PR** ω (accubens **iy**), *Macrob.* 5, 10, 7 improbus ater **M**^A
(improbat aether **M**) 737 uiris **cdgnt**, *Asper ap. Seru.*; cf. *u.* 280 actus **M**
742 ad quem **R** ω , *Tib.*: at quem (*quod idem ualet*) **M**^x (*sed non Asterius*) **cj**:
atque **Mahrtu** (adque **b**), *Macrob.* 5, 12, 10: at quae **P**^x (*ex atquaec*; atque *al.*
man.) γ : ad quae **Vdi**; cf. *Aen.* 6, 509 749 *u. om.* **V** croniumque **P**

- 750 illum infrenis equi lapsu tellure iacentem,
 hunc peditem. pedes et Lycius processerat Agis,
 quem tamen haud expers Valerus uirtutis auitae
 deicit; at Thronium Salius Saliumque Nealces
 insignis iaculo et longe fallente sagitta.
- 755   Iam grauis aequabat luctus et mutua Mauors
 funera: caedebant pariter pariterque ruebant
 uictores uictique, neque his fuga nota neque illis.
 di Iouis in tectis iram miserantur inanem
 amborum et tantos mortalibus esse labores;
- 760 hinc Venus, hinc contra spectat Saturnia Iuno.
 pallida Tisiphone media inter milia saeuit.
- At uero ingentem quatiens Mezentius hastam
 turbidus ingreditur campo. quam magnus Orion,
 cum pedes incedit medii per maxima Nerei
- 765 stagna uiam scindens, umero supereminet undas,
 aut summis referens annosam montibus ornum
 ingrediturque solo et caput inter nubila condit:
 talis se uastis infert Mezentius armis.
 hunc contra Aeneas speculatus in agmine longo

759-908 MPR

- 750 lapsu **M^sPωγ** (lapsu **V**): lapsum **MRa**, *Tib.*   751 pedes *dist.* **M^sP²**,
Tib.   agis **Vωγ¹**, *Seru.*: hags **eiknrxz**, *Tib.*: ages **P²γ**: argis **Mc** (rgis **P**, *fide*
Sabb. et Geym.): hargis **R**   754 insignis **Mω**: insidiis **M^APRVabf?h?nryγ**,
Seru. ad Aen. 5, 68, Tib., *edd. nonnulli, qui post insidiis distinguunt quasi iaculo*
et longe fallente sagitta explanatio appositua sit; at Nealces, quamuis et in arcu et
in iaculis excellat, necesse est Salium aut iaculo occidat aut sagitta
 756 caedebant **Macfghikxy**, *Tib.*: cedebant **PRVωγ** (-bat **P^xn**, *sed in P* -bant *a*
P² *restitutum testantur Sabb. et Geym.*); *utrumque agnoscit Seru.*   758 iram]
casum Macro. 5, 16, 14   760 spectant **M** (*corr. M^x*): aspectat **aeuv**
 763 campum **M**   769 hunc **MP²h**, *Tib. in interpr.*: huc **P**: huic **Rωγ**: cui
Tib. in lemm.   longo **MPR¹** *in ras. (ex longe, fide Sabb. et Geym.) ωγ, Tib in*
lemm.: longe Tib. in interpr.

- 770 obuius ire parat. manet imperterritus ille,
 hostem magnanimum opperiens, et mole sua stat;
 atque oculis spatium emensus quantum satis hastae:
 'dextra mihi deus et telum, quod missile libro,
 nunc adsint! uoueo praedonis corpore raptis
 775 indutum spoliis ipsum te, Lause, tropaeum
 Aeneae.' dixit stridentemque eminus hastam
 iecit. at illa uolans clipeo est excussa proculque
 egregium Antoren latus inter et ilia figit,
 Herculis Antoren comitem, qui missus ab Argis
 780 haeserat Euandro atque Italia consederat urbe.
 sternitur infelix alieno uulnere caelumque
 aspicit et dulcis moriens reminiscitur Argos.
 tum pius Aeneas hastam iacit: illa per orbem
 aere cauum triplici, per linea terga tribusque
 785 transiit intextum tauris opus, imaque sedit
 inguine, sed uiris haud pertulit. ocus ensem
 Aeneas, uiso Tyrrheni sanguine laetus,
 eripit a femine et trepidanti feruidus instat.
 ingemuit cari grauitur genitoris amore,
 790 ut uidit, Lausus, lacrimaeque per ora uolutae.
 hic mortis durae casum tuaque optima facta,
 si qua fidem tanto est operi latura uetustas,
 non equidem nec te, iuuenis memorande, silebo.
 ille pedem referens et inutilis inque ligatus
 795 cedebat clipeoque inimicum hastile trahebat;

770 ille] ipse *Non.* 349, 20   777 inicit **a²γ** (*corr.* γ¹)   at *om.* **May** (*add.* **M^A**)   778 antoren] antorem **MPR**, *Seru.*, *Tib.*, *Gramm.*   et inter **auv**
 779 antoren **P**⁽¹⁾ *in ras.* (*ex antorem fide Sabb. et Geym.*), *Tib.*: antorem **MR**,
Probus 12, 24; *cf. u.* 778   785 transiet **M** (*corr.* **M**²³)   789 grauitur cari
aeuv   791 optima **Pωγ**, *Seru.*: optime **M**^x (-mae **M**) **Rbr**, «alii» *ap. Seru.*,
Tib.

- proripuit iuuenis seseque immiscuit armis
 iamque adsurgentis dextra plagamque ferentis
 Aeneae subiit mucronem ipsumque morando
 sustinuit; socii magno clamore sequuntur,
 800 dum genitor nati parma protectus abiret,
 telaque coniciunt proturbantque eminus hostem
 missilibus. furit Aeneas tectusque tenet se.
 ac uelut effusa si quando grandine nimbi
 praecipitant, omnis campis diffugit arator
 805 omnis et agricola et tuta latet arce uiator
 aut amnis ripis aut alti fornice saxi,
 dum pluit in terris, ut possint sole reducto
 exercere diem: sic obrutus undique telis
 Aeneas nubem belli, dum detonet omnis,
 810 sustinet et Lausum increpitat Lausoque minatur:
 ‘quo moriture ruis maioraque uiribus audes?
 fallit te incautum pietas tua.’ nec minus ille
 exsultat demens, saeuae iamque altius irae
 Dardanio surgunt ductori, extremaque Lauso
 815 Parcae fila legunt: ualidum namque exigit ensem
 per medium Aeneas iuuenem totumque recondit;

796 proripuit **Mωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 5, 741): prorupit **PRa**: prorumpit *Heinsius*,
Bentley (cf. *u.* 379 et *Aen.* 7, 32) 797 dextra **MPby**: dextrae **P²ωγ¹**, *Seru.*,
Tib.: dextram **R** 798 subigit **M** (corr. **M^{A2}**): subit **R** morantem *Seru. ad*
Aen. 7, 161 (sed morando hic) 801 perturbantque **M¹** (pertumb- **M**):
 proturbant **ikxy** 805 arce **egk**: arte **MPRωγ** (ar r), *DSeru.*, *Tib.*
 807 dum] cum **b**, *Tib. in lemm.* terris dist. **P²**: pluit dist. **M^x**, *Seru.*, *Tib.*
 possit **MRdjt** (corr. **M^AR^x**), *Tib. in interpr.* 809 detonet **PRabcnrt**, *Seru.*,
Tib.: detinet **MP²ωγ** omnem *Bentley* 812 fallit te **Pγ** (corr. **γ¹**): fallite **R**
 813 exultans **M^A** 815 fila] lina **Pb?γ¹**

transiit et parmam mucro, leuia arma minacis,
et tunicam molli mater quam neuerat auro,
impleuitque sinum sanguis; tum uita per auras
820 concessit maesta ad Manis corpusque reliquit.

At uero ut uultum uidit morientis et ora,
ora modis Anchisiades pallentia miris,
ingemuit grauiter miserans dextramque tetendit,
et mentem patriae subiit pietatis imago.
825 ‘quid tibi nunc, miserande puer, pro laudibus istis,
quid pius Aeneas tanta dabit indole dignum?
arma, quibus laetatus, habe tua; teque parentum
manibus et cineri, si qua est ea cura, remitto.
hoc tamen infelix miseram solabere mortem:
830 Aeneae magni dextra cadis.’ increpat ultro
cunctantis socios et terra subleuat ipsum
sanguine turpantem comptos de more capillos.

Interea genitor Tiberini ad fluminis undam
uulnera siccat lymphis corpusque leuabat
835 arboris acclinis trunco; procul aerea ramis
dependet galea et prato grauia arma quiescunt.
stant lecti circum iuuenes; ipse aeger anhelans
colla fouet fusus propexam in pectora barbam;

817 transiit **MPabhny**, *Tib. in interpr.* (cfr. u. 785 et *Sil.* 13, 166): transit **Rr**,
Tib. in lemm.: transilit **ω** leuia] media **R** minaci **R** mucro et minacis *dist.*
M^xP²: mucro minacis («*Aeneae scilicet*») coniungit *Seru.* 819 sinus **M** (corr.
M^A) **drty¹**, *schol.* *Iuu.* 4, 41, *Tib. in lemm.* (cf. *Aen.* 1, 320 et 8, 712)
823 grauiter miserans **Maekuv**: miserans grauiter **PRωγ**, *Tib.* 824 subiit]
strinxit **Mbr** (cf. *Aen.* 9, 294): subit **R** 834 leuabat **ωγ**, *Seru.*: lauabat
MPRae, *Tib. in lemm.* (sed leuabat interpretatur) 835 ramis] ramo **R**, *Seru.*
ad buc. 6, 16 838 pectora **dt** (cf. *Ou. fast.* 1, 259; *Sil.* 13, 310): pectore **MRω**,
schol. *Pers.* 1, 15, *Seru.* («in pectore pro ‘in pectus’»), *Tib.*: corpore **P¹** in *ras.* (ex
corpora fide *Sabb. et Geym.*) **uy**

- multa super Lauso rogitat, multumque remittit
 840 qui reuocent maestique ferant mandata parentis.
 at Lausum socii exanimem super arma ferebant
 flentes, ingentem atque ingenti uulnere uictum.
 agnouit longe gemitum praesaga mali mens:
 canitiem multo deformat puluere et ambas
 845 ad caelum tendit palmas et corpore inhaeret.
 'tantane me tenuit uiuendi, nate, uoluptas,
 ut pro me hostili paterer succedere dextrae,
 quem genui? tuane haec genitor per uulnera seruor
 morte tua uiuens? heu, nunc misero mihi demum
 850 exitium infelix, nunc alte uulnus adactum!
 idem ego, nate, tuum maculaui crimine nomen,
 pulsus ob inuidiam solio sceptrisque paternis.
 debueram patriae poenas odiisque meorum:
 omnis per mortis animam sontem ipse dedissem!
 855 nunc uiuo neque adhuc homines lucemque relinquo.
 sed linquam.' simul hoc dicens attollit in aegrum
 se femur et, quamquam uis alto uulnere tardat,
 haud deiectus equum duci iubet. hoc decus illi,
 hoc solamen erat, bellis hoc uictor abibat
 860 omnibus. adloquitur maerentem et talibus infit:
 'Rhaebe, diu, res si qua diu mortalibus ulla est,

839 rogicans **Pachjy** (cf. *Aen.* 1, 750) multosque **bjuzy**¹ 841 exanimem
 socii **aeruv** 844 multo] inundo **M**^A, *Tib.* (cf. *Aen.* 12, 611)
 846 uoluntas **P** (corr. **P**¹ in ras.) **n** 850 exitium **MP**¹**Rωγ**¹, *Tib.*: exilium
Pany, *Seru.*; nunc ... nunc ... adactum *dicolon abundans est: bis Mezentius*
adfirmat Lauso perempto se ipsum quoque perisse (exitium ~ uulnus)
 857 quamquam uis] quamuis **P**^x**hr** tardat **M**¹ (ardat **M**) **PR**¹² in ras. (ex tarda
 est, fide *Sabb.* et *Geym.*) **artyy**¹, *DSeru.*: tardet **M**^A**P**²**ωγ**, *Seru.*, *Tib.*: tarda est
Schaper; tardat i.e. 'sero uenit' 860 et talibus infit] ac talia fatur **Raeuv** (cf.
Aen. 3, 485 al.) 861 ultra est **Ra**

uiximus. aut hodie uictor spolia illa cruenta
 et caput Aeneae referes Lausique dolorum
 ultor eris mecum, aut, aperit si nulla uiam uis,
 865 occumbes pariter; neque enim, fortissime, credo,
 iussa aliena pati et dominos dignabere Teucros.
 dixit et exceptus tergo consueta locauit
 membra manusque ambas iaculis onerauit acutis,
 aere caput fulgens cristaque hirsutus equina.
 870 sic cursum in medios rapidus dedit: aestuat ingens
 871 uno in corde pudor mixtoque insania luctu.
 873 atque hic Aenean magna ter uoce uocauit.
 Aeneas agnouit enim laetusque precatur:
 875 'sic pater ille deum faciat, sic altus Apollo!
 incipias conferre manum.'
 tantum effatus et infesta subit obuius hasta.
 ille autem: 'quid me erepto, saeuissime, nato
 terres? haec uia sola fuit qua perdere posses:
 880 nec mortem horremus nec diuum parcimus ulli.
 desine, nam uenio moriturus et haec tibi porto
 dona prius.' dixit telumque intorsit in hostem;
 inde aliud super atque aliud figitque uolatque
 ingenti gyro, sed sustinet aureus umbo.
 885 ter circum adstantem laeuos equitauit in orbes
 tela manu iaciens, ter secum Troius heros
 immanem aerato circumfert tegmine siluam.
 inde ubi tot traxisse moras, tot spicula taedet

862 cruenta **MP¹Rωγ**, *Seru.*, *Tib.*: cruenti **P**, *agnoscit DSeru.*; *uide clausulam*
apud Homerum frequentissimam ξναρα βροτόεντα (e.g. *Il.* 6, 480)
 863 dolorem **PRkxyγ** (*corr.* **R¹γ¹**)   870 cursu **Ra**: cursus **γ** (*corr.* **γ¹**)
 871 uno] una **γ¹**: imo *recc.*   872 (= *Aen.* 12, 668) *om.*
 873 atque hic Aenean magna ter uoce uocauit. **MPRabnry**, *Tib.*, *non interpr. Seru.*: habent **ωγ¹**   881 iam *recc.*
 883 fugitque **MP** (*corr.* **M¹P¹**) **ceh**   884 aureus **Rωγ¹** (aureus **γ**), *Tib.*:
 aereus **MPb?** (*cf. uu.* 271 et 887)

- uellere, et urgetur pugna congressus iniqua,
 890 multa mouens animo iam tandem erumpit et inter
 bellatoris equi caua tempora conicit hastam.
 tollit se arrectum quadrupes et calcibus auras
 uerberat effusumque equitem super ipse secutus
 implicat eiectoque incumbit cernuus armo.
 895 clamore incendunt caelum Troesque Latinique.
 aduolat Aeneas uaginaque eripit ensem
 et super haec: 'ubi nunc Mezentius acer et illa
 effera uis animi?' contra Tyrrenus, ut auras
 suspiciens hausit caelum mentemque recepit:
 900 'hostis amare, quid increpitas mortemque minaris?
 nullum in caede nefas, nec sic ad proelia ueni,
 nec tecum meus haec pepigit mihi foedera Lausus.
 unum hoc per si qua est uictis uenia hostibus oro:
 corpus humo patiari tegi. scio acerba meorum
 905 circumstare odia: hunc, oro, defende furorem
 et me consortem nati concede sepulcro.'
 haec loquitur iuguloque haud inscius accipit ensem
 undantique animam diffundit in arma cruore.

898 ut MPR¹ (*in ras. ex et, fide Sabb. et Geym.*) ωγ¹, Tib.: et M^AP¹dkuy
 908 anima P (*corr. P¹*), Tib. diffundit Mωγ¹, Seru.: defundit PRainy:
 diffudit Tib. cruore P^x (*sed in restitutam a P² et denuo erasam testantur Sabb.*
et Geym.) Rωγ, Seru.: cruorem MP, Tib.

LIBER XI

- Oceanum interea surgens Aurora reliquit:
Aeneas, quamquam et sociis dare tempus humandis
praecipitant curae turbataque funere mens est,
uota deum primo uictor soluebat Eoo.
- 5 ingentem quercum decisis undique ramis
constituit tumulo fulgentiaque induit arma,
Mezenti ducis exuias, tibi magne tropaeum
bellipotens; aptat rorantis sanguine cristas
telaque trunca uiri, et bis sex thoraca petutum
- 10 perfossumque locis clipeumque ex aere sinistrae
subligat atque ensem collo suspendit eburnum.
tum socios (namque omnis eum stipata tegebat
turba ducum) sic incipiens hortatur ouantis:
'maxima res effecta, uiri; timor omnis abesto,
- 15 quod superest: haec sunt spolia et de rege superbo
primitiae manibusque meis Mezentius hic est.
nunc iter ad regem nobis murosque Latinos.
arma parate animis et spe praesumite bellum,
ne qua mora ignaros, ubi primum uellere signa
- 20 adnuerint superi pubemque educere castris,
impediat segnisue metu sententia tardet.
interea socios inhumataque corpora terrae

1-644 MPR

1 relinquit **aj**, *Diom.* 496, 7; cf. *Aen.* 4, 129   8 roranti **Ra**   18 animis *dist.*
M^xP², *Tib.*: aut animis aut parate (*ita ut sit animis et spe praesumite bellum*)
dist. Seru.; dicolon abundans esse credo, uerbis κατὰ χρισμόν *structis*
21 segnisue **MRa**: segnisque **M²ωγ** (sign- **Pc**gikrxz, segne- j), *Tib.*

mandemus, qui solus honos Acheronte sub imo est.
 ite,' ait 'egregias animas, quae sanguine nobis
 25 hanc patriam peperere suo, decorate supremis
 muneribus, maestamque Euandri primus ad urbem
 mittatur Pallas, quem non uirtutis egentem
 abstulit atra dies et funere mersit acerbo.'

Sic ait inlacrimans recipitque ad limina gressum,
 30 corpus ubi exanimi positum Pallantis Acoetes
 seruabat senior, qui Parrhasio Euandro
 armiger ante fuit, sed non felicibus aequē
 tum comes auspiciis caro datus ibat alumno;
 circum omnis famulumque manus Troianaque turba
 35 et maestum Iliades crinem de more solutae.
 ut uero Aeneas foribus sese intulit altis,
 ingentem gemitum tunsis ad sidera tollunt
 pectoribus, maestoque immugit regia luctu.
 ipse caput niuei fultum Pallantis et ora
 40 ut uidit leuique patens in pectore uulnus
 cuspidis Ausoniae, lacrimis ita fatur obortis:
 'tene,' inquit 'miserande puer, cum laeta ueniret,
 inuidit Fortuna mihi, ne regna uideres
 nostra neque ad sedes uictor ueherere paternas?
 45 non haec Euandro de te promissa parenti
 discedens dederam, cum me complexus euntem
 mitteret in magnum imperium metuensque moneret
 acris esse uiros, cum dura proelia gente.
 et nunc ille quidem spe multum captus inani
 50 fors et uota facit cumulatque altaria donis;
 nos iuuenem exanimum et nil iam caelestibus ullis
 debentem uano maesti comitamur honore.

23 imo est **M^A** (imost **M**) **ωγ¹** (*u. om. γ*), *Seru., Tib.*: imo **PRa** 24 quae] qui
Macrob. 4, 4, 9 30 exanime **My**: exanimis **Raceuv**: exanimum *Don. ad Ter.*
Andr. 234 41 abortis **ceuy** (*corr. γ¹*) 51 exanimem **Raceuv**

- infelix, nati funus crudele uidebis!
hi nostri reditus exspectatque triumphus?
55 haec mea magna fides? at non, Euandre, pudendis
uulneribus pulsum aspicias nec sospite dirum
optabis nato funus pater. ei mihi, quantum
praesidium Ausonia, et quantum tu perdis, Iule!’
Haec ubi defleuit, tolli miserabile corpus
60 imperat et toto lectos ex agmine mittit
mille uiros qui supremum comitentur honorem
intersintque patris lacrimis, solacia luctus
exigua ingentis, misero sed debita patri;
haud segnes alii cratis et molle feretrum
65 arbuteis texunt uirgis et uimine querno
exstructosque toros obtentu frondis inumbrant.
hic iuuenem agresti sublimem stramine ponunt:
qualem uirgineo demessum pollice florem
seu mollis uiolae seu languentis hyacinthi,
70 cui neque fulgor adhuc nec dum sua forma recessit;
non iam mater alit tellus uirisque ministrat.
tum geminas uestes auroque ostroque regentis
extulit Aeneas, quas illi laeta laborum
ipsa suis quondam manibus Sidonia Dido
75 fecerat et tenui telas discreuerat auro:
harum unam iuueni supremum maestus honorem
induit arsurasque comas obnubit amictu,
multaque praeterea Laurentis praemia pugnae
aggerat et longo praedam iubet ordine duci;
80 addit equos et tela quibus spoliauerat hostem.
uinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris

54 exoptatque **Ra**   57 ei **MPbjknγ**, *Don. ad Ter. Phorm.* 178: et **Ra**, *Tib.*:
heu ω   58 post Ausonia tantum distinxi; nominatiuum (Ausonia) uocatiuus
(Iule) subsequitur, ut in *Aen.* 2, 56: Ausonia uocatiuum faciunt edd. nonnulli
60 agmine **Mωγ**, *Seru. hic et ad u.* 92, *Tib.*: ordine **PRa** (cf. *Aen.* 7, 152)

- inferias, caeso sparsurus sanguine flammās,
indutosque iubet truncos hostilibus armis
ipsos ferre duces inimicaque nomina figi.
85 ducitur infelix aeuo confectus Acoetes,
pectora nunc foedans pugnis, nunc unguibus ora,
sternitur et toto proiectus corpore terrae;
ducunt et Rutulo perfusus sanguine currus.
post bellator equus positus insignibus Aethon
90 it lacrimans guttisque umectat grandibus ora.
hastam alii galeamque ferunt, nam cetera Turnus
uictor habet. tum maesta phalanx Teucrique sequuntur
Tyrrhenique omnes et uersis Arcades armis.
postquam omnis longe comitum praecesserat ordo,
95 substitit Aeneas gemituque haec addidit alto:
‘nos alias hinc ad lacrimas eadem horrida belli
fata uocant: salue aeternum mihi, maxime Palla,
aeternumque uale.’ nec plura effatus ad altos
tendebat muros gressumque in castra ferebat.
100 Iamque oratores aderant ex urbe Latina
uelati ramis oleae ueniamque rogantes:
corpora, per campos ferro quae fusa iacebant,
redderet ac tumulo sineret succedere terrae;
nullum cum uictis certamen et aethere cassis;
105 parceret hospitibus quondam socerisque uocatis.

82 sparsuros ω (*praeter ar*) γ¹, *Tib. in interpr.* flammam Rany 84 figi]
figot M (*corr. M^A*): fingi Ra 87 ante 86 *transp. Tib., del. ed. Parmensis an.*
1479; *post hunc uersum lac. statuit Ribbeck* 93 omnes MPωγ, *Probus 231, 1,*
Tib.: duces Rabdeu, Seru. (cf. uu. 171 et 835) 94 praecesserat MPRωγ, *Tib.:*
processerat γ¹; sensus est ‘praeterierat’: comites omnes feretrum ferentes gressi
sunt praeter Aenean qui gradum paulatim erat remoratus 95 edidit Raeu
(*aedidit M^A*) 97 pallas R; *palla testatur Prisc. 6, 54 (cf. etiam u. 152)*
101 rogantes MPωγ, *DSeru.: precantes Raeu, Seru. hic et ad Aen. 10, 31, Tib.*
(cf. u. 106) 104 aere dfhijkxz

- quos bonus Aeneas haud aspernanda precantis
 prosequitur uenia et uerbis haec insuper addit:
 ‘quaenam uos tanto fortuna indigna, Latini,
 implicuit bello, qui nos fugiatis amicos?
 110 pacem me exanimis et Martis sorte peremptis
 oratis? equidem et uiuis concedere uellem.
 nec ueni, nisi fata locum sedemque dedissent,
 nec bellum cum gente gero: rex nostra reliquit
 hospitia et Turni potius se credidit armis.
 115 aequius huic Turnum fuerat se opponere morti.
 si bellum finire manu, si pellere Teucros
 apparat, his mecum decuit concurrere telis:
 uixet cui uitam deus aut sua dextra dedisset.
 nunc ite et miseris supponite ciuibus ignem.’
 120 dixerat Aeneas. illi obstipuerunt silentes
 conuersique oculos inter se atque ora tenebant.
- Tum senior semperque odiis et crimine Drances
 infensus iuueni Turno sic ore uicissim
 orsa refert: ‘o fama ingens, ingentior armis,
 125 uir Troiane, quibus caelo te laudibus aequem?
 iustitiaene prius mirer belline laborum?
 nos uero haec patriam grati referemus ad urbem
 et te, si qua uiam dederit Fortuna, Latino
 iungemus regi: quaerat sibi foedera Turnus.
 130 quin et fatalis murorum attollere moles

110 pacem me] pacemne cdeuv

112 nisi] ni c, *Probus* 257, 7

113 relinquit **aeu** 117 decuit mecum **cdfghjnx**yz 118 sua] cui **P** (*in ras.*
ex sua, fide Sabb.) 122 tum] hunc **M**: tunc **M^A** 126 iustitiaene **Pωγ**, *Seru.*,
agnoscit Prisc. 17, 102 («iustitiaene ... *aptius*»); iustitiane **MRa**, *Prisc. quinques*:
 iustitiamne **r**; iustitiaene et iustitiane *agnoscit DSeru.* laborem **P** (*fide Sabb. et*
Geym.; corr. P⁽¹⁾ in ras.) **Rakry¹**

- saxaque subuectare umeris Troiana iuuabit.
 dixerat haec unoque omnes eadem ore fremebant.
 bis senos pepigere dies et pace sequestra
 per siluas Teucri mixtique impune Latini
 135 errauere iugis. ferro sonat alta bipenni
 fraxinus, euertunt actas ad sidera pinus,
 robora nec cuneis et olentem scindere cedrum
 nec plaustis cessant uectare gementibus ornos.
 Et iam Fama uolans, tanti praenuntia luctus,
 140 Euandrum Euandrique domos et moenia replet,
 quae modo uictorem Latio Pallanta ferebat.
 Arcades ad portas ruere et de more uetusto
 funereas rapuere faces: lucet uia longo
 ordine flammaram et late discriminat agros.
 145 contra turba Phrygum ueniens plangentia iungit
 agmina. quae postquam matres succedere tectis
 uiderunt, maestam incendunt clamoribus urbem.
 at non Euandrum potis est uis ulla tenere,
 sed uenit in medios. feretro Pallanta reposto
 150 procubuit super atque haeret lacrimansque gemensque,
 et uia uix tandem uoci laxata dolore est:
 ‘non haec, o Palla, dederas promissa parenti,
 cautius ut saeuo uelles te credere Marti.

131 subiectare **P** (corr. **P**²²): subuectari **cdjxyz** troiane **M**^{A2}**Rgyz** (troiana **P**⁽¹⁾
in ras. ex troiane fide Sabh. et Geym.; cf. u. 125 134 siluam **M**
 139 uolans] mali *Tib. hic et ad Aen. 12, 607 (cf. Aen. 10, 510)* 140 conplet
M^A (cf. *Aen. 7, 395 et 9, 39*) 142 at portis «*multa exemplaria ... habuerunt*»
teste DSeru. 145 iungit **PRωγ** (iunget c): iungunt **Mbr, Tib.** 149 pallanta
M^{Aix2}: pallante **MPRωγ, Seru., Tib.**; cf. *Aen. 9, 444; Stat. Theb. 6, 35–36*
 150 procumbit **Ra** 151 uoci **M**^x (ex uoces) **Pω, Tib.**: uocis **P**¹**Raiγ**: om.
Seru. ad Aen. 12, 47 dolorest **MP** (corr. **M**^A): dolori est *Seru. ad Aen. 12, 47;*
 uocis ... dolori est *Heinsius non male* 152 pallas **Pγ** (corr. **γ**¹); palla testatur
Seru. ad buc. 3, 74 (cf. etiam u. 97) parenti] petenti «*alii*» ap. *DSeru.*

- haud ignarus eram quantum noua gloria in armis
 155 et praedulce decus primo certamine posset.
 primitiae iuuenis miserae bellicae propinqui
 dura rudimenta et nulli exaudita deorum
 uota precesque meae! tuque, o sanctissima coniunx,
 felix morte tua neque in hunc seruata dolorem!
 160 contra ego uiuendo uici mea fata, superstes
 restarem ut genitor. Troum socia arma secutum
 obruerent Rutuli telis! animam ipse dedissem
 atque haec pompa domum me, non Pallanta, referret!
 nec uos arguerim, Teucris, nec foedera nec quas
 165 iunximus hospitio dexteras: sors ista senectae
 debita erat nostrae. quod si immatura manebat
 mors gnatum, caesis Volscorum milibus ante
 ducentem in Latium Teucros cecidisse iuuabit.
 quin ego non alio digner te funere, Palla,
 170 quam pius Aeneas et quam magni Phryges et quam
 Tyrrhenique duces, Tyrrhenum exercitus omnis.
 magna tropaea ferunt quos dat tua dextera leto;
 tu quoque nunc stares immanis truncus in armis,
 esset par aetas et idem si robur ab annis,
 175 Turne. sed infelix Teucros quid demoror armis?
 uadite et haec memores regi mandata referte:
 quod uitam moror inuisam Pallante preempto
 dextera causa tua est, Turnum gnatoque patrique
 quam debere uides. meritis uacat hic tibi solus

159 neque] nec **Pbikzy** (corr. γ^1)   160 fata dist. **P²**, *Seru.*, *Tib.*: uici dist. **M^x**,
 «multi» ap. *Seru.* («ut mea fata per exclamationem dictum sit»)   164 arguerem
Rauy (corr. γ^1)   168 iuuabit **P $\omega\gamma^1$** (-bat γ), *Seru.*: iuuaret **Mb?r? γ^2** , *Tib.*:
 iuuare **Ra**   169 dignem «alii» ap. *DSeru.*   172 ferant **PRa?bdinx γ** (corr.
 γ^1)   173 armis codd., *Seru.*, *Tib.*, *Prisc.* 16, 11: aruis *Heinsius*, *Bentley*; truncus
 in armis i.e. *tropaeum ex Turni spoliis constitutum*   175 armis] ultra *Heinsius*
 176 audite **P** (*fide Sabb. et Geym.*, corr. **P⁽¹⁾** in ras.) **Ra**

180 fortunaque locus. non uitae gaudia quaero,
nec fas, sed gnato manis perferre sub imos.’

Aurora interea miseris mortalibus aliam
extulerat lucem, referens opera atque labores:
iam pater Aeneas, iam curuo in litore Tarchon
185 constituere pyras; huc corpora quisque suorum
more tulere patrum, subiectisque ignibus atris
conditur in tenebras altum caligine caelum.
ter circum accensos cincti fulgentibus armis
decurrere rogos, ter maestum funeris ignem
190 lustrare in equis ululatusque ore dedere.
spargitur et tellus lacrimis, sparguntur et arma,
it caelo clamorque uirum clangorque tubarum.
hic alii spolia occisis derepta Latinis
coniciunt igni, galeas ensesque decoros
195 frenaque feruentisque rotas; pars munera nota,
ipsorum clipeos et non felicia tela.
multa bouum circa mactantur corpora Morti,
saetigerosque sues raptasque ex omnibus agris
in flammam iugulant pecudes. tum litore toto
200 ardentis spectant socios semustaque seruant
busta, neque auelli possunt, nox umida donec
inuertit caelum stellis fulgentibus aptum.

Nec minus et miseri diuersa in parte Latini
innumeras struxere pyras, et corpora partim
205 multa uirum terrae infodiunt auctaque partim
finitimos tollunt in agros urbique remittunt.
cetera confusaeque ingentem caedis aceruum

184 in] et M (corr. M²)   188 cuncti Ra   201 neque] nec Ra
202 fulgentibus Raeu (cf. *Enn. ann.* 29 et 159 *Vahl.*² [= 27 et 145 *Sk.*] et
Macrob. 6, 1, 9): ardentibus MPωγ, *Tib.* (cf. *Aen.* 4, 482 et 6, 797; *Enn. ann.* 339
*Vahl.*² [= 348 *Sk.*])   207 caedis] stragis Raeu (cf. *u.* 384 et *Aen.* 6, 504)

- nec numero nec honore cremant: tunc undique uasti
certatim crebris conlucent ignibus agri.
210 tertia lux gelidam caelo dimouerat umbram:
maerentes altum cinerem et confusa ruebant
ossa focis tepidoque onerabant aggere terrae.
iam uero in tectis, praediuitis urbe Latini,
praecipuus fragor et longi pars maxima luctus;
215 hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum
pectora maerentum puerique parentibus orbi
dirum exsecrantur bellum Turnique hymenaeos:
ipsum armis ipsumque iubent decernere ferro,
qui regnum Italiae et primos sibi poscat honores.
220 ingrauat haec saeuus Drances solumque uocari
testatur, solum posci in certamina Turnum.
multa simul contra uariis sententia dictis
pro Turno, et magnum reginae nomen obumbrat,
multa uirum meritis sustentat fama tropaeis.
225 Hos inter motus, medio in flagrante tumultu,
ecce super maesti magna Diomedis ab urbe
legati responsa ferunt: nihil omnibus actum
tantorum impensis operum, nil dona neque aurum
nec magnas ualuisse preces, alia arma Latinis
230 quaerenda aut pacem Troiano ab rege petendum.
deficit ingenti luctu rex ipse Latinus;
fatalem Aenean manifesto numine ferri

208 nec²] neque Pc   214 longe ω (*praeter a*), «*melius*» iudice Seru., Tib.
220 haec] et Py   221 certamine Raeuv   222–223 om. M (*ima pagina
addiderat M^A, uersus erasit et denuo scripsit man. librario simillima; cf. Aen. 1,
169*)   224 uirum] simul (*cf. u. 222*) M (*corr. M^A*)   226 magna] magni Diom.
413, 26, agnoscit Seru. (*cf. Aen. 8, 9*)   228 neque] nec Rω (*praeter cnv*), Seru.,
Tib.   230 aut] et DSeru. *ad georg. 4, 484*   ab] a R, GLK V, 649, 21
petendum M^Abhinu, Rufin. 57, 22, GLK V, 649, 22, Seru. *hic et ad Aen. 10,
628, DSeru. ad georg. 4, 484; cf. Sil. 11, 559*: petendam MPRωγ, Tib.

- admonet ira deum tumulique ante ora recentes.
 ergo concilium magnum primosque suorum
 235 imperio accitos alta intra limina cogit.
 olli conuenere fluuntque ad regia plenis
 tecta uiis. sedet in mediis et maximus aeuo
 et primus sceptris haud laeta fronte Latinus;
 atque hic legatos Aetola ex urbe remissos
 240 quae referant fari iubet, et responsa reposcit
 ordine cuncta suo. tum facta silentia linguis,
 et Venulus dicto parens ita farier infit:
 ‘Vidimus, o ciues, Diomedem Argiuaque castra,
 atque iter emensi casus superauius omnis,
 245 contigimusque manum qua concidit Ilia tellus.
 ille urbem Argyripam patriae cognomine gentis
 uictor Gargani condebat Iapygis agris.
 postquam introgressi et coram data copia fandi,
 munera praeferimus, nomen patriamque docemus,
 250 qui bellum intulerint, quae causa attraxerit Arpos.
 auditis ille haec placido sic reddidit ore:
 “o fortunatae gentes, Saturnia regna,
 antiqui Ausonii, quae uos fortuna quietos
 sollicitat suadetque ignota lacessere bella?
 255 quicumque Iliacos ferro uiolauimus agros
 (mitto ea quae muris bellando exhausta sub altis,
 quos Simois premat ille uiros) infanda per orbem

235 infra **M**² limina] moenia **Raeu** 236 olli] ilico **dfjz** (illi **g**) ruuntque
Mbr: fuuntque **P** (*corr.* **P**¹) 241 tunc **Pcγ** (*corr.* **γ**¹) 243 diomedem **ω**,
DSeru.: diomedem **MPRabeuγ**, *Macrob.* 5, 17, 19 (*ut uid.*), *Tib.*: diomede **f**;
 diomedem uel diomede *legendum censet Seru.* (*qui diomede praefert*)
 247 aruis **dfghijvzx**, *Seru.*, *Tib.*; *cf. Aen.* 10, 390 248 congressi **Raeu**, *Tib.*
(cf. u. 631) 251 redidit **M** (reddidit **M**^A *ut uid.*, *dein* edidit, *r* et *d* *erasis*,
nescioquis: cf. Aen. 7, 194) **y** 255 populauius **Raeu** 256 exhausimus **P**⁽¹⁾
(ex exhausta sub fide Sabb. et Geym.) γ (*corr.* **γ**¹)

- supplicia et scelerum poenas expendimus omnes,
 uel Priamo miseranda manus; scit triste Mineruae
 260 sidus et Euboicae cautes ultorque Caphereus.
 militia ex illa diuersum ad litus abacti
 Atrides Protei Menelaus adusque columnas
 exulat, Aetnaeos uidit Cyclopas Vlixes.
 regna Neoptolemi referam uersosque penates
 265 Idomenei? Libycone habitantis litore Locros?
 ipse Mycenaeus magnorum ductor Achium
 coniugis infandae prima inter limina dextra
 oppetiit: deuictam Asiam subsedit adulter.
 inuidisse deos, patriis ut redditus aris
 270 coniugium optatum et pulchram Calydona uiderem?
 nunc etiam horribili uisu portenta sequuntur
 et socii amissi petierunt aethera pinnis
 fluminibusque uagantur aues (heu, dira meorum
 supplicia!) et scopulos lacrimosis uocibus implent.
 275 haec adeo ex illo mihi iam speranda fuerunt
 tempore cum ferro caelestia corpora demens
 appetii et Veneris uiolaui uulnere dextram.

258 sceleris ... omnis «alii» *ap. Seru.* 259 damus **P**¹ *in ras.* (ex manus *fide Sabb. et Geym.*) **γ**, *Tib. in interpr.* 261 adacti **M**²**n**, *Tib.* 263 ex(s)ulat **M**²**PR****ωγ**¹, *Seru., Gramm.:* et solat **M**: exolat **P**^x**γ**, *Tib.:* exultat **cv** 267 inter **Pcknrvxzγ**, *Macrob.* 4, 3, 12 et 4, 4, 22, *Tib.:* intra **MR****ωγ**¹, *Seru.;* *cf. u.* 882 268 deuictam asiam **MPRabryγ**, *Arus.* 511, 23, *Tib.:* deuicta asia **ωγ**¹, *Seru. ad Aen.* 5, 498; *utrumque agnoscit Seru. hic (qui tamen deuicta Asia praefert) subsedit MP**ωγ**, *Arus., Seru. hic et ad Aen.* 5, 498: possedit **M**^A**Ray**¹, *Macrob.* 4, 4, 22, *Tib.* 269–270 inuidisse deos – uiderem] *pergit Diomedes enumerans Graecorum ductorum et ipsius calamitates (referam, u.* 264), *interposita autem per parecbasin de Agamemnone mentione (uu.* 266–268); *iniuria ante hos uersus uu.* 264–265 *transp. Ribbeck, lac. statuit Courtney («BICS»* 28, 1981, 20) 272 amissis **P** (*corr. P*^x): admissis «nonnulli» *ap. Seru.* 275 adeo] eadem **Pγ** (*corr. γ*¹) ex illo *om. Ra* superanda **Ra***

- ne uero, ne me ad talis impellite pugnas:
 nec mihi cum Teucris ullum post eruta bellum
 280 Pergama nec ueterum memini laetorue malorum.
 munera quae patriis ad me portatis ab oris
 uertite ad Aenean. stetimus tela aspera contra
 contulimusque manus: experto credite quantus
 in clipeum adsurgat, quo turbine torqueat hastam.
 285 si duo praeterea talis Idaea tulisset
 terra uiros, ultro Inachias uenisset ad urbes
 Dardanus et uersis lugeret Graecia fatis.
 quidquid apud durae cessatum est moenia Troiae,
 Hectoris Aeneaeque manu uictoria Graium
 290 haesit et in decimum uestigia rettulit annum;
 ambo animis, ambo insignes praestantibus armis,
 hic pietate prior. coeant in foedera dextrae,
 qua datur; ast armis concurrant arma cauete.”
 et responsa simul quae sint, rex optime, regis
 295 audisti et quae sit magno sententia bello.’

- Vix ea legati, uariusque per ora cucurrit
 Ausonidum turbata fremor, ceu saxa morantur
 cum rapidos amnis, fit clauso gurgite murmur
 uicinaeque fremunt ripae crepitantibus undis.
 300 ut primum placati animi et trepida ora quierunt,
 praefatus diuos solio rex infit ab alto:

- ‘Ante equidem summa de re statuisset, Latini,
 et uellem et fuerat melius, non tempore tali
 cogere concilium, cum muros adsidet hostis.
 305 bellum importunum, ciues, cum gente deorum
 inuictisque uiris gerimus, quos nulla fatigant

279 diruta **Ra** bellum **MPknryzy**, *Seru.*, *Prisc.* 8, 26 et 10, 12: bellum est
Rω, *Tib.* 281 portastis **ω** (*praeter aknrν*), *Seru.*, *DSeru.* ad u. 243
 288 certatum **MA** 294 regis] regum **Ra** (*cf. u. 353*) 300 trepida] rabida **Ra**
(cf. Aen. 6, 102) quierant **Ra** 304 obsidet **Mbjrv**

- proelia nec uicti possunt absistere ferro.
 spem si quam ascitis Aetolum habuistis in armis,
 ponite: spes sibi quisque, sed haec quam angusta uidetis.
 310 cetera qua rerum iaceant perculsa ruina,
 ante oculos interque manus sunt omnia uestras.
 nec quemquam incuso: potuit quae plurima uirtus
 esse, fuit; toto certatum est corpore regni.
 nunc adeo quae sit dubiae sententia menti
 315 expediam et paucis (animos adhibete) docebo.
 est antiquus ager Tusco mihi proximus amni,
 longus in occasum, finis super usque Sicanos;
 Aurunci Rutulique serunt et uomere duros
 exercent colles atque horum asperrima pascunt.
 320 haec omnis regio et celsi plaga pinea montis
 cedat amicitiae Teucrorum, et foederis aequas
 dicamus leges sociosque in regna uocemus:
 considant, si tantus amor, et moenia condant.
 sin alios finis aliamque capessere gentem
 325 est animus possuntque solo decedere nostro,
 bis denas Italo texamus robore nauis,
 seu pluris complere ualent (iacet omnis ad undam
 materies): ipsi numerumque modumque carinis
 praecipiant, nos aera, manus, naualia demus.
 330 praeterea, qui dicta ferant et foedera firment
 centum oratores prima de gente Latinos
 ire placet pacisque manu praetendere ramos,
 munera portantis aurique eborisque talenta
 et sellam regni trabeamque insignia nostri.
 335 consulite in medium et rebus succurrite fessis.’
 Tum Drances idem infensus, quem gloria Turni

307 proelia *dist.* M^x 315 et *del.* P^x, *om.* γ paucis *dist.* M^{AP}2; «*aut* paucis
 docebo *aut* animos paucis adhibete» *DSeru.* 324 aliamque MRω: aliamue
 Pbceuvyzy, *Tib.* 325 poscuntque *recc.* 335 fessis] uestris Pγ (*corr.* γ¹)

- obliqua inuidia stimulisque agitabat amaris,
 largus opum et lingua melior, sed frigida bello
 dextera, consiliis habitus non futilis auctor,
 340 seditione potens (genus huic materna superbum
 nobilitas dabat, incertum de patre ferebat),
 surgit et his onerat dictis atque aggerat iras:
 'rem nulli obscuram nostrae nec uocis egentem
 consulis, o bone rex: cuncti se scire fatentur
 345 quid fortuna ferat populi, sed dicere mussant.
 det libertatem fandi flatusque remittat,
 cuius ob auspiciū infaustum moresque sinistros
 (dicam equidem, licet arma mihi mortemque minetur)
 lumina tot cecidisse ducum totamque uidemus
 350 consedissee urbem luctu, dum Troia temptat
 castra fugae fidens et caelum territat armis.
 unum etiam donis istis, quae plurima mitti
 Dardanidis dicique iubes, unum, optime regum,
 adicias, nec te ullius uiolentia uincat
 355 quin natam egregio genero dignisque hymenaeis
 des pater et pacem hanc aeterno foedere iungas.
 quod si tantus habet mentes et pectora terror,
 ipsum obtestemur ueniamque oremus ab ipso:
 cedat, ius proprium regi patriaeque remittat.
 360 quid miseros totiens in aperta pericula ciues
 proicis, o Latio caput horum et causa malorum?
 nulla salus bello: pacem te poscimus omnes,

338 linguae P (corr. P^x), DSeru. (cf. Aen. 1, 441 'laetissimus umbrae')
 341 ferebat MP^xωγ, Seru., Tib.: ferebant PRackγ¹ 345 ferat M^APRabkry,
 Non. 427, 15, Tib., Prisc. 18, 40: petat Mωγ¹ 351 fuga Ra 353 ducique γ
 (corr. γ¹, sed rursus ducique γ²) 356 iungas MPωγ, Tib. (cf. Aen. 8, 56 al.):
 firmes M^ARakr, Seru. hic et ad u. 363 (cf. u. 330) 359 cedat dist. M^x, Asper
 ap. Seru. («id est 'hanc ueniam oremus ut cedat'» DSeru.), Tib.: cedat ius
 continuat P, et hanc distinctionem agnoscit DSeru.

Turne, simul pacis solum inuiolabile pignus.
 primus ego, inuisum quem tu tibi fingis (et esse
 365 nil moror), en supplex uenio. miserere tuorum,
 pone animos et pulsus abi. sat funera fusi
 uidimus ingentis et desolauimus agros.
 aut si fama mouet, si tantum pectore robur
 concipis et si adeo dotalis regia cordi est,
 370 aude atque aduersum fidens fer pectus in hostem.
 scilicet ut Turno contingat regia coniunx,
 nos animae uiles, inhumata infletaque turba,
 sternamur campis. etiam tu, si qua tibi uis,
 si patrii quid Martis habes, illum aspice contra
 375 qui uocat.’
 Talibus exarsit dictis uiolentia Turni;
 dat gemitum rumpitque has imo pectore uoces:
 ‘larga quidem semper, Drance, tibi copia fandi
 tum cum bella manus poscunt, patribusque uocatis
 380 primus ades; sed non replenda est curia uerbis,
 quae tuto tibi magna uolant, dum distinet hostem
 agger moerorum nec inundant sanguine fossae.
 proinde tona eloquio (solitum tibi) meque timoris
 argue tu, Drance, quando tot stragis acruos

366 funere P (*fide Sabb. et Geym., corr. P⁽¹⁾ in ras.; postea rursus funere P²⁾ γ*
(corr. γ¹⁾ fusi M^x (*signum correctionis dein erasum?*) Rωγ¹, Seru., Tib.: fusis
 M: fuso Pγ 367 designauimus Pb²γ (*corr. γ¹⁾* 368 rubor Mγ (*corr. γ¹⁾*,
 Tib. in interpr. 369 et] aut Mn adeo est P (*est del. P^x*) 372 infleta
 inomataque M (*corr. M^{A)}* 373 sternemur cefghjuvyzγ¹, Tib. et iam non
 inscite Heinsius 378 drances (drance M^x) semper M 381 distinet Pωγ,
 Seru., Tib.: detinet Mxz: destinat Ra (*distinet et detinet codd. Prisc. 8, 26*)
 hostes M, Prisc. 382 agger iknrxy¹, Tib., Prisc.: aggere MPRωγ (*cf. Aen. 10,*
144) moerorum MPfgix: murorum P^xRωγ, Tib., Prisc. (*cf. Aen. 10, 24 et*
144) nec] et (*cf. Aen. 10, 24*) Pγ (*corr. γ¹⁾* fossae et fossas agnoscit Prisc. 8, 26
(cf. Aen. 10, 24) 384 stragis] caedis Quint. 9, 2, 49 (*cf. u. 207 et Aen. 10, 245*)

- 385 Teucrorum tua dextra dedit passimque tropaeis
 insignis agros. possit quid uiuida uirtus
 experiare licet, nec longe scilicet hostes
 quaerendi nobis; circumstant undique muros.
 imus in aduersos: quid cessas? an tibi Mauors
 390 uentosa in lingua pedibusque fugacibus istis
 semper erit?
 pulsus ego? aut quisquam merito, foedissime, pulsum
 arguet, Iliaco tumidum qui crescere Thybrim
 sanguine et Euandri totam cum stirpe uidebit
 395 procubuisse domum atque exutos Arcadas armis?
 haud ita me experti Bitias et Pandarus ingens
 et quos mille die uictor sub Tartara misi,
 inclusus muris hostilique aggere saeptus.
 nulla salus bello? capiti cane talia, demens,
 400 Dardanio rebusque tuis. proinde omnia magno
 ne cessa turbare metu atque extollere uires
 gentis bis uictae, contra premere arma Latini.
 nunc et Myrmidonum proceres Phrygia arma tremescunt,
 [nunc et Tydides et Larisaeus Achilles,]
 405 amnis et Hadriacas retro fugit Aufidus undas.
 uel cum se pavidum contra mea iurgia fingit,
 artificis scelus, et formidine crimen acerbatur.
 numquam animam talem dextra hac (absiste moueri)
 amittes: habitet tecum et sit pectore in isto.

386 agros] campos *Seru.* 389 haud inepte nonnulli edd., *Heinsium secuti*,
retorico ex more interrogandi notam post aduersos posuerunt quid] qui **PcY**
 (corr. **Y**¹) 390 ante 389 habent **Ra** 391 nequiquam armis terrebimus
 hostem *add. M (del. M^x)* 393 arguit **M (corr. M²)** 396 ingens] urguens **M**
 (corr. **M^{A2}**) 404 u. secl. *Klouček; hic uersus, qui Aen. 2, 197 iterat, etsi uim*
orationi addere uidetur, re uera otiosam et ineptam offert sententiam: nam
quodam modo Achilles, cum primus sit Myrmidonum, in superiore uersu iam
significatus est 406 fingit] iactat *Quint. 9, 3, 14 (cf. Aen. 10, 95)*

- 410 nunc ad te et tua magna, pater, consulta reuertor.
 si nullam nostris ultra spem ponis in armis,
 si tam deserti sumus et semel agmine uerso
 funditus occidimus neque habet Fortuna regressum,
 oremus pacem et dextras tendamus inertis.
- 415 quamquam o si solitae quicquam uirtutis adesset!
 ille mihi ante alios fortunatusque laborum
 egregiusque animi, qui, ne quid tale uideret,
 procubuit moriens et humum semel ore momordit.
 sin et opes nobis et adhuc intacta iuuentus
- 420 auxilioque urbes Italae populique supersunt,
 sin et Troianis cum multo gloria uenit
 sanguine (sunt illis sua funera, parque per omnis
 tempestas), cur indecores in limine primo
 deficimus? cur ante tubam tremor occupat artus?
- 425 multa dies uariique labor mutabilis aevi
 rettulit in melius, multos alterna reuisens
 lusit et in solido rursus Fortuna locauit.
 non erit auxilio nobis Aetolus et Arpi:
 at Messapus erit felixque Tolumnius et quos
- 430 tot populi misere duces, nec parua sequetur
 gloria delectos Latio et Laurentibus agris.
 est et Volscorum egregia de gente Camilla
 agmen agens equitum et florentis aere cateruas.
 quod si me solum Teucri in certamina poscunt

410 magna **PRachy** (cf. u. 469): magne **Mω**, *Tib.* 412 semel] simul **Pγ**
 (corr. **γ**¹) 418 semel **M²ωγ**, *Seru.* («cito, confestim»), *Tib.*: simul **MRa**:
 semul **P** momordit **MRωγ**¹, *Seru.*, *Tib.*: momordet ex memordet **P** (ut uid.
 ex orig.), momordet **γ** 422 suntque **Rab** illi **n**, agnoscit *Seru.* («legitur et
 illi, et aut Aeneae intellegimus aut aduerbium loci est pro 'illic'»)
 425 uariusque **M^AP²cegjkruvγγ** (corr. **γ**¹), *Non.* 380, 40, *Macrob.* 6, 2, 16,
Tib. 426 multosque **M^A** 430 parua] tarda **i²x**, *Seru.* (cf. *georg.* 2, 52)
 431 delectos **bfhjvγγ**¹

- 435 idque placet tantumque bonis communibus obsto,
 non adeo has exosa manus Victoria fugit
 ut tanta quicquam pro spe temptare recusem.
 ibo animis contra, uel magnum praestet Achillem
 factaque Volcani manibus paria induat arma
 440 ille licet. uobis animam hanc soceroque Latino
 Turnus ego, haud ulli ueterum uirtute secundus,
 deuoui. solum Aeneas uocat? et uocet oro;
 nec Drances potius, siue est haec ira deorum,
 morte luat, siue est uirtus et gloria, tollat.’
 445 Illi haec inter se dubiis de rebus agebant
 certantes; castra Aeneas aciemque mouebat.
 nuntius ingenti per regia tecta tumultu
 ecce ruit magnisque urbem terroribus implet:
 instructos acie Tiberino a flumine Teucros
 450 Tyrrhenamque manum totis descendere campis.
 extemplo turbati animi concussaue uulgi
 pectora et arrectae stimulis haud mollibus irae.
 arma manu trepidi poscunt, fremit arma iuuentus,
 flent maesti mussantque patres; hic undique clamor
 455 dissensu uario magnus se tollit in auras,
 haud secus atque alto in luco cum forte cateruae
 consedere auium piscosoue amne Padusae
 dant sonitum rauci per stagna loquacia cycni.
 ‘immo,’ ait ‘o ciues,’ arrepto tempore Turnus,
 460 ‘cogite concilium et pacem laudate sedentes;
 illi armis in regna ruunt.’ nec plura locutus
 corripuit sese et tectis citus extulit altis.
 ‘tu, Voluse, armari Volscorum edice manipulis,

439 induit (cf. u. 6 et Aen. 9, 180) Piγ (corr. γ¹)   449 a om. M (add. M^A)
 451 animo Raeu (ani M, mi add. M^A)   455 in] ad M   457 piscosoque P¹g:
 piscosque γ (corr. γ¹)   461 ruant e recc. Heinsius, Bentley   462 portis Tib.
 in lemm. (sed tectis in interpr.)   463 maniplos Pγ (corr. γ¹)

- duc' ait 'et Rutulos. equitem Messapus in armis
 465 et cum fratre Coras latis diffundite campis.
 pars aditus urbis firment turrisque capessant;
 cetera, qua iusso, mecum manus inferat arma.'
 Illicet in muros tota discurritur urbe.
 concilium ipse pater et magna incepta Latinus
 470 deserit ac tristi turbatus tempore differt
 multaque se incusat qui non acceperit ultro
 Dardanium Aenean generumque asciuerit urbi.
 praefodiunt alii portas aut saxa sudesque
 subuectant. bello dat signum rauca cruentum
 475 bucina; tum muros uaria cinxere corona
 matronae puerique: uocat labor ultimus omnis.
 nec non ad templum summasque ad Palladis arces
 subuehitur magna matrum regina caterua
 dona ferens, iuxtaque comes Lauinia uirgo,
 480 causa mali tanti, oculos deiecta decoros.
 succedunt matres et templum ture uaporant
 et maestas alto fundunt de limine uoces:
 'armipotens, praeses belli, Tritonia uirgo,
 frange manu telum Phrygii praedonis et ipsum
 485 pronum sterne solo portisque effunde sub altis.'
 cingitur ipse furens certatim in proelia Turnus.

464 equitem **MPbhiknuxy**, *Asper p. 534, 21, Cledon. 44, 15, Seru., Tib. (cf. u. 517): equites P²Rωy* 466 firment **MRωy¹**, *DSeru. ad u. 473, Tib.: firmet M^xPgny* capessant **Rωy¹**, *Tib.: capessat MPny* 469 consilium **M** (*corr. M²*) **yy¹** pater ipse **M** (*ord. rest. M^x*) 471 qui] quod **P¹** (*ex qui fide Sabb. et Geym.*) **γ** ultro] ante *susp.* *Mynors cl. Aen. 12, 612* 472 urbi] ultro *susp.* *Mynors cl. Aen. 12, 613* 480 mali tanti **M^xPfginrx^y**, *Seru. ad Aen. 12, 66, DSeru. (cf. Aen. 6, 93 et 10, 510): mali tantis Mbz: malis tantis Rω; mali tanti et malis tantis agnoscit Tib.* 483 praeses **MPRadirxzy¹**, *Diom. 446, 29, Seru., Tib.: praesens M^{AP}ωy, *Sac. 461, 3, Arus. 502, 15, Macrob. 5, 3, 10; utrumque agnoscit DSeru.* 485 altis] ipsis *Macrob. 5, 3, 10 (cf. u. 499)**

iamque adeo rutilum thoraca indutus aënis
 horrebat squamis surasque incluserat auro,
 tempora nudus adhuc, laterique accinxerat ensem
 490 fulgebatque alta decurrens aureus arce
 exsultatque animis et spe iam praecipit hostem:
 qualis ubi abruptis fugit praesepia uinclis
 tandem liber equus, campoque potitus aperto
 aut ille in pastus armentaque tendit equarum
 495 aut adsuetus aquae perfundi flumine noto
 emicat arrectisque fremitu ceruicibus alte
 luxurians, luduntque iubae per colla, per amos.

Obuia cui Volscorum acie comitante Camilla
 occurrit portisque ab equo regina sub ipsis
 500 desiluit, quam tota cohors imitata relictis
 ad terram defluxit equis; tum talia fatur:
 ‘Turne, sui merito si qua est fiducia forti,
 audeo et Aeneadam promitto occurrere turmae
 solaque Tyrrhenos equites ire obuia contra.
 505 me sine prima manu temptare pericula belli,
 tu pedes ad muros subsiste et moenia serua.’
 Turnus ad haec oculos horrenda in uirgine fixus:
 ‘o decus Italiae uirgo, quas dicere grates
 quasue referre parem? sed nunc, est omnia quando
 510 iste animus supra, mecum partire laborem.
 Aeneas, ut fama fidem missique reportant
 exploratores, equitum leuia improbus arma
 praemisit, quaterent campos; ipse ardua montis
 per deserta iugo superans aduentat ad urbem.

487 rutilum **Rabiknrx**, *Gell.* 2, 6, 22, *Macrob.* 5, 10, 11 et 6, 7, 18, *DSeru. ad Aen.* 10, 314: rutulum **MPωγ**, *Tib.* 498 acies **P** (corr. **P^x**) 503 et del. **P^x**, om. **γ** (add. **γ¹**) turma **P^x** (ex tormae) **γ** (corr. **γ¹**): turmis **Ra** 507 fixis **Mc** (corr. **M^A**): fixos **γ¹**, *Agroec.* 121, 2 510 supra] superat **M** (corr. **M^x**)

515 furta paro belli conuexo in tramite siluae,
 ut biuias armato obsidam milite fauces.
 tu Tyrrhenum equitem conlatis excipe signis;
 tecum acer Messapus erit turmaeque Latinae
 Tiburtique manus, ducis et tu concipe curam.’
 520 sic ait et paribus Messapum in proelia dictis
 hortatur sociosque duces et pergit in hostem.

Est curuo anfractu ualles, accommoda fraudi
 armorumque dolis, quam densis frondibus atrum
 urget utrimque latus, tenuis quo semita ducit
 525 angustaeque ferunt fauces aditusque maligni.
 hanc super in speculis summoque in uertice montis
 planities ignota iacet tutique receptus,
 seu dextra laeuaque uelis occurrere pugnae
 siue instare iugis et grandia uoluere saxa:
 530 huc iuuenis nota fertur regione uiarum
 arripuitque locum et siluis insedit iniquis.

Velocem interea superis in sedibus Opim,
 unam ex uirginibus sociis sacraque caterua,
 compellabat et has tristis Latonia uoces
 535 ore dabat: ‘graditur bellum ad crudele Camilla,
 o uirgo, et nostris nequiquam cingitur armis,
 cara mihi ante alias. neque enim nouus iste Dianae
 uenit amor subitaque animum dulcedine mouit.
 pulsus ob inuidiam regno uirisque superbas
 540 Priuerno antiqua Metabus cum excederet urbe,
 infantem fugiens media inter proelia belli

515 deuexo *Tib.* 519 tiburtique **M**¹³**P**²**Racek**uuyz: tiburnique **MP**ω, *Seru.*,
Tib.; cf. *Aen.* 7, 671 524 quo] quos **Rac**: «legitur et qua» *Seru.* 526 ante
 525 habent **ceu** in¹] e (cf. *Aen.* 4, 586 al.) **Pf**γ (corr. γ¹): om. **Ra**
 527 receptus **MP**ωγ¹ (-ptis γ), *Seru.*, *Tib.*: recessus **M**^A**Raj**, «male quidam» ap.
Seru. 533 sacris sociaque **Rac** 534 tristi **Ra** 538 subitoque **M** (corr.
M^A) mouet **eu**v

sustulit exilio comitem matrisque uocauit
 nomine Casmillae mutata parte Camillam.
 ipse sinu prae se portans iuga longa petebat
 545 solorum nemorum: tela undique saeua premebant
 et circumfuso uolitabant milite Volsci.
 ecce fugae medio summis Amasenus abundans
 spumabat ripis: tantus se nubibus imber
 ruperat. ille innare parans infantis amore
 550 tardatur caroque oneri timet. omnia secum
 uersanti subito uix haec sententia sedit:
 telum immane manu ualida quod forte gerebat
 bellator, solidum nodis et robore cocto,
 huic natam libro et siluestri subere clausam
 555 implicat atque habilem mediae circumligat hastae;
 quam dextra ingenti librans ita ad aethera fatur:
 “alma, tibi hanc, nemorum cultrix, Latonia uirgo,
 ipse pater famulam uoueo; tua prima per auras
 tela tenens supplex hostem fugit. accipe, testor,
 560 diua tuam, quae nunc dubiis committitur auris.”
 dixit, et adducto contortum hastile lacerto
 immittit: sonuere undae, rapidum super amnem
 infelix fugit in iaculo stridente Camilla.
 at Metabus, magna propius iam urgente caterua,
 565 dat sese fluuio atque hastam cum uirgine uictor
 gramineo, donum Triuiæ, de caespite uellit.
 non illum tectis ullae, non moenibus urbes
 acceperere (neque ipse manus feritate dedisset),
 pastorum et solis exegit montibus aeuum.
 570 hic natam in dumis interque horrentia lustra
 armentalis equae mammis et lacte ferino

551 uersanti *dist.* M^xP², *Tib.*: subito *dist.* *Seru.*   552 ferebat M^A   554 huc
 R (*corr.* R^x)   561 contortum] contentum y, *Tib.*   566 uellit] tollit (*cf.*
georg. 4, 273) P^γ (*corr.* γ¹)   568 neque] nec Ra   570 hinc P (*corr.* P^x)

- nutribat teneris immulgens ubera labris.
 utque pedum primis infans uestigia plantis
 institerat, iaculo palmas armauit acuto
 575 spiculaque ex umero paruae suspendit et arcum;
 pro crinali auro, pro longae tegmine pallae
 tigridis exuuiæ per dorsum a uertice pendent.
 tela manu iam tum tenera puerilia torsit
 et fundam tereti circum caput egit habena
 580 Strymoniamque gruem aut album deiecit olorem.
 multae illam frustra Tyrrhena per oppida matres
 optauere nurum: sola contenta Diana
 aeternum telorum et uirginitatis amorem
 intemerata colit. uellem haud correpta fuisset
 585 militia tali conata lacescere Teucros:
 cara mihi comitumque foret nunc una mearum.
 uerum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis,
 labere, nymp̄ha, polo finisque inuise Latinos,
 tristis ubi infausto committitur omine pugna.
 590 haec cape et ultricem pharetra deprome sagittam:
 hac, quicumque sacrum uiolarit uulnere corpus,
 Tros Italusque, mihi pariter det sanguine poenas.
 post ego nube caua miserandae corpus et arma
 inspoliata feram tumulo patriæque reponam.’
 595 dixit; at illa leuis caeli delapsa per auras
 insonuit nigro circumdata turbine corpus.
 At manus interea muris Troiana propinquat
 Etruscique duces equitumque exercitus omnis

574 armauit] onerauit **bix**, *Seru.* (cf. *Aen.* 10, 868)   587 acerbis] iniquis **γ**¹,
Tib. (cf. *Aen.* 10, 380 *al.*)   592 italusue **bcfghijkry** (*u. om. v*), *Seru.* (italusque
 et italusue *Tib. in interpr., om. in lemm.*); sed cf. *Aen.* 1, 574   595 delapsa
Mfkryz (dil- **g**): demissa **PRωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 10, 73 et 12, 635): dimissa **bdix**
 598 etrusque **P** (*fide Sabb., corr. in ras. P*⁽¹⁾) **dr** (-riique **f**), «quidam» *ap.*
DSeru., Tib. in lemm. (Tyrrhenique *in interpr.*)

- compositi numero in turmas. fremit aequore toto
 600 insultans sonipes et pressis pugnat habenis
 huc conuersus et huc; tum late ferreus hastis
 horret ager campique armis sublimibus ardent.
 nec non Messapus contra celeresque Latini
 et cum fratre Coras et uirginis ala Camillae
 605 aduersi campo apparent, hastasque reductis
 protendunt longe dextris et spicula uibrant,
 aduentusque uirum fremitusque ardescit equorum.
 iamque intra iactum teli progressus uterque
 substiterat: subito erumpunt clamore furentisque
 610 exhortantur equos; fundunt simul undique tela
 crebra niuis ritu caelumque obtexitur umbra.
 continuo aduersis Tyrrhenus et acer Aconteus
 conixi incurrunt hastis primique ruinam
 dant sonitu ingenti perfractaque quadrupedantum
 615 pectora pectoribus rumpunt; excussus Aconteus
 fulminis in morem aut tormento ponderis acti
 praecipitat longe et uitam dispergit in auras.
 Extemplo turbatae acies, uersique Latini
 reiciunt parmas et equos ad moenia uertunt;
 620 Troes agunt, princeps turmas inducit Asilas.
 iamque propinquabant portis rursusque Latini
 clamorem tollunt et mollia colla reflectunt;
 hi fugiunt penitusque datis referuntur habenis.

601 conuersus **MP**γγ: obuersus **Rω**γ¹, *Tib.* 602 armis] hastis **P**γ (*corr.* γ¹),
e u. 601 605 reductas **M** (*corr.* M^x) 606 praetendunt **M** (*corr.* M^{A2}) **gz**
 607 *u. secl. Ribbeck* (*cf. u.* 911) 609 substiterat **M^APω**γ, *Tib.* (-rant **bdgr**):
 constiterant **M**: substituerant **Ra** 612 aduersis **Pω**, *DSeru., Tib.* (*cf. Aen.* 10,
 579): aduersi **MP^xRa**γ 613 ruina **P^xn** 614 sonitu **Rω**γ¹, *Tib.*: sonitum
MPuγ (*cf. Aen.* 9, 667 *al.*) ingenti **MRω**γ¹, *Tib.*: ingentem **P**γ 616 actus
P¹ *in ras.* (*ex acti fide Sabb. et Geym.*) γ (*corr.* γ¹) 619 uertunt] tendunt **b** (*cf.*
u. 871)

- qualis ubi alterno procurrens gurgite pontus
 625 nunc ruit ad terram scopulosque superiacit unda
 spumeus extremamque sinu perfundit harenam,
 nunc rapidus retro atque aestu reuoluta resorbens
 saxa fugit litusque uado labente relinquit:
 bis Tusci Rutulos egere ad moenia uersos,
 630 bis reiecti armis respectant terga tegentes.
 tertia sed postquam congressi in proelia totas
 implicuere inter se acies legitque uirum uir,
 tum uero et gemitus morientum et sanguine in alto
 armaque corporaque et permixti caede uirorum
 635 semianimes uoluuntur equi, pugna aspera surgit.
 Orsilochus Remuli, quando ipsum horrebat adire,
 hastam intorsit equo ferrumque sub aure reliquit;
 quo sonipes ictu furit arduus altaque iactat
 uulneris impatiens arrecto pectore crura:
 640 uoluitur ille excussus humi. Catillus Iollan
 ingentemque animis, ingentem corpore et armis
 deicit Herminium, nudo cui uertice fulua
 caesaries nudique umeri nec uulnera terrent:
 tantus in arma patet. latos huic hasta per armos
 645 acta tremit duplicatque uirum transfixa dolore.

645–690 MγR

- 624 procurrens MP¹ (*in ras.*, *ex procumbens fide Sabb. et Geym.*) bixγ, Tib.:
 procumbens Rω (*cf. georg. 3, 240*) 625 terras M superiacit Mωγ¹, Seru.
 (superiacet fgz, Tib.): superlicit Pγ: suberigit Ra (*cf. Sil. 15, 155*) unda
 MPRabfghkryγ, Tib.: undam ωγ¹, Seru. 627 resoluta P^x (reusoluta P) γ
 (*corr. γ¹*): inuoluta b? 628–630 *del. P^x, om. γ (add. γ¹)* 629 tusci] teucrici
 M (*corr. M^A*) 631 totasque gikxz 633 in alto] largo b (*cf. Aen. 12, 721*)
 637 relinquit aeruv 638 ferit M (*corr. M^x, correctionem renouauit al. man.*)
 Ra 640 catillus chiju: catthyllus M: cathillus Pr: cathillus Rωγ, Tib.:
 catthyllus b (*cf. Aen. 7, 672*) iollan P^xωγ: iollant MP: iollam M^ARaeknxz,
 Tib.: ollam v 644 tantum Ra 645 fremit γ (*corr. γ¹*): premit b

funditur ater ubique cruor; dant funera ferro
certantes pulchramque petunt per uulnera mortem.

At medias inter caedes exsultat Amazon,
unum exserta latus pugnae, pharetrata Camilla,
650 et nunc lenta manu spargens hastilia denset,
nunc ualidam dextra rapit indefessa bipennem;
aureus ex umero sonat arcus et arma Dianae.
illa etiam, si quando in tergum pulsa recessit,
spicula conuerso fugientia derigit arcu.
655 at circum lectae comites, Larinaque uirgo
Tullaque et aeratam quatiens Tarpeia securim,
Italides, quas ipsa decus sibi dia Camilla
delegit pacisque bonas bellicae ministras:
quales Threiciae cum flumina Thermodontis
660 pulsant et pictis bellantur Amazones armis,
seu circum Hippolyten seu cum se Martia curru
Penthesilea refert, magnoque ululante tumultu
feminea exsultant lunatis agmina peltis.

Quem telo primum, quem postremum, aspera uirgo,
665 deicis? aut quot humi morientia corpora fundis?
Eunaeum Clytio primum patre, cuius apertum
aduersi longa transuerberat abiete pectus:
sanguinis ille uomens riuos cadit atque cruentam

650 denset **M^Abdgkx**, *DSeru.*: densat **MyRω**, *Tib.*; cf. *Aen.* 10, 432 et 12, 264
652 umeris **Rae**, *Tib.* 653 in tergum si quando **b**, *Tib.*; sic *Ribbeck*, non
absurde in tergum *cum* derigit *coniungens*; sed in tergum pulsa '*incursu hostium*
retroacta' *ualet* 654 fulgentia **Race** derigit **MyRa** (degerit **b**, adegerit **d**):
dirigit **γ¹ω**, *Tib.* 655 at] et **γb** 656 securim **My¹Rω**, *Tib.*: securem **γγ**,
Prisc. 7, 53; cf. *u.* 696 657 dia **M^x** (diua *iterum al. man.*, ut *uid.*) **γdijnvxy**,
schol. Pers. 1, 31, *Seru.* *hic et ad Aen.* 12, 83, *Tib.*, *Gramm.*: diua **My¹ω**: dura
Rac? 658 bonas **Myr**, *Arus.* 494, 9, *Tib.*: bonae **γ¹Rω**, *Seru.*
659 thermodontis **Mbfgiyz**, *Seru.*: thermodoontis **γ¹** (termo- **γ**) **Rω**, *Tib.*
660 pictae **γ** (*corr.* **γ¹**) 666 euneum **c**, *Seru.*

- mandit humum moriensque suo se in uulnere uersat.
 670 tum Lirim Pagasumque super, quorum alter habenas
 suffosso reuolutus equo dum colligit, alter
 dum subit ac dextram labenti tendit inermem:
 praecipites pariterque ruunt. his addit Amastrum
 Hippotaden, sequiturque incumbens eminus hasta
 675 Tereaque Harpalycumque et Demophoonta Chromimque;
 quotque emissa manu contorsit spicula uirgo,
 tot Phrygii cecidere uiri. procul Ornytus armis
 ignotis et equo uenator Iapyge fertur,
 cui pellis latos umeros erepta iuuenco
 680 pugnatori operit, caput ingens oris hiatus
 et malae texere lupi cum dentibus albis,
 agrestisque manus armat sparus; ipse cateruis
 uertitur in mediis et toto uertice supra est.
 hunc illa exceptum (neque enim labor agmine uerso)
 685 traicit et super haec inimico pectore fatur:
 ‘siluis te, Tyrrhene, feras agitare putasti?
 aduenit qui uestra dies muliebribus armis
 uerba redargueret. nomen tamen haud leue patrum
 manibus hoc referes, telo cecidisse Camillae.’
 690 Protinus Orsilochem et Buten, duo maxima Teucrum
 corpora, sed Buten auersum cuspide fixit
 loricam galeamque inter, qua colla sedentis
 lucent et laeuo dependet parma lacerto,
 Orsilochem fugiens magnumque agitata per orbem

691–736 MPR

- 669 uulnere] sanguine *Macrob.* 4, 6, 14   671 suffosso **Mbinr**, «alii» *ap. Seru.*
(cf. Caes. Gall. 4, 12, 2; *Tac. ann.* 1, 65, 6 et 2, 11, 3); suffuso **M^ARω** (subfuso **γ**),
Seru., Tib.   672 inermem **MRanr**, *Tib.*: inertem **γω**; *utrumque agnoscit*
DSeru. ut uid.   674 sequitur quem **ceuv**   684 hunc] nunc **M** (*corr. M²*)
 688 redargueret **MyRω**, *Tib.*: redarguerat **c**: redarguerit *Prisc.* 10, 10
 691 aduersum **ω** (*praeter afgknrx*)   figit **fg**, *Tib.*

- 695 eludit gyro interior sequiturque sequentem;
tum ualidam perque arma uiro perque ossa securim
altior exsurgens oranti et multa precanti
congeminat: uulnus calido rigat ora cerebro.
incidit huic subitoque aspectu territus haesit
700 Appenninicolae bellator filius Auni,
haud Ligurum extremus, dum fallere fata sinebant.
isque ubi se nullo iam cursu euadere pugnae
posse neque instantem reginam auertere cernit,
consilio uersare dolos ingressus et astu
705 incipit haec: 'quid tam egregium si femina forti
fidis equo? dimitte fugam et te comminus aequo
mecum crede solo pugnaeque accinge pedestri:
iam nosces uentosa ferat cui gloria fraudem.'
dixit; at illa furens acrique accensa dolore
710 tradit equum comiti paribusque resistit in armis
ense pedes nudo puraque interrita parma.
at iuuenis uicisse dolo ratus auolat ipse
(haud mora) conuersisque fugax aufertur habenis
quadrupedemque citum ferrata calce fatigat.
715 'uane Ligus frustra que animis elate superbis,
nequiquam patrias temptasti lubricis artis,
nec fraus te incolumem fallaci perferet Auno.'
haec fatur uirgo et pernicibus ignea plantis
transit equum cursu frenisque aduersa prehensis
720 congregitur poenasque inimico ex sanguine sumit:
quam facile accipiter saxo sacer ales ab alto
consequitur pinnis sublimem in nube columbam

696 securim **MR**ω¹, *Tib.*: securem **Py**; cf. *u.* 656   698 congeminat *dist.* **M**^x,
Seru.; uulnus *dist.* **P**²   703 aduertere **M** (*corr.* **M**^x): uertere **Rab**
707 pugnaeque **bd**   708 fraudem **MRai**, «*uera et antiqua lectio*» *iudice Seru.*:
laudem **M**^A**P**¹ (*l in ras., ex fr fide Sabb. et Geym.*) ωγ, agnoscit *Seru., Tib.*
720 *ex*] a ω (*praeter abfgknrxz*); cf. *Aen.* 12, 949

- comprehensamque tenet pedibusque euiscerat uncis;
 tum cruor et uulsae labuntur ab aethere plumae.
- 725 At non haec nullis hominum sator atque deorum
 obseruans oculis summo sedet altus Olympo:
 Tyrrhenum genitor Tarchonem in proelia saeua
 suscitāt et stimulis haud mollibus inicit iras.
 ergo inter caedes cedentiaque agmina Tarchon
- 730 fertur equo uariisque instigat uocibus alas
 nomine quemque uocans, reficitque in proelia pulsos.
 ‘quis metus, o numquam dolituri, o semper inertes
 Tyrrheni, quae tanta animis ignauia uenit?
 femina palantis agit atque haec agmina uertit!
- 735 quo ferrum quidue haec gerimus tela inrita dextris?
 at non in Venerem segnes nocturnaque bella,
 aut ubi curua choros indixit tibia Bacchi:
 exspectate dapes et plenae pocula mensae
 (hic amor, hoc studium) dum sacra secundus haruspex
- 740 nuntiet ac lucos uocet hostia pinguis in altos!’
 haec effatus equum in medios moriturus et ipse
 concitat et Venulo aduersum se turbidus infert
 dereptumque ab equo dextra complectitur hostem
 et gremium ante suum multa ui concitus aufert.
- 745 tollitur in caelum clamor cunctique Latini
 conuertere oculos. uolat igneus aequore Tarchon

737–756 MyR

- 728 inicit **Rω**: incitat **MPbfggrxyzγ**, *Tib.*: incutit *Heinsius* 730 alas] iras **Py**
 (ex u. 728) 731 in] ad *Macrob.* 6, 1, 34 735 geritis **ω** (*praeter abdf*), *Tib.*
 737 induxit *Tib.* post Bacchi dist. **M^x**, *Tib.*, fortiter dist. *Klouček*
 738 exspectare *recc.*; «exspectate pro ‘exspectatis’» *Seru.*; imperatiuo modo inest
mordacitas mensae] dextrae **γ** (*corr. γ¹*) 739 «hic – studium per
parenthesin dictum est» DSeru. 741 et ipse] in hostis **γ** (*cf. Aen.* 2, 511 et 9,
 554) 742 turbidus] feruidus *Tib.* infert **Mω**, *Seru.* ad u. 814: offert **γRa**,
Tib.

- arma uirumque ferens; tum summa ipsius ab hasta
 defringit ferrum et partis rimatur apertas,
 qua uulnus letale ferat; contra ille repugnans
 750 sustinet a iugulo dextram et uim uiribus exit.
 utque uolans alte raptum cum fulua draconem
 fert aquila implicuitque pedes atque unguibus haesit,
 saucius at serpens sinuosa uolumina uersat
 arrectisque horret squamis et sibilat ore
 755 arduus insurgens, illa haud minus urget obunco
 luctantem rostro, simul aethera uerberat alis:
 haud aliter praedam Tiburtum ex agmine Tarchon
 portat ouans; ducis exemplum euentumque secuti
 Maeonidae incurrunt. tum fatis debitus Arruns
 760 uelocem iaculo et multa prior arte Camillam
 circuit et quae sit fortuna facillima temptat.
 qua se cumque furens medio tulit agmine uirgo,
 hac Arruns subit et tacitus uestigia lustrat;
 qua uictrix redit illa pedemque ex hoste reportat,
 765 hac iuuenis furtim celeris detorquet habenas;
 hos aditus iamque hos aditus omnemque pererrat
 undique circuitum et certam quatit improbus hastam.
 Forte sacer Cybelo Chloreus olimque sacerdos
 insignis longe Phrygiis fulgebat in armis
 770 spumantemque agitabat equum, quem pellis aënis
 in plumam squamis auro conserta tegebat.
 ipse peregrina ferrugine clarus et ostro

757-782 *Mya*

- 750 a] e γ (corr. γ¹)   755 obunco **Myω**: adunco **Raruvz**: abunco **bdeh**
 (item uariant codd. *Macrob.* 5, 13, 28); cf. *Aen.* 6, 597   757 Tarchon] raptam
Seru. ad Aen. 8, 9   759 fatis tum **aev** (fatis tantum u)   766 iamque] atque
 γ   768 cybelo **Maω**, *Seru.* («montem pro numine quod in eo colitur posuit»),
Tib.: cybele **γyz**: cybeli n: cybelae *Macrob.* 5, 1, 12; cf. *Aen.* 3, 111   choreus
M, *Macrob.*

- spicula torquebat Lycio Gortynia cornu;
aureus ex umeris erat arcus et aurea uati
775 cassida; tum croceam chlamydemque sinusque crepantis
carbaseos fuluo in nodum collegerat auro,
pictus acu tunicas et barbara tegmina crurum.
hunc uirgo, siue ut templis praefigeret arma
Troia, captiuo siue ut se ferret in auro
780 uenatrix, unum ex omni certamine pugnae
caeca sequebatur totumque incauta per agmen
femineo praedae et spoliorum ardebat amore,
telum ex insidiis cum tandem tempore capto
concitat et superos Arruns sic uoce precatur:
785 ‘summe deum, sancti custos Soractis Apollo,
quem primi colimus, cui pineus ardor aceruo
pascitur, et medium freti pietate per ignem
cultores multa premimus uestigia pruna,
da, pater, hoc nostris aboleri dedecus armis,
790 omnipotens. non exuuias pulsaeue tropaeum
uirginis aut spolia ulla peto (mihi cetera laudem
facta ferent): haec dira meo dum uulnere pestis
pulsa cadat, patrias remeabo inglorius urbes.’
Audiit et uoti Phoebus succedere partem
795 mente dedit, partem uolucris dispersit in auras:
sterneret ut subita turbatam morte Camillam
adnuat oranti; reducem ut patria alta uideret
non dedit, inque Notos uocem uertere procellae.

783–792 MPa 793–857 MPR

774 umero γ (cf. u. 652) erat] sonat γa²cdfghijxz (cf. u. 652) 781 incauta]
incensa dhij (cf. *Aen.* 4, 300) 784 conicit a²cdfghijxz (cf. *Aen.* 9, 411 et 10,
646) 786 primis P (corr. P^x): primum *recc.* 789 aboleri M^xΠωγ, *Seru. ad*
u. 592, *Tib.*: abolere Macefuv 792 ferant duz 794 uotis j, *Macro.* 5, 3, 7,
Tib. partim c, *Tib.* 795 partim *Tib.* (patrim c)

- ergo ut missa manu sonitum dedit hasta per auras,
 800 conuertere animos acris oculosque tulere
 cuncti ad reginam Volsci. nihil ipsa nec aurae
 nec sonitus memor aut uenientis ab aethere teli,
 hasta sub exsertam donec perlata papillam
 haesit uirgineumque alte bibit acta cruorem.
 805 concurrunt trepidae comites dominamque ruentem
 suscipiunt. fugit ante omnis exterritus Arruns
 laetitia mixtoque metu, nec iam amplius hastae
 credere nec telis occurrere uirginis audet.
 ac uelut ille, prius quam tela inimica sequantur,
 810 continuo in montis sese auis abdidit altos
 occiso pastore lupus magnouae iuueno,
 conscius audacis facti, caudamque remulcens
 subiecit pauitantem utero siluasque petiuit:
 haud secus ex oculis se turbidus abstulit Arruns
 815 contentusque fuga mediis se immiscuit armis.
 illa manu moriens telum trahit, ossa sed inter
 ferreus ad costas alto stat uulnere mucro.
 labitur exsanguis, labuntur frigida leto
 lumina, purpureus quondam color ora reliquit.
 820 tum sic exspirans Accam ex aequalibus unam
 adloquitur, fida ante alias quae sola Camillae
 quicum partiri curas, atque haec ita fatur:
 ‘hactenus, Acca soror, potui: nunc uulnus acerbum
 conficit, et tenebris nigrescunt omnia circum.

799 ut] ubi **M** (corr. **M**²); cf. *Aen.* 4, 474   801 nec] neque **cdfghikxz**, *Seru.*
 aurae **MPRωγ**, *Tib.*: auras (cf. *uu.* 795 et 799) **di**, «antiqua lectio» teste *Seru.* (*qui*
 auras ut genetium singularem intellegit)   818 leto] telo «alii» ap. *Seru.*; cf.
Aen. 12, 916   819 relinquit **c**   821 fida **MRωγ**¹, *DSeru.* ad *Aen.* 3, 321:
 fidam **M**^{A3}**Pγ** (fidem **b**), *Tib.*   822 quicum **MRabdiγ**¹, *schol. Bemb.* ad *Ter.*
Ad. 477, *DSeru.* ad *Aen.* 1, 37, *Tib.*, *Gramm.*: quacum **P**⁽¹⁾ (a in ras., ex m fide
Sabb. et *Geym.*) **ω** (quacum **γ**)

- 825 effuge et haec Turno mandata nouissima perfer:
 succedat pugnae Troianosque arceat urbe.
 iamque uale.’ simul his dictis linquebat habenas
 ad terram non sponte fluens. tum frigida toto
 paulatim exsoluit se corpore lentaque colla
 830 et captum leto posuit caput: arma relinquunt,
 uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.
 tum uero immensus surgens ferit aurea clamor
 sidera: deiecta crudescit pugna Camilla;
 incurrunt densi simul omnis copia Teucrum
 835 Tyrrhenique duces Euandrique Arcades alae.
 At Triuiæ custos iamdudum in montibus Opis
 alta sedet summis spectatque interrita pugnas.
 utque procul medio iuuenum in clamore furentum
 prospexit tristi multatam morte Camillam,
 840 ingemuitque deditque has imo pectore uoces:
 ‘heu nimium, uirgo, nimium crudele luisti
 supplicium, Teucros conata lacessere bello!
 nec tibi desertæ in dumis coluisse Dianam
 profuit aut nostras umero gessisse pharetras.

826 urbe **MP²ωγ**, *Tib.*: urbi **PRa** 830 relinquunt *Probus* et «alii» *ap. DSeru.*
 («*Probus hypallagen uult esse uel contrarium, ut ipsa relinquat; alii arma*
relinquunt cum laude dictum accipiunt, id est illa decidebant e manibus Camillae
exanimis»), *Tib.*: relinquit **M**: reliquit **P** (*ut uid.*) **Ra**: relinquens **M²P²**
 (relinquens **P¹**, n *in ras.*) **ωγ**, *DSeru.*; *haud aliter* ‘relinquunt’ *uim absolutam*
habere mihi uidetur in Aen. 6, 444 ‘curae non ipsa in morte relinquunt’
 834 concurrunt **Rae** 835 tyrrhenumque **M** (*cf. u. 171*) 838 iuenem
 (iuenum **P²**) medio **P**: iuuenum medio **γ** (iuuenem medio **γ¹**): medio iuuenem
b furentem **M^A** (furente **M**) **bγ¹**, *Tib. in interpr.* 839 multatam **ωγ¹**
 (Camilla dicitur nimis crudeliter punita esse pro feminea leuitate; *cf. u. 841 luisti*):
 mulcatam **MPRa?bdry**, *DSeru.* (mulcata *Tib.*); *cf. et Apul. met. 3, 26 ‘morte*
multata Photide’ 844 pharetras **PRωγ**: sagittas **Mchiknrxyz**

- 845 non tamen indecorem tua te regina reliquit
 extrema iam in morte, neque hoc sine nomine letum
 per gentis erit aut famam patieris inultae.
 nam quicumque tuum uiolauit uulnere corpus
 morte luet merita.' fuit ingens monte sub alto
 850 regis Dercenni terreno ex aggere bustum
 antiqui Laurentis opacaque ilice tectum:
 hic dea se primum rapido pulcherrima nisu
 sistit et Arruntem tumulo speculatur ab alto.
 ut uidit laetantem animis ac uana tumentem:
 855 'cur' inquit 'diuersus abis? huc derige gressum,
 huc periture ueni, capias ut digna Camillae
 praemia. tune etiam telis moriere Dianae?'
 dixit et aurata uolucrum Threissa sagittam
 deprompsit pharetra cornuque infensa tetendit
 860 et duxit longe, donec curuata coirent
 inter se capita et manibus iam tangeret aequis,
 laeua aciem ferri, dextra neruoque papillam.
 extemplo teli stridorem aurasque sonantis
 audiit una Arruns haesitque in corpore ferrum.
 865 illum expirantem socii atque extrema gementem
 obliti ignoto camporum in puluere linqunt;
 Opis ad aetherium pinnis aufertur Olympum.
 Prima fugit domina amissa leuis ala Camillae,
 turbati fugiunt Rutuli, fugit acer Atinas,
 870 disiectique duces desolatique manipuli

858-895 FMPR

- 845 reliquit **MRafgin**, *Prisc.* 6, 47: relinquet **Pωγ**: relinquit **r**, *Tib.*
 846 neque] nec **Ran** numine **efhj** (lum- z) 852 dea] ea **M** (*corr.* **M^A**)
 854 laetantem animis **M**: fulgentem armis **M^APRωγ**, *Tib.* (*cf.* *u.* 769)
 855 dirige **cfgiknxzy**¹, *Tib.* 856 camilla **Ra** 860 et duxit] eduxit **bn**:
 adduxit *Macrob.* 5, 3, 2 861 tenderet **bd** 870 disiectique] defectique **M**
 (*corr.* **M^A**)

- tuta petunt et equis auersi ad moenia tendunt.
 nec quisquam instantis Teucros letumque ferentis
 sustentare ualet telis aut sistere contra,
 sed laxos referunt umeris languentibus arcus,
 875 quadrupedumque putrem cursu quatit ungula campum.
 uoluitur ad muros caligine turbidus atra
 puluis, et e speculis percussae pectora matres
 femineum clamorem ad caeli sidera tollunt.
 qui cursu portas primi inrupere patentis,
 880 hos inimica super mixto premit agmine turba;
 nec miseram effugiunt mortem, sed limine in ipso,
 moenibus in patriis atque inter tuta domorum
 confixi exspirant animas. pars claudere portas,
 nec sociis aperire uiam nec moenibus audent
 885 accipere orantis, oriturque miserrima caedes
 defendentum armis aditus inque arma ruentum.
 exclusi ante oculos lacrimantumque ora parentum
 pars in praecipitis fossas urgente ruina
 uoluitur, immissis pars caeca et concita frenis
 890 arietat in portas et duros obice postis.
 ipsae de muris summo certamine matres
 (monstrat amor uerus patriae), ut uidere Camillam,
 tela manu trepidae iaciunt ac robore duro
 stipitibus ferrum sudibusque imitantur obustis
 895 praecipites, primaeque mori pro moenibus ardent.
 Interea Turnum in siluis saeuissimus implet
 nuntius et iuueni ingentem fert Acca tumultum:

896–915 MPR

- 871 equos Pfgγ aduersi cegv 875 quadrupedumque Mfgixz (quadrup-
 M²Pωγ): quadripedoque FRanr, Tib.: quadripedemque F² 877 e om. FMbr
 (add. F²M^{A2}) speculis] muris cdfgijkxz 882 inter FPωγ, Macrob. 4, 3, 12,
 Tib.: intra MRaeuvz 892 uersus Ra 895 audent M²ω (praeter anr) γ¹,
 Seru. (cf. u. 884)

- deletas Volscorum acies, cecidisse Camillam,
 ingruere infensos hostis et Marte secundo
 900 omnia corripuisse, metum iam ad moenia ferri.
 ille furens (et saeua Iouis sic numina poscunt)
 deserit obsessos colles, nemora aspera linquit.
 uix e conspectu exierat campumque tenebat,
 cum pater Aeneas saltus ingressus apertos
 905 exsuperatque iugum siluaque euadit opaca.
 sic ambo ad muros rapidi totoque feruntur
 agmine nec longis inter se passibus absunt;
 ac simul Aeneas fumantis puluere campos
 prospexit longe Laurentiaque agmina uidit,
 910 et saeuum Aenean agnouit Turnus in armis
 aduentumque pedum flatusque audiuit equorum.
 continuoque ineant pugnas et proelia temptent,
 ni roseus fessos iam gurgite Phoebus Hiberno
 tingat equos noctemque die labente reducat.
 915 considunt castris ante urbem et moenia uallant.

900 metum *dist.* P²   901 poscunt MPωγ, *Seru., Tib. (cf. Aen. 4, 614 et 8, 512)*; pellunt Ra   903 camposque M (*corr. M^A*)   908 ac simul] tum pater PRaeuγ (*corr. γ¹*); *cf. u. 904*   909 conspexit b   910 agnouit] conspexit Pγ   911 aduentusque Mjr, *Tib. (cf. u. 607)* pedum] uirum *Tib.* flatumque Raev   912 ineunt Mb (*corr. M^A*)   temptant cγγ

LIBER XII

- Turnus ut infractos aduerso Marte Latinos
defecisse uidet, sua nunc promissa reposci,
se signari oculis, ultro implacabilis ardet
attollitque animos. Poenorum qualis in aruis
5 saucius ille graui uenantum uulnere pectus
tum demum mouet arma leo gaudetque comantis
excutiens ceruice toros fixumque latronis
impauidus frangit telum et fremit ore cruento:
haud secus accenso gliscit uiolentia Turno.
10 tum sic adfatur regem atque ita turbidus inquit:
'nulla mora in Turno; nihil est quod dicta retractent
ignauī Aeneadae, nec quae pepigere recusent:
congregior. fer sacra, pater, et concipe foedus.
aut hac Dardanium dextra sub Tartara mittam
15 desertorem Asiae (sedeant spectentque Latini),
et solus ferro crimen commune refellam,
aut habeat uictos, cedat Lauinia coniunx.'
- Olli sedato respondit corde Latinus:
'o praestans animi iuuenis, quantum ipse feroci
20 uirtute exsuperas, tanto me impensius aequum est
consulere atque omnis metuentem expendere casus.
sunt tibi regna patris Dauni, sunt oppida capta
multa manu, nec non aurumque animusque Latino est;

1-46 MPR

2 nunc] iam *Diom.* 495, 11 et 497, 17   16 crimen ferro *Raceuv*   17 uictor
c?f?   21 causas *Macrob.* 6, 2, 17   22-23 multa capta *DSeru. ad Aen.* 11, 224,
Tib.

- sunt aliae innuptae Latio et Laurentibus aruis
 25 nec genus indecores. sine me haec haud mollia fatu
 sublatis aperire dolis, simul hoc animo hauri:
 me natam nulli ueterum sociare procorum
 fas erat idque omnes diuique hominesque canebant.
 uictus amore tui, cognato sanguine uictus
 30 coniugis et maestae lacrimis, uincla omnia rupi:
 promissam eripui genero, arma impia sumpsi.
 ex illo qui me casus, quae, Turne, sequantur
 bella, uides, quantos primus patiare labores.
 bis magna uicti pugna, uix urbe tuemur
 35 spes Italas; recalent nostro Thybrina fluenta
 sanguine adhuc campique ingentes ossibus alben.
 quo referor totiens? quae mentem insania mutat?
 si Turno exstincto socios sum ascire paratus,
 cur non incolumi potius certamina tollo?
 40 quid consanguinei Rutuli, quid cetera dicet
 Italia, ad mortem si te (fors dicta refutet!)
 prodiderim, natam et conubia nostra petentem?
 respice res bello uarias; miserere parentis
 longaeui, quem nunc maestum patria Ardea longe
 45 diuidit.' haudquaquam dictis uiolentia Turni
 flectitur: exsuperat magis aegrescitque medendo.
 ut primum fari potuit, sic institit ore:
 'quam pro me curam geris, hanc precor, optime, pro me

47-92 MyR

24 aruis **M**, *Seru.* (cf. *Sil.* 13, 60): agris **PRωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 11, 431) 25 haud
 haec **cdfghjkxz**, *Non.* 319, 28 (*aliter* 383, 22) fata **M** (*corr.* **M**¹): fatis
fgku?xyz 33 patiare **M^APωγ**, *Tib.*: patiēre **MRaeuvz** 35 thybrina
MPRanry, *Seru. ad Aen.* 6, 87: thyberina (thib-, tyb-) **ωγ**¹: tiberina **gi**, *Char.*
 269, 26, *Tib.* 40 dicit **Ra** 46 ardescitque tuendo (cf. *Aen.* 1, 713) **M**
 (aegrescitque **ue** mutilum in *mg.* **M^A**) 47 institit] incipit **My¹n**, *Don. ad Ter.*
Hec. 745 (cf. *u.* 692)

- deponas letumque sinas pro laude pacisci.
 50 et nos tela, pater, ferrumque haud debile dextra
 spargimus, et nostro sequitur de uulnere sanguis;
 longe illi dea mater erit, quae nube fugacem
 feminea tegat et uanis sese occulat umbris.’
 At regina noua pugnae conterrita sorte
 55 flebat et ardentem generum moritura tenebat:
 ‘Turne, per has ego te lacrimas, per si quis Amatae
 tangit honos animum – spes tu nunc una, senectae
 tu requies miserae, decus imperiumque Latini
 te penes, in te omnis domus inclinata recumbit –
 60 unum oro: desiste manum committere Teucris.
 qui te cumque manent isto certamine casus
 et me, Turne, manent; simul haec inuisa relinquam
 lumina nec generum Aenean captiua uidebo.’
 accepit uocem lacrimis Lauinia matris
 65 flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem
 subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.
 Indum sanguineo ueluti uiolauerit ostro
 si quis ebur aut mixta rubent ubi lilia multa
 alba rosa, talis uirgo dabat ore colores.
 70 illum turbat amor figitque in uirgine uultus;
 ardet in arma magis paucisque adfatur Amatam:
 ‘ne, quaeso, ne me lacrimis neuē omine tanto
 proseguere in duri certamina Martis euntem,
 o mater; neque enim Turno mora libera mortis.
 75 nuntius haec, Idmon, Phrygio mea dicta tyranno

53 et] ut Schrader; at uu. 52–53 dicolon abundans efficiunt quod uidelicet unum et eundem sensum bis profert, subiecto tamen per anacoluthon uariato (i.e. ‘Venus tegat fugacem nube et Aeneas sese occulat umbris’); ex illi (u. 52) supple ‘ille’: nam hemistichium uanis sese occulat umbris non nisi ad Aenean spectat, quem ut fraudulentō auxilio matris egentem Turnus spernit superbe; cf. *Aen.* 5, 810 ‘nube caua rapui’ (de Aenea ope diuina seruato) 55 monitura Ribbeck

haud placitura refer: cum primum crastina caelo
 puniceis inuecta rotis Aurora rubebit,
 non Teucros agat in Rutulos, Teucrum arma quiescant
 et Rutuli; nostro dirimamus sanguine bellum,

80 illo quaeratur coniunx Lauinia campo.'

Haec ubi dicta dedit rapidusque in tecta recessit,
 poscit equos gaudetque tuens ante ora frementis,
 Pilumno quos ipsa decus dedit Orithyia,
 qui candore niues anteirent, cursibus auras.

85 circumstant properi aurigae manibusque lacesunt
 pectora plausa cauis et colla comantia pectunt.
 ipse dehinc auro squalentem alboque orichalco
 circumdat loricam umeris, simul aptat habendo
 ensemque clipeumque et rubrae cornua cristae,
 90 ensem quem Dauno ignipotens deus ipse parenti
 fecerat et Stygia candentem tinxerat unda.

exim quae mediis ingenti adnixa columnae
 aedibus adstabat, ualidam ui corripit hastam,
 Actoris Aurunci spoliū, quassatque tremementem
 95 uociferans: 'nunc, o numquam frustrata uocatus
 hasta meos, nunc tempus adest: te maximus Actor,
 te Turni nunc dextra gerit; da sternere corpus
 loricamque manu ualida lacerare reuulsam
 semiuiui Phrygis et foedare in puluere crinis

100 uibratos calido ferro murraque madentis.'
 his agitur furiis, totoque ardentis ab ore

93–455 MPR

76 refer **My¹Rackruvy**, *Mar. Vict.* 15, 26: refert **γω**, *Tib.* 79 rutulum **γijz**
 84 niues *dist.* **M^x** 85 properi **My¹ω**, *Seru., DSeru. ad Aen.* 9, 488, *Tib.* (cf.
Sil. 12, 170): propere **γRab?** 86 plausa] pulsa **γj**: clausa **dn** petunt **Ra**
 92 columna **γbfghkrxyz**, *Arus.* 455, 19, *Tib.* 96 auctor **γ** (*corr.* **γ¹**)
 100 cadentis **Pγ** (*corr.* **γ¹**) 101 ardentis] loquentis **P** (*fide Sabb. et Geym.,*
corr. **P¹ in ras.**), *Macrob.* 4, 1, 2, *Tib.* (cf. *Aen.* 7, 118)

scintillae absistunt, oculis micat acribus ignis:
 mugitus ueluti cum prima in proelia taurus
 terrificos ciet aut irasci in cornua temptat
 105 arboris obnixus trunco, uentosque lacessit
 ictibus aut sparsa ad pugnam proludit harena.

Nec minus interea maternis saeuus in armis
 Aeneas acuit Martem et se suscitāt ira,
 oblato gaudens componi foedere bellum.
 110 tum socios maestique metum solatur Iuli,
 fata docens, regique iubet responsa Latino
 certa referre uiros et pacis dicere leges.

Postera uix summos spargebat lumine montis
 orta dies, cum primum alto se gurgite tollunt
 115 Solis equi lucemque elatis naribus efflant:
 campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
 dimensi Rutulique uiri Teucrique parabant
 in medioque focos et dis communibus aras
 gramineas; alii fontemque ignemque ferebant
 120 uelati limo et uerbena tempora uincti.
 procedit legio Ausonidum, pilataque plenis
 agmina se fundunt portis. hinc Troius omnis
 Tyrrhenusque ruit uariis exercitus armis,
 haud secus instructi ferro quam si aspera Martis
 125 pugna uocet. nec non mediis in milibus ipsi

102 absistunt **MP**¹ *in ras.* (ex existunt, *fide Sabb. et Geym.*) **ωγ**, *Macrob., Seru. ad u. 95, Tib.: existunt Ra* 103 prima **M**^A**P****ωγ**: primam **M**: primum **Raf**, *Tib.: primus g* 104 aut **M**^A**PRabfknryγ**, *Tib.: atque M**ωγ**¹ (*cf. georg. 3, 232*) 113 summos **PRacdeuγ**, *Tib.: summo M**ω**, *Diom. 449, 28, DSeru. lumina P (corr. P¹²**)** montis] terras **b**, *Diom. (cf. Aen. 4, 584 et 9, 459)* 117 demensi **Mcehjvyγ** (*corr. γ*¹) 120 limo **z**, *Caper et Hyginus ap. Seru. («limus ... est uestis qua ab umbilico usque ad pedes teguntur pudenda poparum»): lino cett., DSeru. ad u. 169, Tib.* 122 hic **Ra** 124 ferro] bello **M*****

ductores auro uolitant ostroque superbi,
et genus Assaraci Mnestheus et fortis Asilas
et Messapus equum domitor, Neptunia proles.
utque dato signo spatia in sua quisque recessit,
130 defigunt tellure hastas et scuta reclinant.
tum studio effusae matres et uulgus inermum
inualidique senes turris ac tecta domorum
obsedere, alii portis sublimibus adstant.

At Iuno e summo (qui nunc Albanus habetur;
135 tum neque nomen erat neque honos aut gloria monti)
prospiciens tumulo campum aspectabat et ambas
Laurentum Troumque acies urbemque Latini.
extemplo Turni sic est adfata sororem
diua deam, stagnis quae fluminibusque sonoris
140 praesidet (hunc illi rex aetheris altus honorem
Iuppiter erepta pro uirginitate sacrauit):
‘nympha, decus fluuiorum, animo gratissima nostro,
scis ut te cunctis unam, quaecumque Latinae
magnanimi Iouis ingratum ascendere cubile,
145 praetulerim caelique libens in parte locarim:
disce tuum, ne me incuses, Iuturna, dolorem.
qua uisa est Fortuna pati Parcaeque sinebant
cedere res Latio, Turnum et tua moenia texi;
nunc iuuenem imparibus uideo concurrere fati,

126 superbi **M**: decori **PRωγ**, *Tib.* (cf. *Aen.* 5, 133) 130 tellure **MPωγ**,
Arus. 467, 11, *DSeru.* ad u. 121 (cf. *Aen.* 6, 652): telluri **Racējkruv**, *Seru.* ad u.
563, *Tib.* (cf. *georg.* 2, 290) 132 ac **PRabeuγ** (hac **u**), *Tib.* in *interpr.*: et **Mω**,
Tib. in *lemm.* 133 instant **Ra** 134 e **MP^xγ**, *Tib.* in *interpr.*: ex **PRω**, *Tib.*
in *lemm.* 135 neque²] nec **Mfgr?z** montis **cn** 136 spectabat **dijknxy**
142 gratissima **Mω**, *Seru.*, *Tib.*: carissima **PRaby** 143 latinis **Pⁱ** in *ras.* (ex
latinae, *fide Sabb. et Geym.*) **γ** (*corr.* **γⁱ**) 146 ne] nec **Raeuv** 147 qua]
quoad *Arus.* 505, 1, «*quidam*» ap. *DSeru.* 149 fati] telis **fgyⁱ**, *Tib.* (cf. *georg.*
1, 489)

- 150 Parcarumque dies et uis inimica propinquat.
 non pugnam aspicere hanc oculis, non foedera possum.
 tu pro germano si quid praesentius audes,
 perge: decet. forsan miseros meliora sequentur.’
 uix ea, cum lacrimas oculis Iuturna profudit
- 155 terque quaterque manu pectus percussit honestum.
 ‘non lacrimis hoc tempus’ ait Saturnia Iuno:
 ‘accelera et fratrem, si quis modus, eripe morti:
 aut tu bella cie conceptumque excute foedus:
 auctor ego audendi.’ sic exhortata reliquit
- 160 incertam et tristi turbatam uulnere mentis.
 Interea reges, ingenti mole Latinus
 quadriiugo uehitur curru (cui tempora circum
 aurati bis sex radii fulgentia cingunt,
 Solis aui specimen), bigis it Turnus in albis,
- 165 bina manu lato crispans hastilia ferro;
 hinc pater Aeneas, Romanae stirpis origo,
 sidereo flagrans clipeo et caelestibus armis
 et iuxta Ascanius, magnae spes altera Romae,
 procedunt castris, puraque in ueste sacerdos
- 170 saetigeri fetum suis intonsamque bidentem
 attulit admouitque pecus flagrantibus aris.
 illi ad surgentem conuersi lumina solem
 dant fruges manibus salsas et tempora ferro
 summa notant pecudum paterisque altaria libant.
- 175 Tum pius Aeneas stricto sic ense precatur:

150 uis] lux *Macrob.* 5, 13, 39 (cf. *Aen.* 9, 355)   152 praestantius *Tib. in lemm.*; cf. u. 245   154 profudit **M*****P**ω**γ**, *DSeru.*, *Tib.* (cf. *Aen.* 2, 692–694 et 6, 190–192): profundit **Mj**: profugit **Ra**   161 interea] continuo *Gramm.* (praeter *Sac.* 456, 9)   rex ingenti de mole **M** (corr. **M**²)   162 quadriga **Pγ** (corr. **γ**¹)
 166 hinc] tum *Char.* 280, 6, *Diom.* 443, 26   168 magna **γ**, *Char.*, *Diom.*,
 «male quidam» ap. *Seru.*

- ‘esto nunc Sol testis et haec mihi terra uocanti,
 quam propter tantos potui perferre labores,
 et pater omnipotens et tu Saturnia coniunx
 (iam melior, iam, diua, precor), tuque inclute Mauors,
 180 cuncta tuo qui bella, pater, sub numine torques;
 fontisque fluuiosque uoco quaeque aetheris alti
 religio et quae caeruleo sunt numina ponto:
 cesserit Ausonio si fors uictoria Turno,
 conuenit Euandri uictos discedere ad urbem,
 185 cedet Iulus agris, nec post arma ulla rebelles
 Aeneadae referent ferroque haec regna lacescent.
 sin nostrum adnuerit nobis uictoria Martem
 (ut potius reor et potius di numine firment),
 non ego nec Teucris Italos parere iubebo
 190 nec mihi regna peto: paribus se legibus ambae
 inuictae gentes aeterna in foedera mittant.
 sacra deosque dabo; socer arma Latinus habeto,
 imperium sollemne socer; mihi moenia Teucrici
 constituent urbiq[ue] dabit Lauinia nomen.’
 195 Sic prior Aeneas; sequitur sic deinde Latinus
 suspiciens caelum tenditque ad sidera dextram:
 ‘haec eadem, Aenea, terram, mare, sidera, iuro
 Latonaque genus duplex Ianumque bifrontem
 uimque deum infernam et duri sacraria Ditis;
 200 audiat haec genitor qui foedera fulmine sancit.
 tango aras, medios ignis et numina testor:

176 uocanti **PR**ωγ: precanti **M**^x (praec- **M**) **ch**?ikzy¹, *Seru.*, *DSeru.*, *Tib.*
 178 coniunx **PR**abfgjxy, *Tib.*: Iuno **M**ωγ¹, *Seru.* ad u. 176 (cf. u. 156)
 184 decedere **M** (descedere **M**^A): descendere **j** (discendere **g**) 185 cedat
Raeu 186 ferroque **by** 187 si **Rae**gjn, *DSeru.* ad u. 176, *Tib.* 188 et]
 ut **M** (corr. **M**^A) potius²] propius **Ra** (cf. *Aen.* 8, 78) numina **P**⁽¹⁾ in ras. (ex
 numine, fide *Sabb.* et *Geym.*) **Ray** 191 mittent **g**, *Tib.*

nulla dies pacem hanc Italis nec foedera rumpet,
 quo res cumque cadent; nec me uis ulla uolentem
 auertet, non, si tellurem effundat in undas
 205 diluuium miscens caelumque in Tartara soluat,
 ut sceptrum hoc' (dextra sceptrum nam forte gerebat)
 'numquam fronde leui fundet uirgulta nec umbras,
 cum semel in siluis imo de stirpe recisum
 matre caret posuitque comas et bracchia ferro,
 210 olim arbos, nunc artificis manus aere decoro
 inclusit patribusque dedit gestare Latinis.'
 talibus inter se firmabant foedera dictis
 conspectu in medio procerum. tum rite sacratas
 in flammam iugulant pecudes et uiscera uiuis
 215 eripiunt cumulantque oneratis lancibus aras.

At uero Rutulis impar ea pugna uideri
 iamdudum et uario misceri pectora motu,
 tum magis ut propius cernunt [non uiribus aequis].
 adiuuat incessu tacito progressus et aram
 220 suppliciter uenerans demisso lumine Turnus
 pubentesque genae et iuuenali in corpore pallor.
 quem simul ac Iuturna soror crebrescere uidit
 sermonem et uulgi uariare labantia corda,

202 rumpit P: rumpat P¹γ   203 cadet Ran   204 in] et M (corr. M^A)
 205 caelumue bdfghijkxy   207 fundit P (corr. P²)   nec] neque bnz,
Macrob. 5, 3, 14   213 prospectu M, Tib.   in om. MPbn (add. M^AP¹); cf. *Aen.*
 2, 67   218 uerba non uiribus aequis interpolata esse (ex *Aen.* 5, 809; 10, 357 et
 431; cf. etiam u. 230) ad tibicinem explendum recte statuit Brunck; quae clausula
 non solum male accommodata uidetur, sed etiam inutiliter iterat u. 216 (impar ...
 pugna)   aequis] aequos Schrader   post hunc uersum lac. statuit Ribbeck
 219–230 om. γ (add. γ¹)   219 ingressu dhγ¹, Tib.   et] ad bdnz
 221 tabentesque a²chkxy, Tib.   222 ac] ut ω (praeter abdinz) γ²
 223 labentia Rω (praeter bdgikx), Tib. in lemm.

- in medias acies formam adsimulata Camerti
 225 (cui genus a proavis ingens clarumque paternae
 nomen erat uirtutis, et ipse acerrimus armis),
 in medias dat sese acies haud nescia rerum
 rumoresque serit uarios ac talia fatur:
 ‘non pudet, o Rutuli, pro cunctis talibus unam
 230 obiectare animam? numerone an uiribus aequi
 non sumus? en, omnes et Troes et Arcades hi sunt,
 fatalisque manus, infensa Etruria Turno:
 uix hostem, alterni si congregiamur, habemus.
 ille quidem ad superos, quorum se deuouet aris,
 235 succedet fama uiuusque per ora feretur;
 nos patria amissa dominis parere superbis
 cogemur, qui nunc lenti consedimus aruis.’
 Talibus incensa est iuuenum sententia dictis
 iam magis atque magis, serpitque per agmina murmur:
 240 ipsi Laurentes mutati ipsique Latini.
 qui sibi iam requiem pugnae rebusque salutem
 sperabant, nunc arma uolunt foedusque precantur
 infectum et Turni sortem miserantur iniquam.
 his aliud maius Iuturna adiungit et alto
 245 dat signum caelo, quo non praesentius ullum
 turbauit mentes Italas monstroque fefellit;
 namque uolans rubra fuluus Iouis ales in aethra

224 camertae f, *Macrob.* 5, 15, 11, *Prisc.* 8, 24 et 28 230 ac P⁽¹⁾ in ras. (ex an, fide Sabb. et Geym.) aequis Phjγ¹ (corr. γ², u. om. γ); cf. u. 218 231 hinc Ra: hic n 232 fatalisque Pωγ, *Seru.*: fatalesque MP²Rab, *Tib.* 237 lentis γ (corr. γ¹) armis Mγ (corr. M^Aγ¹) 238 accensa k, *Tib.* 239 iam] tum Pγ (cf. u. 218) 240 ipsi] ipsi et P (et del. P^x) 245 praesentius MPbnzγ, *Seru.*, *Tib.* in interpr. (cf. u. 152 et georg. 2, 127): praestantius Rω, *Tib.* in lemm. 247 fuluus rubra M (ord. rest. M^x, correctio postea erasa) Iouis] acer P¹ in ras. (ex iouis, fide Sabb. et Geym.) γ, unde sacer (fuluussacer) susp. Sabbadini cl. *Aen.* 11, 721

litoreas agitabat aues turbamque sonantem
 agminis aligeri, subito cum lapsus ad undas
 250 cycnum excellentem pedibus rapit improbus uncis.
 arrexere animos Itali, cunctaeque uolucres
 conuertunt clamore fugam (mirabile uisu),
 aetheraque obscurant pinnis hostemque per auras
 facta nube premunt, donec ui uictus et ipso
 255 pondere defecit praedamque ex unguibus ales
 proiecit fluuio penitusque in nubila fugit.

Tum uero augurium Rutuli clamore salutant
 expediuntque manus, primusque Tolumnius augur:
 ‘hoc erat, hoc uotis’ inquit ‘quod saepe petiui.
 260 accipio agnoscoque deos; me, me duce ferrum
 corripite, o miseri, quos improbus aduena bello
 territat inualidas ut aues, et litora uestra
 ui populat. petet ille fugam penitusque profundo
 uela dabit; uos unanimi densete cateruas
 265 et regem uobis pugna defendite raptum.’
 dixit et aduersos telum contorsit in hostis
 procurrens: sonitum dat stridula cornus et auras
 certa secat. simul hoc, simul ingens clamor et omnes
 turbati cunei calefactaque corda tumultu.
 270 hasta uolans, ut forte nouem pulcherrima fratrum
 corpora constiterant contra, quos fida crearat
 una tot Arcadio coniunx Tyrrhena Gylippo,
 horum unum ad medium, teritur qua subtilis aluo

250 improbus] armiger *Tib.* (ex *Aen.* 9, 564)   254 ipso] ipse d?fgjz
 261 miseri] rutuli bcd fghijzy¹   264 unanimis M (-mes i, *DSeru.* ad *Aen.*
11, 650): unaanime P^γ (corr. ^γ¹)   densete Rω, GLK V, 482, 21, *Seru.*, *DSeru.*
ad Aen. 11, 650, *Tib.* ex corr.: densate MPdzy, *Tib.* ante corr.; cf. *Aen.* 10, 432 et
11, 650   273 mediam Mi (corr. M^A)   aluo P^xRω^γ (aluos c, aluum i), *Seru.*,
Tib.: alueo P: auro M

- balteus et laterum iuncturas fibula mordet,
 275 egregium forma iuuenem et fulgentibus armis,
 transadigit costas fuluaque effundit harena.
 at fratres, animosa phalanx accensaque luctu,
 pars gladios stringunt manibus, pars missile ferrum
 corripiunt caecique ruunt. quos agmina contra
 280 procurrunt Laurentum, hinc densi rursus inundant
 Troes Agyllinique et pictis Arcades armis:
 sic omnis amor unus habet decernere ferro.
 diripere aras (it toto turbida caelo
 tempestas telorum ac ferreus ingruit imber)
 285 craterasque focosque ferunt. fugit ipse Latinus
 pulsatos referens infecto foedere diuos.
 infrenant alii currus aut corpora saltu
 subiciunt in equos et strictis ensibus adsunt.
 Messapus regem regisque insigne gerentem
 290 Tyrrhenum Aulesten, audius confundere foedus,
 aduerso proterret equo: ruit ille recedens
 et miser oppositis a tergo inuoluitur aris
 in caput inque umeros. at feruidus aduolat hasta
 Messapus teloque orantem multa trabali
 295 desuper altus equo grauiter ferit atque ita fatur:
 'hoc habet, haec melior magnis data uictima diuis.'
 concurrunt Itali spoliantque calentia membra.
 obuius ambustum torrem Corynaeus ab ara
 corripit et uenienti Ebyso plagamque ferenti

274 lateri P⁽¹⁾ (i in ras., ex u fide Sabb. et Geym.; sequitur m deleta) Υ
 276 effundit] extendit fgxyz Υ ¹ (cf. Aen. 5, 374 et 9, 589): effudit Tib.
 280 hinc] hic ghj   283 deripere euv   it] id M (corr. M^x): et P Υ (corr.
 P^x Υ ¹)   287 aut] et M, Seru. ad georg. 1, 202   288 et] aut Υ (corr. Υ ¹)
 adstant M^A   290 «legitur et auidum, sed melius audius» Seru.   291 auerso
 M   297 cadentia dhj   299 ebuso P, Macrob. 5, 15, 10, Tib.

- 300 occupat os flammis: olli ingens barba reluxit
 nidoremque ambusta dedit. super ipse secutus
 caesariem laeua turbati corripit hostis
 impressoque genu nitens terrae applicat ipsum;
 sic rigido latus ense ferit. Podalirius Alsum
 305 pastorem primaque acie per tela ruentem
 ense sequens nudo superimminet; ille securi
 aduersi frontem mediam mentumque reducta
 dissicit et sparso late rigat arma cruore.
 olli dura quies oculos et ferreus urget
 310 somnus, in aeternam conduntur lumina noctem.
 At pius Aeneas dextram tendebat inermem
 nudato capite atque suos clamore uocabat:
 ‘quo ruitis? quaeue ista repens discordia surgit?
 o cohibete iras! ictum iam foedus et omnes
 315 compositae leges; mihi ius concurrere soli:
 me sinite atque auferte metus. ego foedera faxo
 firma manu; Turnum debent haec iam mihi sacra.’
 has inter uoces, media inter talia uerba
 ecce uiro stridens alis adlapsa sagitta est,
 320 incertum qua pulsa manu, quo turbine adacta,
 quis tantam Rutulis laudem, casusne deusne,
 attulerit; pressa est insignis gloria facti,
 nec sese Aeneae iactauit uulnere quisquam.
 Turnus ut Aenean cedentem ex agmine uidit
 325 turbatosque duces, subita spe feruidus ardet:
 poscit equos atque arma simul saltuque superbus

300 olli **M**: illi **PR**ωγ, *Tib.* 304 feret **M** (*corr.* **M**^A) γ²: pedit **P**: periit γ
 (*corr.* γ¹) 308 dissicit **M**²ω (-cet **hi**), *Tib.*: disicit **MP**^x (disiicit **P**) γ: discidit
Ra cruore] cerebro **b**?c (*cf. Aen. 11, 698*) 310 conduntur **P**, *Tib.*:
 clauduntur **MR**ωγ (*ex Aen. 10, 746*) 311 inertem **M** (*corr.* **M**^A); *cf. Aen. 11,*
414 et 672 313 quaeue] quoue **Racenuv** 320 abacta **bd** 321 casusue
 deusue **M** (*cf. Aen. 9, 211*)

- emicat in currum et manibus molitur habenas.
 multa uirum uolitans dat fortia corpora leto.
 semineces uoluit multos: aut agmina curru
 330 proterit aut raptas fugientibus ingerit hastas.
 qualis apud gelidi cum flumina concitus Hebrī
 sanguineus Mauors clipeo increpat atque furentis
 bella mouens immittit equos (illi aequare aperto
 ante Notos Zephyrumque uolant, gemit ultima pulsu
 335 Thraca pedum circumque atrae Formidinis ora
 Iraeque Insidiaequē, dēi comitatus, aguntur):
 talis equos alacer media inter proelia Turnus
 fumantis sudore quatit, miserabile caesis
 hostibus insultans; spargit rapida ungula rores
 340 sanguineos mixtaque cruor calcatur harena.
 iamque neci Sthenelumque dedit Thamyrumque Pholumque,
 hunc congressus et hunc, illum eminus; eminus ambo
 Imbrasidas, Glaucum atque Laden, quos Imbrasmus ipse
 nutrierat Lycia, paribusque ornauerat armis,
 345 uel conferre manum uel equo praeuertere uentos.
 Parte alia media Eumedes in proelia fertur,
 antiqui proles bello praeclara Dolonis,
 nomine auum referens, animo manibusque parentem,
 qui quondam, castra ut Danaum speculator adiret,
 350 ausus Pelidae pretium sibi poscere currus;
 illum Tydides alio pro talibus ausis
 adfecit pretio nec equis adspirat Achillis.

330 aut] et **Ra**, *Diom.* 418, 32   332 increpat **Pωγ**, *Seru.*, *Tib.* (cf. *Sil.* 12, 685): intonat **MRaeu**v; cf. *Aen.* 6, 607; 8, 527 et 9, 709   furentis] prementi **M** (corr. **M^A**): furenti **Ra**   342 eminus bis **M^Ackvxzy¹**: semel **MPRωγ**, *Tib.* ambos **cjkzy¹**   343 embrasidas **P^{*}Raeiuvγ** (corr. **γ¹**): embrasus **P^{*}Raeu**vγ
 345 uentos] gentes **c²hkxy**   346 eumenides **Raeu**v   352 nec] neque **cdhikxyz**, *Tib.*   achillis **PRωγ**, *Seru.*, *DSeru.* ad *Aen.* 1, 30, *Tib.*: achilles
Mgh: achilli i (achillei *Heinsius*)

- hunc procul ut campo Turnus prospexit aperto,
ante leui iaculo longum per inane secutus
355 sistit equos biiugis et curru desilit atque
semianimi lapsoque superuenit et pede collo
impresso dextrae mucronem extorquet et alto
fulgentem tingit iugulo atque haec insuper addit:
‘en agros et, quam bello, Troiane, petisti,
360 Hesperiam metire iacens: haec praemia, qui me
ferro ausi temptare, ferunt, sic moenia condunt.’
huic comitem Asbyten coniecta cuspide mittit
Chloreaque Sybarimque Daretaque Thersilochumque
et sternacis equi lapsum ceruice Thymoeten.
365 ac uelut Edoni Boreae cum spiritus alto
insonat Aegaeo sequiturque ad litora fluctus,
qua uenti incubuere, fugam dant nubila caelo:
sic Turno, quacumque uiam secat, agmina cedunt
conuersaeque ruunt acies; fert impetus ipsum
370 et cristam aduerso curru quatit aura uolantem.
non tulit instantem Phegeus animisque frementem:
obiecit sese ad currum et spumantia frenis
ora citatorum dextra detorsit equorum.
dum trahitur pendetque iugis, hunc lata reiectum
375 lancea consequitur rumpitque infixam bilicem
loricam et summum degustat uulnere corpus.
ille tamen clipeo obiecto conuersus in hostem

353 conspexit ω (*praeter aeuu*) 356 lapsoque **MRacefguvy** (labsoque **P**^x),
Tib.: elapsoque ω (elabsoque **P**), *DSeru.* («*pro 'lapso'*») 357 expresse **M**
(*corr.* **M**^A) dextrae **MP ω y¹**, *Seru., Tib.*: dextra **Racenuvy** 359 petistis **c**:
petebas *Pomp. 312, 3* 361 condant **P**⁽¹⁾ *in ras.* (*ex condunt, fide Sabb. et*
Geym.) 362 asbuten **R**, *Tib.*: asbutem **P** 363 chloreamque **P** (*corr.* **P**^x):
chloremque **efgkuvxyz** 365 edonea **M**: edonii **M**²²**bey¹** (udonii **y**), *Donatus*
ap. Seru., Tib., respuit Seru. 374 hunc **M ω** , *Tib.*: huic **P y** : hic **Rafg**: hinc **d**

- ibat et auxilium ducto mucrone petebat,
 cum rota praecipitem et procursu concitus axis
 380 impulit effunditque solo; Turnusque secutus
 imam inter galeam summi thoracis et oras
 abstulit ense caput truncumque reliquit harenae.
 Atque ea dum campis uictor dat funera Turnus,
 interea Aenean Mnestheus et fidus Achates
 385 Ascaniusque comes castris statuere cruentum,
 alternos longa nitentem cuspidē gressus.
 saeuit et infracta luctatur harundine telum
 eripere auxilioque uiam, quae proxima, poscit:
 ense secent lato uulnus telique latebram
 390 rescindant penitus seseque in bella remittant.
 iamque aderat Phoebō ante alios dilectus Iapyx
 Iasides, acri quondam cui captus amore
 ipse suas artes, sua munera, laetus Apollo
 augurium citharamque dabat celerisque sagittas.
 395 ille, ut depositi proferret fata parentis,
 scire potestates herbarum usumque medendi
 maluit et mutas agitare inglorius artes.
 stabat acerba fremens ingentem nixus in hastam
 Aeneas magno iuuenum et maerentis Iuli
 400 concursu, lacrimis immobilis. ille retorto
 Paeonium in morem senior succinctus amictu
 multa manu medica Phoebeque potentibus herbis

378 ducto] ducto a **Rae**: stricto *Tib.*

379 cum] quem **cdjy**¹

380 effuditque **Racegjvzy**

382 harenae **MP**, *Seru. ad Aen. 11, 87, Tib.*:

harena **Rωy**

385 comes **MPωy**: puer **Raejv**, *Tib. (cf. Aen. 2, 598 al.)*

389 latebram **PRωy**, *Tib.*: latebras **Mb?d** (*cf. Aen. 10, 601*)

394 dedit **M**

(dedi **γ**, *corr. γ*¹), *ps. Acro ad Hor. carm. saec. 61, Seru. ad georg. 2, 486, respuit Seru. hic*

397 multas **P** (*corr. P^a*) **cgjknxy**

398 fixus **M** (*corr. M^A*)

400 lacrimisque **Radhj**, *DSeru.*

401 paeonium **Rωy**, *Seru., Tib.*:

paeonidium **M**: paeonium **P**

nequiquam trepidat, nequiquam spicula dextra
 sollicitat prensatque tenaci forcipe ferrum.
 405 nulla uiam Fortuna regit, nihil auctor Apollo
 subuenit; et saeuus campis magis ac magis horror
 crebrescit propiusque malum est. iam puluere caelum
 stare uident: subeunt equites et spicula castris
 densa cadunt mediis. it tristis ad aethera clamor
 410 bellantum iuuenum et duro sub Marte cadentum.

Hic Venus indigno nati concussa dolore
 dictamnum genetrix Cretaea carpit ab Ida,
 puberibus caulem foliis et flore comantem
 purpureo (non illa feris incognita capris
 415 gramina, cum tergo uolucres haesere sagittae).
 hoc Venus obscuro faciem circumdata nimbo
 detulit, hoc fusum labris splendentibus amnem
 inficit occulte medicans spargitque salubris
 ambrosiae sucos et odoriferam panaceam.
 420 fouit ea uulnus lymphæ longaeus Iapyx
 ignorans, subitoque omnis de corpore fugit
 quippe dolor, omnis stetit imo uulnere sanguis;
 iamque secuta manum nullo cogente sagitta
 excidit, atque nouae rediere in pristina uires.
 425 ‘arma citi properate uiro! quid statis?’ Iapyx
 conclamat primusque animos accendit in hostem.
 ‘non haec humanis opibus, non arte magistra
 proueniunt, neque te, Aenea, mea dextera seruat:

406 et] it P (corr. P¹)   408 subeunt om. M (add. M²): subeuntque Rabceyv
 412 ipsa manu genetrix dictaea Tib. in interpr. (sed dictamnum genetrix
 cretaea in lemm.) carpsit Raeny (sumpsit v)   417 plendentibus P (corr. P¹):
 pendentibus Raz   421 fugit] cessit Tib. in lemm.   422 imo MPbfgny: imo
 in P²Rωγ¹ (u. om. γ), Tib.   423 manum M^ARω, DSeru.: manus Pγ¹ (u. om.
 γ): manu MP^xγ², Tib.   425 uiro] uiri bd   428 te aenea] aenean M (alt. n
 del. M^x, te add. M²)

- maior agit deus atque opera ad maiora remittit.’
 430 ille audius pugnae suras incluserat auro
 hinc atque hinc oditque moras hastamque coruscat.
 postquam habilis lateri clipeus loricaque tergo est,
 Ascanium fuis circum complectitur armis
 summaque per galeam delibans oscula fatur:
 435 ‘disce, puer, uirtutem ex me uerumque laborem,
 fortunam ex aliis. nunc te mea dextera bello
 defensum dabit et magna inter praemia ducet.
 tu facito, mox cum matura adoleuerit aetas,
 sis memor et te animo repetentem exempla tuorum
 440 et pater Aeneas et auunculus excitet Hector.’

- Haec ubi dicta dedit, portis sese extulit ingens
 telum immane manu quatiens; simul agmine denso
 Antheusque Mnesteusque ruunt, omnisque relictis
 turba fluit castris: tum caeco puluere campus
 445 miscetur pulsuque pedum tremit excita tellus.
 uidit ab aduerso uenientis aggere Turnus,
 uidere Ausonii, gelidusque per ima cucurrit
 ossa tremor; prima ante omnis Iuturna Latinos
 audiit agnouitque sonum et tremefacta refugit.
 450 ille uolat campoque atrum rapit agmen aperto.
 qualis ubi ad terras abrupto sidere nimbus
 it mare per medium (miseris, heu, praescia longe
 horrescunt corda agricolis: dabit ille ruinas
 arboribus stragemque satis, ruet omnia late),
 455 ante uolant sonitumque ferunt ad litora uenti:
 talis in aduersos ductor Rhoeteius hostis

456–508 MPRV

- 435 uerumque] ueterumque j?xy   444 fluit] ruit P   446 agmine Raj
 448 omnis] alios Tib.   449 a(d)gnouitque MRωγ, *Probus* 238, 4, *Tib.*:
 adgnoscitque Pi   454 ruet PRω, *Seru.*: ruit Mbdfhy, *Diom.* 441, 24, *Tib. in*
lemm. (sed «prosternet» in *interpr.*)   455 uolant PRωγ¹, *Tib.*: uolans MP²by

agmen agit, densi cuneis se quisque coactis
 adglomerant. ferit ense grauem Thymbraeus Osirim,
 Arcetium Mnesteus, Epulonem obruncat Achates
 460 Vftentemque Gyas; cadit ipse Tolumnius augur,
 primus in aduersos telum qui torserat hostis.
 tollitur in caelum clamor, uersique uicissim
 puluerulenta fuga Rutuli dant terga per agros.
 ipse neque auersos dignatur sternere morti
 465 nec pede congressos aequo nec tela ferentis
 insequitur: solum densa in caligine Turnum
 uestigat lustrans, solum in certamina poscit.

Hoc concussa metu mentem Iuturna uirago
 aurigam Turni media inter lora Metiscum
 470 excutit et longe lapsum temone reliquit;
 ipsa subit manibusque undantis flectit habenas
 cuncta gerens, uocemque et corpus et arma Metisci.
 nigra uelut magnas domini cum diuitis aedes
 peruolat et pinnis alta atria lustrat hirundo,
 475 pabula parua legens nidisque loquacibus escas,
 et nunc porticibus uacuis, nunc umida circum
 stagna sonat: similis medios Iuturna per hostis
 fertur equis rapidoque uolans obit omnia curru,
 iamque hic germanum iamque hic ostentat ouantem
 480 nec conferre manum patitur, uolat auia longe.
 haud minus Aeneas tortos legit obuius orbes
 uestigatque uirum et disiecta per agmina magna
 uoce uocat. quotiens oculos coniecit in hostem
 alipedumque fugam cursu temptauit equorum,

457 densis n, *Tib.* coacti **M**^x 459 archetium **M** 461 auersos **Ra**; cf. u.
 464 torserat] torsit in **Rav** (cf. u. 266) 464 neque] nec **Pb**, *Tib.* auersos
RVa: aduersos **MP**ωγ, *Tib.* 470 reliquit **MPR**ωγ, *Tib.*: relinquit **M**^{A2}**V**
 479 ostentat **M**^{A2}γ**RVav**: ostendit **M**ω, *Tib.* (*periit* in **P**) 481 totos **V** (*periit*
 in **P**) 482 magna] longa **dk**

- 485 auersos totiens currus Iuturna retorsit.
 heu, quid agat? uario nequiquam fluctuat aestu,
 diuersaeque uocant animum in contraria curae.
 huic Messapus, uti laeua duo forte gerebat
 lenta, leuis cursu, praefixa hastilia ferro,
 490 horum unum certo contorquens derigit ictu.
 substitit Aeneas et se collegit in arma
 poplite subsidens; apicem tamen incita summum
 hasta tulit summasque excussit uertice cristas.
 tum uero adsurgunt irae; insidiisque subactus,
 495 diuersos ubi sensit equos currumque referri,
 multa Iouem et laesi testatus foederis aras
 iam tandem inuadit medios et Marte secundo
 terribilis saeuam nullo discrimine caedem
 suscitatur irarumque omnis effundit habenas.
 500 Quis mihi nunc tot acerba deus, quis carmine caedes
 diuersas obitumque ducum, quos aequore toto
 inque uicem nunc Turnus agit, nunc Troius heros,
 expediat? tantum placuit concurrere motu,
 Iuppiter, aeterna gentis in pace futuras?
 505 Aeneas Rutulum Sucronem (ea prima ruentis
 pugna loco statuit Teucros) haud multa morantem
 excipit in latum et, qua fata celerrima, crudum
 transadigit costas et cratis pectoris ense.

485 auersos **MRV**ω, *DSeru.*, *Tib.*: aduersos **M**^A**P**c**fg**hiny currus totiens
Tib. 489 leui **ny** 490 dirigit ω (*praeter a*) γ, *Tib.* 494 subactis ω
(*praeter an*; -ctas j) 495 sensit **Mn**, *Tib.* 496 testatus **MV**ωγ, *Tib.* (*cf. Sil.*
17, 87): testatur **PRan** 497 tamen **P** 498 terribilis *dist. M*^x**P**², *Tib.*; «*potest*
et Marte secundo distinguere ... potest et iungi, ut sit Marte secundo terribilis»
DSeru. 499-500 *om. M* (*ima pagina add. M*^A) 503 *u. om. V* expediet
Tib. tanto **Raxzy** (*corr. γ*¹, *perit in P*) 505 furentis **V** 506 morantis **V**:
moratus **n**, *Seru. ad u. 507*: moratum *DSeru.* (*cf. Aen. 3, 610*)

- Turnus equo deiectum Amycum fratremque Dioren,
 510 congressus pedes, hunc uenientem cuspidē longa,
 hunc mucrone ferit, curruque abscisa duorum
 suspendit capita et rorantia sanguine portat.
 ille Talon Tanaimque neci fortemque Cethegum,
 tris uno congressu, et maestum mittit Oniten,
 515 nomen Echionium matrisque genus Peridiaē;
 hic fratres Lycia missos et Apollinis agris
 et iuuenem exosum nequiquam bella Menoeten,
 Arcada, piscosae cui circum flumina Lernaē
 ars fuerat pauperque domus nec nota potentum
 520 munera, conductaque pater tellure serebat.
 ac uelut immissi diuersis partibus ignes
 arentem in siluam et uirgulta sonantia lauro,
 aut ubi decursu rapido de montibus altis
 dant sonitum spumosi amnes et in aequora currunt
 525 quisque suum populatus iter: non segnius ambo
 Aeneas Turnusque ruunt per proelia; nunc, nunc
 fluctuat ira intus, rumpuntur nescia uinci
 pectora, nunc totis in uulnera uiribus itur.

509–650 MPR

511 abscisa **P**² (-se **P**) **ωγ**¹ (absci **γ**), *Seru. ad georg. 1, 208 et ad Aen. 1, 156, Tib.*: abscissa **MRaby** 513 thalon **M** tanaimque **M**^x (-namque **M**):
 tanainque **R**, *Tib.*: talaimque **P** 515 hunc uersum post 516 transp. *Peerlkamp et Ribbeck* nomen echionium **ωγ**¹, *Seru. hic, ad Aen. 2, 89 et 6, 758*: nomine
 echionium **MP**: nomine chionium **Rabfgny**, «male quidam» ap. *Seru., Tib.*
 520 munera **PRωγ**, *Seru. hic et ad Aen. 3, 539, Tib.*: limina **M**; «munera et
 quae 'munia' dicimus» *DSeru.*; totum tricolon (*uu. 518–520*) ad paupertatem
 spectat Menoetis, qui tam humilis erat ut non teneretur officiis militiae (munera),
 aliter quam qui essent agrorum possessores (potentum); potentum limina
 obsequium clientis significat (cf. *Hor. epod. 2, 8*), id quod ab hoc loco alienum
 uidetur sedebat **M** (corr. **M**^{A?}) 522 ardentem **My** (corr. **M**^x) 526 per] in
k, *Tib.*

- Murranum hic, ataus et auorum antiqua sonantem
 530 nomina per regesque actum genus omne Latinos,
 praecipitem scopulo atque ingentis turbine saxi
 excutit effunditque solo; hunc lora et iuga subter
 prouoluere rotae, crebro super ungula pulsu
 incita nec domini memorum proculcat equorum.
 535 ille ruenti Hyllo animisque immane frementi
 occurrit telumque aurata ad tempora torquet:
 olli per galeam fixo stetit hasta cerebro.
 dextera nec tua te, Graium fortissime Cretheu,
 eripuit Turno; nec di texere Cupencum
 540 Aenea ueniente sui: dedit obuia ferro
 pectora, nec misero clipei mora profuit aerei.
 te quoque Laurentes uiderunt, Aeole, campi
 oppetere et late terram consternere tergo:
 occidis, Argiuae quem non potuere phalanges
 545 sternere nec Priami regnorum euersor Achilles;
 hic tibi mortis erant metae, domus alta sub Ida,
 Lyrnesi domus alta, solo Laurente sepulcrum.
 totae adeo conuersae acies omnesque Latini,
 omnes Dardanidae, Mnestheus acerque Serestus
 550 et Messapus equum domitor et fortis Asilas
 Tuscorumque phalanx Euandrique Arcades alae,
 pro se quisque uiri summa nituntur opum ui;
 nec mora nec requies, uasto certamine tendunt.
 Hic mentem Aeneae genetrix pulcherrima misit
 555 iret ut ad muros urbique aduerteret agmen

532 excutit] excipit **M** (cf. u. 507)   effuditque **b**   533 super] snotant **M**
 (corr. **M^A**), quae lectio orta uidetur ex glossa grammaticorum locum difficilem
 notantium (u. 534 nec domini memorum i.e. 'domini immemorum')
 536 aerata Schrader   541 aerei **g**², ed. Aldina an. 1501 (cf. *Aen.* 7, 609): aeris
 codd., Tib.; aerei bisyllabum per synizesin, quod qui non intellexit in aeris
 mutauit

- ocius et subita turbaret clade Latinos.
 ille ut uestigans diuersa per agmina Turnum
 huc atque huc acies circumtulit, aspicit urbem
 immunem tanti belli atque impune quietam.
 560 continuo pugnae accendit maioris imago:
 Mnesthea Sergestumque uocat fortemque Serestum
 ductores tumulumque capit quo cetera Teucrum
 concurrit legio, nec scuta aut spicula densi
 deponunt. celso medius stans aggere fatur:
 565 ‘ne qua meis esto dictis mora (Iuppiter hac stat),
 neu quis ob inceptum subitum mihi segnior ito.
 urbem hodie, causam belli, regna ipsa Latini,
 ni frenum accipere et uicti parere fatentur,
 eruam et aequa solo fumantia culmina ponam.
 570 scilicet exspectem libeat dum proelia Turno
 nostra pati rursusque uelit concurrere uictus?
 hoc caput, o ciues, haec belli summa nefandi.
 ferte faces propere foedusque repositae flammis.’
 dixerat, atque animis pariter certantibus omnes
 575 dant cuneum densaque ad muros mole feruntur;
 scalae improviso subitusque apparuit ignis.
 discurrent alii ad portas primosque trucidant,
 ferrum alii torquent et obumbrant aethera telis.
 ipse inter primos dextram sub moenia tendit
 580 Aeneas magnaue incusat uoce Latinum
 testaturque deos iterum se ad proelia cogi,
 bis iam Italos hostis, haec altera foedera rumpi.
 exoritur trepidos inter discordia ciuis:
 urbem alii reserare iubent et pandere portas
 585 Dardanidis ipsumque trahunt in moenia regem;

558 aciem dfgy   559 quietem Raggy (corr. γ¹)   568 uicti] dicto iy (corr. γ¹), *Char.* 99, 1 (cf. *Aen.* 7, 433)   fatetur M (corr. M^{A2})   573 properi d
 577 trucidant] fatigant d   582 haec] haec iam M²

arma ferunt alii et pergunt defendere muros:
 inclusas ut cum latebroso in pumice pastor
 uestigauit apes fumoque impleuit amaro;
 illae intus trepidae rerum per cerea castra
 590 discurrunt magnisque acuunt stridoribus iras;
 uoluitur ater odor tectis, tum murmure caeco
 intus saxa sonant, uacuas it fumus ad auras.

Accidit haec fessis etiam fortuna Latinis,
 quae totam luctu concussit funditus urbem.
 595 regina ut tectis uenientem prospicit hostem,
 incessi muros, ignis ad tecta uolare,
 nusquam acies contra Rutulas, nulla agmina Turni,
 infelix pugnae iuuenem in certamine credit
 extinctum et subito mentem turbata dolore
 600 se causam clamat crimenque caputque malorum,
 multaque per maestum demens effata furem
 purpureos moritura manu discindit amictus
 et nodum informis leti trabe nectit ab alta.
 quam cladem miserae postquam accepere Latinae,
 605 filia prima manu floros Lauinia crinis
 et roseas laniata genas, tum cetera circum
 turba furit: resonant late plangoribus aedes.
 hinc totam infelix uulgatur fama per urbem.
 demittunt mentes, it scissa ueste Latinus
 610 coniugis attonitus fati urbisque ruina,
 611 canitiem immundo perfusam puluere turpans.

587 ut cum] ueluti **M** (cf. u. 749)

588 et fumoque **Py** (et del. **P^x**)

596 incessi **M^APdiknvx**, *Arus.* 488, 2, *GLK V*, 482, 27, *Seru. hic et ad georg. 4*,
 68, *Tib.*: incedi **M**: incensi **Ra**: incendi **ωγ** ignesque **Racev** ad in **P** (in del.
P^x) 598 in om. **by** (add. **γ¹**): a **Ra** certamina **Py** (corr. **γ¹**) 605 floros
 «antiqua lectio» ap. *Seru.* («id est 'florulentos, pulchros'; et est sermo Ennianus»),
Probus teste DSeru.: flauos codd., *Tib.* 607 latae **M** (corr. **M^x**) **Racn**: magnae
Tib. in lemm. clangoribus **chz**, *Tib. in lemm.*

- 614 Interea extremo bellator in aequore Turnus
 615 palantis sequitur paucos iam segnior atque
 iam minus atque minus successu laetus equorum.
 attulit hunc illi caecis terroribus aura
 commixtum clamorem, arrectasque impulit auris
 confusae sonus urbis et inlaetabile murmur.
 620 'ei mihi! quid tanto turbantur moenia luctu?
 quisue ruit tantus diuersa clamor ab urbe?'
 sic ait adductisque amens subsistit habenis.
 atque huic, in faciem soror ut conuersa Metisci
 aurigae currumque et equos et lora regebat,
 625 talibus occurrit dictis: 'hac, Turne, sequamur
 Troiugas, qua prima uiam uictoria pandit;
 sunt alii qui tecta manu defendere possint.
 ingruit Aeneas Italis et proelia miscet,
 et nos saeua manu mittamus funera Teucris.
 630 nec numero inferior pugnae nec honore recedes.'
 Turnus ad haec:
 'o soror, et dudum agnouī, cum prima per artem
 foedera turbasti teque haec in bella dedisti,
 et nunc nequiquam fallis dea. sed quis Olympo
 635 demissam tantos uoluit te ferre labores?
 an fratris miseri letum ut crudele uideres?
 nam quid ago? aut quae iam spondet Fortuna salutem?
 uidi oculos ante ipse meos me uoce uocantem

612–613 (= *Aen.* 11, 471–472 *substitutis uerbis* ante, ultro *pro* ultro, urbi) *om.*
MPRabhn̄y, *Tib.*, non *interp.* *Seru.*: *habent* ω 617 hunc] huc *recc.*, *Madvig*:
at huc illi *moleste redundat* caecis illi **Raev** (*ord. rest.* **R**^x) 624 gerebat **Pγ**
(*corr.* **γ**¹) 627 possint **MRabfgny**, *Seru.* *ad u.* 661: possunt **Pωγ**: possent **d**
628 Italis] armis *Seru.* *ad Aen.* 11, 899 (*sed* Italis *ad Aen.* 2, 301) 630 nec²
MRωγ, *Seru.*: neque **Phi** 635 te ferre] te perferre **Rfg**: perferre **a?bz** (*cf. u.*
177) 636 miseri fratris *Macrob.* 4, 2, 10

- Murranum, quo non superat mihi carior alter,
 640 oppetere ingentem atque ingenti uulnere uictum.
 occidit infelix nostrum ne dedecus Vfers
 aspiceret; Teucri potiuntur corpore et armis.
 exscindine domos (id rebus defuit unum)
 perpetiar, dextra nec Drancis dicta refellam?
 645 terga dabo et Turnum fugientem haec terra uidebit?
 usque adeone mori miserum est? uos o mihi, Manes,
 este boni, quoniam superis auersa uoluntas.
 sancta ad uos anima atque istius inscia culpae
 descendam magnorum haud umquam indignus auorum.’
 650 Vix ea fatus erat: medios uolat ecce per hostis
 uectus equo spumante Saces, aduersa sagitta
 saucius ora, ruitque implorans nomine Turnum:
 ‘Turne, in te suprema salus, miserere tuorum.
 fulminat Aeneas armis summasque minatur
 655 deiecturum arces Italum excidioque daturum,
 iamque faces ad tecta uolant. in te ora Latini,
 in te oculos referunt; mussat rex ipse Latinus
 quos generos uocet aut quae sese ad foedera flectat.
 praeterea regina, tui fidissima, dextra
 660 occidit ipsa sua lucemque exterrita fugit.
 soli pro portis Messapus et acer Atinas

651–666 MPa

- 639 superat] fuerat **Mdjy** (corr. **M^Aγ¹**)   641 nostrum ne **P**: ne nostrum
MRωy, *Seru.*; uide *A. Traina*, «*BStudLat*» 26, 1996, 504–508   647 aduersa **M**
 (corr. **M^x**) **bfgkzy**   648 inscia **MPRωy¹** (inscius **γ**), *Macrob.* 3, 3, 6, *Seru.*:
 nescia recc., ad metrum sanandum; ex mora ante caesuram pathetice interiecta
 hiatus et syllabae productio (anima atque) excusari possunt; sancta atque istius ad
 uos anima inscia culpae *Housman* (*Class. Pap.* III, 1124 sq.); sancta ad uos
 anima, en, atque istius inscia culpae *dubitanter temptaui* cl. e.g. *Sil.* 2, 678 sq.
 ‘tibi ego haec ... / ad Manes, en, ipsa fero’ (ubi *Tiburna*, sicut *Turnus*, morti
 occurrens *Manes* precatur)   655 italum arces **cdhjk**

- sustentant aciem; circum hos utrimque phalanges
 stant densae strictisque seges mucronibus horret
 ferrea; tu currum deserto in gramine uersas.’
 665 obstipuit uaria confusus imagine rerum
 Turnus et obtutu tacito stetit: aestuat ingens
 uno in corde pudor mixtoque insania luctu
 et furiis agitatus amor et conscia uirtus.
 ut primum discussae umbrae et lux reddita menti,
 670 ardentis oculorum orbis ad moenia torsit
 turbidus eque rotis magnam respexit ad urbem.
 Ecce autem flammis inter tabulata uolutus
 ad caelum undabat uertex turrimque tenebat,
 turrim compactis trabibus quam eduxerat ipse
 675 subdideratque rotas pontisque instrauerat altos.
 ‘iam iam fata, soror, superant, absiste morari;
 quo deus et quo dura uocat Fortuna sequamur.
 stat conferre manum Aeneae, stat quidquid acerbi est
 morte pati; neque me indecorem, germana, uidebis
 680 amplius: hunc, oro, sine me furere ante furorem.’
 dixit et e curru saltum dedit ocus aruis
 perque hostis, per tela ruit maestamque sororem
 deserit ac rapido cursu media agmina rumpit.
 ac ueluti montis saxum de uertice praeceps
 685 cum ruit auulsum uento, seu turbidus imber
 proluit aut annis soluit sublapsa uetustas;
 fertur in abruptum magno mons improbus actu
 exsultatque solo, siluas armenta uirosque
 inuoluens secum: disiecta per agmina Turnus

667–686 MPaV 687–718 MPRV

- 662 aciem P ω , *Diom.* 414, 17, *Dosit.* 416, 29: acies Maevzy, *DSeru.*
 667 uno] imo *Tib.* 677 quo²] qua P 678 acerbum est *Seru. hic et ad Aen.*
 2, 750 (*perit in V*) 679 uidebis *dist.* P² (*amplius sequentibus coniungens*)
 687 ictu hjkx

- 690 sic urbis ruit ad muros, ubi plurima fuso
 sanguine terra madet striduntque hastilibus aerae,
 significatque manu et magno simul incipit ore:
 ‘parcite iam, Rutuli, et uos tela inhibete, Latini.
 quaecumque est fortuna, mea est: me uerius unum
 695 pro uobis foedus luere et decernere ferro.’
 discessere omnes medii spatiumque dedere.

- At pater Aeneas audito nomine Turni
 deserit et muros et summas deserit arces
 praecipitatque moras omnis, opera omnia rumpit
 700 laetitia exsultans horrendumque intonat armis:
 quantus Athos aut quantus Eryx aut ipse coruscis
 cum fremit illicibus quantus gaudetque niuali
 uertice se attollens pater Appenninus ad auras.
 iam uero et Rutuli certatim et Troes et omnes
 705 conuertere oculos Itali, quique alta tenebant
 moenia quique imos pulsabant ariete muros,
 armaque deposuere umeris. stupet ipse Latinus
 ingentis, genitos diuersis partibus orbis,
 inter se coiisse uiros et cernere ferro.
 710 atque illi, ut uacuo patuerunt aequore campi,
 procursu rapido, coniectis eminus hastis,
 inuadunt Martem clipeis atque aere sonoro.
 dat gemitum tellus; tum crebros ensibus ictus

699 ante 698 habet V   701 athon **bcdi**, «*uera lectio*» iudice Seru., *DSeru.*
 708 orbes **PV**   709 coiisse **M^x** (colisse **M**) **V²ωγ¹**, *Prisc.* 1, 40: coisse **P²**
 (coisse **P**) **RVafgjzγ** (cogisse **y**), *Sen. ep.* 58, 3, *Seru. hic, ad georg.* 2, 256 et *ad*
Aen. 2, 508 et *om.* **cx**: uirosque **y**, *Prisc.* cernere **Py**, *Sen. ep.* 58, 3 (ut
simplex pro composito ‘decernere’ explicans), «*uera et antiqua lectio*» iudice Seru.:
 decernere **MP²RVωγ**, *Seru. ad georg.* 2, 256 et *ad Aen.* 2, 508 (cf. *Aen.* 11, 218;
 12, 282 et 695): discernere **bx**, *Prisc.*   711 conlectis **M^{A2}** (colectiques **M**) **R**
 (euanuit in **V**)   712 post Martem dist. quidam ap. schol. Ver., clipeis – sonoro
ad inferiora referens   713 crebris **My** (corr. **M^{A2}γ¹**); euanuit in **V**

- congeminant, fors et uirtus miscentur in unum.
 715 ac uelut ingenti Sila summoue Taburno
 cum duo conuersis inimica in proelia tauri
 frontibus incurrunt – pauidi cessere magistri,
 stat pecus omne metu mutum mussantque iuuencae,
 quis nemori imperitet, quem tota armenta sequantur;
 720 illi inter sese multa ui uulnera miscent
 cornuaque obnixa infigunt et sanguine largo
 colla armosque lauant, gemitu nemus omne remugit:
 non aliter Tros Aeneas et Daunius heros
 concurrunt clipeis, ingens fragor aethera complet.
 725 Iuppiter ipse duas aequato examine lances
 sustinet et fata imponit diuersa duorum,
 quem damnet labor et quo uergat pondere letum.
 Emicat hic impune putans et corpore toto
 alte sublatum consurgit Turnus in ensem
 730 et ferit: exclamant Troes trepidique Latini,
 arrectaeque amborum acies. at perfidus ensis
 frangitur in medioque ardentem deserit ictu,
 ni fuga subsidio subeat. fugit ocior Euro,
 ut capulum ignotum dextramque aspexit inermem.
 735 fama est praecipitem, cum prima in proelia iunctos
 conscendebat equos, patrio mucrone relicto,

719–758 MPR

714 miscentur **MPRωγ**, *Seru.*: miscetur **V** 715 sila **MPωγ¹**, *Asper p. 538, 17, Seru. hic et ad georg. 3, 219: silua Rafgkzy, «*peissime quidam*» *ap. Seru.*: om. **V** 719 nemori] pecori **dghijkxyz¹** imperet et **Rω** (*praeter bfi; imperet, om. et, j*) **γ¹** quem] quae **M** (*corr. M^A*) 720 uulnera] proelia (*cf. georg. 3, 220*) **γ** (*corr. γ¹*) 724 ante 723 habent **Ra** 727 et] aut **bgyz**, *Non. 277, 7, Agroec. 120, 11, Prisc. 8, 27* 732 ictum **M²** (*ut uid.*) **Ra** post ictu lac. statuit Ribbeck; sed protasis per ellipsin efficaciter subauditur, quasi sit 'deserit et hosti obnoxium relinquat' 735 prima **Mω**: primum **PRay** in] ad **P**, in ad **γ** (*ad del. γ¹*)*

- dum trepidat, ferrum aurigae rapuisse Metisci;
 idque diu, dum terga dabant palantia Teucri,
 suffecit; postquam arma dei ad Volcania uentum est,
 740 mortalis mucro glacies ceu futilis ictu
 dissiluit: fulua resplendent fragmina harena.
 ergo amens diuersa fuga petit aequora Turnus
 et nunc huc, inde huc incertos implicat orbis;
 undique enim densa Teucri includere corona
 745 atque hinc uasta palus, hinc ardua moenia cingunt.
 Nec minus Aeneas, quamquam tardata sagitta
 interdum genua impediunt cursumque recusant,
 insequitur trepidique pedem pede feruidus urget:
 inclusum ueluti si quando flumine nactus
 750 ceruum aut puniceae saeptum formidine pinnae
 uenator cursu canis et latratibus instat;
 ille autem insidiis et ripa territus alta
 mille fugit refugitque uias, at uiuidus Vmber
 haeret hians, iam iamque tenet similisque tenenti
 755 increpuit malis morsuque elusus inani est;
 tum uero exoritur clamor ripaeque lacusque
 responsant circa et caelum tonat omne tumultu.
 ille simul fugiens Rutulos simul increpat omnis
 nomine quemque uocans notumque efflagitat ensem.
 760 Aeneas mortem contra praesensque minatur
 exitium, si quisquam adeat, terretque trementis
 excisurum urbem minitans et saucius instat.

759-819 MPa

- 739 sufficit **P** (*corr.* **P**²) **Rafghz** uentum **M** (*est add.* **M**^A): uentumst **P**
 (uentum est **P**²) 741 resplendent fragmina **MP**ω^y: resplendet fragmen
M²**Ra**: resplendet fragmina **ev** (-dit c, -deat y) 744 teucri densa **M**
 746 tardante **M**^A**d** 749 in flumine **cdhjkvx** 753 ac **Mbd** (*corr.* **M**¹ *uel*
M^A): ad **Ra** 754 tenet] tenens **Racev** 757 intonat **hkz** tumultu] fragore
a²**dijkx** (*om.* **h**), *Tib.* (*cf.* *Aen.* 9, 541)

- quinque orbis explent cursu totidemque retexunt
 huc illuc; neque enim leuia aut ludicra petuntur
 765 praemia, sed Turni de uita et sanguine certant.
 Forte sacer Fauno foliis oleaster amaris
 hic steterat, nautis olim uenerabile lignum,
 seruati ex undis ubi figere dona solebant
 Laurenti diuo et uotas suspendere uestes;
 770 sed stirpem Teucris nullo discrimine sacrum
 sustulerant, puro ut possent concurrere campo.
 hic hasta Aeneae stabat, huc impetus illam
 detulerat fixam et lenta radice tenebat.
 incubuit uoluitque manu conuellere ferrum
 775 Dardanides teloque sequi quem prendere cursu
 non poterat. tum uero amens formidine Turnus:
 ‘Faune, precor, miserere’ inquit ‘tuque optima ferrum
 Terra tene, colui uestros si semper honores,
 quos contra Aeneadae bello fecere profanos.’
 780 dixit opemque dei non cassa in uota uocauit.
 namque diu luctans lentoque in stirpe moratus
 uiribus haud ullis ualuit discludere morsus
 roboris Aeneas. dum nititur acer et instat,
 rursus in aurigae faciem mutata Metisci
 785 procurrit fratrique ensem dea Daunus reddit.
 quod Venus audaci nymphae indignata licere
 accessit telumque alta ab radice reuellit.
 olli sublimes, armis animisque relecti,
 hic gladio fidens, hic acer et arduus hasta,

764 neque] nec **acvγ** (corr. **γ**¹) 773 et del. **M**^x, om. **abfhixz**, *Tib.*; «fixam et
 lenta radice tenebat *plenum est*» *Seru.* radice **Maωγ**, *Seru.*, *Tib.*: ab radice
M^A**P**² (baradice **P**) **b**? (cf. u. 787) 779 bello] ferro **γ**¹ 782 discludere
M^A**Pa**²**ωγ**², *Tib.*: discurrere **Mγ**¹: conuellere **acvγ** (cf. u. 774) 784 mutata
Maωγ¹ (-tam **γ**), *Seru.*, *Tib.*: conuersa **M**^A**Piγ**² (ex u. 623) 788 armis *dist.*
P² animumque **P** (corr. **P**²)

- 790 adsistunt contra certamine Martis anhelī.
 Iunonem interea rex omnipotentis Olympi
 adloquitur fulua pugnās de nube tuentem:
 ‘quae iam finis erit, coniunx? quid denique restat?
 indigetem Aenean scis ipsa et scire fateris
 795 deberi caelo fatisque ad sidera tolli.
 quid struis? aut qua spe gelidis in nubibus haeres?
 mortalin decuit uiolari uulnere diuum?
 aut ensem (quid enim sine te Iuturna ualeret?)
 ereptum reddi Turno et uim crescere uictis?
 800 desine iam tandem precibusque inflectere nostris,
 ne te tantus edit tacitam dolor et mihi curae
 saepe tuo dulci tristes ex ore recurrant.
 uentum ad supremum est. terris agitare uel undis
 Troianos potuisti, infandum accendere bellum,
 805 deformare domum et luctu miscere hymenaeos:
 ulterius temptare ueto.’ sic Iuppiter orsus;
 sic dea summisso contra Saturnia uultu:
 ‘ista quidem quia nota mihi tua, magne, uoluntas,
 Iuppiter, et Turnum et terras inuita reliqui;
 810 nec tu me aëria solam nunc sede uideres
 digna indigna pati, sed flammis cincta sub ipsa
 starem acie traheremque inimica in proelia Teucros.

790 certamine **b**, «alii» *ap. Seru.*: certamina **MPαωγ**, *Seru.*; contra aduerbialiter positum (cf. e.g. *u.* 271 ‘constiterant contra’), ut colon fiat adsistunt contra per caesuram seiunctum; certamine Martis iunctura est plena et absoluta, nullam adiectionem desiderans (cf. *Hom. Il.* 5, 861 et 14, 149 ἔριδα ... Ἄρης; *Il.* 11, 734 ἔργον Ἄρης), ita ut anhelī nominatiuus pluralis sit 795 fatiscieloque **Pi** 797 mortali **agγ** (corr. **a²γ¹**) 801–802 post 832 transp. Ribbeck 801 ne **MP²abijγ**, *Diom.* 362, 24: ni **P**: nec **a²ω**, *ps. Acro ad Hor. epod.* 3, 3, *Seru.* edit **Pγ**, *ps. Acro, Diom.*: edat **MP²αωγ¹**, *Seru.* 802 recusent **Mcx** (corr. **M²²**) 808 magna cf 809 relinquo **P²x** (cf. *u.* 818) 811–812 ipsam ... aciem **Mjz** 812 stare **Mzγ** (corr. **γ¹**)

- Iuturnam misero, fateor, succurrere fratri
 suasi et pro uita maiora audere probaui,
 815 non ut tela tamen, non ut contenderet arcum:
 adiuro Stygii caput implacabile fontis,
 una superstitio superis quae reddita diuis.
 et nunc cedo equidem pugnasque exosa relinquo.
 illud te, nulla fati quod lege tenetur,
 820 pro Latio obtestor, pro maiestate tuorum:
 cum iam conubiis pacem felicibus (esto)
 component, cum iam leges et foedera iungent,
 ne uetus indigenas nomen mutare Latinos
 neu Troas fieri iubeas Teucrosque uocari
 825 aut uocem mutare uiros aut uertere uestem.
 sit Latium, sint Albani per saecula reges,
 sit Romana potens Itala uirtute propago:
 occidit, occideritque sinas cum nomine Troia.
 olli subridens hominum rerumque repertor:
 830 ‘es germana Iouis Saturnique altera proles:
 irarum tantos uoluis sub pectore fluctus!
 uerum age et inceptum frustra summitte furorem:
 do quod uis, et me uictusque uolensque remitto.
 sermonem Ausonii patrium moresque tenebunt,
 835 utque est nomen erit; commixti corpore tantum
 subsident Teucri. morem ritusque sacrorum
 adiciam faciamque omnis uno ore Latinos;
 hinc genus Ausonio mixtum quod sanguine surget,
 supra homines, supra ire deos pietate uidebis,

820–830 MP 831–938 MPR

813 fateor misero *Macrob.* 6, 6, 11 815 contenderet] ostenderet «alii» *ap. DSeru.* 819 fati nulla *av* 824 teucrosue *P ut uid.* (*corr. P¹, fide Sabb. et Geym.*) *fgγ* (*def. b*) 825 uestem *M:* uestes *Pωγ* (*def. b*) 830 es] est *fgjv:* et *Bentley* 835 commixto *hkz* corpore *MPωγ, DSeru. ad Aen. 1, 248:* sanguine *Racv* (*cf. u. 838 et Aen. 6, 762*) tanto *Rdjy*

- 840 nec gens ulla tuos aequae celebrabit honores.
adnuat his Iuno et mentem laetata retorsit;
interea excedit caelo nubemque relinquit.
His actis aliud genitor secum ipse uoluit
Iuturnamque parat fratris dimittere ab armis.
845 dicuntur geminae pestes cognomine Dirae,
quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram
uno eodemque tulit partu paribusque reuinxit
serpentum spiris uentosasque addidit alas.
hae Iouis ad solium saeuique in limine regis
850 apparent acuuntque metum mortalibus aegris,
si quando letum horrificum morbosque deum rex
molitur, meritas aut bello territat urbes;
harum unam celerem demisit ab aethere summo
Iuppiter inque omen Iuturnae occurrere iussit:
855 illa uolat celerique ad terram turbine fertur.
non secus ac neruo per nubem impulsa sagitta,
armatam saeui Parthus quam felle ueneni,
Parthus siue Cydon, telum immedicabile, torsit,
stridens et celeris incognita transilit umbras:
860 talis se sata Nocte tulit terrasque petiuit.
postquam acies uidet Iliacas atque agmina Turni,
alitis in paruae subitam collecta figuram,
quae quondam in bustis aut culminibus desertis
nocte sedens serum canit importuna per umbras,
865 hanc uersa in faciem Turni se pestis ob ora
fertque refertque sonans clipeumque euerberat alis.

842 caelum P (-om P^x) reliquit fgj 853 dimisit dhxy: demittit Tib.
859 umbras] auras «male quidam» ap. Seru. 862 subitam MRωγ¹, Tib.:
subito Pbikzy, DSeru. ad Aen. 3, 246 collecta Rωγ¹ (-tam a), Seru., DSeru.
ad Aen. 3, 246: conuersa Mkz (cf. u. 623): coniecta Pb?γ, Tib. 865 uersam
M^Ady ob Rb, Arus. 496, 21, Seru. ad Aen. 1, 233, Tib. (cf. Sil. 17, 476): in ob
M, in M^x: ad Pωγ

illi membra nouus soluit formidine torpor,
arrectaeque horrore comae et uox faucibus haesit.

- At procul ut Dirae stridorem agnouit et alas,
870 infelix crinis scindit Iuturna solutos
unguibus ora soror foedans et pectora pugnis:
'quid nunc te tua, Turne, potest germana iuuare?
aut quid iam durae superat mihi? qua tibi lucem
arte morer? talin possum me opponere monstro?
875 iam iam linquo acies. ne me terrete timentem,
obscae uolucres: alarum uerbera nosco
letalemque sonum, nec fallunt iussa superba
magnanimi Iouis. haec pro uirginitate reponit?
quo uitam dedit aeternam? cur mortis adempta est
880 condicio? possem tantos finire dolores
nunc certe et misero fratri comes ire per umbras!
immortalis ego? aut quicquam mihi dulce meorum
te sine, frater, erit? o quae satis ima dehiscat
terra mihi Manisque deam demittat ad imos?'
885 tantum effata caput glauco contexit amictu
multa gemens et se fluuio dea condidit alto.

- Aeneas instat contra telumque coruscat
ingens arboreum et saeuo sic pectore fatur:
'quae nunc deinde mora est? aut quid iam, Turne, retractas?
890 non cursu, saeuis certandum est comminus armis.
uerte omnis tete in facies et contrahe quidquid

870 scindit crinis Rcv   873 durae] miserae γ^1 : curae Thilo cl. georg. 3, 286
superest bf   874 possum Rv   878 reponit] reporto Tib.   880 possum M
882–884 in uersuum 879–881 uicem compositos esse suspicatur Ribbeck; oratio re
uera redundat, sed pathetica talis amplificatio tragico sermonis tumori congruere
uidetur   882 iam mortalis ω (praeter bj)   aut] haud chijkvxz γ^1 , Tib. in
lemm.   883 quae] quam P γ (corr. γ^1)   ima] iam P (corr. P²): alta cdfghjkyz
(cf. Aen. 4, 24 et 10, 675)   dehiscet P (corr. P²)   884 demittit P (corr. P²):
dimittat cdfg, Tib.

- siue animis siue arte uales; opta ardua pinnis
 astra sequi clausumue caua te condere terra.
 ille caput quassans: 'non me tua feruida terrent
 895 dicta, ferox: di me terrent et Iuppiter hostis.'
 nec plura effatus saxum circumspicit ingens,
 saxum antiquum ingens, campo quod forte iacebat,
 limes agro positus litem ut discerneret aruis.
 uix illud lecti bis sex ceruice subirent,
 900 qualia nunc hominum producit corpora tellus;
 ille manu raptum trepida torquebat in hostem
 altior insurgens et cursu concitus heros.
 sed neque currentem se nec cognoscit euntem
 tollentemue manu saxumue immane mouentem;
 905 genua labant, gelidus concreuit frigore sanguis.
 tum lapis ipse uiri uacuum per inane uolutus
 nec spatium euasit totum neque pertulit ictum.
 ac uelut in somnis, oculos ubi languida pressit
 nocte quies, nequiquam auidos extendere cursus
 910 uelle uidemur et in mediis conatibus aegri
 succidimus (non lingua ualet, non corpore notae
 sufficiunt uires nec uox aut uerba sequuntur):
 sic Turno, quacumque uiam uirtute petiuit,

893 clausumue P: clausumque MRωγ, Tib. 896 ingens] amens Wagner; sed
iteratio ingens ... ingens *eleganti rhythmici uariatione confirmatur* 897 quod
 M^{A2}PRωγ, Seru. in lemm., Tib.: que M: qui Seru. in interpr. ut uid., et recc.
aliquot 898 arui kxyz 899 illud PRωγ: illum Mbcg, Aug. ciu. 15, 9, Tib.
 («illum, non dixit illud; limiti enim, non saxo respondit»); saxum per parecbasin
 describitur, quapropter, sicut haec orationis conformatio postulat, demonstratiuum
 pronomen necesse est definite nomini rei descriptae respondeat
 904 tollentemue PRbdfgy¹: tollentemque Mωγ, Tib., Isid. 1, 36, 15 manu
 Pωγ¹, Tib. in interpr., Isid.: manus MRhy, Tib. in lemm.: manum gz
 saxumque cdhjzyz, Isid. 907 totum dist. P², Tib.: euasit dist. M^x, Seru.
 neque] nec Rbfgvy¹ 913 quamcumque Pdixy (corr. P^x)

- successum dea dira negat. tum pectore sensus
 915 uertuntur uarii: Rutulos aspectat et urbem
 cunctaturque metu letumque instare tremescit,
 nec quo se eripiat, nec qua uī tendat in hostem,
 nec currus usquam uidet aurigamue sororem.
 Cunctanti telum Aeneas fatale coruscat,
 920 sortitus fortunam oculis, et corpore toto
 eminus intorquet. murali concita numquam
 tormento sic saxa fremunt nec fulmine tanti
 dissultant crepitus. uolat atri turbinis instar
 exitium dirum hasta ferens orasque recludit
 925 loricae et clipei extremos septemplex orbis;
 per medium stridens transit femur: incidit ictus
 ingens ad terram duplicato poplite Turnus.
 consurgunt gemitu Rutuli totusque remugit
 mons circum et uocem late nemora alta remittunt.
 930 ille humilis supplex oculos dextramque precantem
 protendens ‘equidem merui nec deprecor’ inquit:
 ‘utere sorte tua. miseri te si qua parentis
 tangere cura potest, oro (fuit et tibi talis
 Anchises genitor), Dauni miserere senectae
 935 et me, seu corpus spoliatum lumine mauis,
 redde meis. uicisti et uictum tendere palmas
 Ausonii uidere; tua est Lauinia coniunx:
 ulterius ne tende odiis.’ stetit acer in armis

916 letumque P, *Rufin.* 58, 6: telumque MRωγ (def. b), *Auson.* cento 92, *Tib.*
in lemm.: teloque *Tib.* in *interpr.* 917 quo] qua γ¹ (quos γ)

918 aurigamue MPchikxz: aurigamue Rbdfgjvyγ, *Tib.* 922 tanto Pz
 926 per] et cdijky 929 late uocem Rv 930 supplex PRhγ¹: supplexque
 Mωγ, *Tib.*; de *bimembri asyndeto adiectiuorum fuse disputauit Sabbadini ad*
loc. 934 Anchises et genitor *dist.* M^xP², *Seru.* (genitor *tamquam uocatiuum*
male interpretati)

- Aeneas uoluens oculos dextramque repressit;
 940 et iam iamque magis cunctantem flectere sermo
 coeperat, infelix umero cum apparuit alto
 balteus et notis fulserunt cingula bullis
 Pallantis pueri, uictum quem uulnere Turnus
 strauerat atque umeris inimicum insigne gerebat.
 945 ille, oculis postquam saeui monumenta doloris
 exuiasque hausit, furiis accensus et ira
 terribilis: ‘tunc hinc spoliis indute meorum
 eripiare mihi? Pallas te hoc uulnere, Pallas
 immolat et poenam scelerato ex sanguine sumit.’
 950 hoc dicens ferrum aduerso sub pectore condit
 feruidus; ast illi soluuntur frigore membra
 uitaque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

939–952 MP

946 incensus c   950 sub pectore condit] sumpto recondit **M** (*corr.* **M^A**)

INDEX NOMINVM

- Abaris (*Rutulus*) IX 344.
 Abas (*Graecus*) III 286; (*Troianus*) I 121; (*Etruscus*) X 170, 427.
 Abella (*in Campania*) VII 740.
 Acamas (*Thesei filius*) II 262.
 Acarnan V 298.
 Acca (*Camillae comes*) XI 820, 823, 897.
 Acesta (*in Sicilia*) V 718.
 Acestes (*rex Siculus*) I 195, 550, 558, 570; V 30, 36, 61, 63, 73, 106, 301, 387, 418, 451, 498, 519, 531, 540, 573, 630, 711, 746, 749, 757, 771; IX 218, 286.
 Achaemenides (*Ithacensis*) III 614, 691.
 Achaicus II 462; V 623.
 Achates (*Aeneae comes*) I 120, 174, 188, 312, 459, 513, 579, 581, 644, 656, 696; III 523; VI 34, 158; VIII 466, 521, 586; X 332, 344; XII 384, 459.
 Acheron (*flumen in infernis*) V 99; VI 107, 295; VII 91, 312, 569; XI 23.
 Achilles I 30, 458, 468, 475, 484, 752; II 29, 197, 275, 476, 540; III 87; V 804; VI 89, 168, 839; IX 742; X 581; XI 404, 438; XII 352, 545. Achilleus III 326. Cf. *Aeacides*, *Pelides*.
 Achiui I 242, 488; II 45, 60, 102, 318; V 497; VI 837; X 89; XI 266.
 Acidalia mater (*Venus*) I 720.
 Acmon (*Lyrnesius*) X 128.
 Acoetes (*Arcas*) XI 30, 85.
 Aconteus (*Latinus*) XI 612, 615.
 Acragas (*in Sicilia*) III 703.
 Acrisius (*Danaes pater*) VII 372.
 Acrisionaeus VII 410.
 Acron (*Graecus*) X 719, 730.
 Actius (*ab Actio in Epiro*) III 280; VIII 675, 704.
 Actor (*Auruncus*) XII 94, 96; (*Troianus*) IX 500.
 Adamastus (*Ithacensis*) III 614.
 Adrastus (*rex Argiuis*) VI 480.
 Aeacides (*Achilles*) I 99; VI 58; (*Perseus*) VI 839; (*Pyrrhus*) III 296.
 Aeaea (*Circe*) III 386.
 Aegaeon (*gigas*) X 565.
 Aegaeon (*mare*) XII 366; Aegeus Neptunus III 74.
 Aegyptus VIII 687, 705. Aegyptia coniunx (*Cleopatra*) VIII 688.
 Aeneadae I 157, 565; III 18; V 108; VII 284, 334, 616; VIII 341, 648; IX 180, 235, 468, 735; X 120; XI 503; XII 12, 186, 779.
 Aeneas I 170, 180, 220, 231, 305, 378, 421, 438, 451, 509, 544, 576, 580, 588, 596, 617, 643, 667, 699; II 2; III 288, 343, 716; IV 117, 142, 150, 279, 329, 393, 466, 554, 571; V 1, 26, 44, 90, 129, 282, 286, 303, 348, 461, 485, 531, 545, 675, 685, 700, 741, 755, 770; VI 9, 103, 156, 176, 183, 210, 232, 250, 291, 317, 403, 424, 467, 475, 548, 559, 635, 703, 711, 860; VII 5, 29, 107, 221, 263; VIII 29, 84,

- 115, 126, 152, 182, 311, 465, 521, 586, 606; IX 8, 41, 81, 97, 172, 255; X 25, 48, 85, 147, 159, 217, 287, 311, 332, 530, 569, 578, 591, 599, 661, 769, 783, 787, 802, 809, 816, 826, 874, 896; XI 2, 36, 73, 95, 106, 120, 170, 184, 442, 446, 511, 904, 908; XII 108, 166, 175, 195, 311, 399, 440, 481, 491, 505, 526, 580, 628, 654, 697, 723, 746, 760, 783, 887, 919, 939. Aenea (*uoc.*) III 41; V 17; VI 52, 261, 539; VIII 496; X 229, 649; XII 197, 428. Aenean I 260, 581, 631; IV 74, 191, 214, 260, 304; V 708, 809, 850; VI 40, 413, 685; VII 288; VIII 11, 67, 73, 178, 308, 367; IX 192, 204, 241; X 65, 81, 165, 313, 343, 647, 873; XI 232, 282, 472, 910; XII 63, 324, 384, 613, 794. Aeneae (*gen.*) I 128, 675, 709, 715; III 97; V 804, 827; VII 234; VIII 380, 463; IX 448, 787; X 637, 656, 776, 798, 830, 863; XI 289; XII 323, 772. Aeneae (*dat.*) I 92, 494; V 381, 418; VI 169; VII 280; VIII 552; IX 177, 228; X 511; XII 554, 678. Aenea (*abl.*) VII 310; XII 540. Aeneius VII 1; X 156, 494. Aenides (*Iulus*) IX 653. *Cf. Anchisiades.*
- Aeneas Silivius (*rex Albae Longae*) VI 769.
- Aeolus (*rex uentorum*) I 52, 56, 65, 76, 141. Aeolia I 52; X 38. Aeolides (*Misenus*) VI 164; (*Ulixes*) VI 529. Aeolius V 791; VIII 416, 454.
- Aeolus (*Troianus*) XII 542. Aeolides IX 774.
- Aequi Falisci VII 695. Aequicula gens VII 747.
- Aethiopes IV 481.
- Aethon (*nomen equi*) XI 89.
- Aetna III 554, 571, 579, 674. Aetnaeus III 678; VII 786; VIII 419, 440; XI 263.
- Aetolus X 28; XI 239, 308, 428.
- Afri VIII 724. Africa terra IV 37. Africus (*uentus*) I 86.
- Agamemnonius III 54; IV 471; VI 489, 838; VII 723.
- Agathyrsi (*Scythae*) IV 146.
- Agenor (*Beli filius*) I 338.
- Agis (*Lycius*) X 751.
- Agrippa (*M. Vipsanius*) VIII 682.
- Agryllina urbs (*Agrylla in Etruria*) VII 652; VIII 479. Agryllini XII 281.
- Aiax (*Oilei filius*) I 41; II 414.
- Alba (Longa) I 271; V 597; VI 766; 770; VIII 48; IX 387. Albanus I 7; V 600; VI 763; VII 602; VIII 643; IX 388; XII 134, 826.
- Albula (*flumen*) VIII 332.
- Albunea (*nemus Tiburtinum?*) VII 83.
- Alcander (*Troianus*) IX 767.
- Alcanor (*Troianus*) IX 672; (*Rutulus*) X 338.
- Alcathous (*Troianus*) X 747.
- Alcides (*Hercules*) V 414; VI 123, 392, 801; VIII 203, 219, 249, 256, 363; X 321, 461, 464.
- Aletes (*Troianus*) I 121; IX 246, 307.
- Allecto (*una ex Furiis*) VII 324, 341, 405, 415, 445, 476; X 41.
- Allia (*flumen in Sabinis*) VII 717.
- Almo (*Latinus*) VII 532, 575.
- Aloidae (*Otus et Ephialtes*) VI 582.
- Alpes X 13. Alpinus IV 442; VI 830; VIII 661.

- Alpheus (*flumen in Elide*) III 694;
Alpheus (*adi.*) X 179.
Alsus (*Rutulus*) XII 304.
Amasenus (*flumen in Hernicis*) VII
685; XI 547.
Amastrus (*Troianus*) XI 673.
Amata (*regis Latini coniunx*) VII
343, 401, 581; IX 737; XII 56, 71.
Amathus (*in Cypro*) X 51.
Amazon XI 648, 660. Amazonidae
I 490. Amazonius V 311.
Amiternus (*e Sabinis*) VII 710.
Amor I 663, 689; IV 412; X 188. *Cf.*
Cupido.
Amphitryoniades (*Hercules*) VIII
103, 214.
Amphrysus (*uates*) VI 398.
Ampsactus (*lacus in Samnio*) VII
565.
Amyclae (*in Campania*) X 564.
Amycus (*rex Bebrycum*) V 373; (*Mi-*
mantis pater) X 704; (*Priami de*
stirpe) I 221; XII 509; (*Troianus*)
IX 772.
Anagnia (*in Hernicis*) VII 684.
Anchemolus (*Marsus*) X 389.
Anchises II 687; III 9, 263, 473, 525,
539, 558, 610; VI 679, 713, 723,
752, 854, 867, 888, 897; VII 123,
245; VIII 163; XII 934. Anchisa
(*uoc.*) III 475. Anchisen II 597,
747; III 82, 179, 710; V 614; VI
670; VII 134. Anchisae (*gen.*) II
300; IV 351, 427; V 31, 99, 535,
664, 723; VIII 156; X 534; (*dat.*)
I 617; V 537, 652; IX 647.
Anchisa generatus (*Aeneas*) VI
322; satus V 244, 424; VI 331;
VII 152. Anchiseus V 761.
Anchisiades (*Aeneas*) V 407; VI
126, 348; VIII 521; X 250, 822.
Ancus (*rex Romanus*) VI 815.
Androgeos (*Argiurus*) II 371, 382,
392; (*Minois filius*) VI 20.
Andromache II 456; III 297, 303,
319, 482, 487.
Angitia (*dea Marsorum*) VII 759.
Anio (*flumen Tiburtinum*) VII 683.
Anius (*rex Delius*) III 80.
Anna (*Elissae soror*) IV 9, 20, 31,
416, 421, 500, 634.
Antaeus (*Rutulus*) X 561.
Antandros (*in Mysia*) III 6.
Antemnae (*in Sabinis*) VII 631.
Antenor (*Patauii fundator*) I 242.
Antenorides VI 484.
Antheus (*Troianus*) I 181, 510; XII
443.
Antiphates (*Sarpedonis filius*) IX
696.
Antonius (*Marcus*) VIII 685.
Antores (*Argiurus*) X 778, 779.
Anubis (*deus Aegyptiorum*) VIII 698.
Anxur (*Rutulus*) X 545.
Anxurus Iuppiter VII 799.
Aornus (-os) VI 242.
Aphidnus (*Troianus*) IX 702.
Apollo II 121; III 154, 162, 251, 275,
395, 434, 479; IV 144, 345, 376;
VI 9, 101, 344; VII 241; VIII 336,
704; IX 638, 649, 654, 656; X
875; XII 393, 405. Apollo (*uoc.*)
III 119; XI 785. Apollinis II 430;
III 79; XII 516. Apolline (*signum*
nauis) X 171. *Cf. Delius, Phoe-*
bus, Thymbraeus.
Appenninus XII 703. Appenninicola
XI 700.
Aquiculus (*Rutulus*) IX 684.
Aquila (*uentus*) I 102; V 2; VII 361.
Aquilones I 391; III 285; IV 310.
Arabs VIII 706. Arabi VII 605.
Arae (*saxa*) I 109.

- Araxes (*flumen Armenium*) VIII 728.
- Arcadia VIII 159; X 429. Arcas VIII 102, 129; X 239; XII 518. Arcades VIII 51, 352, 518; X 364, 397, 452, 491; XI 93, 142, 395, 835; XII 231, 281, 551. Arcadius V 299; VIII 573; X 425; XII 272.
- Arcens (*Siculus*) IX 581, 583.
- Arcetius (*Rutulus*) XII 459.
- Archippus (*Marsorum rex*) VII 752.
- Arctos (*sidus*) VI 16 (*plur.*).
- Arcturus (*sidus*) I 744; III 516.
- Ardea (*in Latio*) VII 411, 412, 631; IX 738; XII 44.
- Arethusa (*nympha*) III 696.
- Argi I 24, 285; II 95, 178, 326; VI 838; VII 286; X 779, 782. Argiui I 40; V 672. Argiuius I 650; II 254, 393; III 547; VII 672, 794; XI 243; XII 544. Argolicus II 55, 78, 119, 177; III 283, 637; V 52, 314; VIII 374; IX 202; X 56.
- Argus (*Ius custos*) VII 791; (*Euandri hospes*) VIII 346. Argileti nemus VIII 345.
- Argyripa (*in Apulia*) XI 246.
- Aricia (*in Latio*) VII 762.
- Arisba (*in Troade*) IX 264.
- Arpi (*in Apulia*) X 28; XI 250, 428.
- Arruns (*Etruscus*) XI 759, 763, 784, 806, 814, 853, 864.
- Asbytes (*Troianus*) XII 362.
- Ascanius I 267; II 598, 652; III 339; IV 156, 354; V 74, 597, 667, 673; VII 497; VIII 48; IX 256, 258, 592, 622, 636; X 236, 605; XII 168, 385. Ascanium II 666, 747; IV 84, 274, 602; IX 646, 662; X 47; XII 433. Ascanio (*dat.*) I 645, 691; III 484; IV 234, V 548; VII 522; VIII 550; IX 649. Ascanio (*abl.*) I 646, 659; VIII 629. Cf. *Aenides, Iulus*.
- Asia I 385; II 193, 557; III 1; VII 224; X 91; XI 268; XII 15. Asius VII 701.
- Asilas (*Rutulus*) IX 571; (*Etruscus*) X 175; XI 620; XII 127, 550.
- Asius (*Troianus*) X 123. Cf. *Asia*.
- Assaracus (*Troianus*) I 284; VI 650, 778; IX 259, 643; XII 127. Assaraci (*Troiani*) X 124.
- Astur (*Etruscus*) X 180, 181.
- Astura (*in Latio*) VII 801 *adn.*
- Astyanax (*Hectoris filius*) II 457; III 489.
- Astur (*Etruscus*) X 180, 181.
- Athesis (*flumen Veronae*) IX 680.
- Athos (*mons*) XII 701.
- Atii (*nomen gentile*) V 568.
- Atina (*in Latio*) VII 630.
- Atinas (*Rutulus*) XI 869; XII 661.
- Atii (*nomen gentile*) V 568.
- Atlas I 741; IV 247, 248, 481; VI 796; VIII 136, 140, 141. Atlantis VIII 135.
- Atridae I 458; II 104, 415, 500; VIII 130; IX 138, 602; XI 262.
- Atys (*Troianus*) V 568, 569.
- Auentinus (*Herculis filius*) VII 657; (*collis*) VII 659; VIII 231.
- Auernus (*lacus in Campania*) V 813; VI 126, 201. Auerna III 442; (*regio inferna*) V 732; VII 91. Auernus (*adi.*) IV 512; VI 118, 564.
- Aufidus (*flumen in Apulia*) XI 405.
- Augustus Caesar VI 792; VIII 678.
- Aulestes (*Etruscus*) X 207; XII 290.
- Aulis (*portus Boeotius*) IV 426.
- Aunus (*Ligus*) XI 700, 717.

- Aurora III 521, 589; IV 7, 129, 568, 585; V 65, 105; VI 535; VII 26, 606; VIII 686; IX 111, 460; X 241; XI 1, 182; XII 77. Aurorae filius (*Memnon*) I 751.
 Aurunci VII 206, 727, 795; X 353; XI 318; XII 94.
 Ausonia III 477, 479, 496; VII 55, 623; IX 136; X 54, 356; XI 58.
 Ausonidae X 564; XI 297; XII 121. Ausonii VII 233; X 105; XI 253; XII 447, 834, 937. Ausonius III 171, 378, 385; IV 236, 349; V 83; VI 346, 807; VII 39, 105, 198, 537, 547; VIII 328; IX 99, 639; X 268; XI 41; XII 183, 838.
 Auster II 111; III 70, 357; V 764; VI 336; VIII 430. Austri I 51, 536; II 304; III 61, 481; V 696; IX 670.
 Automedon (*Graecus*) II 477.
 Bacchus I 215, 734; III 354; IV 302; V 77; VII 385, 389, 405, 580, 725; VIII 181; XI 737. Cf. *Liber*, *Lyaeus*.
 Bactra VIII 688.
 Baiae (*in Campania*) IX 710.
 Barcaei (*gens Afra*) IV 43.
 Barce (*Sychaei nutrix*) IV 632.
 Batulum (*in Campania*) VII 739.
 Bebrycius (*Bithynus*) V 373.
 Belides (*Palamedes*) II 82.
 Bella (*in Campania*) VII 740 *adn.*
 Bellona VII 319; VIII 703.
 Bellum I 294; VI 279; VII 607, 622.
 Belus (*rex Phoenicius*) I 621, 729, 730.
 Benacus (*lacus*) X 205.
 Berecynthius (*Mater*) VI 784; IX 82, 619.
 Beroe (*Dorycli coniunx*) V 620, 646, 650.
 Bitias (*Tyrius*) I 738; (*Troianus*) IX 672, 703; XI 396.
 Bola (*in Latio*) VI 775.
 Boreas III 687; X 350; XII 365.
 Boreae IV 442.
 Briareus (*gigas*) VI 287.
 Brontes (*Cyclops*) VIII 425.
 Brutus VI 818.
 Butes (*Bebryx*) V 372; (*armiger Anchisae*) IX 647; (*Troianus*) XI 690, 691.
 Buthrotum (*in Epiro*) III 293.
 Byrsa (*Karthaginis arx*) I 367.
 Cacus VIII 194, 205, 218, 222, 241, 259, 303.
 Caeculus (*Volcani filius*) VII 681; X 544.
 Caedicus (*Remuli hospes*) IX 362; (*Etruscus*) X 747.
 Caeneus (*Thessalus*) VI 448; (*Troianus*) IX 573.
 Caere (*in Etruria*) VIII 597; X 183.
 Caesar (*Iulius*) I 286; VI 789. Caesar (*Octavianus*) VI 792; VIII 678, 714.
 Caicus (*Troianus*) I 183; IX 35.
 Caieta (*Aeneae nutrix*) VII 2; (*portus in Latio*) VI 900.
 Calchas II 100, 122, 176, 182, 185.
 Cales (*in Campania*) VII 728.
 Calliope (*Musa*) IX 525.
 Calybe (*Iunonis sacerdos*) VII 419.
 Calydon (*in Aetolia*) VII 306, 307; XI 270.
 Camerina (*in Sicilia*) III 701.
 Camers (*Rutulus*) X 562; XII 224.
 Camilla VII 803; XI 432, 498, 535, 543, 563, 604, 649, 657, 689, 760, 796, 821, 833, 839, 856, 868, 892, 898.
 Camillus (*M. Furius*) VI 825.

- Campanus X 145.
 Capeni luci (*in Etruria*) VII 697.
 Caphereus (*rupes in Euboea*) XI 260.
 Capitolia VI 836; VIII 347, 653.
   Capitolium IX 448.
 Capreae (*insula*) VII 735.
 Capys (*Troianus*) I 183; II 35; IX 576; X 145; (*rex Albae Longae*) VI 768.
 Cares VIII 725.
 Carinae (*locus Romae*) VIII 361.
 Carmentis (*nympha*) VIII 336, 339.
   Carmentalis porta VIII 338.
 Carpathium (*mare*) V 595.
 Carthago: *u. Karthago*.
 Casmilla (*Metabi coniunx*) XI 543.
 Casperia (*in Sabinis*) VII 714.
 Caspius VI 798.
 Cassandra (*Priami filia*) II 246, 343, 404; III 183, 187; V 636; X 68.
 Castor (*Troianus*) X 124.
 Castrum Inui (*in Latio*) VI 775.
 Catilina (*L. Sergius*) VIII 668.
 Catillus (*fundator Tiburis*) VII 672; XI 640.
 Cato (*M. Porcius*) VI 841; VIII 670.
 Caucas IV 367.
 Caulon (*in Bruttiiis*) III 553.
 Cecropidae (*Athenienses*) VI 21.
 Celaeno (*Harpyia*) III 211, 245, 365, 713.
 Celemna (*in Campania*) VII 739.
 Centauri VI 286; VII 675. Centaurus (*nomen nauis*) V 122, 155, 157; X 195.
 Ceraunia (*montes in Epiro*) III 506.
 Cerberus VI 417.
 Ceres I 177, 701; II 714, 742; IV 58; VI 484; VII 113; VIII 181.
   Cerealis I 177; VII 111.
 Cethegus (*Rutulus*) XII 513.
 Chalcidicus VI 17.
 Chalybes VIII 421; X 174.
 Chaon (*Priami filius*) III 335.
 Chaonia (*Epirus*) III 335. Chaonius III 293, 334.
 Chaos IV 510; VI 265.
 Charon VI 299, 326.
 Charybdis III 420, 558, 684; VII 302.
 Chimaera VI 288; VII 785; (*nomen nauis*) V 118, 223.
 Chionius XII 515 *adn.*
 Chlorea (*Troianus*) XI 768; XII 363.
 Chromis (*Troianus*) XI 675.
 Ciminus (*lacus in Etruria*) VII 697.
 Circe III 386; VII 20, 191, 282.
   Circaeus VII 10, 799.
 Circenses (*ludi*) VIII 636.
 Cisseis (*Hecuba*) VII 320; X 705.
 Cisseus (*rex Thracius*) V 537; (*Latinus*) X 317.
 Cithaeron (*mons*) IV 303.
 Claros (*in Ionia*) III 360.
 Clarus (*Lycius*) X 126.
 Claudia (*gens*) VII 708.
 Clausus (*Sabinus*) VII 707; X 345.
 Cloanthus (*Troianus*) I 222, 510, 612; V 122, 152, 167, 225, 233, 245.
 Cloelia VIII 651.
 Clonius (*Troianus*) IX 574 (A); X 749 (B).
 Clonus (*aurifex*) X 499.
 Cluentius (*nomen gentile*) V 123.
 Clusium (*in Etruria*) X 167.
   Clusinus X 655.
 Clytius (*Troianus*) IX 774 (A); XI 666 (B); (*Lyrnesius*) X 129; (*Rutulus*) X 325.
 Cnosius (*Cretaeus*) III 115; V 306; VI 23, 566; IX 305.
 Cocles (*Horatius*) VIII 650.

- Cocytus (*flumen in infernis*) VI 132, 297, 323; VII 562. Cocytius VII 479.
 Coeus (*Titan*) IV 179.
 Collatinae arces VI 774.
 Cora (*in Latio*) VI 775.
 Coras (*fundator Tiburis*) VII 672; XI 465, 604.
 Corinthus VI 836.
 Coroebus (*Phrygius*) II 341, 386, 407, 424.
 Corus (*uentus*) V 126.
 Corybantius III 111.
 Corynaeus (*Troianus*) VI 228; IX 571 (A); XII 298 (B).
 Corythus (*in Etruria*) III 170; VII 209; IX 10; X 719.
 Cosae (*in Etruria*) X 168.
 Cossus (A. *Cornelius*) VI 841.
 Creta III 104, 122, 129, 162; V 588. Cresius IV 70; VIII 294. Cressa V 285. Cretaeus III 117; XII 412. Cretes IV 146.
 Cretheus (*Musis amicus*) IX 774, 775; (*Graium fortissimus*) XII 538.
 Creusa (*Aeneae coniunx*) II 562, 597, 651, 666, 738, 769, 772, 778, 784; IX 297.
 Criniseus (*flumen in Sicilia*) V 38.
 Crustumeri (*in Sabinis*) VII 631.
 Cumae (*in Campania*) VI 2. Cumaeus III 441; VI 98.
 Cunerus (*Ligus*) X 186.
 Cupauo (*Ligus*) X 186.
 Cupencus (*Rutulus*) XII 539.
 Cupido I 658, 695; X 93. Cf. *Amor*.
 Curae VI 274.
 Cures (*in Sabinis*) VI 811; VIII 638; X 345.
 Curetes III 131.
 Cybebe (*dea Phrygia*) X 220.
 Cybelus (*mons Phrygius*) III 111; XI 768.
 Cyclades (*insulae*) III 127; VIII 692.
 Cyclops III 569, 617, 644, 647, 675; VI 630; VIII 418, 424, 440; XI 263. Cyclopius I 201. Cf. *Polyphemus*.
 Cycnus (*rex Ligurum*) X 189.
 Cydon (*Cretensis*) XII 858.
 Cydon (*Rutulus*) X 325.
 Cyllene (*mons in Peloponneso*) VIII 139. Cyllenius (*Mercurius*) IV 252, 258, 276.
 Cymodoce (*nympha*) V 826. Cymodocea X 225.
 Cymothoe (*nympha*) I 144.
 Cynthus (*mons Delius*) I 498; IV 147.
 Cyprus I 622.
 Cythera (*insula*) I 680; X 51, 86. Cytherea (*Venus*) I 257, 657; IV 128; V 800; VIII 523, 615.
 Daedalus VI 14, 29.
 Dahae VIII 728.
 Danae VII 410.
 Danai II 5, 108, 327, 368, 413, 495, 505, 757, 802; (*uoc.*) II 117; Danaos II 49, 71, 258, 440; VI 519; Danaum I 30, 96, 598, 754; II 14, 36, 44, 65, 162, 170, 276, 309, 370, 389, 398, 433, 462, 466, 572; III 87; VI 489; VIII 129; XII 349; Danais (*dat.*) II 396, 617, 669; V 360; (*abl.*) III 288; IV 425; IX 154. Danaus (*adi.*) III 602.
 Dardanus (*auctor Troiae*) III 167, 503; IV 365; VI 650; VII 207, 240; VIII 134; (*Troianorum dux*) IV 662; XI 287; (*adi.*) II 618; V

- 119; VI 57; VII 219. Dardania (*Troia*) II 281, 325; III 52, 156; VI 65; VIII 120. Dardanidae I 560; II 59, 72, 242, 445; III 94; V 45, 386, 576, 622; VI 85, 482; VII 195; IX 293, 660; X 4, 263, 545; XI 353; XII 549, 585, 775. Dardanis II 787. Dardanius I 494, 602, 617; II 582; III 596; IV 163, 224, 626, 640, 647, 658; V 30, 711; VI 169, 756; VII 289, 422, 756; VIII 14; IX 88, 100, 647, 695; X 92, 133, 326, 603, 638, 814; XI 400, 472; XII 14, 613.
- Dares (*Troianus*) V 369, 375, 406, 417, 456, 460, 463, 476, 483; XII 363.
- Daucius X 391.
- Daunus (*Turni pater*) X 616, 688; XII 22, 90, 934. Daunius VIII 146; XII 723, 785.
- Decii VI 824.
- Deiopea (*nympha*) I 72.
- Deiphobe (*sacerdos*) VI 36.
- Deiphobus (*Priami filius*) II 310; VI 495, 500, 510, 544.
- Delos (*insula*) IV 144. Delius (*Apollo*) III 162; VI 12.
- Demodocus (*Troianus*) X 413.
- Demoleos (*Graecus*) V 260, 265.
- Demophoon (*Troianus*) XI 675.
- Dercennus (*rex Laurenti*) XI 850.
- Diana I 499; III 681; IV 511; VII 306, 764, 769; XI 537, 582, 652, 843, 857. Cf. *Hecate*, *Latonia*, *Phoebe*, *Triuia*.
- Dictaeus (*Cretensis*) III 171; IV 73.
- Dido I 299, 340, 360, 446, 496, 503, 561, 613, 670, 685, 718, 749; IV 60, 68, 101, 117, 124, 165, 171, 192, 263, 291, 308, 450, 642; V 571; VI 450; IX 266; XI 74; (*uoc.*) I 601; IV 408, 596; VI 456; (*acc.*) IV 383. Cf. *Elissa*.
- Didymaon (*faber*) V 359.
- Dindyma (*mons Phrygius*) IX 618; X 252. Cf. *Tydides*.
- Diomedes I 752; VIII 9; X 581; XI 226, 243.
- Dionaea mater (*Venus*) III 19.
- Diores (*Priami de stirpe*) V 297, 324, 339, 345; XII 509.
- Dioxippus (*Troianus*) IX 574.
- Dirae IV 473, 610; VIII 701; XII 845, 869.
- Dis IV 702; V 731; VI 127, 269, 397, 541; VII 568; VIII 667; XII 199.
- Discordia VI 280; VIII 702.
- Dodonaeus III 466.
- Dolichaon (*Hebri pater*) X 696.
- Dolon (*Troianus*) XII 347.
- Dolopes (*Thessali*) II 7, 29, 415, 785.
- Donusa (*insula*) III 125.
- Doricus II 27; VI 88.
- Doryclus (*Tmarius*) V 620, 647.
- Doto (*Nerei filia*) IX 102.
- Drances (*Rutulus*) XI 122, 220, 336, 378, 384, 443; XII 644.
- Drepanum (*in Sicilia*) III 707.
- Drusi VI 824.
- Dryope (*nympha*) X 551.
- Dryopes IV 146.
- Dryops (*Troianus*) X 346.
- Dulichium (*insula*) III 271.
- Dymas (*Troianus*) II 340, 394, 428.
- Ebysus (*Rutulus*) XII 299.
- Echionius XII 515.
- Edonus (*Thraciis*) XII 365.
- Egeria (*nympha*) VII 763, 775.
- Egestas VI 276.
- Electra (*Atlantis filia*) VIII 135, 136.

- Elis III 694; VI 588.
 Elissa (*Dido*) IV 335, 610; V 3.
 Elysium V 735; VI 542, 744.
 Emathion (*Troianus*) IX 571.
 Enceladus (*gigas*) III 578; IV 179.
 Entellus (*Siculus*) V 387, 389, 437, 443, 446, 462, 472.
 Eous I 489; II 417; VI 831; (*Lucifer*) III 588; XI 4.
 Epeos (*equi Troiani architectus*) II 264.
 Epiros III 292, 503.
 Epulo (*Rutulus*) XII 459.
 Epytides (*Troianus*) V 547, 579.
 Epytus (*Troianus*) II 340.
 Erato (*Musa*) VII 37.
 Erebus IV 26, 510; VI 247, 404, 671; VII 140.
 Eretum (*in Sabinis*) VII 711.
 Erichaetes (*Troianus*) X 749.
 Eridanus (*flumen*) VI 659.
 Erinyes II 337, 573; VII 447, 570.
 Eriphyle (*Amphiarai coniunx*) VI 445.
 Erulus (*rex Praenestinus*) VIII 563.
 Erymanthus (*mons in Arcadia*) V 448; VI 802.
 Erymas (*Troianus*) IX 702.
 Eryx (*mons in Sicilia*) XII 701; (*heros Siculus*) I 570; V 24, 392, 402, 412, 419, 483, 630, 772. Erycinus V 759; X 36.
 Etruria VIII 494; XII 232. Etruscus VIII 480, 503; IX 150, 521; X 148, 180, 238, 429; XI 598.
 Euadne (*Capanei coniunx*) VI 447.
 Euander, -drus (*rex Arcas*) VIII 52, 100, 119, 185, 313, 360, 455, 545, 558; IX 9; X 148, 370, 420, 492, 515, 780; XI 26, 31, 45, 55, 140, 148, 394, 835; XII 184, 551.
 Euandrius X 394.
 Euanthes (*Phrygius*) X 702.
 Euboicus VI 2, 42; IX 710; XI 260.
 Eumedes (*Troianus*) XII 346.
 Eumelus (*Troianus*) V 665.
 Eumenides IV 469; VI 250, 280, 375.
 Eunaeus (*Troianus*) XI 666.
 Euphrates (*flumen*) VIII 726.
 Europa I 385; VII 224; X 91.
 Eurotas (*flumen in Laconia*) I 498.
 Eurys I 85, 110, 131, 140, 383; II 418; VIII 223; XII 733.
 Euryalus (*Troianus*) V 294, 295, 322, 323, 334, 337, 343; IX 179, 185, 198, 231, 281, 320, 342, 359, 373, 384, 390, 396, 424, 433, 467, 475, 481.
 Eurypylus (*Thessalus*) II 114.
 Eurystheus (*rex Mycenaeus*) VIII 292.
 Eurytides X 499.
 Eurytion (*Troianus*) V 495, 514, 541.
 Fabaris (*flumen in Sabinis*) VII 715.
 Fabii VI 845.
 Fabricius (*Luscinus, C.*) VI 844.
 Fadus (*Rutulus*) IX 344.
 Falisci VII 695.
 Fama IV 173, 174, 298, 666; VII 104; IX 474; XI 139.
 Fames VI 276.
 Faunus VII 47, 48, 81, 102, 213, 254, 368; X 551; XII 766, 777. Fauni VIII 314.
 Feronia (*numen Etruscum*) VII 800; VIII 564.
 Fescenninus VII 695.
 Fidena (*in Sabinis*) VI 773.
 Fides I 292.
 Flauinia arua (*in Etruria*) VII 696.
 Formido XII 335.

- Fortuna II 79, 385, 387; III 53; IV 653; V 22, 604, 625; VI 96; VIII 127, 334, 578; X 49, 284, 435; XI 43, 128, 413, 427; XII 147, 405, 637, 677.
- Foruli (*in Sabinis*) VII 714.
- Fucinus (*lacus in Marsis*) VII 759.
- Fuga IX 719.
- Furiae III 252; VI 605; VIII 669.
- Furor I 294.
- Gabii (*in Latio*) VI 773. Gabinus VII 612, 682.
- Gaetulus IV 40, 326; V 51, 192, 351.
- Galaesus (*Latinus*) VII 535, 575.
- Galatea (*nympha*) IX 103.
- Gallus, Galli VI 858; VIII 656, 657.
- Ganges (*flumen in India*) IX 31.
- Ganymedes I 28.
- Garamantes VI 794. Garamantis IV 198.
- Garganus (*mons in Apulia*) XI 247.
- Gaudia mala VI 279.
- Gela (*in Sicilia*) III 702. Gelous III 701.
- Geloni (*gens Scytharum*) VIII 725.
- Geryones (*gigas*) VII 662; VIII 202.
- Getae (*gens Thracum*) VII 604. Geticus III 35.
- Glaucus (*numen maris*) V 823; VI 36. Glaucus (*Troianus*) VI 483 (*Antenorides*); XII 343 (*Imbrasides*).
- Gorgo II 616; VI 289; VIII 438. Gorgoneus VII 341.
- Gortynius (*Cretensis*) XI 773.
- Gracchus (*Cornelius*) VI 842.
- Gradius (*Mars*) III 35; X 542.
- Graecia XI 287.
- Grai I 467, 530; II 148, 157, 727; III 163, 398, 499; IV 228; VI 242, 529, 588; VIII 135; X 81, 334, 430; XI 289; XII 538. Graius II 412, 598, 786; III 210, 295, 594; VI 97; X 720. Graiugeneae III 550; VIII 127.
- Grauiscae (*in Etruria*) X 184.
- Gryneus Apollo IV 345.
- Gyaros (*insula*) III 76.
- Gyas (*Troianus*) I 222, 612; V 118, 152, 160, 167, 169, 184, 223; XII 460; (*Latinus*) X 318.
- Gyges (*Troianus*) IX 762.
- Gylippus (*Arcas*) XII 272.
- Hadriacus XI 405.
- Haedi (*sidus*) IX 668.
- Haemon (*Rutulus*) IX 685.
- Haemonides (*Latinus*) X 537.
- Halaesus (*rex Italus*) VII 724; X 352, 411, 417, 422, 424.
- Halius (*Troianus*) IX 767.
- Halys (*Troianus*) IX 765.
- Hammon IV 198.
- Harpalyce (*nympha*) I 317.
- Harpalycus (*Troianus*) XI 675.
- Harpyiae III 212, 226, 249, 365; VI 289.
- Hebrus (*flumen in Thracia*) I 317; XII 331; (*Troianus*) X 696.
- Hecate IV 511, 609; VI 118, 247, 564. Cf. *Triuia*.
- Hector I 99, 483, 750; II 270, 275, 282, 522; III 312, 319, 343; V 371; VI 166; IX 155; XI 289; XII 440.
- Hectoreus I 273; II 543; III 304, 488; V 190, 634.
- Hecuba (*Priami coniunx*) II 501, 515.
- Helena I 650; VII 364. Cf. *Lacaena*, *Tyndaris*.
- Helenor (*Troianus*) IX 544, 545.

- Helenus (*Priami filius*) III 295, 329, 334, 346, 369, 380, 433, 546, 559, 684, 712.
 Helicon (*mons*) VII 641; X 163.
 Helorus (*flumen in Sicilia*) III 698.
 Helymus (*Troianus*) V 73; (*Siculus*) V 300, 323, 339.
 Herbesus (*Rutulus*) IX 344.
 Hercules V 410; VII 656; X 319, 779. Herculeus III 551; VII 669; VIII 270, 276, 288, 542. Cf. *Alcides*, *Amphitryoniades*, *Tirynthius*.
 Herminius (*Troianus*) XI 642.
 Hermione (*Menelai filia*) III 328.
 Hermus (*flumen in Lydia*) VII 721.
 Hernica saxa (*in Latio*) VII 684.
 Hesione (*Laomedontis filia*) VIII 157.
 Hesperia I 530, 569; III 163, 185, 186, 503; IV 355; VII 4, 44, 543; VIII 148; XII 360. Hesperis VIII 77. Hesperius II 781; III 418; VI 6; VII 601.
 Hesperides (*nymphae*) IV 484.
 Hiberus VII 663; IX 582; XI 913.
 Hicetaonius X 123.
 Hiems III 120.
 Himella (*flumen in Sabinis*) VII 714.
 Hippocoon (*Troianus*) V 492.
 Hippolyte (*Amazonum regina*) XI 661.
 Hippolytus (*Thesei filius*) VII 761, 765, 774.
 Hippotades XI 674.
 Hisbo (*Rutulus*) X 384.
 Homole (*mons Thessalus*) VII 675.
 Horae III 512.
 Hyades (*sidus*) I 744; III 516.
 Hydaspes (*Troianus*) X 747.
 Hydra VI 576; VII 658.
 Hylaeus (*Centaurus*) VIII 294.
 Hyllus (*Troianus*) XII 535.
 Hypanis (*Troianus*) II 340, 428.
 Hyrcanus IV 367; VII 605.
 Hyrtacus (*Troianus*) IX 406. Hyrtacides V 492, 503; IX 177, 234, 319.
 Iaera (*nympha*) IX 673.
 Ianiculum (*collis*) VIII 358.
 Ianus VII 180, 610; VIII 357; XII 198.
 Iapyx (*Apulus*) XI 247, 678; (*uentus*) VIII 710; (*Troianus*) XII 391, 420, 425.
 Iarbas (*rex Gaetulus*) IV 36, 196, 326.
 Iasius (*Troianus*) III 168. Iasides V 843; XII 392.
 Icarus (*Daedali filius*) VI 31.
 Ida (*mons Cretensis*) XII 412. Idaeus III 105, 112.
 Ida (*mons Phrygius*) II 801; III 6; V 252, 254, 449; IX 80; X 158; XII 546. Idaeus II 696; VII 139, 207, 222; IX 112, 620, 672; X 230, 252; XI 285.
 Ida (*Nisi mater*) IX 177.
 Idaeus (*Troianus*) VI 485 (A); IX 500 (B).
 Idalium (*mons Cyprius*) I 681; X 86.
 Idalia I 693; X 52. Idalius V 760.
 Idas (*Troianus*) IX 575; (*Thrax*) X 351.
 Idmon (*Rutulus*) XII 75.
 Idomeneus (*rex Cretensis*) III 122, 401; XI 265.
 Ilia (*Rhea Siluia*) I 274; VI 778.
 Ilione (*Priami filia*) I 653.
 Ilioneus (*Troianus*) I 120, 521, 559, 611; VII 212, 249; IX 501, 569.
 Ilium I 68; II 241, 325, 625; III 3, 109; V 261, 756; VI 64. Iliacus I

- 97, 456, 483, 647; II 117, 431; III 182, 280, 336, 603; IV 46, 78, 537, 648; V 607, 725; VI 875; VIII 134; X 62, 335, 635; XI 255, 393; XII 861. Iliades I 480; II 580; III 65; V 644; VII 248; XI 35. Ilius I 268; IX 285; XI 245.
- Illyricus I 243.
- Ilua (*insula*) X 173.
- Ilus (*Troiae fundator*) VI 650; (*Ascanius*) I 268; (*Rutulus*) X 400, 401.
- Imaon (*Italus*) X 424.
- Imbrasus (*Lycius*) XII 343. Imbrasides X 123; XII 343.
- Inachus (*rex Argiuis*) VII 372, 792. Inachius VII 286; XI 286.
- Inarime (*insula*) IX 716.
- Indi VI 794; VII 605; VIII 705. Indus XII 67.
- Inous (*Palaemon*) V 823.
- Insidae XII 336.
- Io (*Inachi filia*) VII 789.
- Iollas (*Troianus*) XI 640.
- Ionium (*mare*) III 211; Ionius III 671; V 193.
- Iopas (*citharoedus*) I 740.
- Iphitus (*Troianus*) II 435.
- Irae XII 336.
- Iris IV 694, 700; V 606; IX 2, 18, 803; X 38, 73. Cf. *Thaumantias*.
- Ismarus (*adi.*) X 351.
- Ismarus (*Lydis*) X 139.
- Italia XII 41; -iam I 2, 13, 68, 233, 380, 533, 553, 554; III 166, 253, 254, 364, 381, 507, 523, 524; IV 230, 345, 346, 361, 381; V 18, 629, 730; VI 357; VII 469; IX 267, 601; X 8, 32, 67; -iae III 458, 674; IV 106, 275; VI 61; VII 563; XI 219, 508; -ia I 38, 263; VI 718. Italides XI 657. Itali I 109; V 565; VI 92; VIII 331, 513, 678; IX 532; X 41, 74, 109; XII 189, 202, 251, 297, 582, 628, 655, 705. Italus VIII 502; XI 592. Italus (*adi.*) I 252; III 185, 396, 440; V 82, 117, 703; VI 757, 762; VII 85, 334, 643, 776; VIII 626, 715; IX 133, 698; X 780; XI 326, 420; XII 35, 246, 827.
- Italus (*Italorum proauus*) VII 178.
- Ithaca (*insula*) III 272, 613. Ithacus (*Vlixes*) II 104, 122, 128; III 629.
- Itys (*Troianus*) IX 574.
- Iulius (*Caesar*) I 288.
- Iulus (*Ascanius*) II 677, 710, 723; IV 140; V 570; VII 107, 116, 478; IX 232, 293, 310; X 534; XII 185; Iule XI 58; Iulum I 709; II 674; IX 640, 652; Iuli I 556, 690; II 563, 682; IV 274, 616; V 546; VI 364, 789; VII 493; IX 501; X 524; XII 110, 399; Iulo (*dat.*) I 267; V 569; (*abl.*) I 288.
- Iuno I 15, 36, 64, 279, 443, 662, 734; II 612; III 380; IV 114, 166, 371, 693; V 606 (IX 2), 679; VI 90; VII 330, 438, 552; IX 745, 764, 802; X 62, 73, 96, 611, 628, 685, 760; XII 134, 156, 841; (*uoc.*) IV 608; VIII 84; Iunonem VII 544; X 606; XII 791; Iunonis I 4, 48, 130, 668; II 761; III 437; V 781; VII 419, 592, 683; VIII 292; Iunoni I 446; III 438, 547; IV 59; VI 138; VIII 60; Iunone IV 45. Iunonius I 671. Cf. *Lacinia*, *Saturnia*.
- Iuppiter I 223, 522; II 326; III 116, 171; IV 110; V 17; VI 130, 272; VII 110, 799; VIII 560; IX 128, 209, 670, 803; X 16, 112, 116, 606; XII 141, 565, 725, 806, 854,

- 895; (*uoc.*) I 731; II 689; IV 206, 590; V 687; VIII 573; IX 625; XII 504, 809; Iouem I 78; III 223; IV 205; VI 584; VII 139; VIII 353; IX 83, 624; XII 496; Iouis I 42, 46, 394; III 104, 681; IV 91, 331, 614; V 255, 726, 747, 784; VI 586; VII 220, 287, 308; VIII 301, 320, 381, 640; IX 564, 673, 716; X 567, 689, 758; XI 901; XII 144, 247, 830, 849, 878; Ioui III 279; IV 199, 638; VII 133; Ioue I 380; IV 356, 377; VI 123; VII 219.
- Iuturna (*nympha*) XII 146, 154, 222, 244, 448, 468, 477, 485, 798, 813, 844, 854, 870.
- Ixion (*rex Thessalus*) VI 601.
- Karthago I 13, 298, 366; IV 97, 224, 265, 347, 670; X 12, 54.
- Labici (*in Latio*) VII 796.
- Labos VI 277.
- Labyrinthus V 588.
- Lacedaemon VII 363. Lacedaemonius III 328. Lacaena (*Helena*) II 601; VI 511.
- Lacinia (*Iuno*) III 552.
- Lades (*Troianus*) XII 343.
- Laodon (*Troianus*) X 413.
- Laertius III 272.
- Lagus (*Rutulus*) X 381.
- Lamus (*Rutulus*) IX 334.
- Lamyrus (*Rutulus*) IX 334.
- Laocoon (*Troianus*) II 41, 201, 213, 230.
- Laodamia (*Protesilai coniunx*) VI 447.
- Laomedonteus IV 542.
- Laomedontiades III 248; VIII 158, 162. Laomedontius VII 105; VIII 18.
- Laomedontiades III 248; VIII 158, 162.
- Lapithae VI 601; VII 305, 307.
- Lar V 744.
- Larides (*Rutulus*) X 391, 395.
- Larina (*Italis*) XI 655.
- Larisaeus (*Achilles*) II 197; XI 404.
- Latagus (*Troianus*) X 697, 698.
- Latinus (*rex Laurentinus*) VI 891; VII 45, 62, 92, 103, 192, 249, 261, 284, 333, 373, 407, 432, 467, 556, 576, 585, 616; VIII 17; IX 274, 388; X 66; XI 128, 213, 231, 238, 402, 440, 469; XII 18, 23, 58, 111, 137, 161, 192, 195, 285, 567, 580, 609, 657, 707.
- Latium I 6, 31, 205, 265, 554; IV 432; V 731; VI 67, 89, 793; VII 38, 54, 271, 342, 601, 709; VIII 5, 10, 14, 18, 322; X 58, 365; XI 141, 168, 361, 431; XII 24, 148, 820, 826. Latini V 598; VII 151, 160, 202, 367, 426, 470; VIII 117, 448; IX 717; X 77, 237, 311, 895; XI 108, 134, 193, 203, 229, 302, 603, 618, 621, 745; XII 1, 15, 240, 448, 548, 556, 593, 656, 693, 730, 823, 837. Latinae XII 143, 604.
- Latinus (*adi.*) I 6; V 568; VI 875; VII 96, 313, 400, 716; VIII 38, 55, 602; IX 367, 485, 550; X 4, 300, 360; XI 17, 100, 331, 518, 588; XII 211, 530.
- Latona I 502; XII 198. Latonia (*Diana*) IX 405; XI 534, 557.
- Lauinia (*Latini filia*) VI 764; VII 72, 314, 359; XI 479; XII 17, 64, 80, 194, 605, 937.
- Lauinium (*in Latio*) I 258, 270; VI 84. Lauinus (*adi.*) I 2. Lauinius IV 236.

- Laurentes VII 63; VIII 371, 537, 613;
     XII 137, 240, 280. Laurens (*adi.*)
     V 797; VI 891; VII 47, 171, 342,
     650, 661; VIII 1, 38, 71; IX 100;
     X 635, 671, 706; XI 78, 431, 851,
     909; XII 24, 542, 547, 769.
 Laurentius X 709.
 Laurus (*Mezenti filius*) VII 649, 651;
     X 426, 434, 439, 700, 775, 790,
     810, 814, 839, 841, 863, 902.
 Leda (*Helenae mater*) I 652. Ledaëus
     III 328; VII 364.
 Leleges VIII 725.
 Lemnius pater (*Volcanus*) VIII 454.
 Leneus (*adi.*) IV 207.
 Lerna (*palus in Argolide*) VI 287,
     803; XII 518. Lernaëus VIII
     300.
 Lethaeus V 854; VI 705, 714, 749.
 Letum VI 277, 278.
 Leucaspis (*Troianus*) VI 334.
 Leucates (*promunturium*) III 274;
     VIII 677.
 Liber (*Bacchus*) VI 805.
 Liburni (*in Illyria*) I 244.
 Libya I 22, 158, 226, 301, 384, 556,
     577; IV 36, 173, 257; VI 694, 843.
 Libycus I 339, 377, 527, 596; IV
     106, 271, 320, 348; V 789; VI
     338; VII 718; XI 265; Libycum
     (*mare*) V 595. Libystis V 37;
     VIII 368.
 Lichas (*Latinus*) X 315.
 Licymnia (*serua*) IX 546.
 Liger (*Latinus*) IX 571; X 576, 580,
     584.
 Ligos X 185; XI 701, 715.
 Lilybeius III 706.
 Lipare (*insula*) VIII 417.
 Liquetius IX 679 *adn.*
 Liris (*Troianus*) XI 670.
 Locri III 399; XI 265.
 Lucagus (*Latinus*) X 575, 577, 586,
     592.
 Lucas (*Rutulus*) X 561.
 Lucetius (*Italus*) IX 570.
 Lucifer (*sidus*) II 801; VIII 589. *Cf.*
     Eous.
 Luctus VI 274.
 Lugentes campi VI 441.
 Luna IX 403. *Cf. Phoebe.*
 Lupercal VIII 343. Luperci VIII
     663.
 Lyaeus (*Bacchus*) IV 58; (*adi.*) I 686.
 Lycaeus (*adi.*) VIII 344.
 Lycaon (*faber Cretensis*) IX 304.
 Lycaonius X 749.
 Lycia IV 143; VII 721; X 126; XII
     344, 516. Lycii I 113. Lycius IV
     346, 377; VI 334; VII 816; VIII
     166; X 751; XI 773.
 Lyctius (*Cretensis*) III 401.
 Lycurgus (*Edonum rex*) III 14.
 Lycus (*Troianus*) I 222; IX 545, 556.
 Lydi (*Etrusci*) IX 11. Lydius II 781;
     VIII 479; X 155.
 Lynceus (*Troianus*) IX 768.
 Lyrnesus (*in Troade*) XII 547.
 Lyrnesius X 128.
 Machaon (*Graecus*) II 263.
 Maeon (*Rutulus*) X 337.
 Maeonia (*Lydia, Etruria*) VIII 499.
     Maeonidae XI 759. Maeonius
     IV 216; IX 546; X 141.
 Maeotia tellus (*Scythia*) VI 799.
 Magus (*Latinus*) X 521.
 Maia (*Atlantis filia*) I 297; VIII 138,
     140.
 Malea (*promunturium Laconicum*)
     III 204 *adn.*; V 193.

- Manes III 63, 565; IV 387, 490; VI 896; VIII 246; X 820; XII 646, 884.
- Manlius (*Capitolinus, M.*) VIII 652.
- Manto (*nympha*) X 199.
- Mantua X 200, 201.
- Marcellus (*M. Claudius*) VI 855; (*Octaviae filius*) VI 883.
- Marica (*nympha*) VII 47.
- Marpesia cautes (*marmor Parium*) VI 471.
- Marruius VII 750.
- Mars VII 304; IX 717; X 280; Martem II 440; VI 165; VII 582, 603; IX 766; XII 108, 187, 712; Martis VII 550, 608; VIII 516, 557; IX 584; XI 110, 374; XII 73, 124, 790; Marti VIII 433; XI 153; Marte I 274; II 335; VII 540; VIII 495, 676; IX 518; X 22, 237; XI 899; XII 1, 410, 497. Martius VII 182; IX 566; XI 661. Cf. *Gradius, Mauors.*
- Marsi X 544. Marsus VII 758.
- Marus (*Rutulus*) IX 685 *adn.*
- Massica (*mons in Campania*) VII 726.
- Massicus (*Etruscus*) X 166.
- Massyli VI 60. Massylus IV 132, 483.
- Mater (*magna*) IX 108, 619. Cf. *Berecynthia.*
- Mauors (*Mars*) VI 872; VIII 630, 700; X 755; XI 389; XII 179, 332. Mauortius I 276; III 13; VI 777; IX 685.
- Maurusius IV 206.
- Maximus (*Q. Fabius*) VI 845.
- Medon (*Troianus*) VI 483.
- Medusa VI 289 *adn.*
- Megaera (*una ex Furiis*) XII 846.
- Megari sinus (*in Sicilia*) III 689.
- Melampus (*Alcidae comes*) X 320.
- Meliboeus (*Thessalus*) III 401; V 251.
- Melite (*nympha*) V 825.
- Memmius (*nomen gentile*) V 117.
- Memnon (*rex Aethiopum*) I 489.
- Menelaus II 264; VI 525; XI 262.
- Menestheus (*Lyrnesius*) X 129.
- Menoetes (*Troianus*) V 161, 164, 166, 173, 179; (*Arcas*) XII 517.
- Mercurius IV 222, 558; VIII 138. Cf. *Cyllenius.*
- Merops (*Troianus*) IX 702.
- Messapus (*Latinus*) VII 691; VIII 6; IX 27, 124, 160, 351, 365, 458, 523; X 354, 749; XI 429, 464, 518, 520, 603; XII 128, 289, 294, 488, 550, 661.
- Metabus (*Volscorum rex*) XI 540, 564.
- Metiscus (*Rutulus*) XII 469, 472, 623, 737, 784.
- Mettus (*Fufetius*) VIII 642.
- Metus VI 276.
- Mezentius (*Etruscus*) VII 648, 654; VIII 7, 482, 501, 569; IX 522, 586; X 150, 204, 689, 714, 729, 742, 762, 768, 897; XI 7, 16.
- Mimas (*Troianus*) X 702, 706.
- Mincius (*flumen in Cisalpina*) X 206.
- Minerua II 31, 189, 404; III 531; V 284; VI 840; VII 805; VIII 409, 699; XI 259. Cf. *Pallas, Tritonis.*
- Minio (*flumen Etruscum*) X 183.
- Minos VI 432. Minois (*Cretensis*) VI 14.
- Minotaurus VI 26.
- Misenus (*Aeolides*) III 239; VI 162, 164, 189, 212; (*mons in Campania*) VI 234.
- Mnestheus (*Troianus*) IV 288 (XII 561); V 116, 117, 184, 189, 194,

- 210, 218, 493, 494, 507; IX 171,
306, 779, 781, 812; X 143; XII
127, 384, 443, 459, 549.
- Monoecus VI 830.
- Morbi VI 275.
- Morini VIII 727.
- Mors XI 197.
- Mulciber (*Volcanus*) VIII 724.
- Murranus (*Latinus*) XII 529, 639.
- Musa I 8; X 191. Musae IX 77, 774,
775.
- Musaeus (*uates*) VI 667.
- Mutusca (*in Sabinis*) VII 711.
- Mycenae I 284, 650; II 25, 180, 331,
577; V 52 (-na); VI 838; VII 222,
372; IX 139. Mycenaesus XI 266.
- Myconos (*insula*) III 76.
- Mygdonides II 342.
- Myrmidones II 7, 252, 785; XI 403.
- Nar (*flumen in Vmbria*) VII 517.
- Narycius III 399.
- Nautes (*Troianus*) V 704, 728.
- Naxos (*insula*) III 125.
- Nealces (*Troianus*) X 753.
- Nemea (*rupes*) VIII 295.
- Neoptolemus (*Achillis filius*) II 263,
500, 549; III 333, 469; XI 264. *Cf.*
Pyrrhus.
- Neptunus I 125; II 610; VII 23; -une
V 14, 195, 782; -unum V 779;
VIII 699; -uni V 360, 863; IX
145; -uno (*dat.*) II 201; III 74,
119; V 640. Neptunius II 625;
III 3; VII 691 (IX 523, XII 128);
VIII 695; X 353.
- Nereus II 419; VIII 383; X 764.
Nereides III 74; V 240. Nereius
IX 102.
- Neritos (*insula*) III 271.
- Nersae (*in Aequis*) VII 744.
- Nilus VI 800; VIII 711; IX 31.
- Niphaeus (*Rutulus*) X 570.
- Nisae (*nympha*) V 826.
- Nisus (*Troianus*) V 294, 296, 318,
328, 353, 354; IX 176, 184, 200,
207, 223, 230, 233, 258, 271, 306,
353, 386, 425, 438, 467.
- Noemon (*Troianus*) IX 767.
- Nomades IV 320, 535; VIII 724.
- Nomentum (*in Sabinis*) VI 773; VII
712.
- Notus (*uentus*) I 85, 108, 575; II 417;
V 242; VI 355; VII 411; Noti III
268; V 512; X 266; XI 798; XII
334.
- Nox III 512; V 721, 738, 835; VI
390; VII 138, 331; XII 846, 860.
- Numa (*Rutulus*) IX 454 (A); X 562
(B).
- Numanus (*Rutulus*) IX 592, 653.
- Numicus (*flumen in Latio*) VII 150,
242, 797.
- Numidae IV 41.
- Numitor (*Rutulus*) X 342; (*rex Albae
Longae*) VI 768.
- Nursia (*in Sabinis*) VII 716.
- Nymphae I 71, 168, 329; III 34; IV
168; VII 137; VIII 71, 314.
- Nysa (*mons*) VI 805.
- Oceanus I 287, 745; II 250; IV 129
(XI 1), 480; VII 101, 226; VIII
589.
- Ocnus (*Mantuae fundator*) X 198.
- Oebalus (*Campanus*) VII 734.
- Oechalia (*in Euboea*) VIII 291.
- Oelides VI 529 *adn.*
- Oenotri I 532; III 165. Oenotria
tellus VII 85.
- Oileus (*Locrensiu rex*) I 41.
- Olearos (*insula*) III 126.
- Olympus (*caelum*) I 374; II 779; IV
268, 694; V 533; VI 579, 586,

- 782, 834; VII 218, 558; VIII 280, 319, 533; IX 84, 106 (X 115); X 1, 216, 437, 621; XI 726, 867; XII 634, 791.
- Onites (*Rutulus*) XII 514.
- Opheltēs (*Troianus*) IX 201.
- Opis (*nympha*) XI 532, 836, 867.
- Orcus II 398; IV 242, 699; VI 273; VIII 296; IX 527, 785.
- Oreades (*nymphae*) I 500.
- Orestes III 331; IV 471.
- Oricius (*ab Epiro*) X 136.
- Oriens I 289; V 42, 739; VIII 687.
- Orion X 763; (*sidus*) I 535; III 517; IV 52; VII 719.
- Orithyia (*Erecthei filia*) XII 83.
- Ornytus (*Etruscus*) XI 677.
- Orodes (*Troianus*) X 732, 737.
- Orontes (*Lycius*) I 113, 220; VI 334.
- Orpheus (*uates*) VI 119.
- Orses (*Troianus*) X 748.
- Orsilochus (*Troianus*) XI 636, 690, 694.
- Ortinus (Hort-) VII 716.
- Ortygia (*Delos*) III 124, 143, 154; (*ad Syracusas*) III 694.
- Ortygius (*Rutulus*) IX 573.
- Osci VII 730.
- Osinius (*rex Clusinus*) X 655.
- Osiris (*Latinus*) XII 458.
- Othryades (*Panthus Troianus*) II 319, 336.
- Othrys (*mons Thessalus*) VII 675.
- Pachynum (*promunturium Siculum*) III 429, 699; VII 289.
- Pactolus (*flumen Lydium*) X 142.
- Padus (*flumen in Cisalpina*) IX 680.
- Padusa (*ostium Padī*) XI 457.
- Paeonius VII 769; XII 401.
- Pagasus (*Troianus*) XI 670.
- Palaemon (*Inus filius*) V 823.
- Palamedes (*Graecus*) II 82.
- Palatinus IX 9.
- Palicus (*numen Siculum*) IX 585.
- Palinurus (*Troianus*) III 202, 513, 562; V 12, 833, 840, 843, 847, 871; VI 337, 341, 373, 381.
- Pallas (*Minerua*) I 39, 479; II 15, 163, 615; III 544; V 704; VII 154; VIII 435; XI 477. Palladium II 166, 183; IX 151.
- Pallas (*Euandri proauus*) VIII 51, 54; (*filius*) VIII 104, 110, 121, 168, 466, 519, 587; X 160, 365, 385, 393, 399, 420, 433, 442, 458, 474, 515; XI 27; XII 948. Palla X 411; XI 97, 152, 169; Pallanta VIII 515, 575; X 374, 442, 480, 492, 504, 506; XI 141, 149, 163; Pallantis XI 30, 39; XII 943; Pallante X 533; XI 177. Pallanteum VIII 54, 341; -tea moenia IX 196, 241.
- Palmus (*Troianus*) X 697, 699.
- Pan VIII 344.
- Pandarus (*Lycius*) V 496; (*Troianus*) IX 672, 722, 735; XI 396.
- Panopea (*nympha*) V 240, 825.
- Panopes (*Siculum*) V 300.
- Pantagias (*flumen Siculum*) III 689.
- Panthus (*Troianus*) II 318, 319, 322, 429.
- Paphus (*in Cypro*) I 415; X 51, 86.
- Parcae I 22; III 379; V 798; IX 107; X 419, 815; XII 147, 150.
- Paris I 27; II 602; IV 215; V 370; VI 57; VII 321; X 702, 705.
- Paros (*insula*) III 126. Parius lapis I 593.
- Parrhasius (*Arcadicus*) VIII 344; XI 31.
- Parthenius (*Troianus*) X 748.

- Parthenopaeus (*Meleagri filius*) VI 480.
 Parthi VII 606. Parthus XII 857, 858.
 Pasiphae (*Minois coniunx*) VI 25, 447.
 Patauium (*in Cisalpina*) I 247.
 Patron (*Arcas*) V 298.
 Pelasgi (*Graeci*) II 83; VI 503; VIII 600. Pelasgus I 624; II 106, 152; IX 154.
 Pelias (*Troianus*) II 435, 436.
 Pelides (*Achilles*) II 548; V 808; XII 350; (*Neoptolemus*) II 263.
 Pelops III 104 *adn.* Pelopeus II 193.
 Pelorus (*promunturium Siculum*) III 411, 687.
 Peneleus (*Graecus*) II 425.
 Penthesilea (*Amazonum regina*) I 491; XI 662.
 Pentheus (*Thebarum rex*) IV 469.
 Pergama (*arx Troiae*) I 466, 651; II 177, 291, 375, 556, 571; III 87; IV 344, 426; VI 516; VII 322; VIII 37, 374; X 58; XI 280; (*in Epiro*) III 336, 350. Pergamea (*urbs Cretensis*) III 133. Pergameus III 110, 476; V 744; VI 63.
 Peridia XII 515.
 Periphas (*Graecus*) II 476.
 Petelia (*in Bruttii*) III 402.
 Phaeaces III 291.
 Phaëdra (*Minois filia*) VI 445.
 Phaethon (*Sol*) V 105; (*Solis filius*) X 189.
 Phaleris (*Troianus*) IX 762.
 Pharus (*Rutulus*) X 322.
 Phegeus (*Troianus*) V 263; IX 765 (A); XII 371 (B).
 Pheneus (*in Arcadia*) VIII 165.
 Pheres (*Troianus*) X 413.
 Philoctetes III 402.
 Phineius III 212.
 Phlegethon (*flumen in infernis*) VI 265, 551.
 Phlegyas (*Lapitharum rex*) VI 618.
 Phoebe (*Luna*) X 216.
 Phoebus III 99, 101, 251; XI 794, 913; Phoebe III 371; VI 18, 56; X 316; Phoebum III 143; Phoebi I 329; II 114, 319; III 80, 359, 474; VI 35, 70, 77, 347, 628; VIII 720; IX 661; X 537; XII 402; Phoëbo (*dat.*) III 188, 251; IV 58; VI 69; VII 62; XII 391; (*abl.*) VI 662. Phoebea lampas III 637; IV 6. Phoebigena (*Aesculapius*) VII 773.
 Phoenices I 344. Phoenissa (*Dido*) I 670, 714; IV 348, 529; VI 450.
 Phoenix (*Graecus*) II 762.
 Pholoe (*Cressa*) V 285.
 Pholus (*Centaurus*) VIII 294; (*Troianus*) XII 341.
 Phorbas (*Troianus*) V 842.
 Phorcus (*deus marinus*) V 240, 824; (*Latinus*) X 328.
 Phrygia VII 207; X 88, 582. Phryges I 468; II 191, 344; V 785; VII 294; IX 134, 599, 617, 635; X 255; XI 145, 170. Phryx XII 99. Phrygius I 182, 381, 618; II 68, 276, 580; III 6, 148, 484, 545; IV 103, 140; VI 785; VII 139, 358, 363, 430, 579; IX 80; X 157, 702; XI 403, 484, 677, 769; XII 75. Phrygiae VI 518; IX 617.
 Picus (*rex Laurenti*) VII 48, 171, 189.
 Pilumnus IX 4; X 76, 619; XII 83.
 Pinaria (*domus*) VIII 270.
 Pirithous (*rex Lapitharum*) VI 393, 601.
 Pisae (*in Etruria*) X 179.

- Plemyrium (*promunturium Siculum*) III 693.
 Pluton VII 327.
 Podalirius (*Troianus*) XII 304.
 Poeni I 302, 442, 567; IV 134; VI 858; XII 4. Cf. *Punicus*.
 Polites (*Priami filius*) II 526; V 564.
 Pollux VI 121.
 Polyboetes (*Troianus*) VI 484.
 Polydorus (*Priami filius*) III 45, 49, 55, 62.
 Polyphemus (*Cyclops*) III 641, 657.
 Pometii (*in Volscis*) VI 775.
 Populonia (*in Etruria*) X 172.
 Porsenna (*rex Etruscus*) VIII 646.
 Portunus V 241.
 Potitius (*Arcas*) VIII 269, 281.
 Praeneste (*in Latio*) VII 682; VIII 561. Praenestinus VII 678.
 Priamus I 461; II 147, 533, 581; III 50; Priamum I 458, 487; II 501, 518; VIII 158, 399; Priami I 654; II 22, 56, 191, 437, 454, 484, 506, 527, 554, 662, 760; III 1; IV 343; V 297, 645; VII 246; VIII 379; IX 284; XII 545; Priamo (*dat.*) II 291, 344; IX 742; XI 259; (*abl.*) I 750; II 541. (*Politis filius*) V 564.
 Priameius II 403; III 321; VII 252.
 Priamides III 295, 346; VI 494, 509.
 Pristis (*nomen navis*) V 116, 154, 156, 187, 218.
 Priuernum (*in Volscis*) XI 540.
 Priuernus (*Rutulus*) IX 576.
 Procas (*rex Albae Longae*) VI 767.
 Prochyta (*insula*) IX 715.
 Procris (*Erecthei filia*) VI 445.
 Promolus (*Troianus*) IX 574.
 Proserpina IV 698; VI 142, 251, 402.
 Proteus XI 262.
 Prytanis (*Troianus*) IX 767.
 Pthia (*in Thessalia*) I 284.
 Pudor IV 27.
 Punicus I 338; IV 49.
 Pygmalion (*Elissae frater*) I 347, 364; IV 325.
 Pyracmon (*Cyclops*) VIII 425.
 Pyrgi (*in Etruria*) X 184.
 Pyrgo (*Priamidarum nutrix*) V 645.
 Pyrrhus (*Achillis filius*) II 469, 491, 526, 529, 547, 662; III 296, 319. Cf. *Neoptolemus*.
 Quercens (*Rutulus*) IX 684.
 Quirinus I 292; VI 859. Quirinalis VII 187, 612. Quirites VII 710.
 Rapo (*Etruscus*) X 748.
 Remulus (*Tiburtinus*) IX 360; (*Rutulus*) IX 593, 633 (A); XI 636 (B).
 Remus (*Rutulus*) IX 330; (*Romuli frater*) I 292.
 Rhadamanthus VI 566.
 Rhaebus (*nomen equi*) X 861.
 Rhamnes (*Rutulus*) IX 325, 359, 452.
 Rhea (*sacerdos*) VII 659.
 Rhenus (*flumen*) VIII 727.
 Rhesus (*rex Thracius*) I 469.
 Rhoeteius (*Troianus*) V 646; XII 456. Rhoeteus III 108; VI 505.
 Rhoeteus (*Rutulus*) X 399, 402.
 Rhoetus (*Rutulus*) IX 344, 345; (*Marsus*) X 388.
 Ripheus (*Troianus*) II 339, 394, 426.
 Roma I 7; V 601; VI 781; VII 603, 709; VIII 635; XII 168. Romani I 234, 277, 282; VI 789; VIII 338, 626; Romanus VI 851. Romanus (*adi.*) I 33; IV 234, 275; V 123; VI 810, 857, 870; VIII 99, 313, 361, 714; IX 449; X 12; XII 166, 827.

- Romulus I 276; VI 778; VIII 342; (*adi.*) VI 876. Romuleus VIII 654. Romulidae VIII 638. *Cf.* *Quirinus*.
- Roseus VII 712.
- Rufrae (*in Campania*) VII 739.
- Rutuli VII 472, 795; IX 123, 161, 236, 363, 450, 519, 683; X 20, 118, 679; XI 162, 318, 869; XII 40, 79, 257, 463, 704, 928; (*uoc.*) IX 428, 494; XII 229, 693; Rutulos VII 475; IX 188, 517; X 84, 111, 334; XI 464, 629; XII 78, 758, 915; -lorum VIII 381, 492; IX 113; X 404, 445, 473, 509; -lis (*dat.*) IX 635; XII 216, 321; (*abl.*) I 266. Rutulus VII 409; VIII 474; IX 65, 442; X 108, 232; (*adi.*) VII 318, 798; IX 130, 728; X 245, 267, 390; XI 88; XII 117, 505, 597.
- Sabaei VIII 706. Sabaeus I 416.
- Sabellus VII 665; VIII 510.
- Sabini VII 706, 709. Sabinae VIII 635. Sabinus pater VII 178.
- Saces (*Rutulus*) XII 651.
- Sacrae acies VII 796.
- Sacrator (*Etruscus*) X 747.
- Sagaris (*Troianus*) V 263; IX 575.
- Salamis (*insula*) VIII 158.
- Salii VIII 285, 663.
- Salii (*Acarnan*) V 298, 321, 335, 341, 347, 352, 356; (*Rutulus*) X 753.
- Sallentini campi (*in Calabria*) III 400.
- Salmoneus (*rex Thessalus*) VI 585.
- Same (*insula*) III 271.
- Samothracia (*insula*) VII 208.
- Samus (*insula*) I 16; S. Threicia VII 208. *Cf.* *Samothracia*.
- Sarnus (*flumen in Campania*) VII 738.
- Sarpedon (*rex Lycius*) I 100; IX 697; X 125, 471.
- Sarrastes (*in Campania*) VII 738.
- Saticulus (*e Samnio*) VII 729.
- Satura (*palus in Latio*) VII 801.
- Saturnus VI 794; VII 49, 180, 203; VIII 319, 357; XII 830. Saturnia (*arx*) VIII 358; (*luno*) I 23; IV 92; VII 428, 560, 622; X 659; XII 807. Saturnius I 569; IV 372; V 799; VII 572; XII 178; -nia Iuno III 380; V 606; IX 2, 745, 802; X 760; XII 156; regna XI 252; tellus VIII 329.
- Scaee portae II 612; III 351.
- Scipidae VI 843.
- Scylaceum (*in Bruttis*) III 553.
- Scylla (*monstrum marinum*) III 420, 424, 432, 684; VI 286; VII 302; (*nomen nauis*) V 122. Scyllaeus I 200.
- Scyrius II 477.
- Sebethis (*nympha*) VII 734.
- Selinus (*in Sicilia*) III 705.
- Senectus VI 275.
- Serestus (*Troianus*) I 611; IV 288 (XII 561); V 487; IX 171, 779; X 541; XII 549.
- Sergestus (*Troianus*) I 510; IV 288 (XII 561); V 121, 184, 185, 203, 221, 272, 282.
- Sergius (*nomen gentile*) V 121.
- Serranus (*Rutulus*) IX 335, 454; (*M. Atilius Regulus*) VI 844.
- Seuerus (*mons in Sabinis*) VII 713.
- Sibylla III 452; V 735; VI 10, 44, 98, 176, 211, 236, 538, 666, 752, 897.
- Sicania I 557. Sicanus III 692; VIII 416. Sicani V 293; VII 795. Sicanus V 24; VIII 328; XI 317.

- Siculus I 34, 549; III 410, 418, 696; V 702; VII 289.
 Sidicina aequora (*in Campania*) VII 727.
 Sidon I 619. Sidonius I 678; IV 75, 137, 545. 683; V 571; -ia Dido I 446, 613; IX 266; XI 74.
 Sigeus II 312; VII 294.
 Sila (*mons in Bruttis*) XII 715.
 Siluanus VIII 600.
 Siluia (*Tyrrhi filia*) VII 487, 503.
 Siluius (*Aeneae filius*) VI 763; Siluius Aeneas VI 769.
 Simois (*flumen in Troade*) I 100, 618; V 261, 634, 803; VI 88; X 60; XI 257; (*in Epiro*) III 302.
 Sinon (*Graecus*) II 79, 195, 259, 329.
 Sirenes V 864.
 Sirius (*sidus*) III 141; X 273.
 Sol I 568; IV 607; VII 11; XII 115, 164, 176. *Cf. Oriens, Phaethon, Phoebus, Titan.*
 Somnia VI 283. Somnus V 838; VI 390, 893.
 Sopor VI 278.
 Soracte (*mons in Etruria*) VII 696; XI 785.
 Sparta II 577; X 92. Spartanus I 316. *Cf. Lacedaemon.*
 Spio (*nympha*) V 826.
 Steropes (*Cyclops*) VIII 425.
 Sthenelus (*Graecus*) II 261; (*Troianus*) XII 341.
 Sthenius (*Rutulus*) X 388.
 Strophades (*insulae*) III 209, 210.
 Strymonius X 265; XI 580.
 Strymonius (*Troianus*) X 414.
 Stura (*in Latio*) VII 801 *adn.*
 Styx (*flumen in infernis*) VI 154, 439. Stygius III 215; IV 638, 699; V 855; VI 134, 252, 323, 369, 374, 385, 391; VII 476, 773; VIII 296; IX 104; X 113; XII 91, 816.
 Sucro (*Rutulus*) XII 505.
 Sulmo (*Rutulus*) IX 412; X 517.
 Sybaris (*Troianus*) XII 363.
 Sychaeus (*Elissae coniunx*) I 343, 348, 720; IV 20, 502, 632; VI 474; (*adi.*) IV 552.
 Symaethia (*flumina in Sicilia*) IX 584.
 Syrtis/Syrtes I 111, 146; IV 41; V 51, 192; VI 60; VII 302; *cf. X* 678.
 Taburnus (*mons in Samnio*) XII 715.
 Tagus (*Rutulus*) IX 418.
 Talos (*Rutulus*) XII 513.
 Tanais (*Rutulus*) XII 513.
 Tarcho (*Etruscus*) VIII 603; Tarchon VIII 506; X 153, 290, 299, 302; XI 184, 727, 729, 746, 757.
 Tarentum (*in Calabria*) III 551.
 Tarpeia arx VIII 652; sedes VIII 347; (*Italys*) XI 656.
 Tarquinius (*rex Romanus*) VI 817; VIII 646.
 Tarquitus (*Rutulus*) X 550.
 Tartara IV 243, 446; V 734; VI 135, 543; VIII 563; IX 496; XI 397; XII 14, 205. Tartarus VI 577.
 Tartareus VI 295, 395, 551; VII 328, 514; VIII 667; XII 846.
 Tatiatus (*rex Sabinus*) VIII 638.
 Tegeaeus V 299; VIII 459.
 Teleboae VII 735.
 Tellus IV 166; VII 137.
 Telon (*rex Teleboum*) VII 734.
 Tempestates V 772.
 Tenedos (*insula*) II 21, 203, 255.
 Tereus (*Troianus*) XI 675.
 Terra IV 178; VI 580, 595; XII 778.

- Tetrica (*mons in Sabinis*) VII 713.
 Teucra (*Troia*) II 26. Teucri II 252, 366, 459; III 352; IV 397; V 181, 293, 450; VI 212; IX 34, 39, 510, 516, 636, 791; X 58; XI 92, 134, 434; XII 193, 642, 738, 744, 770, 836; Teucri (*uoc.*) I 562; II 48; III 601; V 474; IX 114; X 430; XI 164; Teucros I 304, 625; II 571; III 186; IV 349; VI 41, 67; VII 193, 301, 476, 547, 578; VIII 10, 136, 397; IX 68, 149, 248; X 22, 28, 260, 309, 690; XI 116, 168, 175, 449, 585, 842, 872; XII 78, 506, 812, 824; Teucrorum I 38, 89, 248, 511, 626; II 326; V 7; VIII 470; IX 805; XI 321, 385; Teucrum (*gen.*) I 555; II 281; III 53; IV 48, 537; V 592, 675, 690; VI 562; VII 344; VIII 154, 513; IX 55, 226; X 528, 684; XI 690, 834; XII 78, 562; Teucris (*dat.*) I 299; II 247; V 66; VI 54, 90, 93; VII 155, 276, 388, 470; VIII 551; IX 130, 719; X 8, 44, 62, 105, 158, 512, 617; XII 60, 189, 629; (*abl.*) II 427; IX 77; XI 279. Teucrus (*adi.*) II 747; V 530; VII 359; VIII 161; IX 779; X 866; XII 117.
 Teucrus (-cer) (*rex Troianus*) I 235; III 108; IV 230; VI 500, 648; (*Salaminius*) I 619.
 Teuthras (*Troianus*) X 402.
 Teutonicus VII 741.
 Thaemon (*Lycius*) X 126.
 Thalia (*nympha*) V 826.
 Thamyras (*Troianus*) XII 341.
 Thapsus (*in Sicilia*) III 689.
 Thaumantias (*Iris*) IX 5.
 Theano (*Mimantis mater*) X 703.
 Thebae IV 470. Thebanus IX 697.
 Themillas (*Troianus*) IX 576.
 Thermodon (*flumen in Cappadocia*) XI 659.
 Theron (*Rutulus*) X 312.
 Thersilochus (*Troianus*) VI 483 (A); XII 363 (B).
 Theseus VI 122, 393, 618.
 Thessandrus (*Graecus*) II 261.
 Thetis V 825.
 Thoas (*Graecus*) II 262; (*Troianus*) X 415.
 Thraca XII 335. Thraces III 14.
 Thracius V 536, 565; IX 49.
 Threicius III 51; V 312; VI 120, 645; VII 208; X 350; XI 659.
 Threissa I 316; XI 858.
 Thronius (*Troianus*) X 753.
 Thybris (*rex Italus*) VIII 330; (*flumen Tiberis*) II 782; III 500; V 83, 797; VI 87; VII 151, 242, 303, 436; VIII 64, 72, 86, 331, 540; X 421; XI 393. Thybrinus XII 35.
 Thyias IV 302.
 Thymber (*Rutulus*) X 391, 394.
 Thymbraeus (*Apollo*) III 85; (*Troianus*) XII 458.
 Thymbris (*Troianus*) X 124.
 Thymoetes (*Troianus*) II 32 (A); X 123; XII 364 (B).
 Tiberis (*flumen*) VII 715. Tiberinus VI 873; VII 30, 797; VIII 31; IX 125; (*adi.*) I 13; X 833; XI 449; XII 35 *adn.* Cf. *Thybris*.
 Tibur (*in Latia*) VII 630. Tiburs VII 670; IX 360; XI 757.
 Tiburtus (*fundator Tiburis*) VII 671; XI 519.
 Tigris (*nomen nauis*) X 166.
 Timaeus (*flumen in Istria*) I 244.
 Timor IX 719.
 Tirynthus (*Hercules*) VII 662; VIII 228.

- Tisiphone (*una ex Furiis*) VI 555, 571; X 761.
- Titan (*Sol*) IV 119. Titanius VI 580, 725.
- Tithonus IV 585; IX 460. Tithonius VIII 384.
- Tityos VI 595.
- Tmarius (*Doryclius*) V 620.
- Tmarus (*Rutulus*) IX 685.
- Tolumnius (*Rutulus*) XI 429; XII 258, 460.
- Torquatus (*T. Manlius*) VI 825.
- Trinacria (*Sicilia*) III 440, 582; V 393, 555. Trinacrius I 196; III 384, 429, 554; V 300, 450, 530, 573.
- Triones (*sidera*) I 744; III 516.
- Triton I 144; V 824; VI 173; (*nomen naus*) X 209. Tritonis (*Minerva*) II 226. Tritonia II 171; (*adi.*) II 615; V 704; XI 483.
- Triuia (*Hecate*) VI 13, 35, 69; VII 516, 774, 778; X 537; XI 566, 836.
- Troia II 56, 161, 290, 293, 461, 581, 625, 703; III 3, 11, 42; IV 312, 313; VII 296; IX 247, 644; X 60; XII 828; Troiam I 24; II 60, 342, 555, 603, 751; III 349, 462, 497, 505, 595, 614; V 637, 756; VII 233; VIII 291, 398; IX 547; X 74, 378; Troiae (*gen.*) I 1, 95, 206, 238, 376, 473, 565, 597, 679; II 11, 34, 573; III 15, 86, 322; V 190, 555, 626, 633, 787, 811; VI 56, 68, 650, 840; VII 121, 262; VIII 471, 587; IX 144, 202; X 27, 45, 110, 469; XI 288; (*dat.*) II 622, 660; X 214; Troia (*abl.*) I 375, 732; II 108, 637; III 149, 340 (?); IV 111; V 61; VI 335; VII 244. Troia (*lusus*) V 602. Troa-
- des V 613. Troianus I 286; V 688; VII 260; IX 128; X 77; XI 421, 826; XII 359, 804; (*adi.*) I 19, 467, 550, 624, 699; II 4, 63; III 335; IV 124 (165), 162, 191, 342, 425; V 420, 602, 757, 793; VI 62, 767; VII 144, 318, 364, 723; VIII 36, 182, 188, 545; IX 180; X 360, 598, 609; XI 34, 125, 131, 230, 597. Troiugena III 359; VIII 117; XII 626. Troius I 119, 249, 596; II 763; III 306, 596; V 38, 417, 599, 804; VI 403, 451; VII 221, 521; VIII 530; X 584, 886; XI 350, 779; XII 122, 502. Tros I 574; VI 52, 126; X 108, 250; XI 592; XII 723. Troes I 30, 129, 172, 232, 524, 747; II 325; V 265; VII 21; IX 113, 136, 168, 533, 689, 756, 811; X 31, 89, 895; XI 161, 620; XII 137, 231, 281, 704, 730, 824. Cf. *Aeneadae, Dardania, Ilium, Pergama, Phrygia, Rhoeteius, Teucria.*
- Troilus (*Priami filius*) I 474.
- Tulla (*Italis*) XI 656.
- Tullus (*rex Romanus*) VI 814; VIII 644.
- Turnus VII 56, 413, 475, 577, 783; VIII 1; IX 4, 28, 47, 269, 462, 526, 535, 559, 573, 574, 740, 789, 797, 805; X 20, 453, 479, 490, 500, 532, 645, 647, 657, 677; XI 91, 129, 441, 459, 486, 507, 910; XII 1, 164, 220, 324, 337, 353, 380, 383, 446, 502, 509, 526, 614, 631, 666, 689, 729, 742, 776, 927, 943; Turne VII 421, 596; VIII 538; IX 6; X 514; XI 175, 363, 502; XII 32, 56, 62, 625, 653, 872, 889; Turnum VII 434; VIII 614; IX 3, 738; X 75, 308, 440, 471,

- 615, 624, 665; XI 115, 178, 221, 896; XII 148, 317, 466, 557, 645, 652, 809; Turni VII 344, 398, 650; VIII 493; IX 73, 108, 549, 593; X 143, 151, 456, 463, 478, 561; XI 114, 217, 336, 376; XII 45, 97, 138, 243, 469, 597, 697, 765, 861, 865; Turno (*dat.*) VII 366, 371, 724; VIII 17; IX 115, 126, 327, 369, 691; X 240, 276, 503, 629; XI 123, 371, 825; XII 9, 74, 183, 232, 368, 539, 570, 799, 913; Turno (*abl.*) X 446; XI 223; XII 11, 38.
- Tusci XI 629; XII 551. Tuscus (*adi.*) VIII 473; X 164, 199, 203; XI 316.
- Tydeus VI 479. Tydides (*Diomedes*) I 97, 471; II 164, 197; X 29; XI 404; XII 351.
- Tyndaris (*Helena*) II 569, 601.
- Typhoeus (*Titan*) VIII 298; IX 716. Typhoëus I 665.
- Tyres (*Troianus*) X 403.
- Tyros I 346; IV 36, 43, 670. Tyrius I 574. Tyrii I 338, 423, 661, 696, 707, 732, 735, 747; IV 104, 111, 321, 468, 544, 622. Tyrius (*adi.*) I 12, 20, 336, 340, 388, 568; IV 162, 224, 262; X 55.
- Tyrrhenus X 787, 898; XI 612, 686. Tyrrheni VIII 603; XI 93, 171, 733. Tyrrhenus (*adi.*) I 67; VI 697; VII 43, 209, 242, 426, 647, 663; VIII 458, 507, 526, 551, 555; X 71, 691; XI 171, 450, 504, 517, 581, 727, 835; XII 123, 272, 290.
- Tyrrhus (*Latinus*) VII 485, 508, 532. Tyrrhidae VII 484; IX 28.
- Valerus (*Etruscus*) X 752.
- Valegon (*Troianus*) II 312.
- Velini portus (*in Lucania*) VI 366.
- Velinus (*lacus in Sabinis*) VII 517, 712.
- Venilia (*nympha*) X 76.
- Venulus (*Latinus*) VIII 9; XI 242, 742.
- Venus I 229, 325, 335, 386, 411, 618, 691; IV 107; V 779; VIII 370, 590, 608; X 16, 332, 608, 760; XII 411, 416, 786; Venerem IV 92; VIII 699; XI 736; Veneris I 325; II 787; III 475; IV 33, 163; VI 26; VII 556; X 132; XI 277; Veneri V 760; VII 321; IX 135. Cf. *Acidalia, Cytherea, Dionaea*.
- Vesper (*sidus*) I 374; VIII 280.
- Vesta I 292; II 296, 567; V 744; IX 259.
- Vesulus (*mons in Liguria*) X 708.
- Vfens (*flumen in Latio*) VII 802; (*Latinus*) VII 745; VIII 6; X 518; XII 460, 641.
- Victoria XI 436.
- Virbius (*Hippolytus*) VII 777; (*eiusdem proles*) VII 762.
- Vlixes II 7, 44, 90, 97, 164, 261, 436, 762; III 273, 613, 628, 691; IX 602; XI 263. Cf. *Ithacus*.
- Vmber (*genus canis*) XII 753.
- Vmbro (*Marsus*) VII 752; X 544.
- Volcanus II 311; V 662; VII 77, 679; VIII 198, 372, 422, 729; IX 76, 148; X 543; XI 439. Volcanius VIII 422, 535; X 408; XII 739. Cf. *Mulciber*.
- Volcens (*Latinus*) IX 370, 375, 420, 439, 451; X 563.
- Volsci IX 505; XI 167, 432, 463, 498, 546, 801, 898. Volscus VIII 803.
- Volturnus (*flumen in Campania*) VII 729.
- Volusus (*Volscus*) XI 463.

- Xanthus (*flumen in Troade*) I 473;
III 497; IV 143; V 634, 803, 808;
VI 88; X 60; (*in Epiro*) III 350.
- Zacynthos (*insula*) III 270.
Zephyrus (*uentus*) I 131; II 417; XII
334. Zephyri III 120; IV 223,
562; V 33; X 103.

